

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

HISTORISK TIDSSKRIFT

Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S.

Copyright © 1982

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, universitetslektor, dr. phil. INGA FLOTO, universitetslektor, dr. phil. KAI A. HØRBY (kasserer), forskningsbibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE, universitetslektor, cand. mag. SIGNE ISAGER, universitetslektor, dr. phil. HANS KIRCHHOFF (sekretær), arkivar, cand. mag. BIRGIT LØGSTRUP, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN (formand) og professor, dr. phil. NIELS STEENGAARD. Ved redaktionen medvirker desuden universitetslektor, dr. phil. ESSEN ALBRECHTSEN.

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens ekspedition. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 130 kr., for studenter (dog i maksimalt 6 år) og medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 70 kr. (begge dele incl. moms). *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 140 kr. (excl. moms). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretærerne.

Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til foreningen tegne abonnement til reduceret pris på Historiallinen Aikauskirja (27 Fmk.; ord. pris 35 Fmk.), Historisk Tidsskrift för Finland (23 Fmk.; ord. pris 32 Fmk.), (Norsk) Historisk Tidsskrift (57 Nkr.; ord. pris 80 Nkr.) og (Svensk) Historisk Tidsskrift (35 Skr.; ord. pris 70 Skr., begge priser inkl. ekspeditionsafgift).

Af Historisk Tidsskrift er følgende endnu på lager:

HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række II (45 kr.), 7. række II-VI (å 45 kr.), 8. række I-II og IV-VI (å 45 kr.), 9. række IV-V (å 65 kr.). Overskydende enkelthæfter, hvorover en fortegnelse fås ved henvendelse til foreningen, kan erhverves til følgende priser: 1.-9. række 40 kr. pr. hæfte; 10.-11. række 50 kr. pr. hæfte; 12. række III-VI: 70 kr. pr. enkelthæfte, 100 kr. pr. dobbelthæfte.

I øvrigt sælges:

Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag den 26. januar 1913. (Tillægshæfte til Historisk Tidsskrift, 8. række IV) 25 kr.

A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. 20 kr.

HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839-1938. 1939. 15 kr.

»Samfundets« og »statens« strafferetspleje

LOVGIVNING OG PRAKSIS I KØBENHAVNSKE
PROSTITUTIONSSAGER I SLUTNINGEN AF DET 17. OG
BEGYNDELSEN AF DET 18. ÅRHUNDREDE*)

AF

HENRIK STEVNSBORG

I. INDLEDNING

Fra de københavnske domstole ved overgangen fra 17. til 18. århundrede er et omfattende – omend ikke fuldt intakt – materiale i behold. Denne artikel er et første forsøg på at udnytte disse retsarkiver til at give et bredere rids af den tidligere strafferetspleje i København. En enkelt sagstype, sager om prostitution, er valgt som ariadnetråd gennem labyrinten. »Labyrint«, fordi der i hovedstaden op mod det 17. århundredes slutning var udviklet et vidtforgrenet retsvæsen, hvor en lang række domstole, underretter som appeldomstole, eksisterede side om side. Stand og privilegier var kriterium for, hvor hvert enkelt medlem af bysamfundet fandt sit rette værning. Søværnet, f. eks., havde eksklusiv domskompetence, hvor det gjaldt eget personale; soldater svarede for de militære krigsretter, og kun dér; hoffunktionærer havde deres egen domstol på Københavns Slot (hofretten, også kaldet gårdsretten). På tværs af denne flerstrengede konstruktion fandtes enkelte domstole, hvor sagstype – og ikke personlig status og privilegier – bestemte rettens virkefelt. Blandt andet eksisterede en vandkommission, der var kompetent i sager vedrørende Københavns vandforsyning – i 1687 slået sammen med brandkommis-

*) Denne artikel er blevet til med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd i form af et forskningsrådsstipendium ved Dansk Folkemindesamling i 1979. For råd og dåd ved udarbejdelsen takker jeg Carsten Bregenhøj, John Christensen, Gustav Henningsen og Eske K. Mathiesen.

Forkortelser

- DK – Danske Kancelli.
- FA – Forsvarets Arkiver (Rigsarkivets 3. afdeling).
- LAS – Landsarkivet for Sjælland m. m.
- RA – Rigsarkivet.
- SA – Københavns Stadsarkiv.

sionen til en brand- og vandkommission. Ligeledes fandtes en særlig søret, sat af skipperlaugets oldermand samt 3 skippere.¹

Adskillige af de københavnske 16- og 1700-tals domstoles historie og forhold er blevet afdækket. Senest er det sket i forbindelse med det sjællandske landsarkivs gennemgribende nyregistrering i 1970'erne af de derværende arkivfunds fra domstole og politimyndigheder i København. De »foreløbige arkivregistraturer«, som fulgte i kølvandet, rummer kortere eller længere administrationshistoriske oversigter som indgang til arkivalierne. Disse oversigter danner udgangspunkt for Harald Jørgensen i hans i 1980 udkomne bog, »Thi kendes for ret«, med undertitlen »Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919«.² Men forsøg på at tegne et fuldt billede af det københavnske domstolsystem på tærsklen mellem det 17. og 18. århundrede har man endnu ikke set. Dette bunder formentlig til syvende og sidst i, at de efterladte aktstykker og protokoller fra retsinstanserne i tidens løb blev strøet ud over en række forskellige arkiver. Civile domstoles og politimyndigheders arkivalier skal, som sagt, idag findes i Landsarkivet for Sjælland m. m. Materiale fra flåde og hær beror i henholdsvis Rigsarkivet og Forsvarets Arkiver (en særskilt afdeling under Rigsarkivet). Diverse overordnede politimyndigheders samt magistratens domsakter ligger i Københavns Stadsarkiv. Almindeligvis er de civile domstole lettest at gå til. F. eks. betyder kompetenceafgrænsningerne mellem de forskellige krigsretter i København, at selv et helt elementært spørgsmål som at fastslå, hvilke krigsretter, der på et givent tidspunkt har været i funktion, kan volde hovedbrud. To kommandanter, over henholdsvis Kastellet og byen København, udøvede hver deres domsmyndighed, sideløbende med at vekslende regimentschefer var rettergangschef for deres eget regiment, når det var forlagt til København. Tendensen har da også altid været, at det er domstolene inden for den civile sektor, der er blevet taget op. Militæret og søværnet har fået en yderst stedmoderlig behandling. Er misforholdet forståeligt, er det ikke desto mindre en åbenlys urimelighed. København var dengang ét stort fæstningsanlæg med volde og byporte, ligesom byen var hjemsted for flådens hovedstation, Holmen, med værfter og værksteder. Selv om man ikke kender de eksakte tal, kan det antages, at helt op mod ¼ af hovedstadsbefolkningen har sorteret under militærets og søværnets værneting.³

¹ RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749–52, brand- og vandkommissionens skrivelse af 23.2.1752. LAS, Københavnske politio- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 133.

² LAS, anf. arb. 1–4, Kbh. 1975–76. H. Jørgensen, Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919. Kbh. 1980. Jfr. H. Stevnsborg, Københavnske politio- og domsmyndigheder. Fortid og nutid 29. Kbh. 1982, s. 448–56.

³ Folketællinger kender man ikke i København før 1728. På daværende tidspunkt taltes i alt 16.629 personer – mænd, kvinder og børn – som hørende under militæret og søværnet af en befolkning på sammenlagt ca. 54.000 mennesker, jfr. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. Udgivet efter samtidige Fortegnelser af Kjøbenhavns Brandforsikring til Minde om Anledningen til dens Oprettelse, Kbh. 1906, s. 39*. Tællingen skal imidlertid kun tages som en retningspil, jfr. P. Thestrup, The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement. Kbh. 1971, s. 14–15.

I det følgende er lovgivning og praksis i prostitutionssagerne indfaldsvinkel på de københavnske 16- og 1700-tals jurisdiktioner. Derfor er kun påtaleinstanser og domstole, som enten udtrykkelig lovhjemlet eller efter al rimelighed kan have haft berøring med sådanne sager, medtaget. Selv om det drejer sig om langt de fleste instanser, bliver der altså heller ikke hér tale om noget totalbillede. Men ved lejlighed burde samtlige jurisdiktioners arkiver arbejdes systematisk igennem. Både fordi en sådan gennemgang i sig selv ville have retshistorisk interesse, og også fordi de bevarede akter er kilder til historien om dagligdagen for menigmand, fra hvem vi ellers kun har få og spredte skriftlige vidnesbyrd.⁴

Sagerne om prostitution er valgt, fordi de på den ene side er så begrænsede i antal, at de lader sig behandle manuelt. Samtidig kan de på den anden side tjene som indgang til den problematik, Bruce Lenman og Geoffrey Parker i et projekt omkring kriminalitet i det tidlige, moderne Europa ved det skotske St. Andrews-universitet har karakteriseret som intet mindre end »a judicial revolution«, nemlig overgangen fra straffesagernes behandling under »samfundets« retspleje til »statens« retspleje.⁵ Denne overgang var en lang udvikling, der gik over flere hundrede års Europahistorie, mens samtidig kongemagt og stat – efterhånden den absolutistiske stat (i Danmark fra 1660) – befæstede deres positioner.⁶ Ved startpunktet herskede »samfundets« strafferetspleje. Ved vejs ende havde »statens« sejret. De to typer af strafferetspleje var væsensforskellige.

Ved samfundets retspleje var påtalen som hovedregel et privat anliggende i straffesager, præcis som den var det i borgerlige sager. Udgifterne til en eventuel proces var det op til den private påtaleberettigede selv at afholde. Ved statens retspleje rejstes straffesagerne derimod af et professionelt embedsmandskorps *ex officio*, og udgifterne blev, om nødvendigt, bekostet af det offentlige.

Under samfundets retspleje behandledes kriminelle spørgsmål *akkusatorisk*. D.v.s. den indstævnedede mødte sine anklagere i fuld offentlighed, og anklager og anklaget var jævnbyrdige, ligestillede parter.⁷ Under statens var forholdet et andet. Her herskede den *inkvisitoriske* procesform, hvor den anklagede fra at være part var blevet et anonymt umyndiggjort objekt for rettens undersøgelser.

⁴ Herom f. eks. E. Ladewig Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund 1500–1700*. Dansk socialhistorie 3, Kbh. 1980, s. 20–25.

⁵ B. Lenman og G. Parker, *The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe*. V. A. C. Gatrell, B. Lenman og G. Parker (red.), *Crime and the Law*. London 1980, s. 11–48.

⁶ Udviklingen er et fælleseuropæisk fænomen, dog med England i noget af en særstilling, se f. eks. J. H. Langbein, *Prosecuting Crime in the Renaissance*. England. Germany. France. Cambridge Mass. 1974; D. Tamm og J. Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter fra Landskabslovene til Ørsted 2*. Oversigt over udviklingen. Kbh. 1978, s. 77–78. Standardværket om den absolutistiske stat er vel Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*. London 1974.

⁷ M. Koktvedgaard og H. Gammeltoft-Hansen, *Lærebog i strafferetspleje*. Kbh. 1978, s. 22–23; Aa. Duus, *Militær Rettergang*. Studier. Kbh. 1904, s. 59–60; T. Nielsen, *Belysning af rettergangsmåden. Dommenes tilblivelse og beskaffenheden af sagerne*. P. Bagge, J. Lauesen Frost og B. Hjejle (red.), *Højesteret 1661–1961 I*. Kbh. 1961, s. 484. Om den moderne brug af begrebet, se S. Hurwitz, *Den danske strafferetspleje*. 3. udg., Kbh. 1959, s. 24 ff.

Inkvisitionsproces er associeret med begreber som pinligt forhør, tortur og sagsbehandling for lukkede døre. Den beskrives almindeligvis ved de to maksimer *officialmaksime* og *instruktionsmaksime*. Den første forstået som »the duty of governmental organs to conduct the entire proceeding ex officio, by virtue of office«, og instruktionsmaksimen som »the duty of these organs themselves to investigate judicially . . . and to establish the substantive facts and the objective truth«.⁸ Kontrasten mellem de to forskellige former for proces er skærende.

Ved samfundets retspleje gik straffetaksterne nok i retning af det barbariske med bøddel, blod og drama. Omvendt kom disse straffe yderst sjældent til anvendelse. Interessen i at tage initiativ til en retssag var nemlig ikke stor. Menigmand i det førindustrielle Europa var, med Parker og Lenmans ord, »reluctant prosecutors«, og eftersom påtalen principalt var privat, nåede en straffesag aldrig til pådømmelse, medmindre den forurettede part fandt det umagen værd (eller overhovedet havde råd til) at investere i de retsgebyrer og arrestationsomkostninger, der var en forudsætning for, at maskineriet gik igang. En retssag blev følgelig det ultimative skridt; et middel, man først greb til, når alle muligheder for den billigere eller gratis udenretlige løsning var udtømt. Kom et kriminelt spørgsmål alligevel til sidst for retten, så man ydermere ofte, at »nåde gik for ret«.⁹ Anderledes ved statens strafferetspleje. Et voksende antal sager forfulgtes ex officio af et stadig bedre udbygget efterforsknings- og domstolsapparat. Her faldt straffene ikke i det barbariske. Til gengæld faldt de med en ubønhørlig, næsten maskinl præcision.¹⁰

De sidste afgørende stadier i den udvikling, der her er trukket op i sine yderpunkter, skal i det følgende skildres mere detaljeret for de københavnske prostitutionssagers vedkommende i de ca. 15 år mellem 1683 og 1701. Med udgangspunkt i publiceringen af Danske Lov i 1683 følges prostitutionssagerne gennem tre, tildels samtidige, forløb: Først ved de civile og ikke-civile jurisdiktioner i tiden fra 1683 til 1701. Netop 1701, fordi der dette år med en ny politiforordning indtraf et afgørende vendepunkt i retsgrundlag og praksis i sager af denne type (herom senere); dernæst ved inkvisitionskommissionen 1686–1701; og endelig ved de københavnske politimyndigheder på tærsklen mellem det 17. og 18. århundrede.

⁸ J. H. Langbein, anf. arb., s. 131; Aa. Duus, anf. arb., s. 59–60. A. H. Pedersen, Birke-ting i gl. Københavns Amt 1521–1965. Kbh. 1968, s. 288. M. Koktvedgaard og H. Gammeltoft-Hansen, anf. arb., s. 22–23.

⁹ B. Lenman og G. Parker, anf. arb.; K. Waaben, Misgerning og straf. A. Steensberg (red.), Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede 1720–1790. Kbh. 1971, s. 292; S. Iuul, Den gamle danske strafferet og dens udvikling indtil slutningen af det 18. århundrede. L. Beckman og H. Petersen m. fl. (red.), Kampen mod Forbrydelsen I, Kbh. 1951, s. 280, 290.

¹⁰ B. Lenman og G. Parker, anf. arb.

II. FØRSTE FORLØB. TIL 1701

De civile domstole

I Danske Lovs 6-13-9 og 6-13-30 skilles »berøgtede Qvindfolk« og »Qvindfolk, som sig i (Horehuuse) opholde til Utugt« ud som en kriminel gruppe. Straffen er enten kagstrygning eller dom til Spindehus. Ved den lemlæstede kagstraf blev ofret pisket, *strøget*, af bødden ved byens kag – en pæl som fandtes opstillet i enhver større by, gerne på torvet. Efter fuldbyrdet kagstrygning blev den domfældte sat på byporten for derefter at imødesee en usikker fremtid som paria, udstødt af samfundet.¹¹ Spindehusstraf var ensbetydende med frihedsberøvelse kombineret med tvangsarbejde. Straffen blev afsonet på den institution, som i 1662 etableredes på Christianshavn og som under en forvirrende række af navne: Spindehuset, Børnehuset, Rasphuset, Forbedringshuset, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, efterhånden bredte sig over hele karreen mellem Dronningensgade, Skt. Annægade, Overgaden oven Vandet og Christianshavns Torv. Helt indtil 1928 eksisterede den, sidst som kvindefængsel.¹²

Sager mod prostituerede kvinder må betragtes som alle andre straffesager efter Danske Lov, hvilket vil sige, at påtalen som hovedprincip påhvilede privatmand. Ikke desto mindre rummer Danske Lov faktisk eksempler på subsidiær offentlig påtale, og også før loven publiceredes i 1683, var der i enkelte former for straffesager skabt praksis for, at der påhvilede det offentlige påtaleforpligtelser.¹³ 14. april 1665, f. eks., havde præsidet, borgmestre og rådmænd i København fået pålæg om at »tillholde . . . wagtmasteren, at hand, saa tit behof giøris . . . till sig tager af raadstuewagten og flitteligen randsager alle horekipper og suspect huuse«. ¹⁴ Samme vagtmester var leder af den dusin mand stærke *Skarvagt*, som hver nat afpatuljerede hovedstadens gader.¹⁵ Af andet personale, som kunne indtages i en formel prostitutionsbekæmpelse, disponerede byens øvrighed over portvagten samt 10 stadstjenere, fordelt på 4 fogedstjenere, hvis udtrykkelige hverv det bl. a. var »horer at paagribe«, samt 6 rådstuesvende. Hertil kom en underfoged, der virkede som anklagemyndighed, plus et »fattigvæsenspolitik« bestående af 3 stodderfogder. Hvilket arbejdsfelt, der konkret har været den såkaldte *rumor-*

¹¹ H. Matthiessen, *De Kagstrøgne. Et Blad af Prostitutionens Historie i Danmark*. 2. opl. Kbh. 1964, særlig s. 41–54. V. A. Secher, *Bidrag til Københavns Rets- og Kulturhistorie i Kong Kristian IVs og Frederik III's Tid 1624–63. Historiske Meddelelser om København* 3. Kbh. 1911–12, s. 114–28.

¹² Sst., s. 288–91. O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* 3. Kbh. 1881, s. 365, 368–83; Fr. Stuckenborg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550–1741. En historisk Skildring*. Kbh. 1893; LAS, *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn*, Kbh. 1965, s. 1–5.

¹³ D. Tamm og J. Ulf Jørgensen, *anf. arb.*, s. 76; S. Iuul, *anf. arb.*, s. 282; E. Hoeck, *Den politimæssige bekæmpelse af forbrydelser i Danmark med træk af kriminalpolitiet historie*, 1: Tiden indtil 1. oktober 1919. L. Beckman og H. Petersen m. fl. (red.), *anf. arb.*, s. 337.

¹⁴ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728* 6. Kbh. 1884, s. 406–07. Vagtmesterens forpligtelser i så henseende findes gentaget i et reskript til Københavns magistrat af 11.7.1682.

¹⁵ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie* 3, s. 278.

mesters, er derimod uvist.¹⁶ Procesformen var imidlertid nøjagtig den samme, hvadenten en prostitutionssag nåede frem til pådømmelse via disse officielle kanaler eller på privat initiativ. Sagerne behandledes akkusatorisk.

Ser man på, hvorledes det københavnske retsvæsen administrerede Danske Lovs bestemmelser om prostituerede kvinder i tiden mellem 1683 og 1701, støder man straks på en barriere. Meget kildemateriale er gået tabt. Fra *rådstueretten* findes bevaret 5 rådstueprotokoller, som med enkelte lakuner dækker tiden 1683–1701. Hertil kommer to domprotokoller, fra henholdsvis 1685 og 1694. Rådstueretten var Københavns magistrat i dennes egenskab af domstol for byens borgere – en side af magistratens virke, der var uløseligt filtret ind i bystyrets øvrige, rent administrative, opgaver. Af de bevarede protokoller fremgår, at magistraten mellem 1683 og 1701 har domfældt i alt tre prostituerede kvinder, ikke i første instans, men som ankeinstans for domme afsagt af byfogden og meddomsmænd.¹⁷ Til *højesteret*, det tredje og sidste led i denne appelkæde, ses disse sager derimod ikke at være appelleret.¹⁸

Den omtalte byfoged præsiderede ved *Københavns byting*, som sattes hver mandag morgen på pladsen ud for rådhuset under medvirken af byskriveren og et antal bisiddere. Denne domstol var det almindelige værneting for københavnske civilpersoner. Bytinget behandlede alle såvel borgerlige sager som straffesager. Samtidig varetog bytinget tinglæsningen i København, ligesom det i samarbejde med magistraten fungerede som skifteret for de civile indbyggere i hovedstaden. Som det fremgår af ovenstående, har dette byting faktisk behandlet prostitutions-sager i perioden fra 1683 til 1701. Desto mere uheldigt er det, at Københavns brand i 1728 på drastisk vis tyndede ud i rettens arkiv. Først fra henholdsvis 1722 og 1728 findes bytingsprotokoller/ekstraretsprotokoller og domsakter.¹⁹ For tiden forud for 1683 har V. A. Secher med held dubleret det nu forsvundne domsmateriale med eksisterende byfogedregnskaber og dertil hørende bilag.²⁰ En lignende gennemgang af regnskaberne mellem 1683 og 1701 har imidlertid været resultatløs. Der er ingen muligheder for herigennem at spore eventuelle prostitu-

¹⁶ Sst., s. 273–78. V. A. Secher, anf. arb. Historiske Meddelelser om København 1. 1907, s. 323.

¹⁷ SA rådstueprotokol 1683–85, 1688–90, 1691–92, 1692–94, 1694–95 og 1701–03. Domprotokol (d.v.s. afskrifter af sagsakter, men minus selve dommen) 1685 og 1694. Se rådstueprotokol 1691–92, fol. 97r–v (underfoged Knud Olsen mod A. K. Rasmusdatter m. fl.) og fol. 153r (underfoged Hans Hansen Smit mod M. Lauridsdatter).

¹⁸ RA højesteret, dombog 1691, registre efter fol. 486 og efter fol. 537 i ny foliering. Dombog 1692, registre. Ifølge forordning af 6.6.1586 havde København landstingsret, d.v.s. at rådstueretten, og ikke det sjællandske landsting, var appelinstans for bytingets domme. Om bytingets og rådstuerettens respektive kompetenceområder: V. A. Secher, anf. arb. (1907), s. 301–09; P. Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie. Retskilderne og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. Kbh. 1947, s. 428–40, 510–11, 516–17; RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749–52; jfr. E. Skall, Magistratens forretninger i midten af det 18. århundrede. Historiske meddelelser om København årbog 1970, s. 11–22.

¹⁹ M. Mogensen, Københavns byting indtil 1771. En introduktion til arkivet. Arkiv 5, 1974–75, s. 255–59; LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 9–12.

²⁰ V. A. Secher, anf. arb. (1907 og 1911–12).

tionssager.²¹ På den anden side er ulykken måske ikke så stor endda. Det er ikke givet, at der ad denne vej ville være »fanget« flere prostitutionssager, idet underfogden tilsyneladende rutinemæssigt lod sådanne appellere til rådstueretten »til Dombs Confirmation«;²² så sandsynligvis har bytinget kun behandlet de sager om prostitution, vi i forvejen kender via magistratens arkiv.

Indtil 1685 havde *Christianshavn* som reminiscens af den tidligere status som selvstændigt bysamfund eget byting; fra 1674 med rekurs til rådstueretten i København.²³ I denne domstols arkiv findes alene tinglæsningsarkivalier, intet domsmateriale.²⁴ Men var praksis som ved Københavns byting, ville man formentlig kende eventuelle prostitutionssager fra rådstueretten i København.

Den oprindelige hofret (eller gårdsret) på Københavns Slot var i 1681 blevet grenet ud i en borgret og en hofret. De følgende citater fra Danske Lovs 1-2-7 og 1-2-6 om hvilke personer, der hørte under dels *borgrettens* og dels hofrettens retskreds, giver fornemmelse af, *hvor* kompliceret kompetenceafgrænsningerne de enkelte domstole imellem har været:

Til Kongens Borg Ret skulle svare alle Kongens Betiente i Collegierne/som boe i Kiøbenhavn/og ikke nævnis i Rangen²⁵ med deris Hustruer/Enker og Børn; I lige maade de/som virkelig tiene i Kongens Hof/og ellers ikke nævnis i Rangen/som alle Hof-Officianter, Trompettere/Lakeier/Stald- Jagt- og andre deslige Betiente; Item alle deris Betiente og Tienstefolk/som i Rangen ere: Saa skulle og Kongens Handverksfolk/som boe i Kiøbenhavn/og ingen borgerlig Næring bruge/svare under Borg Retten.

Til dokumentation for denne borgrets virke mellem 1683 og 1701 er alene bevaret en pakke spredte »Fremlagte dokumenter m. m. div. år 1681–1729«; og af dem kan der ikke drages konklusioner om, hvad retten beskæftigede sig med.²⁶

Hofretten var domstol for

Kongens Betiente/som i Rangen nævnis/og ere eller have været i virkelig Tieneste/og boe i Kiøbenhavn/og ikke have sær Privilegier eller nogen anden Bestilling/som staar under anden Ret/og de til den vilde eller skulde svare/de/deris Hustruer/Enker og Børn/skulle svare til Kongens Hof Ret/undtagen i Livs og Ære-Sager/eller og det angaar Huuse eller Gaarde i Kiøbstæderne/eller Jord og Eyendom paa Landet/eller nogen borgerlig Brug og Handel.

Af denne hofrets arkiv mellem 1683 og 1701 findes idag en række blandede aktstykker.²⁷ Heraf ses, at hofretten primært traf afgørelse i sager af økonomisk natur:

²¹ RA københavnske regnskaber 1661–1848. Københavns byfogeds regnskaber 1683–1701.

²² De to omtalte sager i note 17.

²³ A. H. Pedersen, *anf. arb.*, s. 37–42.

²⁴ LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 15–16.

²⁵ F. eks. forordninger af 11.2.1679 og 14.10.1746.

²⁶ LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 22.

²⁷ Sst., s. 17, 19–20: »Fremlagte dokumenter m. m. div. år 1681–1719«; »Pådømte sager 1700–1759«; »Diverse originale domsudskrifter I, diverse år 1690–1770« samt »Stævninger 1682–83«. – Om gårdsret: S. Iuul, *anf. arb.*, s. 260. – Om hofret og borgret: V. A. Secher, *anf. arb.* (1907), s. 309–19. H. Jørgensen, Københavns ældst bevarede retsprotokol. Historiske meddelelser om København årbog 1975, s. 7–21.

om gæld, obligationer, vareleverancer, husleje, kontrakter etc. Samtidig virkede den som skifteret for den personkreds, der er beskrevet ovenfor. Endelig var den appelinstant i borgretssagerne. Straffesager synes at have været enlige svaler, og sager om prostitution ses hofretten ikke at have haft til pådømmelse.

Handelskompagnerne

Oktrojen for såvel *det ostindiske kompagni* som *det vestindisk-guinesiske kompagni* foreskrev, at kompagnerne selv skulle dømme, hvor det gjaldt egne ansatte. Fra det ostindiske kompagni er udelukkende bevaret justitsarkiver fra retshåndhævelsen på Trankebar, og i det vestindisk-guinesiske kompagnis arkiv er der heller ikke stort at hente.²⁸ At retten har behandlet straffesager, er der belæg for, men sager om prostitution er der på anden side ingen eksempler på.

Universitetet

For ansatte og studerende ved Københavns Universitet var *konsistorium* rette værneting (jfr. Danske Lovs 1-2-14). Fra konsistorialretten er rækken af såvel justitsprotokoller som domkopibøger intakt fra 1683 til 1701. Heraf fremgår, at retten hovedsagelig behandlede pengesager: om arv og skifte, om overformynderi og gæld. Men den dømte også studerende, hvis de f. eks. var grebet i at spille hasard på hovedstadens værtshuse. Ligeledes afsagde den lejlighedsvis dom om tyveri, korporligt overfald og skældsord. Prostitutionssager har konsistorium imidlertid ikke pådømt.²⁹

Konsistorialretten virkede ligeledes som *tamperret* for Sjællands Stift, da i samarbejde med stiftamtmanden. Tamperretten sattes *quatuor tempora*, d.v.s. de fire dage om året, hvor de kirkelige kvartaler tog deres start – deraf navnet (godt forvansket). Retten dømte i ægteskabssager; men ifølge den bevarede tamperretsprotokol 1698–1754 har den aldrig fået forelagt spørgsmål vedrørende prostitution i København.³⁰

Kirken

I overensstemmelse med Danske Lovs 1-2-15 skulle kirkens personale indstævnes for de verdslige myndigheder i straffesager. Embedssager blev derimod afgjort

²⁸ RA, Vejledende arkivregistratur 14. Asiatiske, vestindiske og guinesiske handelskompagner, Kbh. 1969, s. 9–16, 194–205. Se nr. 249 kompagnirettens domssager 1687, 1704–10. Nr. 278 dokumenter vedk. diverse københavnske retssager, 1, 1674–1710.

²⁹ RA Københavns universitet, konsistorium 12.17.04 justitsprotokol 1673–1691; 12.17.05 justitsprotokol 1691–1715; 12.18.02 domkopibog 1670–1687; 12.18.03 domkopibog 1687–1702. Om konsistorium se f. eks. RA, Vejledende arkivregistratur 21. Københavns Universitets arkiv 1479–ca. 1910. Kbh. 1978, s. 6–7.

³⁰ RA Københavns universitet, konsistorium 12.20.01 tamperretsprotokol 1698–1754. Jfr. H. Matzen, Københavns Universitets Retshistorie 1479–1879. Kbh. 1879, s. 226–28; A. Riising, Tamperrettens funktion og domspraksis. P. Kr. Iversen, K. Prange og S. Rambusch (red.), Festskrift til Johan Hvidtfeldt på halvfjerdsårsdagen 12. december 1978, Tønder 1978.

internt; og som en bleg afglans af middelalderens autonome kirkelige strafferet havde kirken fortsat en vis selvstændig dømmende myndighed over for de medlemmer af samfundet, som forbrød sig mod religionens og moralens forskrifter. I Danske Lovs 2-9-8 lægges det ud til præsterne og disses medhjælpere at være opsynsmænd med bl. a. prostitution og rufferi. Reaktionsmulighederne strækker sig fra diskrete formaninger under fire øjne over lysning i band til landsforvisning ved de verdslige myndigheders mellemkomst (jfr. samme lovs 2-9-9 til 2-9-15). I hvilket omfang det københavnske præsteskab har honoreret lovens forventninger i så henseende, ved vi ikke. For det første siger det sig selv, at man ikke skal vente at finde de diskrete formaninger bogført noget sted. For det andet er de kilder, som kunne tænkes at kaste lys over spørgsmålet, yderst pauvre. Fra Vor Frue provsti, det ene af de to daværende provstier i København, er ingen arkivalier overleveret fra tiden forud for 1720. Ej heller i arkivpakkerne fra det andet, Holmens provsti, er der basis for at udtale sig om kirkens eventuelle rolle som »sædelighedspolitik«. ³¹

Notarius publicus

I konsekvens af, at menigmand i det førindustrielle Europa må betegnes som »reluctant prosecutors«, er interessen for notarialarkiverne pludselig vokset inden for de allerseneste år. Alfred Soman har redegjort for, hvorledes det – uventet – ved denne *infra-judicielle* instans kunne forekomme, at ellers oplagte straffesager blev sluttet med et notarialdokument mellem den påtaleberettigede og den anklagede part. Denne procedure var nemlig både relativ hurtig og billig i forhold til en retssag. Hvis den mindelige ordning, der var protokolleret af notaren, ikke frugtede, kunne dokumentet så senere hentes frem til brug for en retssag. ³² Fra notarius publicus i København er bevaret tre notarialprotokoller fra tiden mellem 1683 og 1701. ³³ Nok viser disse protokoller, at notaren i første række betjente byens borgere, når det drejede sig om deres økonomiske mellemværender. Han udfærdigede sribevis af vekslers, testamenter, obligationer; ligesom han protokollerede søforhør og foretog autoriserede oversættelser. Men, han modtog også gerne »rekvisitioner«, hvis øjemed udtrykkelig var at tilvejebringe en mindelig – og billig – ordning frem for en bekostelig retssag. Sågar et spørgsmål om korporligt overfald med kårdehug og dybe sår ses afgjort ad denne vej. ³⁴ At sager om pro-

³¹ Til Danske Lovs 1-2-15: RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurør-embedet vedkommende 1749–52, provst Hvids skrivelse af 12.1.1752. Den kirkelige strafferet i middelalderen: S. Iuul, anf. arb., s. 258–61. LAS Sjællands stifts provstearkiver, registrant s. 30–34. Se: Holmens provsti, indkomne breve (til provsten for Holmens provsti og sognepræsten for Bremerholms menighed pk. II fasc. 5 (om suspension fra altergang, om tilømmelse til at udstå kirkens disciplin, om befrielse for at stå åbenbar skrifte).

³² A. Soman, *Deviance and Criminal Justice in Western Europe, 1300–1800: An Essay in Structure, Criminal Justice History: An International Annual* 1, 1980, s. 2–28. Også f. eks. F. Ranieri, *Rechtsgeschichte und quantitative Geschichte. Die Verwendung historisch-quantitativer Methoden bei der Auswertung der Notariatspraxis in der neueren Privatrechtsgeschichte*. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 1977. s. 333–63.

³³ LAS notarius publicus i København, notarialprotokol 1696–98, 1698–99, 1699–1701.

³⁴ Samme, notarialprotokol 1696–98, fol. 102r–v. Og f. eks. s. st., fol. 94v–95r, 141v–143v, 171r, 179r samt notarialprotokol 1699–1701, fol. 54r–55r.

stitution har fundet deres afslutning ved notarius publicus' protokol mellem 1683 og 1701, er der dog ingen eksempler på.

De militære domstole

Afledt af krigsartikelbrevet og krigsretsinstruksen, begge af 9. marts 1683, var der til såvel regiments- som garnisonschefer delegeret hverv som rettergangschef for særskilte militærdomstole.³⁵ Til belysning af denne, iøvrigt meget omfattende, side af militærlivet i København fra 1683 til 1701 findes i justitsarkiverne i Forsvarets Arkiver en lang række akter fra *Kommandanten i København; Kommandanten i Citadellet Frederikshavn* (Kastellet); *1. feltartilleriregiment, Arsenalretten; Livgarden til hest* samt *Livgarden til fods*.³⁶

Krigsretterne blev varierende sammensat alt efter anklagedes rang, dog altid efter princippet mindst 1 retsformand, 12 assessorer og 1 auditor. De behandlede alle forekommende civile sager og alle straffesager inden for det militære univers, ligesom militæret havde særskilte skiftejurisdiktioner. Sager om f. eks. duel, desertering, insubordination, klammeri, håndgemæng, vagtforsømmelse, udeblivelse efter tappenstreg og salg eller pantsætning af uniform er blot nogle af de spørgsmål, retterne ses at have beskæftiget sig med.

I straffesagerne gaves normalt ingen appel. Men før en dom blev eksekveret, skulle den konfirmeres ved en aktrevision. For de mindre sagers vedkommende var det rettergangschefen selv, som varetog denne revision og kontrol med retsplejen. For de størres vedkommende var det kongen; sædvanligvis efter indstilling fra generalauditøren.³⁷ Processen var, som det hedder lakonisk i 1683-krigsretsartiklernes § 15, summarisk, »simplicie og plano«. Bag dette ligger, at den – meget logisk, eftersom en stor del af mandskabet var hvervede tropper – var overensstemmende med datidens internationale militærretspleje. D.v.s. at den til forskel fra ved de civile domstole var inkvisitorisk, og at tortur kunne komme på tale.³⁸ En subsidiær, og i en række tilfælde primær, offentlig påtale var lagt hos

³⁵ Krigsretsinstruktionens § 17. En redegørelse for krigsretternes funktionsmåde i 1750'erne findes i RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749–52, generalauditør Schræders skrivelse af 3.4.1752.

³⁶ FA, justitsarkiver:

Kommandanten i København, justitsprotokol 1696–1704; krigsrettsdomme tildels med kgl. resolution 1701–49 samt register over domme med kgl. resolution 1701–1810.

Kommandanten i Citadellet Frederikshavn (Kastellet), justitsprotokol 1691–98 og 1698–1703.

1. feltartilleriregiment, Arsenalretten, justitsprotokol 1689–1707; sagsakter 1687–1775.

Livgarden til hest, sagsakter 1687–91, 1692–97 og 1698–1705.

Livgarden til fods, justitsprotokol 1683–84, 1686–87, 1687–90, 1690–96, samt 1696–1701.

³⁷ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 11.3.1757, nr. 126, Stampses erklæring af 2.11.1756.

³⁸ O. Kyhl, *Den landmilitære centraladministration 1660–1763* 1, Kbh. 1975, s. 33. Rekskripter af 12.1.1711, 5.12.1735 og 12.3.1790. K. C. Rockstroh, *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede* 2. Kbh. 1916, s. 291–93, 295–96. Tysk strafferetspleje og tortur: F. Thygesen, *Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550–1800*. Kbh. 1968, særlig s. 31. C. Wium Westrup synes derimod at mene, at det først er inde i det 18. århundrede, at den inkvisitoriske proces vandt fodfæste inden for den mili-

gevaldigerne (militærpolitiet). På regimentsniveau var det regimentsgevaldigeren og ved generalstaben generalgevaldigeren (chef for militærpolitiet), som iværksatte denne påtale på embeds vegne.³⁹

Med direkte adresse til prostituerede kvinder var det i krigsartikelbrevet af 1683, § 40, fastsat:

Horerne skal af Gevaldigeren, naar de efter foregaaende Paamindelse ei pakke sig bort, 1ste Gang tages bort og ved hans Knegte af Leiren eller Garnisonen udføres; 2den Gang, naar de der igien lade sig finde, af Bødelen udpiskes og forvises.

I det eksisterende materiale fra krigsretterne i København ses denne bestemmelse imidlertid ikke på noget tidspunkt mellem 1683 og 1701 at være resulteret i en sag.

Søværnets domstole

Inden for søværnet var ihvertfald siden 1673 etableret et tre-trins appelsystem, blandt andet for matroser og søfolk i København samt for Holmens personale.⁴⁰ Fra underadmiralitetetsretten appelleredes til overadmiralitetetsretten og herfra til højesteret. Instruktionerne for admiralitetets medlemmer af 9. december 1679 og 22. marts 1690⁴¹ fastslår i lighed med søkrigsretsinstrukserne 27. marts 1683⁴² dette forhold. I Rigsarkivet befinder sig idag *underadmiralitetetsrettens* protokol 1683, 1686, 1687, 1689, 1692–94; dombøger 1684, 1688, 1691–92; fuldbyrdede domme 1695–98 samt stævningbog 1697–1706. Vidnebøger kan supplere årene 1685, 1692–95 og 1695–97. Ved underadmiralitetetsretten udgjorde to typer af sager – om fødsel uden for ægteskab og om gæld – majoriteten.

I 1683-søkrigsretsinstrukserne hed det i § 183, at »fiscalen (skulle være) pligtig ... alle aabenbare eller andre forseelser, hvor der ingen Sag gifuer findes, ... straxen at paa tale oc ordentlig, ved Retten at vdføre«. Men i det omfangsrige materiale fra underadmiralitetetsretten træffes ingen eksempler på, at fiskalen har rejst sag mod prostituerede kvinder, lige så lidt som sådanne sager er påtalt ved privat initiativ. Fra *overadmiralitetetsretten*, der reelt kun sattes ved helt specielle lejligheder (som når f. eks. en hel flådeenhed havde overgivet sig til fjenden og ansvaret skulle placeres), finder man ejheller sager af denne type i den bevarede »Ober Krigs Rets Protocol«.⁴³

Side om side med admiralitetsretterne fandtes diverse specialdomstole inden for søværnet. Fra 1690 til 1695 fungerede en *kommissionsdomstol* med residens på

tære strafferetspleje, jfr. Den militære Straffeprocess og dens Oprindelse. Ugeskrift for Retsvæsen 1906 afd. B, s. 113–19.

³⁹ 1683-krigsretsartiklernes § 18. O. Kyhl, anf. arb. s. 27–29. E. O. A. Hedegaard, Militærpolitiets historie, u. st., u. å., s. 18–39.

⁴⁰ RA søetaten II. XIV admiralitetet som domstol 1, underadmiralitetetsretten, notits forrest i seddelregistraturen.

⁴¹ H. G. Garde, Efterretninger om den danske og norske Søemagt I. Kbh. 1832, s. 259, 324–25.

⁴² RA søetaten I. Søkrigskancelliet 52, kgl. ekspeditioner 1683–84, uden nr., mellem nr. 100 og 101.

⁴³ RA søetaten II. XIV admiralitetet som domstol 1, underadmiralitetetsretten og 2, overadmiralitetetsretten.

ekvipagemesterens kontor på Holmen. Denne kommission havde allerede 16. juni 1686 fået mandat til at afsige dom i tyverisager. Men den trådte først sammen 4 år senere og behandlede da »adskillige smaa sager ved Holmen«, bl. a. vedrørende desertering, slagsmål, hærværk, drukkenskab og arbejdsforsømmelser – men ikke vedrørende prostitution.⁴⁴ 17. juni 1690 blev nedsat yderligere en *kommissionsdomstol*. Denne bestod af en kaptajn og en løjtnant fra søværnet, to løjtnanter fra militæret plus to borgere udmeldt af magistraten i København. Retten fungerede i tre år, fra 1690 til 1693, og beskæftigede sig ikke udelukkende med de sager om slagsmål mellem søfolk, militærpersoner og civilister, der ellers var dens *raison d'être*. Den tog sig af sager om vold og slagsmål af enhver art, og undertiden pådømte den vagtsager. Prostitutionssager ses den imidlertid ikke at have behandlet.⁴⁵ Endelig er det højst troligt, at *standretter* kunne, og blev nedsat ad hoc. Men hvilke typer af sager, de i bekræftende fald har pådømt mellem 1683 og 1701, lader sig ikke fastslå.⁴⁶

Den decentrale domstolsstrukturens begrænsninger

De mange retsinstanter i København i 1600-tallets sidste årtier lader sig ikke bringe på én formel. Ved enkelte af dem var statens strafferetspleje et fuldbyrdet stadium. Ved andre herskede samfundets retspleje. Det skal endnu en gang understreges, at retsarkiverne fra tiden mellem 1683 og 1701 ingenlunde er intakte. Alligevel er det tankevækkende, at der i hele det omhandlede tidsrum som sagt kun gives sager og skriver tre eksempler på, at kvinder er dømt for prostitution i København. Forklaringen er (som det siden skal ses) *ikke* den ellers nærliggende, at der ikke var prostitution i hovedstaden på det pågældende tidspunkt. Derimod skal den sikkert søges i to andre forhold. For det første i, at menigmand i København faktisk var »reluctant prosecutors«. For det andet i, at de officielle instanser, som ex officio enten primært eller subsidiært var beføjet til at påtale straffesager, har stået ret magtesløse over for dette voldsomt decentraliserede, tungtarbejdende, ja labyrinthiske, retsvæsen. Anklagede kunne høre under én retskreds, mens vidner og komparenter hørte under andre. Hver enkelt domstol havde *sin* struktur og *sine* procedureregler. Hver enkelt af dem vogtede nidkært over, at ingen forgreb sig på deres magtpositioner og på deres sportler. Det skabte forvirring, og det skabte »huller« i retsplejen til fordel for den, der forbrød sig mod loven.⁴⁷ Først i 1771 blev denne organisatoriske jungle ryddet. De mange københavnske domstole blev da, på få undtagelser nær, smeltet sammen til én: hof- og stadsretten i

⁴⁴ RA søetaten II. XIV admiralitetet som domstol 5, kommissionsdomme og overkrigsforhør. »Protocol ofuer Adskillige smaa sager ved holmen Begyndt 10 october A: 1690 til 2 october 1695«.

⁴⁵ Sst., »Commissions Dom Protocol Aar 1690. 91 og 92«.

⁴⁶ 20.10.1692 kalder den sidstnævnte kommission sig for »Krigs Stand Retten«, hvilket jo peger i retning af, at sådanne standretter fandtes på daværende tidspunkt; men for deres eksistens findes først belæg fra 1721, jfr. RA søetaten II. XV Holmens chef 3, indkomne sager, indkomne standretssager 1721.

⁴⁷ M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris 1975, særlig s. 81.

København.⁴⁸ Men allerede i slutningen af 17. århundrede synes dette domstols-system at have udgjort en stopklods for de nye, »moderne« tiders krav til bekæmpelse af kriminalitet.

Danmark var på tærsklen mellem det 17. og 18. århundrede på vej mod en begyndende manufaktur- og fabriksproduktion og mod en voksende handel.⁴⁹ På begge områder var hovedstaden København det ubestridte kraftcentrum, og byen kom ind i en rivende udvikling, befolkningsmæssigt set. I det halve århundrede mellem 1660 og 1711 fordobledes indbyggerantallet fra ca. 25.000 til ca. 50.000.⁵⁰ København udviklede sig til metropolis og storby samfund, hvor indbyggerne blev anonyme, og de »masseproducerede« varer og forbrugsgoder af enten hjemlig eller udenlandsk oprindelse blev lige så anonyme – ulige lettere at stjæle og hæle end de gamle håndværksfremstillede unika. Tyveri og hæleri blev tilsyneladende et akut problem.⁵¹ Så akut, at den absolutistiske stat, vel direkte afledt af sit eget engagement i handels- og manufakturpolitikken,⁵² følte sig foranlediget til at tage fat om nælden. Ikke blot over for det konstaterede tyveri, men også over for det potentielle tyveri, som kunne forventes af besiddelsesløse omstrejfere, tigere, lediggængere og arbejdsløse, følte det påkrævet med en mere effektiv og mere konstant kontrol med *l'illegalisme populaire*.⁵³ At stå vagt om handelens og industriens private ejendomsret blev øjensynlig noget af en besættelse for den absolutistiske stat.⁵⁴ Om tyverierne virkelig tog til i København, er et åbent spørgsmål; på den anden side er der næppe tvivl om, at sådan oplevede statsmagten det, og at den reagerede derefter. Ved gentagne lejligheder i denne periode op til år 1700 ser man den absolutistiske stat stramme grebet om sine »tyvagtige« undersåtter.⁵⁵ Det skete f. eks. i 1686, da der skabtes et retshåndhævende organ i København, som på én gang havde en summarisk procesform, og som samtidig skar sig tværs igennem det eksisterende domstolsvirvar – netop med henblik på tyvssager.

⁴⁸ F. eks. D. Tamm, Om dommerstanden og domstolene under enevælden, Juristen og Økonomen 60, 1978, s. 110–11.

⁴⁹ F. eks. A. E. Christensen, Tiden indtil c. 1730. A. Nielsen (red.), Industriens Historie i Danmark I. Kbh. 1943; C. Bruun, Kjøbenhavn 2. Kbh. 1980, s. 333–40.

⁵⁰ A. Lassen, Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingens historie i Danmark 1645–1960. Århus 1965, s. 246–47.

⁵¹ B. Lenman og G. Parker, anf. arb., særlig kap. V; M. Foucault, anf. arb., s. 89.

⁵² A. Madsen, Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. 1. bidrag til tekstil- og beklædningsproduktionens historie i Danmark 1600–1850. Kbh. 1978, særlig kap. III og IV.

⁵³ M. Foucault, anf. arb., s. 91.

⁵⁴ A. Soman, anf. arb., s. 22. Om forholdet mellem statsmagt og privat ejendomsret, se f. eks. C. B. Macpherson, The Political Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke, Oxf. 1962, særlig s. 95–98, 220–21 og 255–56.

⁵⁵ S. Iuul, anf. arb., s. 284; Edv. Holm, Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720 2. Kbh. 1886, s. 168–69; O. Bernild og H. Jensen, Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800 I. Kbh. 1978, s. 232–34.

III. ANDET FORLØB. INKVISITIONSKOMMISSIONEN 1686–1701

13. april 1686 blev der lovgivet om indretningen af en inkvisitionskommission i København. Tanken hermed var uden omsvøb at »forekomme de store Tyverier, som i Khavn gaae i Svang, især fordi Tyvshælerne, som ere under adskillige Jurisdictioner, ikke uden største Vidtløftighed samt Tids og Penges Spilde for saa mange Værneting kan søges«. ⁵⁶ Følgelig fik inkvisitionskommissionen grønt lys til at behandle samtlige forefaldende tyvssager i hovedstaden, uanset de impliceredes værneting iøvrigt. I samme forbindelse bestemtes, at kommissionen skulle sammensættes af repræsentanter for byens eksisterende domstole. Det blev dog ved intentionerne. For allerede under det første retsmøde tørnede de civile og militære dommere sammen, uvist af hvilken grund. De civile udvandrede, og indtil 1695 var alene militæret repræsenteret. ⁵⁷ Juli dette år blev der på vicekommandantens initiativ truffet den ordning, at to borgerkaptajner fremover skulle udgøre det civile islæt i kommissionen. ⁵⁸ Tilsyneladende kom søværnet først med så sent som 1724. ⁵⁹

Ifølge 1686-forordningen var det udelukkende i sager om tyveri og hæleri, at inkvisitionskommissionen var kompetent. Afstanden mellem teori og praksis var imidlertid himmelvid. Kommissionen beskæftigede sig raskvæk med alle mulige typer af straffesager. F. eks. om

Mord, intenderet Mord, Duel, Hoer, simpel Utugt, Troldom, falsk Myndt, Bedragerie, Ulydighed af Militaires Tieneste folk, Skiildsord og Klammerie, Lovens Huusfred, voldsom Hvervning, Desertion og Vagt-Sager . . . (samt) Geldssager. ⁶⁰

Som det ses, har kommissionen også behandlet sager om prostitution. Den afsagde ydermere dom i sådanne sager, igen i klar modstrid med forordningen af 13. april 1686, som fastslog, at kommissionen alene skulle være et forhørstribunal. Den endelige domfældelse skulle overlades de anklagedes respektive værneting. Man kan meget vel tænke sig, at inkvisitionskommissionen med sit rene militære anstrøg har oplevet sig selv som blot endnu en krigsret. Under alle omstændigheder står fast, at den med almindelige krigsretsdomme som forbillede har afsagt domme på egen hånd så tidligt som 1687. ⁶¹

Antallet af prostituerede kvinder, som stedtes for inkvisitionskommissionen i København mellem 1686 og 1701, har været betragteligt. Fra det første tiår af

⁵⁶ Forordning 13.4.1686, jfr. Aa. Duus, anf. arb., s. 71–72 samt H. Jørgensen, Thi kendes for ret, s. 91–110.

⁵⁷ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 5.8.1724, nr. 186, magistratens skrivelse af 24.4.1724.

⁵⁸ Sst. og RA landetaten, krigskancelliet 1679–1763 d, indkomne sager 1.10.1695, nr. 455, Billes skrivelse af 27.9.1695.

⁵⁹ RA DK E 5, koncepter og indlæg til 1. departements åbne breve 30.12.1771, nr. 451. »Extract aus den Inquisitions-Protocollen de annis 1686 bis 1744«, under 23.10.1724.

⁶⁰ Sst. Jensens skrivelse af 2.11.1752. (Citat: N. Ussing, Historisk Beretning om Inquisitionskommissionen i København. Kbh. 1781, s. 30–31).

⁶¹ Som note 59, under 8.4.1690. RA søetaten II. XV Holmens chef, domme over fangerne på Bremerholm 1687–89, under f. eks. 20.8. og 15.10.1687 samt 20.9.1689.

kommissionens levetid er retsprotokollerne gået tabt. Mens en bevaret »Extract« af protokollerne fra 1686 til 1744 blot dokumenterer, at sådanne sager undertiden blev pådømt indtil 1701,⁶² kan de derimod følges systematisk i en enkelt overleveret justitsprotokol, som dækker tidsrummet 16. januar 1696–12. maj 1701.⁶³ Her beløber domfældelserne over prostituerede kvinder sig til i alt 29⁶⁴ – et tal der sættes i relief af, at der som nævnt kun kendes tre domfældelser fra hele perioden 1683–1701 fra de almindelige domstole. Selv med behørig hensyntagen til, at retsarkiverne fra denne tid er ujævnt bevaret, er det umiddelbart indlysende, at kommissionen må have afhjulpet et presserende behov for at få afviklet visse typer af sager inden for rammerne af det »gamle« retsvæsen. Det gælder bl. a. sager om prostitution. Et incitament til, at netop denne instans, hvis primære øjemed var bekæmpelsen af berigelseskriminalitet, tog sig af prostitutionssager var, at prostituerede kvinder opfattedes som arbejdssky lediggængere. Af sådanne samfundselementer kunne man – som af de »asociale« tiggere, vagabonder, løsgængere o.s.v. – forvente, at de tvunget af mangel på livsfornödenheder forgreb sig på andres ejendom. Tyveri og prostitution var to sider af samme sag.⁶⁵

Hvad angår den hurtige og effektive procesform meddelte 1686-forordningen ingen præcise retningslinier ud over, at sagførerbistand var bandlyst ved en »øien-synlig Tyvs eller Tyvshælers Sag«.⁶⁶ Kommissionen vidste dog råd. Allerede ved et retsmøde 1. december 1686 vides »den polske buk« at være anvendt.⁶⁷ Denne polske buk er en eufemistisk omskrivning af tortur.⁶⁸

Lå forundersøgelse og domfældelse således inden for inkvisitionskommissionens virkefelt, var påtalen dog andres ærinde – den være sig offentlig eller privat. Generalgevaldigeren har snart øjnet hvilke muligheder, der lå i kommissionens eksistens. Han lod »ohne Unterschied des Verbrechens« alle straffesager indstævne for kommissionen.⁶⁹ Den accepterede fuldt ud hans behov,⁷⁰ nøjagtig lige

⁶² Som note 59, f. eks. under 10.12.1686, 10.5.1688, 27.11.1688, 11.12.1690, 31.3.1691, 13.6.1691, 14.9.1692, 23.1.1694, 9.2.1694, 24.4.1694. N. Ussing, anf. arb. bringer s. 40–44 en afskrift af en prostitutionssag, fra juli 1691, som afslører, at »Extracten« ikke medtager samtlig sådanne sager, men alene giver minimumstal.

⁶³ LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701. LAS, Københavnske politi- og domsmyndigheder 2, Kbh. 1976, s. 24. Allerede i 1730'erne var der huller i kommissionens arkiv, jfr. note 59, Jensens skrivelse af 2.11.1752 samt N. Ussing, anf. arb., s. 9–10.

⁶⁴ Prostitutionssager er defineret som de sager, der vedrører »utugtigt levned« og »hor« eller er pådømt efter Danske Lovs 6-13-30.

⁶⁵ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 29.4.1684, nr. 122.

⁶⁶ Forordning 13.4.1686.

⁶⁷ Som note 59, under datoen.

⁶⁸ F. eks. N. Ussing, anf. arb., s. 51–58. Danske Lovs 1–20 anerkendte alene tortur ved majestætsforbrydelse, og hvor der allerede var afsagt dødsdom, jfr. E. Hoeck, anf. arb., s. 355–60.

⁶⁹ Som note 59, under 14.1.1688.

⁷⁰ LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701, f. eks. fol. 514, 535, 573, 712. Kommissionens imødekommenhed på dette punkt synes til en vis grad at være dikteret af skiftende auditørers lige så skiftende holdninger, jfr. note 59, Jensens skrivelse af 2.11.1752.

som den var imødekommende over for privatmand. Kom man med sin anmeldelse, blev sagen behandlet uden smålig skelen til, om kommissionen nu også var det rette værneting.⁷¹ Fraset denne påtalefase opererede kommissionen imidlertid med en fuldgyldig inkvisitionsproces, en praksis »saagodtsom uden for alle Hans Majestæts Love«.⁷² Denne praksis er næppe nogensinde blevet formaliseret officielt; men er blot blevet set igennem fingre med, fordi den (som i de øvrige tilfælde, hvor kommissionen åbenlyst overskred sine beføjelser) har tjent den absolutistiske stats formål. Inkvisitionsproces fandtes, som nævnt, allerede inden for den militære strafferetspleje. Med inkvisitionskommissionen fik den pludselig aktualitet i straffesager mod københavnere af civil herkomst.

IV. TREDJE FORLØB. POLITIMYNDIGHEDERNE 1682 OG EFTER

Politimesteren i København

Undtagelsesvis undlod inkvisitionskommissionen selv at dømme afhørte prostituerede kvinder. 10. december 1686, f. eks., er »2 Weibes-Bilder . . . ohne Urtheil dem Policy-Meister übersandt«.⁷³ Også Københavns politimester spillede således en rolle inden for datidens strafferetspleje. Politimesterembedet blev oprettet i 1682, og i den arbejdsbeskrivelse, instruks, som først forelå hen mod sommeren 1683 (den 23. juni), synes der fra det absolutistiske styres side lagt op til, at politimesteren skulle varetage en række kontrolfunktioner, bl. a. med gader og torve, samt administrativt inddrive allerede fikserede standardbøder for småforseelser.⁷⁴ Det samme ses repeteret i den følgende og langt mere detaljerede politimesterinstruks (politiforordning) af 5. september 1691.⁷⁵ Af dette lange katalog over politimesterens opgaver kan nævnes: kontrol med hovedstadsindbyggernes religion og moral; med helligdage og fester; med den offentlige ro og orden; med renovation og sanitet i København; med fremmede og med arbejdsløse.

Nøjagtig som kaskelen af en inkvisitionskommission i 1686 kan ses som statens bevidste forsøg på at »modernisere« strafferetsplejen, da det bestående domstols-system ikke længere magtede kravene til en bedre sikring af navnlig handelen

⁷¹ Som note 59, under 14.1.1688. F. eks. også LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701, fol. 38.

⁷² Som note 59, Stubs skrivelse af 18.12.1771, jfr. Jensens skrivelse af 2.11.1752.

⁷³ Som note 59, under datoen. Også LAS inkvisitionskommissionen 1686–1771, justitsprotokol 1696–1701, fol. 38, 531, 574.

⁷⁴ H. Koch, Politimyndighedens oprindelse (1681–1684) – organisation og beføjelser, s. 41–42. ndfr. Jfr. RA DK C 55a, kongelig majestæts resolutionsbog udi Danmark 1675–88, fol. 25v–34v og C 2, dokumenter til kongelig majestæts resolutionsbog udi Danmark, 3.4.1683.

⁷⁵ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.9.1691, nr. 145. At den påbudte kommandovej, over *generalfiskalen*, såfremt standardbøderne var uerholdelige, næppe nogensinde fik praktisk betydning ses af det – indrømmet – fragmentariske materiale i RA rentekammeret 39.168, generalprokurør Peder Scavenius' papirer 1663–84 og 39.2, kammerretten, domme og stævninger 1684–92. Om generalfiskalatelatet og kammerretten: J. Boisen Schmidt, Studier over statsholdningen i Kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730. Kbh. 1967, s. 148–58, navnlig s. 153.

og industriens private ejendomsret, kan politimesterembedets tilsynekomst betragtes under en lignende synsvinkel. Der kan dårligt være tvivl om, at politimesteren var tænkt som en central figur i den praktiske gennemførelse af statens erhvervs-politik, som netop i disse år opprioriterede produktionen i manufakturer og fabrikker på bekostning af de gamle laugsorganiserede håndværk.⁷⁶ Af de bagvedliggende begrundelser for overhovedet at oprette embedet ses da også, at politimesteren frem for noget var tænkt som handelens, manufakturernes og fabrikernes politimester.⁷⁷

Til en systematisk belysning af, hvorledes politimesteren i praksis har grebet opgaverne an mellem 1682 og 1701, er simpelthen intet materiale bevaret. For den sags skyld er det ikke engang givet, at han har ulejliget sig med at nedfælde sine dispositioner i skriftlig form.⁷⁸

Overordnede politimyndigheder

Mangler kilderne fra politimesterembedet, findes de til gengæld fra de datidige overordnede politimyndigheder. Fra *politikommissionen*, nedsat i 1681 med så tætte kontakter til det første danske kommercekollegium, at den ligefrem kaldte sig »Commissionen paa Commercij Collegio« eller »Politie Commissionen udi Commercij Collegio«,⁷⁹ eksisterer en enkelt kopibog, 1681–1684. Dog vides kommissionen at have været i funktion endnu i 1687.⁸⁰ Denne kopibog viser, at kommissionen lagde kraftigt op til, at den skulle have status som domstol, »hvor (der) icke (er) proportioneret (pengebøde) efter Personens/: som sig kand forsee:/ Villkor, eller och gandske ingen straf er determineret«. ⁸¹ Skål man tro kopibogen forblev disse tanker på papiret. Kommissionen lagde derimod frem for alt kræfterne i at tilvejebringe reviderede, restriktive artikler for en række københavnske håndværkerlaug – som led i den omtalte nyorientering af den statslige erhvervs-politik i laugenes disfavør.

⁷⁶ Om »det store Angreb paa Laven«, f. eks. Alb. Olsen, Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs-politik. Scandia 3, 1930, særlig s. 249–56 (cit. s. 249) og J. Vogelius, Det danske overgangssamfund. Nogle teoretiske aspekter og analytiske konsekvenser. Historievidenskab 10–11, 1977, særlig s. 168–70.

⁷⁷ RA DK C 6 sjællandske registre 24.2.1683, nr. 50. SA politikommissionen, kopibog over kommissionens betænkninger og forslag 1681–84, f. eks. fol. 360. Jfr. H. Koch, anf. arb. I. Dübeck, Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling. Kbh. 1978, s. 452–63, 470–72, særlig s. 454–56. T. R. Gurr, Problems and Policies of Urban Public Order. T. R. Gurr, P. N. Grabosky og R. Hula m. fl. (red.), The Politics of Crime and Conflict. A Comparative History of Four Cities. Beverly Hills og London 1977, s. 7; D. H. Bayley, The Police and Political Development in Europe. C. Tilly (red.), The Formation of National States in Western Europe. Princeton N. J., 1975, s. 328–79.

⁷⁸ Jfr. de gentagne henstillinger til politimesteren om at føre protokol: O. Nielsen, Københavns Diplomatarium 7. Kbh. 1886, s. 189; RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.9.1691, nr. 145, indledningens § 5. Forordning af 22.10.1701, kap. I § 6.

⁷⁹ SA politikommissionen, kopibog fol. 16, 154. Om nedsættelse af kommissionen: RA DK C 46, koncepter og indlæg til kancelliekspeditioner udfærdigede gennem kgl. majestæts eget kammer ved kammersekretær Kaspar Schøller 1680–81, 1683, under 29.10.1681.

⁸⁰ SA kommercekollegiet 1670–1691, resolutionsprotokol 1676, 1680–91, fol. 146v.

⁸¹ SA politikommissionen, kopibog fol. 358.

Det nævnte *kommercekollegium*⁸² var en art handels- og industriministerium. Herfra findes en resolutionsprotokol, der har været i brug først i 1676 og dernæst 1680–91. Da politimesteren i 1688 bad kollegiet agere domstol, indvendte det, at det »ing(en) siddende Ret var«. ⁸³ Alligevel bevidner resolutionsprotokollen, at det var her, at sager, som fulgte af politimesterens kamp for handel og industri, kunne finde deres afslutning. Prostitutionssager ses kollegiet dog aldrig at have fået forelagt. Formelt blev kommercekollegiet tilsyneladende ikke ophævet. Det indstillede blot sit virke i april 1691.

I modsætning til disse to organer var *de tilforordnede ved politiet*, som blev udmeldt i forbindelse med politiforordningen af 5. september 1691, en egentlig domstol.⁸⁴ Denne ret skulle dømme i sager, der var et resultat af politimesterens udøvende, kontrollerende myndighed i hovedstaden. Den sattes af en repræsentant for henholdsvis hofretten, admiralitetsretten, rådstueretten og de 32 mænd (forløber for borgerrepræsentationen) samt af politimesteren. I august 1695 fik de tilforordnede, iøvrigt overlappende med inkvisitionskommissionen, særskilt bemyndigelse til at optage forhør i københavnske tyverisager. Ved samme lejlighed fik også stadsmajoren og en viceadmiral samt i begyndelsen af 1696 yderligere to gehejmeråder sæde i retten.⁸⁵ Allerede 21. juli 1696 blev tyvssagerne imidlertid påny taget fra de tilforordnede,⁸⁶ og samtidig gik domstolen fuldstændig i opløsning. 1697 var den reelt hørt op med at fungere.⁸⁷

I betragtning af, at politimesteren i 1691-forordningen, kapitel III § 1, blandt sine øvrige hverv havde fået til opgave at opspore byens bordeller og bemægtige sig de derværende prostituerede kvinder, var det nærliggende, om han havde indstævnet sådanne sager for de tilforordnede. En bevaret resolutionsprotokol fra retten (1691–1697) afslører, at dette er sket én gang. 6. december 1692 blev »adskillige« kvinder, som stod anklaget for prostitution, sendt til videre forhør hos politimesteren.⁸⁸ Hvor og hvordan sagen fandt sin afslutning, melder retsprotokollen intet om. Vi ved ikke, om politimesteren selv har færdigbehandlet den. Men meget taler for, at det var tilfældet. Det står ikke ganske klart, i hvor vid udstrækning det fra starten var hensigten at tildele Københavns politimester en

⁸² K. Glamann, Det ældste danske kommercekollegium. S. Ellehøj, Sv. Gissel og K. Vohn (red.), Festskrift til Astrid Friis. Kbh. 1963.

⁸³ SA kommercekollegiet 1670–1691, resolutionsprotokol ... citat fol. 164v. Se iøvrigt f. eks. fol. 94v–95v, 97r–v.

⁸⁴ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.9.1691, nr. 145.

⁸⁵ SA de tilforordnede ved politiet 1691–1697, resolutionsprotokol 1691–97, fol. 102, 126. RA DK C 9, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 13.8.1695, nr. 207. RA landetaten, krigskancelliet 1679–1763 d, indkomne sager 24.8.1695. RA DK C 8, sjællandske tegnelser 8.2.1696, nr. 25–26. Om beføjelserne til at pådømme tyvssager: RA DK C 9, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 13.8.1695, nr. 206.

⁸⁶ RA DK C 9, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 21.7.1696, nr. 187 – iøvrigt en disposition som synes truffet bag ryggen på de tilforordnede, jfr. SA de tilforordnede ved politiet 1691–1697, resolutionsprotokol, fol. 154.

⁸⁷ SA de tilforordnede ved politiet 1691–1697, resolutionsprotokol 23.4.1697 standser indførelserne brat i den uudskevne protokol.

⁸⁸ Sst., fol. 39.

selvstændig dømmende myndighed.⁸⁹ På den anden side var den første politimester, Claus Rask, i den situation, at hans post var en nyskabelse og tilmed så løst defineret, at han i vid udstrækning selv havde hånd i hanke med den konkrete udformning. Og netop når det gjaldt at sikre sig beføjelser, forekommer samme Claus Rask at have været hæmningsløs. Således må han i 1687 indkassere en kraftig »næse« for uberettiget at have forgrebet sig på straffesager, som ellers sorterede under bytingets ressort.⁹⁰

Hvad angår specielt prostitutionssager, har politimesterens virke som dommer nok hvilet på et mere formaliseret grundlag. 30. oktober 1683 havde han forhørt sig, om ikke de arbejdsløse kvinder og mænd, hans betjente arresterede rundt om i hovedstaden, måtte »leveres« til henholdsvis Spindehuset og hæren.⁹¹ Hvad han ønsker sig her, er en aktiv rolle i kampen mod lediggang, ørkesløshed og betleri. Med andre ord i den absolutistiske stats kamp mod det potentielle tyveri. Han henvendte sig ikke forgæves. Med forordning af 29. april 1684 fik han carte blanche til at straffe kvindelige løsgængere som ønsket, ifald de ignorerede et tilhold om at begive sig i fast tjenesteforhold.⁹² Blandt disse løsgængere kunne han givetvis rubricere de prostituerede kvinder.

Selv om politimesteren således fik albuets vej til at administrere bestemmelserne i denne 1684-forordning, var dét dog ikke ensbetydende med, at han samtidig erhvervede eneret på at behandle sådanne sager. Domstole som byting og rådstueret dømte, som det er set, fortsat i prostitutionssager, omend i begrænset omfang. Ved inkvisitionskommissionen var de derimod relativt hyppigt forekommende. I disse år synes forholdet i realiteten at have været det, at de københavnske politi- og domsmyndigheder »konkurrerede« om prostitutionssagerne. Denne kaotiske dobbeltadministration ses f. eks. i al sin tydelighed i de par sager, som kom under rådstuerettens pådømmelse. Her havde inden da – udover bytinget – både vagtmester, underfoged, byfoged og politimester været involveret. Først med politiforordningen fra 1701 forelå den éntydige situation. Fra da af var prostitutionssagerne i København udelukkende en politiopgave.⁹³

⁸⁹ H. Koch, anf. arb., ndfr., s. 44–45.

⁹⁰ RA DK C 8, sjællandske tegnelse 7.8.1687, nr. 320, jfr. samme, 5.4.1687, nr. 142. Også f. eks. LAS notarius publicus i København, notarialprotokol 1699–1701, fol. 203v–204r.

⁹¹ RA DK C 7, koncepter og indlæg til sjællandske registre 29.4.1684, nr. 122, politikommissionens skrivelse af 28.11.1683.

⁹² S.st. O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie 5. Kbh. 1889, s. 487–88 giver en divergerende forklaring på forordningens tilblivelseshistorie. Bestemmelsen synes tildels kalkeret over reskript af 11.7.1682 til magistraten i København om vagtmesterens forpligtelser.

⁹³ Ved forordning af 24.9.1708 om fattigvæsenet pålægges dettes personale i lighed med politiet at lade »Horer og liderlige Qvindfolk« pågribe samt at indsætte dem i Spindehuset, jfr. kap. I § 24 i forordningen og RA DK D 43, bilag til forordning om betlere i Danmark 1708, 24. sept. sjæll. aab. brev nr. 182. Vel er kilder, som kunne give indblik i *de kommitterede ved Silkehusets* dømmende virke i forlængelse af 1708-forordningen, ikke bevaret. Men skal man tro fattigvæseninspektør Hempels redegørelse fra 13.4.1769 har der ikke fra fattigvæsenets side været nogen nævneværdig indsats som sædelighedspoliti, jfr. SA fattigvæsen 128, 1708–1846 fattigvæsenets styrelse.

Under- og overpolitidomstol 1701

Politiforordningen af 22. oktober 1701 blev det afgørende vendepunkt i forbindelse med behandlingen af de københavnske prostitutionssager i det 17. og 18. århundrede. I kapitel III § 1 pålægges politimesteren til enhver tid at holde byen renset for bordeller og prostituerede kvinder.⁹⁴ Et langt stykke ad vejen var dette blot en afskrift af, hvad 1691-forordningen havde bestemt. Ny var til gengæld en tilføjelse om, hvad det var for en instans, der skulle pådømme sådanne sager: nemlig en nydannet *politiret*. Herefter kunne ingen være i tvivl. Prostitutions-sagerne havde definitivt fået karakter af politisager. Denne gruppe af sager, der bevidst var udeladt af Danske Lov, fordi den skulle kunne files til og føres ajour efter behov,⁹⁵ defineredes noget upræcist som

slige Justits-Sager, hvorved en god Orden og Skik i Stæderne og paa Landet, saavel i den private, som publique Oeconomi og Beqvemmelighed ved Love og Anordninger dirigeres til Rigets almindelige Fordeel, og som behøver en prompte Justitz.⁹⁶

Efter 22. oktober 1701 befandt prostitutionssagerne sig i politisagernes store rodekasse, og domskompetencen var placeret ét enkelt sted, hos politiretten.

I denne, der i lighed med inkvisitionscommissionen, commissionsdomstolen på Holmen og de tilforordnede ved politiet var en *kombineret* ret, med dommere taget fra byens øvrige domstole,⁹⁷ var politimesteren ikke fuldgyldigt medlem, som han havde været af de tilforordnede. Han placeredes nærmest som offentlig anklagemyndighed, under politirettens opsyn og kontrol.⁹⁸ Som modvægt fik politimesterembedet til gengæld tillagt en selvstændig domsmyndighed i sager af mindre end 2 rigsdalers »værdi« – d.v.s. hvor der forventedes dom til »Bøder for Forseelser imod Politie (forordningerne), som ej overgaae 4 Lod Sølv Værdi«.⁹⁹

⁹⁴ Om forordningens tilblivelse: RA DK C 8, sjællandske tegnelser 20.1.1700, nr. 27. A. Nissen, Ole Rømer. Et Mindeskrift. Kbh. 1944, s. 139; A. V. Nielsen, Ole Rømer. En Skildring af hans Liv og Gerning. Aarhus 1944, s. 166; O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie 5. Kbh. 1889, s. 491–93.

⁹⁵ Danske Lov 1683, s. ci. Jfr. V. A. Secher og Chr. Støchel, Forarbejderne til Kong Kristian Vs Danske Lov 2. Kbh. 1893–94, s. 567.

⁹⁶ Chr. Klarup, Forordningen om Politiets Administration af 22 October 1701 igiennemgaaet og henviist til Loven og Forordningerne 1. del, Kbh. 1777, s. 29. At politisager i praksis i det 18. århundrede defineredes som de straffesager, der ikke var medtaget i Danske Lov, se f. eks. LAS Københavns politiret, 1. protokol, domprotokol 1792–93, fol. 97 og 2. protokol, domprotokol 1792–94, fol. 126–27. Også: A. H. Pedersen, anf. arb., s. 249; N. Wester, Kungliga Politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politiväsen under 1700-tallet. Sthlm. 1946, s. 4–5.

⁹⁷ 1 gehejmeråd, 1 admiral, 1 overordnet befalingsmand fra garnisonen, 1 repræsentant for hhv. hofretten, admiralitetsretten, magistraten og de 32 mænd (kapitel I § 2).

⁹⁸ Kr. Hvidt, Politimester og politiret i København. Et bidrag til studiet af enevældens retspleje. Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75 års jubilæum. Kbh. 1964, s. 88.

⁹⁹ Forordningens kapitel I § 4. En analog regel er fortsat gældende jfr. B. Gomard, Studier i den danske straffeprocess. Kbh. 1976, s. 44. Også: Betænkning nr. 825. Betænkning om retternes kompetence og arbejdsform i straffesager, Kbh. 1977, s. 55.

Fra politiretten eksisterer intet materiale fra tiden mellem 1701 og 1708. For politimesterens domstol, den såkaldte *politikammerrets*, vedkommende skal man helt hen i midten af 1770'erne, før domsakter er bevaret systematisk; så hvorledes politiret og politikammerret i det daglige har fordelt sagerne imellem sig, kan ingen vide med sikkerhed. På den anden side var det næppe hensigten, at beløbsrammen på de to rigsdaler skulle efterleves slavisk. Taksten var snarere sat for at markere skellet mellem de »småtterier«, politimesteren skønnede, det var resourcespild at ulejlige den kollegiale politiret med, og de mere »betydningsfulde« politisager. Hvad der var hvad, var politimesterens uregulerede skøn i hans egenkab af anklagemyndighed.

Uanset at 1701-forordningen egentlig havde bestemt, at sager om prostituerede kvinder skulle afgøres ved politiretten, har politimesteren utvivlsomt hurtigt gjort det til fast praksis, at sådanne sager faldt i den kategori, som han selv sluttede ved politikammerretten. At dette ihvertfald blev tilfældet efter 1708 er velbevidnet: 1708 blev politiretten fusioneret med det i 1704 genoplivede kommercekollegium.¹⁰⁰ Derved blev den til et *politi- og kommercekollegium*, der, som Kristian Hvidt siger, var »et af enevældens mærkeligste amfibier, der både var et forvaltningsorgan og en domstol, og sammenblandede lokal- og centraladministration«. ¹⁰¹ Politi- og kommercekollegiet blev i årenes løb en afvitaliseret institution. Ved vakance blev der ikke beskikket nye dommere,¹⁰² og i 1731 blev det til slut overdraget Københavns magistrat at beklæde retten sammen med en af stadens 32 mænd.¹⁰³ De følgende 40 år, indtil kollegiet gik ind i 1771, bestred magistraten og denne ene »borgerrepræsentant« ikke blot det tidligere kollegiums opgaver, men videreførte også dets navn. Fra kollegiet findes idag blandt andet en række dom- og voteringsprotokoller, som ubrudt belyser dets virke som politidomstol op gennem 1700-tallet, fra 1708 til 1771.¹⁰⁴ På basis heraf kan med sikkerhed fastslås, at kollegiet almindeligvis *ikke* sad til doms over prostituerede kvinder. Dét forekom kun, når politimesterembedet samtidig iværksatte tiltale efter Danske Lovs rufferi- og bordelparagraffer. Modsætningsvis må sluttes, at politimesteren i praksis så stort på 1701-forordningen og selv afgjorde disse sager – hvilket også bestyrkes af

¹⁰⁰ SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1704–16. A. E. Christensen, anf. arb., s. 140. J. Boisen Schmidt, anf. arb., s. 242. G. N. Kringelbach, *Den civile Centraladministration 1660–1848. Meddelelser fra Det Kongelige Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv 1886–88, Kbh. 1889*, s. 163–64.

¹⁰¹ Kr. Hvidt, anf. arb., s. 88.

¹⁰² F. eks. RA DK D 19, koncepter og indlæg til sjællandske registre 10.03.1725, nr. 60, udateret skrivelse underskrevet Meller m. fl. fol. 18. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, domssager ca. 1712–28, lægget »Sag om Rufferi 1724–25«, Bangs skrivelse af 5.5.1724, pkt. 2. Jfr. dom- og voteringsprotokollerne.

¹⁰³ RA DK D 19, koncepter og indlæg til sjællandske registre 5.1.1731, nr. 5. RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 5.1.1731, nr. 5.

¹⁰⁴ SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokoller 1704–31; SA politi- og kommercekollegiet 1731–71, domprotokoller 1731–71.

andet, spredt materiale.¹⁰⁵ Urokkelig på dette punkt er i al fald politikammerets egen statistik over den formelle prostitutionsbekæmpelse i København mellem 19. september 1726 og 5. marts 1728. Denne statistik, der er bevaret i central-administrationens arkivalier, er sammenstillet på baggrund af de nu tabte protokoller fra politikammerretten. Af i alt 77 truffne afgørelser vedrørende prostituerede kvinder er alene de 4 truffet af politi- og kommercekollegiet – og altid hvor der tillige står en bordelværtinde eller rufferske under anklage.¹⁰⁶ De resterende 73 afgørelser er undtagelsesløst truffet ved politikammerretten ved politimesterkendelse eller -resolution.¹⁰⁷

Ved denne étmandsdomstol ekspederedes sagerne med et minimum af formalitet, som på samleband, med inkvisitorisk proces (dog uden tortur) og med politimesteren i den altfavnende rolle som udøvende myndighed, anklagemyndighed, undersøgelsesleder og dommer. Et lapidarisk politiforhør, hvor vidneførsel hørte til undtagelserne, hvor forsvarsadvokater var forment adgang; dernæst faldt afgørelsen for prompte at blive eksekveret.¹⁰⁸

V. STRAF

Fra V. A. Sechers mikroskopering af de københavnske byfogedregnskaber mellem 1624 og 1663 vides, at der på daværende tidspunkt kunne anvendes frihedsstraffe

¹⁰⁵ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Diplomatarium* 5, Kbh. 1882, s. 797: Politimester Rømers indberetninger til kongen. RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 5.2.1714, nr. 30, politimester Ernsts skrivelse af 28.1.1714. LAS Sjællands stifts bispearkiv VII. B indkomne sager til direktionen for fattigvæsenet, »Extract af Directeurernes for det Fattiges Væsen i Dannemarck Resolutioner«, under 7.3.1718.

¹⁰⁶ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 14.6.1728, nr. 372, »Specification paa de Qvinde Mennisker som siden tiltrædelsen af mit Allernaadigst anbetroede Politie-mester Embede og til Dato udi berygtede og fordægtige slemme Huuse ere paagrebne, og derefter paa Raadstuen, og i Stadens Arrest Huus Arresterede«. Ifølge listens egne talopgivelser drejer det sig om 79 afgørelser. Men ud for nr. 39 ved 2. protokol er medtaget 2 kvinder. Der er således tale om ialt 80 afgørelser. Heraf dømmes 3 kvinder som bordelværtinder/ruffersker: A. Witkops (listens nr. 4 ved 2. protokol), jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1726–30, fol. 5; N. M. Johansdatter (listens nr. 26 ved 2. protokol), jfr. anf. st., fol. 19v, hvor fornavnet dog er Kirstine, ikke Ninne; M. Poulsdatter (listens nr. 27 ved 2. protokol), jfr. anf. st., fol. 18v–19r, hvor fornavnet dog er Maren, ikke Maria. Tilbage bliver 77 afgørelser vedrørende prostituerede kvinder. De fire af disse er truffet ved politi- og kommercekollegiet: M. Jørgensdatter (listens nr. 2 ved 2. protokol), jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1723–26, fol. 270v–271r; M. Mortensdatter, C. Nielsdatter og J. Poulsdatter (nr. 28–30 i listen under 2. protokol), jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–30, dom- og voteringsprotokol 1726–30, fol. 18v–19r.

¹⁰⁷ Om politimesterkendelse eller -resolution, f. eks.: SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, domssager 1725, 1727, 1729–30, stævning af 10.2.1730 (politifiskal Hjorth mod C. Anthonisen m. fl., udskrift af politikammerets protokol 8.12.1729). SA kommercekollegiet 1704–08 & politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1704–16, dom af 13.5.1711 (Hans Brants enke m. fl.).

¹⁰⁸ F. eks. RA DK generalprokurøren 4 b, dokumenter generalprokurørembedet vedkommende 1749–52, Torms skrivelse af 13.12.1751. Om procesformen: E. Hoeck, anf. arb., s. 355.

over for prostituerede kvinder. Dels kunne de fængsles på vand og brød, dels kunne de modtage dom til Spindehus.¹⁰⁹ Med dette Spindehus var der allerede i det 17. århundrede blevet introduceret den straffetype, som senerehen, i det 18. århundrede, skulle blive den altdominerende over for bl. a. prostituerede kvinder. Men i 1600-tallet var de hyppigst forekommende straffe i disse sager endnu af en ganske anden natur. Der idømtes beskæmmende straffe som f. eks. udstilling i gabestok/halsjern;¹¹⁰ og der anvendtes forvisningsstraffe.¹¹¹ Til eksemplificering af denne sidste type, og ikke mindst det dermed forbundne ceremoniel, er overleveret en beretning fra juli 1629:

Foran vore vinduer paraderede om eftermiddagen tre fede, hvide skøger, der var nøgne til bæltstedet. De var bundet sammen, og de blev drevet af sted af en bøddel med ris i hånden. Han gik rundt og viste dem frem på byens gadehjørner . . . Da bøddlen nåede frem til vores logis, lagde han ekstra kraft og iver i at piske disse stakkels piger.¹¹²

Det centrale ved en sådan straf er helt klart, at staten demonstrativt »bemektiger seg den dømtes kropp for å stille den til skue – merket, beseiret, knust«.¹¹³ Endnu klarere kommer dette frem ved den almindeligst anvendte straf over for prostituerede kvinder i 1600-tallet: den lemlæstende kagstrygning.¹¹⁴

Danske Lov opererede som nævnt med to slags straf for prostitution. På den ene side kagstraf. På den anden side Spindehus. Derved rummer loven elementer af både gammelt og nyt. For de lemlæstende straffe var på vej mod forældelse. Frihedsstraffene, derimod, tenderede mod at blive de dominerende med deres bevidste udnyttelse af de indsattes arbejdskraft og deres resocialiseringsideologi. Danske Lov skriver sig derfor midt ind i den proces, hvorunder »den diskrete, legemlige tvang av den isolerte fange erstattet den representative, sceniske, tegn-bærende, offentlige, kollektive modellen«.¹¹⁵ Det synes som om, at fængsel og indespærring vandt terræn i takt med, at fabrikker og manufakturer konsolideredes som produktionsform; at udviklingen i straffepraktis løb parallelt med, at produktionssystemet ændrede karakter og samfundet »kommercialiseredes«.¹¹⁶ Gennem det 18. århundrede kom Spindehuset da også til at stå stedse mere centralt inden for strafferetsplejen – ikke alene som strafreaktion over for prostitution, men som

¹⁰⁹ V. A. Secher, *anf. arb.* (1911–12), s. 289, 291, 294.

¹¹⁰ *Sst.*, s. 132.

¹¹¹ *Sst.*, s. 272, 274.

¹¹² *Les Voyages de Monsievr Des Hayes, Baron de Covrmesvin en Dannemarc. Enrichis d'Annotations Par le Sieur P.M.L.*, Paris 1664, s. 68–70: »L'apresdinée passerent devant nos fenestres trois garces grasses & blanches nués jusques à la ceinture, attachées ensembles, & conduites par un bourreau les verges à la main, qui alloit leur montrer les carrefous de la ville . . . Quand le bourreau fut devant nostre logis, il redoubla sa force & son courage pour fustiger ces pauvres filles«.

¹¹³ M. Foucault, *anf. arb.*, s. 53. Norsk oversættelse: Overvågning og straf. Det moderne fængselsvæsens historie, Oslo og Kbh. 1977, s. 47.

¹¹⁴ H. Matthiessen, *anf. arb.*, s. 41–54.

¹¹⁵ M. Foucault, *anf. arb.*, norsk oversættelse s. 121.

¹¹⁶ M. Foucault, *anf. arb.*, særlig s. 29–30. G. Rusche og O. Kirchheimer, *Punishment and*

en generel strafreaktion over for alle, der ikke godvilligt efterkom den absolutistiske stats krav om disciplin, fast arbejde og korrekt anvendelse af tiden. På Spindehuset tilstræbtes disse færdigheder indlært under tvang og kaserering. Efter denne dressur, lød teorien, skulle de være klar til at glide ind på deres plads på arbejdsmarkedet.¹¹⁷

I tiden mellem Danske Lov fra 1683 og politiforordningen af 1701 er både kagstraf og spindehusstraf i anvendelse over for prostituerede kvinder i København. De synes brugt mere eller mindre i flæng i denne overgangsfase. Byting og rådstueret dømmer til såvel kagstrykning som Spindehus.¹¹⁸ Også inkvisitionskommissionen fremviser et janusansigt: På den ene side forvisningsstraffe, beskæmmende straffe til gabestok/halsjern og lemlæstende straffe i form af piskning med ris, *Ruthen*, hvor de militære bødler, stokkeknægtene, kom i arbejde. På den anden side er omkring halvdelen af de afsagte domme ved kommissionen over prostituerede kvinder mellem 1696 og 1701 domme til Spindehus – enten tidsubestemt eller med en ved dom fastsat varighed på mellem 6 måneder og 3 år.¹¹⁹

Allerede fra første færd, da politimesterembedet i 1684 fik magt som det havde agt i sager vedrørende lediggang og arbejdsløshed, er det uløseligt forbundet med indespærring og Spindehus. I tiden mellem 1701 og 1770'erne er det arkivalske materiale fra politikammerretten spinkelt. Ikke desto mindre fremgår det, bl. a. af den tidligere omtalte statistik over prostitutionssager 1726–28, at politimesteren i kraft af sine uregulerede beføjelser kunne gribe til mildere straf end spindehusstraf. Således forekommer advarsler og tilhold samt i yderst sjældne tilfælde formuestraf. Samtidig fremgår det imidlertid med al ønskelig tydelighed, at spindehusstraffen var altdominerende.¹²⁰

VI. SLUTNING

Udviklingen inden for behandlingen af de københavnske prostitutionssager på de sidste stadier i overgangsfasen fra samfundets til statens retspleje er hermed fulgt til ende. Den offentlige retsforfølgning havde til slut besejret den private fuldstændig og aldeles. Ønskede privatmand efter 1701 rejst påtale, gik vejen uvægerligt over Københavns politimester i form af en politianmeldelse. Den inkvisitoriske proces havde totalt fortrængt den akkusatoriske. Også straffene havde undergået en radikal »modernisering«.

Hele denne metamorfose er et spørgsmål, som forlængst er blevet taget op i dansk retshistorie, hvor den imidlertid gerne ses tidsfæstet ret så håndfast til

Social Structure. New York 1939, f. eks. introduktionen s. 6–7.

¹¹⁷ G. Rusche og O. Kirchheimer, anf. arb., s. 42.

¹¹⁸ Som note 17.

¹¹⁹ Som note 63.

¹²⁰ RA DK D 21, koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 14.6.1728, nr. 372, »Specification«. Undtagelsesvis kendes fra 1723 et eksempel på, at politi- og kommercekollegiet i en bordelsag har dikteret gabestokstraf til en prostitueret kvinde, jfr. SA politi- og kommercekollegiet 1708–31, dom- og voteringsprotokol 1716–23, fol. 259.

midten af 1700-tallet, eller helt inde i det 19. århundrede.¹²¹ Godtnok er prostitutionssagerne kun en enkelt lille brik i et kompliceret mønster. Alligevel peger denne undersøgelse af lovgivning og praksis i sådanne sager ved overgangen fra det 17. til det 18. århundrede umiskendeligt i retning af, at processen i allerhøjeste grad var godt accelereret allerede da. Allerede på dette tidspunkt demonstrerede den absolutistiske stat sine umådelige rettigheder over for den enkelte undersåt. Og allerede på dette tidspunkt kunne de selvsamme undersåtter føle forandringerne inden for strafferetsplejen som en uheldssvanger og truende udvikling.¹²²

¹²¹ D. Tamm og J. Ulf Jørgensen, anf. arb., om straffeprocess s. 75–80 med fyldige litteraturhenvisninger, særlig s. 77–78. Om udviklingens start allerede i middelalderen se dog: H. Matzen, Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret 3: Strafferet. Kbh. 1895, s. 13–46, særlig s. 13–22. Om inkvisitionsproces i tyvssager: L. Ravn, Uhjemlet besiddelse i DL 6. Bog 17. Kapitel. Tyvssagernes behandling efter loven og forordningerne 1–2, Københavns Universitet, kriminalistisk instituts stencilserie nr. 2. 1978, s. 1–24, særlig s. 23–24.

¹²² F. eks. LAS notarius publicus i København, notarialprotokol 1699–1701, fol. 154v–155r.

Summary:

“COMMUNITY LAW” AND “STATE LAW”

Laws and law-enforcement in cases of prostitution in Copenhagen at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries

This is a first attempt to use the extensive, though not fully intact, police and court archives from the Danish capital on the eve of the 18th Century in order to draw a rough sketch of the penal code at that time.

One kind of offense, cases of prostitution, is chosen to serve as a thread through the then existing labyrinth of courts and magistrates. Courts of the first instance as well as courts of appeal existed side by side in ample numbers. As a rule rank and privilege were the criteria whereby any single member of the urban society would find his proper venue. On the one hand cases of prostitution occurred in relatively limited numbers and accordingly they can be used without recourse to automatic adaptation. On the other hand such cases may serve as an approach to the concepts of community law and state law developed by Bruce Lenman and Geoffrey Parker from the Scottish St. Andrew's University in a project on crime in Early Modern Europe.

The transition from community law to state law was a long and complicated process that stretched over many years of European history, contemporary with the emergence and consolidation of Crown and State, gradually taking on the shape of the Absolutist State (in Denmark from 1660). At the outset of this process community law reigned. Eventually, state law prevailed. These two kinds of law were basically different. In the case of community law prosecution was a private matter whether it be a civil or a criminal suit. Whoever wanted to litigate must himself defray legal expenses. In the case of state law the situation was different as prosecution was attended to by a body of professionals who prosecuted *ex officio* and who were employed by the state.

In the case of community law criminal cases were dealt with in accordance with the principle of *accusatio*. That is, the accused faced his accuser in open public as two equal

parties. In the case of state law such criminal cases were dealt with in accordance with the principle of *inquisitio*, whereby the accused, instead of being a party, became an anonymous ward, subject to the court's scrutiny. The proces of *inquisitio* is associated with practices such as torture and Star Chamber proceedings.

Community law set punishments characterized by barbaric execution, hangman, blood and drama. On the other hand these punishments were rarely practised as common man in preindustrial Europe as a rule was a "reluctant prosecutor". Litigation being a private matter meant that a criminal suit was not tried in court unless the accuser found it worthwhile, or simply could afford, to invest in the court costs which were precondition that the apparatus was set in motion. As a result, a courtcase became the ultimate step, a means taken when all other possibilities for the less expensive, or free, out-of-court-solution had failed. And if a criminal suit nevertheless was taken to court it oftentimes happened that mercy prevailed instead of adherence to the letter of the law. State law viewed things differently. A growing number of cases were prosecuted *ex officio* by a likewise better organized prosecutorial and judicial system. Punishment was not barbaric but instead distributed with merciless, almost mechanical, precision.

When one looks into the cases of prostitution in Copenhagen, it can on the basis of the still existing legal documents be proven how these kinds of cases in the run of eighteen years between 1683 and 1701 were moved from the realm of community law to the realm of state law. A police code of 1701 indicates that prosecution *ex officio* had totally prevailed over private litigation. If one wished, after this date, to have a case of prostitution tried, without exception he had to address himself via the Chief Commissioner of police in Copenhagen, whose office was established in 1682. Furthermore, the Chief Commissioner was himself empowered to prosecute and pass sentence in such cases.

The procedure of *inquisitio* had totally substituted the procedure of *accusatio*. Punishment, too, had undergone a radical »modernization« in that crippling punishment was clearly becoming out-of-date, while imprisonment became the rule with its conscious exploitation of the prisoners' labour and its ideology of rehabilitation.

Politimyndighedens oprindelse (1681-1684)

ORGANISATION OG BEFØJELSER

AF

HENNING KOCH

Den traditionelle beskrivelse

De fleste danske fremstillinger af politiets historie, som iøvrigt er fåtallige, indledes med et indholdsløst postulat, der kan sammenfattes i udtrykket: »uden politi intet ordnet samfund!«, som netop indleder det første nyere forsøg på en beskrivelse af politiorganisationens historie, August Golls artikel: Af politiets historie¹ om udviklingen fra »de ældste tider« til 1908, hvor artiklen udkom. Den gældende lærebog i politikundskab ved politikolen skriver således i indledningen om politiets opståen, at »først efterhånden som livsformerne ændrede sig, opstod der et naturligt behov for en myndighed, der kunne sikre ro og orden.«² Andre fremstillinger taler om, at tidligere tiders organiserede værn indførtes »tvunget af nødvendigheden.«³ Forhenværende politimester Hoeck, som vel er den, der mest

¹ A. Goll, Af Politiets Historie. Johannes Madsen (red.), Danmarks Hovedstad IV. Kbh. 1908. Se en tidligere historisk beskrivelse Chr. Klarup, Forordningen om Politiets Administration af 22. Oktober 1701, Kjbh. 1777. – For perioden omkring 1880 til 1938 se M. Hvid, Lovgivningsmagten, administrationen og statspolitiet indtil 1938. Særnummer i anledning af 50-årsdagen for statspolitiets oprettelse, Politiet – Tidsskrift for politivæsen, Rigspolitichefen 1961. For perioden omkring 1900–1963 se C. Aa. Redlich, Ordenspolitiet og enhedspolitiordningen og Frank Madsen, Kriminalpolitiet og enhedspolitiordningen; begge i Særnummer i anledning af 25 årsdagen for enhedspolitiets oprettelse, Politiet – Tidsskrift for politivæsen, Rigspolitichefen 1963. Københavns Politiforeningshistorie 1898–1973 er beskrevet af C. Aa. Redlich, Københavns Politiforening – gennem 75 år. Jubilæumsnummer af Tidsskrift for Dansk Politi, 1973. Dansk Politiforbunds historie er beskrevet af C. Aa. Redlich, Dansk Politiforbund gennem 75 år – strejflys over organisationens virksomhed i perioden 1902–1977. Tidsskrift for Dansk Politi 1977, s. 215 ff. Rigspolitichefens rejseafdelings historie er beskrevet af G. Nimb, 50 års rejse den kriminalpoliti. Tidsskrift for Dansk Politi 1977, s. 347 ff. Se tillige H. Koch, Den historiske udvikling i politiets organisation og beføjelser. Tidsskrift for Mentalhygiejne 1975 nr. 6–7 og samme, Politiet som socialt kontrolorgan i historisk og socioøkonomisk belysning. Kriminalistisk Institut 1974 (Kbh. projektoplæg – ikke offentliggjort). Endvidere den retshistoriske afhandling af L. Ravn, Uhjemlet besiddelse i DL 6. bog 17. kapitel – Tyvssagers behandling efter loven og forordningerne I–II. Kriminalistisk Instituts Stencilserie nr. 2, Kbh. 1978.

² J. H. Hasselriis, Politiets historie og opbygning. Politikundskab I, Rigspolitichefen. Kbh. 1979.

³ C. Aa. Redlich, Spredte glimt af politiets historie. Politibladet 1967, s. 154 ff.

indgående har beskrevet politiets historie såvel i en tidligere lærebog⁴ som i populærvidenskabelige værker,⁵ skriver blot om politiembedets indstiftelse, hvor ordet politi for første gang anvendtes som en betegnelse for en myndighed: »Noget afgørende nyt indtraf derimod, da Christian den V den 13. December 1682 beskikkede Claus Rasch til Politimester«. ⁶ Den enevældige konge kom i pagt med tidens ånd som en *deus ex machina* og satte skik på samfundsforholdene.

Sådanne udgangspunkter til en forklaring på politiorganisationens opståen er naturligvis ikke særlig frugtbare, men disse beskrivers indledende »kategoriske imperativ« kan måske tilskrives det ejendommelige forhold, at det næsten kun er jurister tilsyneladende uden retshistorisk kyndighed, der har interesseret sig for denne offentlige myndigheds plads i samfundsudviklingen. Kun fire faghistorikere har skrevet om visse dele af politiets historiske udvikling. Den første afhandling er Kristian Hvidts fra 1964,⁷ der bortset fra en kort beskrivelse af den tidlige enevældes forsøg på at skabe den såkaldte »politiordning«, d.v.s. en regelsamling vedrørende politivæsenet, udelukkende omhandler politimesterens (senere politidirektørens) dømmende myndighed fra 1683–1919. Den anden afhandling er Svane-Mikkelsens fra 1969⁸ om overgangen fra det enevældige politi til den konstitutionelle stats politi i 1863. Den tredje er Henrik Stevnsborgs afhandling fra 1978,⁹ der omhandler politimyndighedens rolle i prostitutionsbekæmpelsen navnlig i perioden 1761–1795. Den fjerde fremstilling er Harald Jørgensens i 1980 udgivne bog,¹⁰ der beskriver de forskellige politiretters virksomhed fra embedets oprettelse til retsplejelovens ikrafttræden.

Det er imidlertid først med Inger Dübecks disputats, *Købekoner og konkurrence – Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling*, at der i et mindre afsnit gøres et forsøg på

⁴ E. Hoeck og K. Bruun-Rasmussen, *Politikundskab I–II*. Kbh. 1946. I de første lærebøger i politikundskab (H. Jørgensen – Kbh. 1915, H. Jørgensen – Kbh. 1921 og Jørgensen, Søby og Back – Kbh. 1925) fandtes ingen historiske afsnit.

⁵ E. Hoeck, *Politiets historiske udvikling i Danmark*. C. Gjerløv (red.), *Dansk Politistat*. Kbh. 1933 og samme, *Den politimæssige bekæmpelse af forbrydelser i Danmark med træk af kriminalpolitiets historie*. L. Beckman & H. Petersen (red.), *Kampen mod Forbrydelsen I*. Kbh. 1951.

⁶ Hoeck o. a. 1946, anf. arb. Datoen er rettelig den 12. dec., RA Da. kanc. C 6 Sjæll. Reg. 12. december 1682 nr. 305.

⁷ K. Hvidt, *Politimester og politiret i København – Et bidrag til studiet af enevældens retspleje*. Afhandling om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum. Kbh. 1964.

⁸ J. Svane-Mikkelsen, *Københavns Politi og forholdet til offentligheden omkring enevældens ophør*. *Hist. Medd. om København 1969* (Kbh.), s. 55 ff.

⁹ H. Stevnsborg, *Normer og sanktioner i et førindustrielt storbyfund. Prostitutionen i København i sidste halvdel af det 18. århundrede*. *Historisk Institut Kbh. 1978*. (Upubliceret licentiatafhandling). Se også J. Christensen og H. Stevnsborg, *Politi og prostituerede i 1790'ernes København*. *Hist. Medd. om København 1977*, s. 164 ff. og H. Stevnsborg, »Samfundets« og »Statens« strafferetspleje – Lovgivning og praksis i københavnske prostitutions-sager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede, ovfr. s. 1–26.

¹⁰ H. Jørgensen, *Thi kendes for Ret – Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919*. Kbh. 1980.

at forklare oprettelsen af politimesterembedet på baggrund af den samfundsøkonomiske struktur.¹¹

Den typiske beskrivelse af politiets udvikling er derimod karakteristisk ved en kronologisk opremsning (af og til iblandet personalhistoriske oplysninger og anekdoter) af organisationens udvikling fra private borgerkorps og vægterinstitutionen til et statspoliti – tilbage til et kommunalt politi og frem til et rigspoliti.¹² Der er ingen sammenhæng i denne fragmentariske form for historieskrivning, bl. a. fordi udviklingen af en organisationstype ikke begrundes i eksistensen af den foregående eller iøvrigt hverken sættes i relation til den faktiske samfundsudvikling eller en retlig ideologi. Det fortælles således næsten hver gang, at borgmesteren og rådet i København i 1567 ansatte 100 »duelige karle« til at udføre den natlige vagt-tjeneste, der før gik på skift borgerne imellem, hvorefter der springes frem til det ubestridelige, men isoleret set uinteressante faktum, at hovedstaden i 1682 fik beskikket sin første kongelige politimester.

Goll forsøger dog at give en slags forklaring. Han skriver, at det først var med en kgl. forordning af 1681 om opstillingen af gadelygter, »at Tanken om et egentlig organiseret Politi for Alvor kom frem«.¹³ Han nævner, at usikkerheden på gaderne om natten var meget stor, fordi borgerne faldt i affald og var udsat for overfald og røverier.¹⁴ Man mente, at lygterne ville råde bod på denne usikkerhed. Goll skriver, at der ikke blot blev foreskrevet en straf af 3 års tugthus, »men der blev tillige oprettet et særligt Vægterkorps«¹⁵ og videre: »I Forbindelse med denne Nyskabelse af et uniformeret, natligt Politikorps indtræder 1682 den store Forandring, at en særlig kgl. Politimester ansættes i København, . . . direkte sorterende under Kongen, uden noget Underordningsforhold til Magistraten – en Forholdsregel, hvortil naturligvis fuldt saa meget den nyoprettede Enevoldsmagt med dens Mistro til Borgerskabets Repræsentanter som den praktiske Trang har ført Kongen«.

Han omtaler, at borgerne protesterede voldsomt over for dette indgreb i bymagistratens gamle rettigheder og at kongen begrundede »Politien« indretning med »at afskære unyttige og kostbare Overdaadigheder, . . . og siden derved

¹¹ I. Dübeck, Kbh. 1978. Se dog også Stevnsborg 1978, anf. arb., s. 40 ff. og samme ovfr. s. 16 f. og s. 18 f.

¹² Således f. eks. hos Goll, anf. arb., og Redlich 1967, anf. arb.

¹³ Goll, anf. arb., s. 151 f. Han angiver ikke nogen kilde, men der er tale om Forordning om Løgternes Indrettelse og Vedligeholdelse paa Gaderne i Kiøbenhavn af 25. juni 1681.

¹⁴ Se den udførlige beskrivelse hos Edv. Holm, Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720 I. Kjbh. 1885, s. 277–281.

¹⁵ I den under note 13 omtalte forordnings § 8 står der imidlertid: »Og eftersom her i Staden holdes af Indvaanerne Gade-Vegtere om Natten, . . . « (jvf. forordning af 10.12.1670 og Holm, anf. arb., s. 290). Hvis denne borgervagt opdagede, at nogen skadede lygterne, skulle den meddele det til »den nærmeste Vagt« (formentlig soldatervagt, se Forordning om Gade-Lygterne og Nat-Vægterne i Kiøbenhavn af 26. juli 1683 § 14). Men hvis borgervægterne selv skulle have lyst til at pågribe synderen, dækkes de (som alle andre) ind af en nødværgebestemmelse. Det siges således, at hvis de slår skadevolderne ihjel, såfremt disse modsætter sig dem med »Gevæhr« (d.v.s. forsvarsvåben, se Ordbog over Det Danske Sprog. Kbh. 1924), »ligger de paa deres Gierninger, og den eller de som det haver gjort være derfor fri og angærlose«. (Forordn. § 2).

at lægge en Grundvold, hvorpaa Manufaktur og Commercier til vores Rigers og Landes Flor og Velstand des sikkrere kunne indrettes«. ¹⁶ Denne forklaring synes ikke at være særlig overbevisende. For det første følger det ikke med nødvendighed end ikke under enevælden, at det nye vægterkorps direkte skulle underlægges kongemagten. For det andet er det temmelig vanskeligt at se forbindelsen mellem gadebelysningen og den almindelige sikkerheds opretholdelse på den ene side og håndværkets og handelens indretning på den anden side.

De forståelsesmæssige vanskeligheder skyldes, at forklaringen helt enkelt er fejl-agtig. ¹⁷ Vægterkorpset blev oprettet ved forordning af 26. juli 1683 – et halvt år efter at politimesterembedet var indstiftet, på et tidspunkt hvor politimesteren allerede havde fået sin første instruktion, der omhandlede helt andre arbejdsopgaver. Dette embedes oprettelse kan således allerede af kronologiske grunde ikke begrundes i et ønske om en effektiv styring af vægternes funktioner. Korpset blev iøvrigt i modsætning til politimesterens funktioner i det hele underlagt magistratens jurisdiktion, ¹⁸ og vægternes arbejdsopgaver blev hverken i kongens officielle udtalelse om formålet med politiets indretning eller i den konstituerende vægterforordning omtalt som vedrørende politien.

Det var endvidere først med rescript af 29. december 1683, at politimesteren fik opsyn med lygterne og vægterne. ¹⁹ Det siges heri: »Eftersom erfares, at de derom udgangne Forordninger ei saa fuldkommeligen skal holdes og efterkommes som skee burde, saa befales: At han dermed herefter god Indseende haver; og, hvis han skulde formærke Noget derimod at handles, og Alting efter Forordningernes Indhold ei tilbørligen iagttages, haver han Magistraten Saadant strax at tilkjendegive, og videre med dem conferere, hvorledes Saadant bedst kan remederes, og Alting dermed i god Skik og Orden bringes«. ²⁰

Golls fejlfortolkning må formentlig skyldes en letsindig omgang med ordet politi. På hans tid som også idag opfattedes vægternes funktion (bortset fra pasningen af lygterne og afsyngelsen af vægterversene) med hensyn til at »afværge Slagsmaal, Tyverie og Stratenrøveri« ²¹ og deres beføjelse til »hvis nogen antastes i en eller anden Maade, maae de dem ei løsgive, men i Stadens Arrest-

¹⁶ Forordning anlangende hvis som om Politien allerede paa Tryk er udgaaet, eller fremdeles udgaae skal af 24. februar 1683.

¹⁷ Goll synes fejlagtigt at slutte fra »lygtetændere« (1681) til vægterkorps (1683) og til politimester (1682).

¹⁸ Forordning om Gade-Lygterne og Nat-Vægterne i Kiøbenhavn af 26. juli 1683 (heretter vægterforordningen) §§ 7, 12 og 13. Se J. Davidsen, Det forsvundne Kjøbenhavns Borgervæbning og Kjøbenhavns Vægterkorps og Vægterversene i dennes populære fremstilling Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn. Kjbh. 1883.

¹⁹ Dette opsyn blev tidligere varetaget af en særlig »Inspecteur«, jvf. vægterforordn. §§ 1 og 7. Det var Johan Husmann, se Davidsen, anf. arb., s. 262.

²⁰ Fogtmann, Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve I, s. 249.

²¹ Vægterforordn. § 14. Vægternes opgave var endvidere, »... at opagte og forhindre, at ingen Ureenlighed udbæres og udkastes paa Gaderne eller i Canalen«, jvf. vægterforordn. § 14. Det var også politimesterens opgave at have »... indseende med at Gaderne efter vores derom allernaadigst udgangne Forordning altiid vorder holdet reene, ...« (Instruks af 23. juni 1683 § 4, se nedenfor og note 73).

huus strax indføre«²² som politimæssige, jvf. at han benævner vægterkorpset: et politikorps. Forklaringen på politimesterembedets oprettelse synes herefter ud fra en nutidig terminologi at være ligefrem. Hvis man imidlertid vil forstå baggrunden for dette embedes opkomst, er det naturligvis en væsentlig forudsætning at være klar over, at ordet politi dengang havde en ganske anden betydning, end det har i dag. Ordet har skiftet betydning mange gange siden dets oprindelse i den græske oldtid. Politi som betegnelse for et bestemt myndighedsorgan er i dette historiske perspektiv af nyere oprindelse.

Politibegrebet

Fra slutningen af det 15. århundrede havde begrebet »politie« en materiel betydning som udtryk for en *tilstand* frembragt af den statslige²³ myndigheds forskellige funktioner. Politi betød »god Skik og Orden«.²⁴ Politi som synonym for et velordnet samfund anvendtes allerede af Aristoteles år 300 f. Kr.²⁵ I vor første samlede og iøvrigt meget detaljerede lovkompleks, Christian den Femtes Danske Lov fra 1683, er fastlæggelsen af politiets opgaver udtrykkeligt holdt udenfor. Det siges herom i fortalen²⁶: »For det tredie er ogsaa af denne Lovbog udelat alt hvis Politien egentlig vedkommer, hvorom ingen saa stadige Love eller Anordninger kand giøres, som jo efter Tidernis Lejlighed een eller anden Forandring kunde behøve, hvorfor Vj slige foranderlige Love og Anordninger . . . i een sær Bog, Politie-Ordning kaldet, ville lade forfatte, og ikke ville havde dennem indførte eller beblandede med denne Lov, som i vort Rige Danmark udj stetzvarendis Brug herefter skal forblive«.

Det er almindelig antaget, at denne Politiordning aldrig udkom.²⁷ Inger Dübeck forsøger at stille et spørgsmålstegn ved denne herskende teori, idet hun skriver: »Om Christian V havde forestillet sig den politilovbog som en kodifikation eller som en blot kompilation er usikkert. Det sidste virker ikke usandsynligt under hen-

²² Vægterforordn. § 12.

²³ Som modsætning til gejstlige (ikke som modsætning til kommunale, se rescript af 24.6. 1661. C. P. Rothe's fuldstændige Udtog og Samling af hidindtil utrykte Kgl. Rescripter, Resolutioner etc. 1.–3. part, Kjbh. 1754–1769, 3. part, 2. bind s. 860 f.: »Skal vores Kiøbstæder af Os . . . med qualificerede Borgemester og Raad forsørges, hvilke flittigt agt skulle give, at vores Politie-Ordning i alle Maader holdes og efterleves, . . .«).

²⁴ G. L. Baden, Dansk-Juridisk Ordbog I. Kjbh. 1822, s. 64. J. L. A. Kolderup Rosenvinge, Grundrids af den danske Politiret. 2. udg., Kjbh. 1828, s. 3 f. I. Dübeck, anf. arb., s. 453. E. Sjöholm, Om politimakten og dess begrænsninger. Stockholm 1964, s. 22–23 (om Kungliga Förordning af 12. december 1672 om Stockholms stadsstyrelse). I fortalen til forordn. af 22. okt. 1701 Om politiens Administration, som trådte i stedet for den foreløbige instruktion af 5. sept. 1691, siges det, at kongen »allernaadigst have været betænkt paa, hvorledes Politien kunde indrettes, og at ej alene Vore kiære og tro Undersaatter kunde leve udi en good og ordentlig Skik, men end og at bemeldte gode Skik og Orden tilbørligen uden nogen Forurettelse . . . kunde blive . . . handthævet«.

²⁵ Sjöholm, anf. arb., s. 7.

²⁶ Kong Christian den Femtes Danske Lov udgivet af V. A. Secher. Kjbh. 1878, s. XVII–XVIII.

²⁷ A. S. Ørsted. Nyt Juridisk Arkiv 1812–1819 VII, s. 163–164. Baden, anf. arb., s. 66.

visning til fortalens ord om, at ingen stadige love eller anordninger herom kunne gøres . . .«. Som en begrundelse for dette synspunkt henviser hun endvidere bl. a. til rescript af 20.3.1682, der omtaler »visse Forordninger«, som skulle udarbejdes af en i 1681 nedsat kommission »til Politie-Ordningens Forferdigelse«. Hun skriver endvidere: »Selv om det måtte være tanken i 1683, at politiordningen skulle fremtræde som een stor bog, blev det praktiske resultat af anstrengelserne, at politiordningen fik form af en række forordninger.«²⁸

En sådan samling af forordninger *er* imidlertid udgivet med titlen »Adskillige Hans Kongl. Mayt. Forordninger Politien Angaaende/Item Nogle sær Puncter af een deel Forordninger/alle Vedkommende til Efterretning«. Titelbladet er forsynet med Christian d. V'stes mærke. På omslagets inderside i Det Kgl. Biblioteks eksemplar står følgende med håndskrift: »Nota. Af Bröd Taxten sees, at denne Samling er trykt 1686; og er [ventelig] udgivet i Steden for den i Lovens Fortale lovede Politie-ordning.«²⁹ Denne påskrift er ikke dateret. Med en anden håndskrift står der på titelbladet »Possessor Libri, H. C. Hersleb 1758«. På omslagets forside har Hersleb skrevet følgende: »Kiöbt paa Hr. EstatzRaad Raffs auction, 1758 . . .«. ³⁰ På baggrund af Raffs samfundsmæssige placering som kommerceråd og tilforordnet ved Højesteret m. v. er det overvejende sandsynligt, at det er ham, som har skrevet notaen. Denne bog indeholder en lang række forordninger.³¹

²⁸ Dübeck, anf. arb., s. 459–463.

²⁹ Denne fortolkning bygger på forordningen om brødtaksten, der i sin indledning angiver at være den senest udgivne, gældende fra 20. maj 1686.

³⁰ *Hans Christopher Hersleb* (1722–1788), Borgmester i København. 1743 sekretær for Danske Kancelli, 1745–1763 Landsdommer på Sjælland. 1772 Borgmester. Sammen med Raadmand M. Munch førte H. tilsyn med den gennemgribende overleveringsregistrering af Kbh.'s Raadstuearkiv, der afsluttedes 22. nov. 1782. I forbindelse hermed har han udgivet en folioregistrant (P. Engelstoft og S. Dahl (red.), *Dansk Biografisk Leksikon*. Kbh. 1936). *Antoni Raff* (1692–1758), etatsråd. 1729 rådmand, 1731 virkelig kommerceråd, 1740 virkelig justitsråd, 1743–1755 tilforordnet Højesteret, 1748 borgmester, 1750 etatsråd (A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen, *Stat. P. Bagge, J. L. Frost og B. Hjejle* (red.), *Højesteret 1661–1961 II*. Kbh. 1961, s. 359).

³¹ Bogen indeholder ifølge indholdsfortegnelsen 28 forordninger:

- Om Rangen
- Om Begravelser
- Om Klædedragt/Bryllupper/Barseler og Giestebude
- Om fremmede Silcke-Tøys Angivelse og Stempling
- Om Vegt og Maal
- Om Betlere
- Om Løsgængere i Kiøbenhafn
- Om Prangere
- Om Brændeveds Taxt og Lengde
- Om umaadelig Kiørsel
- Privilegier for Fremmede Evangeliske og Reformerede
- Om Færgeløberne imellem Corsøer og Nyborg; Callundborg og Aarhus og andre forordninger om færgeløb
- Om Vognlejen
- Om Jagten
- Om Brød-Taxten
- Om Kiød-Taxten

Inger Dübeck skriver, at der, efter at den 3. revisionskommission er blevet pålagt at slette de bestemmelser, der vedrørte politien, i forarbejderne til Danske Lov bl. a. står: »om Maal och Vecht skal Generalement udi lovgen indførís och alle specialia udi policiordningen«. ³² I denne samling af forordninger findes en forordning af 1. maj 1683 om vægt og mål (alen, potte, korntønde, pund etc.).

Det kan naturligvis ikke udledes af denne bogs eksistens alene, at der ikke til lige var tænkt på en egentlig kodifikation af disse regler. Ved rescript af 7. februar 1691 fremsendes til kancelli-kollegiet »en Specification paa adskillige Materier, Politien vedkommende, som de derover forordnede Commissarier ikke skal have afhandlet, – dem at foretage, det mere Behøvende tilsætte, Materierne i visse Capitler inddeele, ... (saasom det gemene Bedste nødvendig udfordrer, at en velskikket Politie-Ordning jo før jo heller bliver indrettet . . .)«. ³³ Endvidere fik Caspar Schøller ved trykkeprivilegiet af 20.12.1681 eneret på at trykke politiordningen ³⁴ og den nævnte samling er trykt hos »J. P. Bockenhoffer/Kongl. Mayest. og Universit. Bogtr.«. Samlingen synes dog at kunne underbygge Dübecks formodning om, at der i det mindste som en midlertidig løsning blev udgivet en kompilation af forordninger.

De myndighedsfunktioner, der knyttede sig til datidens politibegreb, udgjorde, fra begyndelsen af 1600-tallet over hele Vest- og Centraleuropa, hele forvaltningen (med undtagelse af militær-, finans- og udenrigsvæsenet, der tidligere også var indeholdt i politibegrebet) og i et vist omfang tillige den dømmende myndighed. ³⁵ Opretholdelsen af orden (eller en god Politie) var m.a.o. ikke forbeholdt et bestemt myndighedsorgan, men var hele den indre forvaltnings formål. Eller sagt på en anden måde: politiopgaverne eksisterede før politimesterembedet.

Hvilke funktioner, som det var forvaltningens opgave at udøve, var naturligvis også dengang et politisk spørgsmål, og politiforvaltningens indhold og omfang varierede derfor med tid og sted i Europa. Kolderup Rosenvinge, der efter en forordning af 26. januar 1821 om påbudte forelæsninger over politiretten ved Københavns Universitet udgav den første danske lærebog i 1825, skriver således om politiets funktioner på det tidspunkt af den europæiske udvikling (i slutningen af det 17. århundrede), hvor specielle myndighedspersoner blev beskikket til at overvåge politiforordningernes efterlevelse, at disse gik »fornemmelig ud paa, ved

Om Møllere og Møllerløn

Om Maalere, Veyere, Vragere, Haufnefogder og Faufnesetter

Om Guldets og Sølvets Valeur

Om Kandestøbernis Forhold ved Tinnets Forarbeidelse og Stempling

Om Stutterierne

Om Bygning, Gadernis Indrettelse, Reen- og Vedligeholdelse udi Kiøbenhafn

Om Gade-Lyckternis Indrettelse og Underholdning i Kiøbenhafn

Om Politie-Mesterens og Politie-Betienternis Frihed ved Inquisitionerne og deris Forretninger

³² Dübeck, anf. arb., s. 458–459.

³³ Fogtmann I, anf. arb., s. 567 (se endvidere rescript af 15. okt. 1701, rescr. af 18. jan. 1710 og rescr. af 17. jul. 1711. Fogtmann III, anf. arb., henh. s. 35, 238 og 255).

³⁴ Dübeck, anf. arb., s. 459.

³⁵ Sjöholm, anf. arb., s. 9.

et *almindelig Opsyn* og ved *physisk Magt* at hindre Handlinger, som maatte ansees for skadelige for Statsborgernes Sædelighed og Velværen. En naturlig Følge heraf var, at Politivrighederne ogsaa deeltog i Omsorgen for Retssikkerheden, . . . «.³⁶ Retssikkerhedens opretholdelse, der i sin før-konstitutionelle skikkelse betød borgernes beskyttelse mod andre borgeres forurettelser, var ikke selve formålet med politimesterembedets oprettelse, men kun en del af et større formål.

Rosenvinge forsøger sig herefter med følgende definition af politiet: »Politiet er den Deel af Statsmagten, som ikke allene i Almindelighed ved umiddelbare Foranstaltninger, Opsyn og fysisk Tvang sørger for at afvende almenskadelige Onder i Statens Indre, men ogsaa søger at befordre Almeenvellet i alle de Tilfælde, hvor de øvrige Grene af Statsmagten ikke, ifølge deres ejendommelige Bestemmelse, ere virksomme«. ³⁷ Vi skal i det følgende se nærmere på, hvilke onder, der skulle bekæmpes og hvilket almenvel, der skulle beforders, gennem oprettelsen af politimesterembedet.

Det første rescript

Den første officielle forklaring herpå finder man i rescript af 20. marts 1682 »ang. hvad Præsterne i Kjøbenhavn skulle sige deres Menigheder om Lydighed, og om Efterlevelse af Politie-Ordningen, som forfattet vorder: Eftersom meget ugjerne er fornummet, hvorledes adskillige store Misbrug, baade i Laugene, saavel som med Overflødighed i Klæder, Mad og Drikke, og ellers i andre mangfoldige Maade i Kjøbenhavn og paa andre Steder her i Riget ere Tid efter Anden indbragte og øvede, . . . , hvorved ikke aleeneste Gud høiligen fortørnes, men endogsaa ved saadanne onde Sædvaner Anledning gives til grove Synder og Laster, og endelig til Undersaatternes største Ruin og Forderv: da haver Kongen af en christelig Forsorg for Guds Vrede betimeligen at forekomme, og af en faderlig Omhu for Sine kjære og tro Undersaatters egen Nytte og Velstand været forarsaget, efter andre velbeskikkede Landes og Rigers berømmelige Anordninger, en vis og tjenlig Politie baade i Kjøbstæderne og paa Landet at lade indrette; til hvilken Ende er forordnet visse Commissarier, som Saadant med Flid skulle foretage, og Tid efter Anden visse Forordninger til allernaadigst Ratification opsætte, der siden i Trykken udgaae«. ³⁸ Begrundelsen for den tidligere nævnte kommissions nedsættelse var m.a.o. først og fremmest kongens utilfredshed med misbrug i laugene og misbrug med hensyn til klæder, mad og drikke.

³⁶ Kolderup Rosenvinge, anf. arb., s. 4.

³⁷ Sst. s. 7–8. Mod denne meget vide definition af de politimæssige opgaver vendte de frihedsretlige idéstrømninger sig i slutningen af 1700-tallet. Den tyske statsretslærde J. S. Pütter, der var denne teoris foregangsmand, hævdede, at politibegrebet kun burde omfatte indgreb i borgernes frihed og ret, når det var nødvendigt af hensyn til retssikkerheden (borgernes beskyttelse mod forbrydelser og andre farer). Det er denne fareafværgende virksomhed, der udtrykkes i begrebet »opretholdelse af sikkerhed, fred og orden« (se Sjøholm, anf. arb., s. 11 f.).

³⁸ Fogtman I, anf. arb., s. 190.

Overdådigheden i mad og klæder

Kongemagtens utilfredshed med det sidstnævnte forhold var ikke af nyere dato. I den første danske fremstilling af politiets virksomhed,³⁹ der er udarbejdet som en kommenteret gengivelse af politiforordningen af 1701, skriver Christen Klarup i forerindringen, at tanken om en speciel »Politie Opsigt« nok skyldtes den overdådighed, som herskede m.h.t. adelens klædedragt og ved dens bryllupper og begravelser. Både Christian d. 3., Frederik d. 2. og Christian d. 4. havde udstedt recesser og forordninger, de såkaldte »luxusforordninger«, til bekæmpelse heraf, men det var først ifølge Klarup ved forordning af 24. september 1651, at det blev pålagt lensmændene i hvert stift, at udpege en mand, der som speciel opgave skulle have et opsyn med forordningernes efterlevelse. Ved forordning af 19. november 1655 blev toldforvalter Henrich Tellemand af kongen og rigets råd beskikket til overalt i Danmark at have opsyn med forordningernes overholdelse. Skønt betegnelsen politie ikke blev brugt om denne myndighedsperson, han blev betegnet fiskal,⁴⁰ var hans arbejde efter datidens begreber politiarbejde, og således var han i realiteten vores første »politimester«.

Hvor længe denne stilling blev opretholdt vides ikke med sikkerhed, men i begravelsesforordningen af 7. november 1682 og forordningen »om klædedragt, bryllupper, barseler og giestbudde« af 13. marts 1683 omtales ikke nogen fiskal eller anden myndighedsperson, der har til opgave at håndhæve forordningernes mange forbud. Derimod fremgår det af kgl. resolution af 3. april 1683,⁴¹ at i hvert fald begravelsers og klædedragts regulering (d.v.s. hvilke rangklasser, der måtte bære hvilket slags tøj) henhører under den ny politimesters embede, der blev oprettet i december 1682. I den memorial af 30. marts 1683,⁴² der danner grundlag for kongens svarskrivelse i form af resolutionen, stiller politimesteren ikke færre end 16 spørgsmål og forslag vedrørende fortolkningen af bestemmelserne om klædedragten i den nævnte forordning.

Det er naturligt på dette sted at stille sig det spørgsmål, hvorfor kongen insti-tuerede (eller genoplivede) en speciel myndighedsperson, hvis opgave var at sørge for disse forordningers overholdelse. Hvorfor var kontrollen med overdådigheden af så væsentlig betydning?⁴³ I fortalen til begravelsesforordningen siges det: »me-

³⁹ Klarup I. Deel, anf. arb., s. 10 f.

⁴⁰ Sst. s. 12. Se også Hoeck 1933, anf. arb., s. 15.

⁴¹ Fogtmann I, anf. arb., s. 232. Begravelsesforordningen skal ikke gennemgås her, men det kan nævnes, at der eksempelvis var en regel om, at der »... til det største Liig ingen fleere bruges end 36 Personer i det høyeste om Veyens Længde det udkræver; ...« (se forordn. pkt. 12) og at »intet Mad, Drikke eller Confect, til nogen hvo det er eller være kand for eller, efter Begravelsen gives; ...« (pkt. 8). Reglerne om bryllupper indeholder f. eks. følgende regel: »... ei heller maae Piramider af Sukkerbagerie iblant Bryllupskosten anrettes, ...« (se forordn. pkt. 7), og reglerne om gæstebud en regel om, at »Naar nogen beder ordinair sine Venner til sig eller noget Giestebud vil anrette, maae han ikke give mere, end 6 enkelte Retter Mad ...« (forordn. pkt. 1).

⁴² Fogtmann I, anf. arb., s. 229.

⁴³ Hoeck 1933, anf. arb., s. 16 omtaler eksistensen af en række forespørgsler fra politimesteren og kongens resolution af 3. apr. 1683. Han taler om »det lovmæssige Virvar«, remser en lang række spørgsmål op, men synes nærmest at betragte dem som kuriosas uden at forsøge sig med en forklaring.

gen stor Overdaadighed og unyttige Omkostninger af de fleste, over deres Stand og Vilkor, med deres afdøde Forældres, Børns og Venners Liigs-Begiængelser og Jordefærd gjøres; ... og mange, ... saaledes over deres Evne, fortsætter deres Midler, at de det seent eller aldrig kand forvinde«. ⁴⁴ I den nævnte resolution siges det i forbindelse med »unødigt Smykkeri, og alt for megen Prydelse«, at »Mangen ærlig Mand, som haver Hustrue og mange Børn, haver muligt gjort mere i dette Fald end hans Evne og Vilkaar vel kunde tåle, og han havde havt fornøden, thi til sin Hustrue og mange Børn prægtig at klæde, behøves mange og prægtige Midler; og Mangen haver hidtildags desverre saaledes klædet sine Børn, mens han levede, saa de haver neppelig havt det de kunde klæde sig i efter hans Død; og burde mangen ærlig Mand Sligt bedre at betragte, og holde hans Børn sikkelig og tarvelig efter Forfædrenes berømmelige Exempler, paa det han kunde lade dem i den Sted desmere efter, hvoraf de kunde i Fremtiden have hjælp, naar de kom til Aar og Alder«. ⁴⁵ I kapitlet om klædedragten i forordningen om klædedragt etc. siges i § 24, at befolkningen »... ikke skulde have ladet sig finde saa villige til noget til Fædrenelandets Nytte at udgive, som til sig selv med ufornøden Pragt at ruinere«.

I den første forordning (feb. 1683), hvori kongen forklarer borgerne formålet med »en tienlig Politiers Indrettelse«, gør han opmærksom på, at han er bekendt med, at de udstedte politiforordninger »af endeel ikke rettelig forstaaes« og tillader derfor alle og enhver »at andrage for Os eller Vores Deputerede i Politien, deres Tarv og hvis tviflagtig eller mørkt dem kunde forefalde« i forordningerne. ⁴⁶ Forordningen omtaler ikke særskilt politimesteren, men der er ikke tvivl om, at det er i denne egenskab af »talerør« for befolkningen, at han stiller de mange spørgsmål i memorialen.

Reglerne til klædedragten regulering voldte en hel del vanskelighed. Disse regler foreskrev, at nogle måtte bære »blommede Silke-Stoffer« og andre kun »slet Silketøj« (den største del af befolkningen måtte overhovedet ikke bære silke). Befolkningen var inddelt i rangklasser. ⁴⁷ Politimesteren skriver, at disse regler har tre konsekvenser: »thi I. foraarsages et stort Afslag og Forhindring udi det Silke-Manufacturere, saasom de, som efter Forordningen er tilladt de Stoffer (blommede Silke-Stoffer – forf.) at bære, ere de mindste af Folk; II. Skade for Kræmmerne i Staden, som allerede en stor Deel blommede Stoffer paa Manufacturhuus ligger ... III. vil det foraarsage mangen ærlig Mand ... en uformodentlig Bekostning, fordi han straxen skal gjøre Forandring paa Klæderne, hvilket dog er og bliver Silke, baade det Blommede, han skal afskaffe, og det Slette han skal igjenkjøbe: – saa foreslaaes ... , at alle de udi samme Artikel (bestemmelse – forf.) maatte ogsaa tillades at bære, saavel alle Slags affarvede Blommede som slette Silke-Stoffer«. ⁴⁸

⁴⁴ Se en række eksempler på de store omkostninger hos Holm I, anf. arb., s. 298 f.

⁴⁵ Fogtmann I, anf. arb., s. 234 og 235.

⁴⁶ Det er denne forordning Goll, anf. arb., refererer til (se ovenfor og note 16).

⁴⁷ Forordning om Rangen af 31. december 1680.

⁴⁸ Fogtmann I, anf. arb., s. 231.

Begrænsningen af køberkredsen havde nogle økonomiske konsekvenser for fabrikanter, handlende og købere, hvorfor politimesteren foreslog denne kreds udvidet. Kongen afviste at tillægge afsætningsvanskelighederne nogen vægt. Hvis kræmmerne iøvrigt rettede sig efter hans forordninger, havde forordningen om klædedragten etc. ingen negative konsekvenser for manufakturernes.⁴⁹ Med Forbud af 26. november 1681 havde kongen, fordi »endeel Kremmere . . . adskillige slags Silketøy uden Told her ind i Riget skal indføre, . . . Interessenterne udi det indrettede Silke-Manufactur-Verk i deres Handel og dets Fortsættelse til største Nachdeel og Skade«, bestemt, »at ingen Kremmere . . . maa andensteds fra, til sin egen Brug lade forskrive, ey heller have nogen slags Silketøy i deres Huuse eller Boder at selge, uden hvis de Interessenterne i Silke-Manufactur-Verket afkøber, eller selv her i Staden lader fabriqvere«. ⁵⁰ For så vidt angik husfaderens økonomiske problemer ved udskiftningen af familiens garderobe, havde han kun sig selv at takke for sin ødselhed.

Forbuddene mod at bære sorte eller hvide kniplinger ramte nogle borgeres næring direkte: »da . . . samme Kniplings-Manufactur i Kjøbenhavn en Tidlang har tiltagen, saa mangen Enker og Børn sig deraf ernære, saa man kan have det af dem i Staden for en lidelig Priis, hvilket endog deruden den vilde give en mærkelig Afgang, om ingen flere end de, som i Forordningen nævnet ere Knipling maatte bære og forslide«, henstiller politimesteren til kongen at udvide kredsen af berettigede, »hvorved mange fattige Enker og Børn, som derved sig ernære og meer med Tiden sig ernære kunde, en stor Naade vederfartes«. ⁵¹ Kongen resolverer til dette punkt: »Naar det erfares, at Manufacturer af Kniplinger komme udi den Stand, at herudi Landet først saa mange kan gjøres, som de kan forbruge, som dem er tilladt at bære, og siden fornemmes, at Manufacturen saaledes tiltager, at Mere kan gjøres end de kan opslide, vil Kongen være betænkt paa, hvorledes de mange Enker og Børn, som sig deraf ernære, ingen mærkelig Afgang derved skulle have, omendskjøndt ingen Flere, end de i Forordningen nævnt ere, dem bære: thi det var at ønske, at baade denne saavelsom Silke- og andre Manufacturer saaledes heri Landene kunde tilvoxe, at vi ikke skulde have behov, Pengene derfor til andre Steder at udskikke, men at de her for saa lidelig en Priis kunde gjøres, saa vore Naboer derved kunde faae Anledning til at føre os flere Penge i Landet for det vi selv havde Overflødhighed af«. ⁵²

Det fremgår af disse spørgsmål og svar, at den enevældige konges omsorg både dækkede familieøkonomien og samfundsøkonomien.⁵³ Men de økonomiske kræfter

⁴⁹ Sst. s. 234.

⁵⁰ Forbud paa Silketøy og Stoff i Kiøbenhavn, som ey der sammesteds er fabriqveret eller forarbeydet. Kong Christian den Femtes Forordninger fra 1681 til 1682, Kjbh.

⁵¹ Fogtmann I, anf. arb., s. 231.

⁵² Sst. s. 235–236. Se også fortalen til Forordning om det endnu i Forraad værende fremmet Silke-Tøygys Angivelse, Stempling og Forhold; Item om Silke-Stof at bære.

⁵³ Politisager defineres som: » . . . slige Justits-Sager, hvorved en god Orden og Skik i Stæderne og paa Landet, saavel i den private, som publique Oeconomie og Beqvemmelighed ved Love og Anordninger dirigeres til Rigets almindelige Fordeel, og som behøver en prompte Justitz« (Klarup I. Deel, anf. arb., s. 29). Se Stevnsborg 1978, anf. arb., s. 30 og s. 45 ff.

kunne være delvist modstridende. På den ene side truede overdådigheden den enkelte families økonomi, på den anden side var den en forudsætning for fabrikanternes, og altså også de fattige enkers, økonomi.⁵⁴ Denne økonomiske lovmæssighed skulle udtrykkeligt ikke løses ved en udvidelse af forbruget (f. eks. ved import eller ved produktion til hjemmemarkedet), men ved en udvidelse af produktionen til eksport.⁵⁵ Det var således ikke selve overflødhedens eksistens, der syntes at bekymre kongen, men snarere overflødhedens anvendelse.⁵⁶

Med det kgl. brev af 23. juni 1683⁵⁷ udvidede kongen alligevel kredsen af de personer, som måtte bære »blommede Silke-Stoffer« og »nogle tarvelige, dog ey kostbare, . . . kniplinger«, til »alle andre, som sig ey med noget Handverk eller Høkeri ernærer«. Denne befolkningsgruppe synes væsentlig større end den af politimesteren foreslåede i memorialen. Med forordning af 15. marts 1684⁵⁸ udvidedes kredsen yderligere: »Og paa det baade samme nyttige Silke-Manufactur-Verk, saa og Kiøbmændene og Kremmerne, desbedre kunde erholdes og ved Magt blive, haver Vi Allernaadigst bevilget og tilladt, at enhver, uden Forskiæl, gemeene Tieneste-Folk undtagen, maa bære Silkestoffer, som her ere forarbejdede«. Som det allerede fremgik af det ovenfor nævnte første rescript, var den ene af begrundelserne for politimesterembedets oprettelse således en effektiv kontrol med de økonomiske reguleringer af klædedragtens fabrikation og salg.⁵⁹ Der skal erindres om, at politiopgaverne dengang også omfattede direkte indgreb til befordring af almenvellet. Politimesterens første instruktion, der omtales nedenfor, er dateret samme dag som den første udvidelse af silkestofferne aftagerkreds.

Politimesterens funktion vedrørende økonomiske anliggender indskrænkede sig imidlertid ikke blot til klædedragtens regulering. I det sidste punkt i memorialen

⁵⁴ I Politikommissionens kopibog behandles disse to spørgsmål under eet i et forslag til en forordning Om manufacturers indførsell, Saa och om Klædedragten fra nov. 1682 (SA: Politikommissionen 1681–84, Kopibog over kommissionens betænkninger og forslag 1681–84, Folio 162–171). Det er sandsynligvis forarbejderne til bl. a. den tidligere nævnte forordning af 13. marts 1683, der også omfatter regulering af klædedragten. Efter Scocozzas opfattelse var denne »handelskapitalisme« en »kapitalisme på kuvøsestadiet«. »Det var kapitalisme, kunstigt igangsat, spærret inde i en feudal økonomisk spændetrøje, . . .«. (B. Scocozza, Klassekampen i Danmarks Historie. *Feudalismen*. (2. udgave). Kbh. 1977, s. 235, 238 og 260–61). Dette synspunkt er siden blevet anfægtet, se f. eks. Tekster til belysning af overgangen fra feudalisme til kapitalisme i Danmark. Kritiske Historikere, Kbh.'s Universitet 1980–81 afsnit B.

⁵⁵ Litteraturen om denne »merkantilistiske« stat kan findes i E. Ladewig Petersen, Fra Standssamfund til Rangssamfund 1500–1700. Dansk Socialhistorie 3. Kbh. 1980, særligt s. 304–306.

⁵⁶ Ligeledes Scocozza, anf. arb., s. 252.

⁵⁷ Kongl. Majestetets Brev anlangende Forklaring i den om Klædedragt sidst udgangne Forordning. Kong Christian den Femtes Forordninger fra 1683 til 23. juni i samme år. Kjbh. s. 955. Brevet bærer samme dato, som politimesterens første instruks og bagerlaugets nye artikel (se nedenfor).

⁵⁸ Se præciseringen af denne generelle tilladelse rescr. af 26. sept. 1691 i Fogtmann I, anf. arb., s. 586.

⁵⁹ Om den anden begrundelse, misbrug i laugene, se nedenfor. Se Dübeck, anf. arb., s. 463 f. om den tilsvarende udvikling i Frankrig.

af 30. marts 1683 skriver han: »Endelig, eftersom Kongen den 16de April 1681, Negotien og Næringen imellem Borgerne udi i visse Classer har befalet at skulle anordnes og sættes, saa den eene Borger ikke skulde gjøre den Anden Indpas udi sin Næring, som skulle have været indrettet og havt sin Begyndelse fra Nytaarsdag 1682, hvilket ei endnu er kommen udi Perfection, men den som meest formaaer, fortrykker den Ringere, . . . saa foreslaaes, . . . at Magistraten eller Andre blev anbefalet, derudinden ved en Commission med Politimesteren derpaa at hensee, at den Post udi Forordningen først blev iverksat, og Næringen sorteret«. ⁶⁰ Den nævnte forordning fra 1681 ⁶¹ er tilsyneladende ikke blevet overholdt, og politimesteren tilbyder sin medvirken til en håndhævelse af forordningen. Kongen resolverer, at »herom skal en Commission udfærdiges«. ⁶²

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at ingen af de første forordninger fra slutningen af 1682 og begyndelsen af 1683 omtaler, hvilke beføjelser, politimesteren skulle udstyres med til sikring af forordningernes overholdelse. Begravelsesforordningen og forordningen om klædedragt etc. er alene udformet som et langt forbuds- og strafferegister. Der savnes en »procesforordning«.

Det er vanskeligt at affinde sig med, at politimesteren blot skulle have til opgave at være bindeled mellem befolkningen og kongen i lighed med de nedenfor omtalte »i Politien forordnede Commissarier«, ⁶³ som også udøvede denne funktion. For en nutidig betragtning må det anses for at være en naturlig forudsætning ved institueringen af en ny myndighed, at den tillægges beføjelser, som ikke tidligere er udøvet af en anden myndighed (eller ikke ligeså effektivt er udøvet af denne) eller i det mindste ikke samtidigt udøves af en anden myndighed. Det synes ikke at give mening at oprette en speciel myndighed uden specielle beføjelser.

Myndighedsorganiseringen var imidlertid på dette tidlige tidspunkt i sin vorden. Stevnsborg har påpeget, at de københavnske politi- og domsmyndigheder i 1690'erne »konkurrerede« om tyveri- og prostitutionssager. Der var nærmest tale om en »kaotisk dobbeltadministration«. ⁶⁴ Politimesteren følte det dog tydeligvis som et savn, at han ikke havde faste retningslinier for sin myndighedsudøvelse. Memorialens første spørgsmål er en anmodning om »med allernaadigste Instruction at vorde forsynet, og iblandt Andet derudi fornemmelig Executionsmaade, hvorledes han maae forfare med dem, som befindes at være Kongelige Forordningers Overtrædere«. ⁶⁵ Danmarks første politimesters første instruktion for embedets udøvelse blev herefter givet 23. juni 1683. ⁶⁶

⁶⁰ Fogtmann I, anf. arb., s. 232.

⁶¹ Forordning om Commerciens og Navigationens Befordring saa og Vexel-Rættens af 16. april 1681.

⁶² Fogtmann I, anf. arb., s. 236.

⁶³ Se note 77.

⁶⁴ Stevnsborg ovfr. s. 19.

⁶⁵ Fogtmann I, anf. arb., s. 229.

⁶⁶ Se En samling af instruktioner af Chr. V og Fr. IV (i alt 329 sider) s. 551–556, Det Kgl. Biblioteks håndskriftafdeling.

Den første instruktion

Politimesterens første instruktion synes ikke at være kendt af politihistoriens hidtidige forfattere. Nogle kender ikke eksistensen, andre nok eksistensen, men næppe indholdet. I hvert fald ses dette ikke helt eller delvist refereret nogetsteds,⁶⁷ og visse unødvendige misforståelser og unøjagtigheder synes at tyde på et manglende kendskab til indholdet. Klarup og Hoeck omtaler overhovedet ikke eksistensen af instruktionen, mens Kolderup Rosenvinge henviser til dato og årstal i forbindelse med sin omtale af politimesterens beskikkelse.⁶⁸ I Landsarkivets foreløbige arkivregistraturer vedrørende Københavnske Politi- og Domsmyndigheder I står der i indledningen til afsnittet om Københavns Politi: »Til at begynde med herskede der en vis usikkerhed med hensyn til, hvad den nye embedsmand skulle beskæftige sig med. Efterhånden tilvejebragtes dog fornøden klarhed, og under 5. sept. 1691 udkom en udførlig instruks for politimesteren«. ⁶⁹

De fleste politihistorikere synes at slå sig til tåls med, at der skulle gå næsten ni år fra udnævnelsen af den første politimester til den første instruktion. Hvidt derimod skriver efter en omtale af ovennævnte memorials første spørgsmål: »Instruktionen fik politimesteren tre måneder senere«, ⁷⁰ hvorefter han henviser til Fogtmanns Rescripter I, s. 239. Instruktionen er imidlertid ikke gengivet her, kun dens titel, dato og årstal, og der er heller ikke nogen henvisninger videre til andre regelsamlinger el. lign. I forbindelse med sin omtale af de »Committerede ved Politien« henviser Hvidt til en sekundær kilde, nemlig Kolderup Rosenvinge, i stedet for at henviser til den første instruktions § 7, hvilket blot understreger, at Hvidt heller ikke har set instruktionen. ⁷¹

Forklaringen på det manglende kendskab er formentlig den, at instruktionen givetvis aldrig har været trykt. Den findes på Det Kgl. Bibliotek som håndskrift i »En samling af instruktioner af Chr. V og Fr. IV«. ⁷² I betragtning af at instruktionen ikke har været trykt tidligere, må det anses for at være af selvstændig in-

⁶⁷ O. Nielsen, *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. Femte del. Kjøbenhavn i Aarene 1660–1699*. Kbh. 1889, s. 484 gengiver med egne ord og meget kortfattet indholdet af instruktionens bestemmelser.

⁶⁸ Baden, *anf. arb.*, s. 67 omtaler instruktionens dato og årstal. Dübeck, *anf. arb.*, s. 454 giver ligeledes disse oplysninger, men henviser i øvrigt i noten til denne artikels første udgave, *Politiets oprindelse – et bidrag til et forsømt hjørne af retshistorien*. Kriminalistisk Institut. Kbh. 1978 (stencil).

⁶⁹ *Københavnske Politi- og Domsmyndigheder I* (ved Harald Jørgensen), Landsarkivet for Sjælland m. m. Kbh. 1975, s. 75 (stencil). Jørgensen 1980, *anf. arb.*, s. 112 nævner dog den første instruktion, men henviser i øvrigt kun til Nielsen (*anf. arb.*) og Dübeck (*anf. arb.*).

⁷⁰ Hvidt, *anf. arb.*, s. 86.

⁷¹ Kolderup Rosenvinge, *anf. arb.*, s. 14 og 16. Rosenvinge angiver fejlagtigt beskikkelsesåret til 1683 og i noten vedrørende politikommissionen henviser han ikke til instruktionen af 23. juni 1683.

⁷² Håndskriften er af nyere dato, afskriften er formentlig foretaget i det 19. århundrede. På s. 551 angives i marginen, at politimesterens instruks af 5. september 1691 er trykt i *Sjællandske åbne breve*.

teresse at citere den i sin helhed.⁷³ På dette sted skal blot fremhæves nogle enkelte punkter.

Den fundne instruktion synes i det mindste at afklare tre forhold. Hvidt skriver, at man i det følgende år efter den nævnte instruktion begyndte at udbygge stillingen ved også at give den beføjelser udenfor København, idet politimesteren ved kgl. mandat af 8.4.1684 fik overopsyn med samtlige herreds-, birke- og byfogder

⁷³ Politimesterens Instrux af 23 Junij 1683

Instruction for Politimester Claus Rasch

Hworefter woress Politimester, som nu er eller herefter kommendes worder, sig udj den hannem allernaadigste anbetroede Charge indtil paa wiidere allernaadigste anordning allerunderdanigst skal rette og forholde.

1.

Skal hand have tilbørlig opsiun med, at alle woress Forordninger, som hannem under woress Cancellie Segl tilskicket worder, saawit de Politien og den hannem af Os allernaadigst anbetroede Charge wedkommer, worder af alle og eenhver, uden nogen Persohns eller Stands anseelse allerunderdanigst efterkommet.

2.

Naar noget udj det hans bestilling wedkommer, efter woress allernaadigste Forordninger bör confisqueres, eller nogen for een eller anden forseelse udj Böeder forfalder, skal hand sligt uden nogen foregaaende Dom, Process eller Rettergang, hos de Skyldige, i hwo de wære kunde, uden underskeed, enten de ere under een Jurisdiction eller een anden söge, og dersom de icke efter förste og anden adwarsel retter for sig, skal de dobbelt saa meget derfor betale, og hand magt hawe, sligt wed Underfogden og twende Mænd, som hand selw dertil maae anordne af deres Boe lade udwurdere; Skulle nogen da understaae sig at giöre nogen modwern, eller bruge nogen wold og magt til sligt at hindre, skal hand woress General Fiscal det tilkiendegiwe, som dennem derfor paa deres Boeslod efter Sagens beskaffenhed tillige paa liwet, skal tiltale.

3.

Udj de andre Kiöbstæder, skal Byfogderne med alt det, som foreskrewet staaer, have opsiun, og saawit dette angaaer, staae under hans ordre, til hwilcken ende hand og flittig med dennem og de med hannem om alt hwis i saa maade forefalde kand, skal conferere, og hawer hand dennem behörige instruxer at giwe, hworefter de sig under deres bestillings fortabelse og anden wilkaarlig straf skulle rette og forholde; Skulle Byfogderne paa een eller anden steds ey dertil befindes beqwemme eller og försömmelige til at efterkomme hwis dennem i saa maader befales, skal hand os det allerunderdanigst tilkiendegiwe, at andre dertil i de udögtiges sted kand worde beskicket.

4.

Hand skal besicke wisse Persohner, som alle torwer og publiques Pladser skal reenholde, og dennem selw Lönne, hworjmod wj og allernaadigst hawer bewilget hannem, at maae herefter selw lade oppeberge den Skillings told, som i Porterne af Magistraten hidindtil til samme brug hawer wæret oppebaaret, Som hand og skal hawe indseende med at Gaderne efter woress deron allernaadigst udgangne Forordning altiid worder holdet reene, Saa skal og Gadefogderne, wognmændene og Sandagerne tilforpligt wære at efterkomme alt hwis hand udj saa maader anordner og befaler, hwortil og Magistraten efter hans ansögning hannem ald muelig Assistentz skal giöre; Iligemaade skal og Underfogderne og alle andre deslige Byens Betiente gaae hannem til haande, og efter hans ordre forrette alt hwis eenhver i sin bestilling kand wedkomme, Politien angaaende, befindes de dertil modtwillige, skal hand giwe Magistraten det tilkiende, som dennem derfor skal straffe, eller efter Sagens beskaffenhed afsætte.

5.

Hand skal lewe i god Eenighed og fortroelighed med Magistraten herudj denne woress

i landet.⁷⁴ Kolderup Rosenvinge skriver ved omtalen af byfogdernes rolle som politimestre i købstæderne, at de i begyndelsen stod under politimesteren i København, som havde den øverste politimyndighed over hele landet, og angiver ligeledes hjemmelen som forordningen af 8. april 1684.⁷⁵

Det fremgår imidlertid allerede af den første instruktion, at byfogderne i købstæderne var direkte underlagt politimesteren (§ 3): »Udj de andre Kiöbstæder, skal Byefogderne med alt det, som foreskrewet staaer, hawe opsiun, og saawit dette angaaer, staae under hans ordre, til hwilcken ende hand og flittig med denem og de med hannem om alt hwis i saa maade forefalde kand, skal conferere, og hawer hand dennem behöriige instruxer at giwe, hworefter de sig under deres bestillings fortabelse og anden wilkaarlig straf skulle rette og forholde«.

Tanken om en centraliseret politimyndighed for hele landet synes altså ikke at have været helt så famlende, som den fremstår hos Hvidt, om end herreds- og birkefogderne ikke på dette tidlige tidspunkt stod i underordningsforhold til politimesteren.

For det andet mener Hvidt, at det er tvivlsomt, om den førømtalte politikommission fra okt. 1681 »til Politie-Ordningens Forferdigelse« er identisk med den personkreds, der deltog i politiets bestyrelse og i pådømmelsen af politisager fra politimesterembedets oprettelse.⁷⁶ I instruktionens § 7 står der: »Paa det hand og

Kongl. Residentz Stad Kiöbenhafn, og de med hannem, og skal de flittig conferere med hinanden om alt hwis som kand tiene til een goed Politie, Skick og Orden, saa at alting kand skickeligen og wel tilgaae, og wores tjeneste uden nogen misforstand, irring og twistighed forrettes.

6.

Hand skal begegne (møde) hwer efter sin Stand og Wilkaar med fiinhed og Höflighed, hvorjmod wj hannem og saawelsom hans Betiente imod alle og enhwer allernaadigst handthæwe og beskytte wille, og ey tilstede, at dennem udj deres Embedes forretning nogen ulempe i ringeste maader worder tilföyet.

7.

Paa det hand og om alt denne hans bestilling angaaende grundeligen og wel kand worde informeret, skal hand altiid eller saa ofte see kand, lade sig finde udj Politie Commissionen, naar den af de dertil af Os allernaadigst forordnede Commissarier holdes og der tillige med de andre hawe sit Votum, og sig i alle tilfælde saaleedes skicke og forholde, som det een ærekiær og Troe Tiener weleigner og anstaaer. Og hawer Wj foruden hans aarlig Lön og besolding, allernaadigst forundt hannem den halwe Deel, af ald Mulct og Böder, som i saa maader falde kand, og wores Qwæsthuus og angiweren den anden halwe Deel. Wille wj denne hannem allernaadigst giwne Instrux efter egen allernaadigst behag forandre, og hwis et eller andet kunde forefalde, som her icke Specialiter ere indfört eller derom nærmere Forklaring kunde behöwes, skal hand Derom á parte worde instrueret. Giwet etc.

Hafniæ den 23 Junij 1683

⁷⁴ Hvidt, anf. arb., s. 86. Hoeck 1933, anf. arb., s. 15 angiver forordning af 5.9.1691 som hjemmelen for dette overopsyn.

⁷⁵ Kolderup Rosenvinge, anf. arb., s. 18.

⁷⁶ »Denne forsamling af kommitterede benævnes til tider politikommissionen, og man fristes derfor til den hypotese, at politikommissionen på Kommercekollegiet og de kommitterede ved politiet er identiske« (Hvidt, anf. arb., s. 84 og 86). Dübeck, anf. arb., s. 454 skriver mindre tøvende: »Organiseringen af politivæsenet må ses som en udløber af det initiativ, som lå bag oprettelsen af den særlige politikommission«.

om alt denne hans bestilling angaaende grundeligen og wel kand worde informeret, skal hand altiid eller saa ofte skee kand, lade sig finde udj Politie Commissionen, naar den af de dertil af Os allernaadigst forordnede Commissarier holdes og der tillige med de andre hawe sit Votum, . . .«. Kolderup Rosenvinge henviser vedrørende politikommissionen i dens egenskab af politiets bestyrelse til rescript af 31.3.1683.

Der er formentlig rettelig tale om resolution af 31.3.1683. Den omhandler bl. a. en »Forklaring over Politie-Anordningerne«. Det siges således: » . . . naar Nogen herefter med deres allerunderdanigste Memorialer indkommer, for at begjere Forklaring om et eller Andet enten udi de allerede udgangne Forordninger, eller de som herefter udgaae kunde, have de i Politien allernaadigst forordnede Commissarier derom deres allerunderdanigste Betænkende til Kongen Selv at indgive«. ⁷⁷

Sammenfattende skulle følgende billede tegne sig: Kongen nedsætter i 1681 en kommission til udarbejdelse af politiordningen.⁷⁸ Disse »commissarier« omtales i det første rescript af 20.3.1682. Med forordningen af 24.2.1683, der yderligere forklarer baggrunden for en politiordning, opfordres borgerne til at give deres mening til kende om allerede udkomne forordninger og til at stille forslag til »Politiets Forbedring« over for »Vores Deputerede i Politien«. Med den netop omtalte resolution pålægges det »de i Politien . . . forordnede Commissarier« at underrette kongen om sådanne henvendelser fra borgerne. Det forekommer herefter ikke særlig sandsynligt, at den politikommission, der i henhold til instruktionen i samarbejde med politimesteren skal fastlægge hans kompetenceområde og som tildeles denne funktion tre måneder efter politimesterens fremsatte ønske om retningslinier i memorialen af 30.3.1683, skulle være en anden personkreds end den kommission, der siden 1681 har været beskæftiget med udarbejdelse og revision af politiordningen.

For det tredje synes spørgsmålet om denne første politikommissions dømmende myndighed ⁷⁹ i det mindste at være mere afklaret end tidligere. I instruktionens § 7 i forlængelse af omtalen af politimesterens deltagelse (votum) i politikommissionens arbejde står der: »Og hawer Wj . . . allernaadigst forundt hannem den halwe Deel, af ald Mulct og Böder, som i saa maader falde kand, og wores Qwæsthuus og angiweren den anden halwe Deel«. Stevnsborg skriver endvidere, at politikommissionen synes at lægge kraftigt op til, at kommissionen skulle have status som domstol.⁸⁰

Der findes imidlertid ingen domstolslignende afgørelser i den eneste eksisterende kopibog over politikommissionens arbejde.⁸¹ Politikommissionen betegnede sig un-

⁷⁷ Fogtmann I, anf. arb., s. 228.

⁷⁸ Dübeck, anf. arb., s. 459.

⁷⁹ Stevnsborg ovfr. s. 18 skriver, at de tilforordnede ved politiet efter forordn. af 5. sept. 1691 var »en egentlig domstol«. Hvidt (anf. arb., s. 88) skriver, at der med forordn. af 22. okt. 1701 blev oprettet »den første rigtige politiret«.

⁸⁰ Stevnsborg ovfr. s. 17.

⁸¹ SA: Politiekommissionen 1681–84, Kopibog over kommissionens betænkninger og forslag 1681–84.

dertiden som »Commissionen paa Commercij Collegio« eller »Politie Commissionen udi Commercij Collegio«. ⁸² I 1688 anmoder politimesteren kommercekollegiet om at fungere som domstol, hvortil der bemærkes, at det »ing(en) sid-dende Ret var«. ⁸³ Alligevel kan det konstateres ved en gennemgang af resolutionsprotokollen, at kollegiet rent faktisk også dømte i handelssager. I den periode, hvor politimesteren havde sæde i kollegiet, behandlede det omkring 10 sager, der efter den ovennævnte kompetenceafgrænsning kan siges at henhøre under hans myndighedsområde. Disse vedrører alle ulovlig forhandling af varer.

Den første sag, der fremlægges af politimesteren i kollegiet d. 17. januar 1684, drejer sig om en sukkerbager, der har været så uheldig at sælge »forbuden Plys« til en af kollegiets medlemmer. Sukkerbageren og kræmmeren, hvorfra han havde erhvervet stoffet, blev straffet med pengebøder for at have forhandlet med ulovlige silkevarer. ⁸⁴ I en anden sag dateret d. 10. december 1686 stod 8 kræmmere tiltalt for at have handlet med ustemplede silkevarer (bånd og stoffer). Een blev frifundet, de andre fik tilbageleveret stofferne, hvorved sagen tilsyneladende blev frafaldet for deres vedkommende. ⁸⁵ En tredje sag fra 28. marts 1688 vedrørte nogle isenkræmmere, der havde solgt varer af udenlandsk oprindelse. Kun een blev straffet, de andre fik eftergivet deres straf. ⁸⁶ Der findes derimod ikke i den nævnte resolutionsprotokol domsafgørelser vedrørende overtrædelser af forordningen om klædedragten eller laugsreglerne. Sådanne sager kan muligvis være behandlet mere eller mindre formløst af politimesteren selv. ⁸⁷

Spørgsmålet om politimesterens selvstændige domsmyndighed kan imidlertid næppe siges at være afklaret med den fundne instruktion. Instruktionens § 2 synes dog at hjemle politimesteren en form for dømmende myndighed: »Naar . . . nogen for een eller anden forseelse udj Böeder forfalder, skal hand sligt uden nogen fore-gaaende Dom, Process eller Rettergang, hos de Skyldige, . . . søge, og dersom de icke efter første og anden advarsel retter for sig, skal de dobbelt saa meget derfor betale, og hand magt hawe, sligt wed Underfogden og twende Mænd, . . . af deres Boe lade udwurder«. Hvis borgeren herefter gør »nogen modvern« skal der rejses tiltale ved generalfiscalen.

Med en nutidig juridisk terminologi kan det siges, at der på den ene side alene

⁸² Politikommissionens kopibog, anf. arb., fol. 16 & 154. Ifølge kopibogens fol. 3 blev politikommissionen nedsat med 11 medlemmer. Det fremgår af RA Da. Kanc. C 7 Koncepter og Indlæg til Sjæll. Reg. 1684 nr. 121–128, at Claus Rasch fra dette års begyndelse får sæde i politikommissionen. Kommercekollegiet bestod i årene 1683–84 af mindst 28 medlemmer (Den Danske Civile Centraladministrations Embedsæt 1660–1848. Kbh. 1889). Mindst 6 af politikommissionens medlemmer har tillige sæde i dette collegium. Fra jan. 1684 deltager Rasch også i kollegiets møder (indtil 1688) (SA: Kommercekollegiet 1670–91. Resolutionsprotokol 1676. 1680–91). Der var m.a.o. tale om en personoverlappning mellem de to myndigheder. Se også Jørgensen 1980, anf. arb., s. 113.

⁸³ Kommercekollegiets resolutionsprotokol, anf. arb., fol. 164v. Se i øvrigt Stevnsborg ovfr. s. 18.

⁸⁴ KK's resolutionsprotokol, anf. arb., fol. 93r–94v.

⁸⁵ Sst. fol. 135v. ff.

⁸⁶ Sst. fol. 168v. ff.

⁸⁷ Hvidt, anf. arb., s. 85 f. Stevnsborg ovfr. s. 17 og s. 18.

er tale om en administrativ bødefastsættelse, der dog er atypisk derved, at bøden kan stige til det dobbelte, på den anden side tildeles politimesteren tilsyneladende »en fogedretlig (doms)myndighed«, idet han får magt til at skabe det retlige grundlag for underfogdens virksomhed.⁸⁸

Politimesterens udøvende beføjelser

Udover de nævnte arbejdsopgaver skulle politimesteren efter instruktionen organisere renholdelsen af torve og offentlige pladser ved hjælp af gadefogder o. a. (§ 4).⁸⁹ Derimod gives der ikke politimesteren eller hans betjente direkte efter denne instruktion nogle af de udøvende beføjelser, som idag ligesom på Kolderup Rosenvinges tid anses for at være karakteristiske for politiets arbejde d.v.s. magtbeføjelserne: retten til at frihedsberøve, retten til husundersøgelse etc.⁹⁰ Men instruktionens § 4 foreskriver, at den bestilling politien vedrørende, som udføres af »underfogderne og alle andre deslige byens Betiente« nu skal forrettes »efter hans ordre« (d.v.s. politimesterens).⁹¹

I forordning »om det endnu i Forraad værende fremmet Silke-Tøys Angivelse, Stempling og Forhold; Item om Silke-Stof at bære« af 15. marts 1684 finder vi imidlertid egentlige politimæssige beføjelser. Det foreskrives her: »Skulle og nogen Mistanke fattes om nogen Kiøbmænd eller Kremmere, formedelst fremmede Silke-Vahres Indførsel, eller Forhandling, skal Vores Politie-Mestere være tilladt . . . , og hans Fuldmægtig udi de andre Kiøbstæder, deres Bøger at eftersee, og hvis da nogen befindes at have handlet med fremmede Silke-Vahre, som ei tilbørligen ere stemplede, dennem for Magistraten . . . indkalde«. Denne bestemmelse, der må forudsætte en adgang til de handlendes huse om nødvendigt, er så meget mere interessant, som det almindeligvis antages, at politiets magtbeføjelser først blev hjemlet ved rescript af 7. august 1687, og da kun hvis personer blev

⁸⁸ Hvidt (anf. arb., s. 85), konkluderer: »Som det ses, har politimesteren altså fra begyndelsen forudsat, at han havde en selvstændig domsmyndighed, . . .«. Denne konklusion drager Hvidt på grundlag af den ovennævnte resolution af 3. april 1683, hvori kongen nævner, at politimesteren har udbedt sig en instruktion » . . . , og iblandt andet derudi fornemmelig Executionsmaader nævnet, hvorledes han maae forfare med dem, som befindes Kongelige Forordningers Overtrædere«. Hvidts håndfaste fortolkning synes nu delvist underbygget af instruktionen.

⁸⁹ De opgaver, som vægterkorpset blev pålagt en måned senere (se note 18), omtales overhovedet ikke i politimesterens første instruktion, bortset fra netop renholdelsen af offentlige steder (se note 21).

⁹⁰ Rosenvinge, anf. arb., s. 6–8, 21–23. I Danske Lov 6-17-15 står der: »Siger alle Mand, der i Bye boe, nej for de Koster, som mand lyser efter, og den, som Kosterne mist haver, begær, at der maa randsagis over al Byen, da maa mand hannem det ej formeene; Dog skal Fogden være overværendis«. Påtalekompetencen vedrørende tyveri var principalt privat, subsidiært offentlig, se Ravn, anf. arb., s. 1–4, 25 ff.

⁹¹ Om byfogdens og underfogdens varetagelse af politiforretningerne før politimesterembedets oprettelse, se Nielsen, anf. arb., III s. 246–260. Stevnsborg 1978, anf. arb., s. 27 opregner det personale, der før Danske Lov stod til rådighed for, hvad han kalder »den opsøgende normalitetskontrol«.

grebet på fersk gerning (anholdelse for tyveri og hor).⁹² Mistanken som tilstrækkeligt grundlag for politiets tvangsindgreb er med denne forordning udtrykkeligt institueret, for laugssagers vedkommende nærmere i det følgende.⁹³

I forordning »om Politie-Mesterens og Politie-Betienternis Frihed ved Inquisitionerne og deris Forretninger« af 29. april 1684⁹⁴ siges det: »Saasom een og anden skal betee sig heel gienstridig imod Politions Betiente/og giøre dem adskillige forhindringer i deris anbefalede Forretninger/særdelis naar de kunde forarsagis at inquirere i Huusene/om hvis imod Voris/om Politien Allernaadigst udgangne Forordninger/kunde findis og begaais/saasom med Hellig Brøde/Bryllupper/Giestebude og Begravelser: Desligeste om noget kunde practiceris og forhandlis her i Staden/det oprettede Silcke-Manufactur til Skade og Afbreck/ . . . ; Da ville Vi alvorligen hafve forbudet og befaleet/ . . . at ingen . . . maa tilfordriste sig . . . Politie-Mesteren/eller hans/med skriftlige Ordre, udskickede Betiente/ nogen Forhindring eller Ofverlast . . . Mens at de dennem med ald Beskeedenhed begegner/og deris Inquisition, uden nogen Imodsigelse eller Fortræd tilsteder . . .« Politimesteren eller hans befuldmægtigede fik med denne forordning »frihed« til at foretage undersøgelser⁹⁵ i borgernes huse for at konstatere om forordningerne blev overholdt.⁹⁶ For så vidt angår politiets anholdelsesbeføjelse hjemles den ved forordning om Løsgængere i Kiøbenhavn af 29. april 1684⁹⁷: » . . . skal voris Politie-Mester hafve Magt til saadanne Personer strax at lade paagribe . . .«, hvis de »befindis i løs og leddig Gang«.

Misbrug i laugene

I det første rescript fra marts 1682, hvis indhold præsterne skulle foreholde menighederne, nævntes tillige misbrug i laugene som en begrundelse for politiets indretning. Dette misbrug var heller ikke et nyt problem for det enevældige styre; der havde tidligere været adskillige konflikter mellem borgerskabet og konge-

⁹² Kjøbenhavns Diplomatarium – Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728 VII udgivet af O. Nielsen. Kjbh. 1886, s. 188 ff. Se f. eks. Ravn, anf. arb., s. 17 ff. Se dog Stevnsborg ovfr. s. 19.

⁹³ Se om denne politiets specifikke kompetence, H. Koch, Den nye politi-ideologi. Tidskriftet Retfærd 1982 nr. 21 (under udgivelse).

⁹⁴ Citeret efter Adskillige Hans Kongl. Mayt. etc. (se ovenfor og note 29 & 31). Delvist offentliggjort i Schou, Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger, I. deel s. 293 f. Denne forordning er den første Rosenvinge (anf. arb., s. 21) angiver i afsnittet om politiets ret til at foretage husundersøgelser.

⁹⁵ Inkvirere = anstille husundersøgelse (Ordbog over det Danske Sprog. Kbh. 1927). Se også om husundersøgelse hos kræmmerne for at søge efter silkestoffer solgt her i landet af fremmede, rescr. af 3. apr. 1688 (Fogtman I, anf. arb., s. 416).

⁹⁶ Det var imidlertid nødvendigt at erindre om hans myndighed, se Kongl. Majests. Brev om Politie-Mesterens Embede af 5. november 1687. Kong Christian den Femtes Forordninger fra 1686 til 1687, Kjbh.

⁹⁷ Citeret efter Adskillige Hans Kongl. Mayt. etc. (se ovenfor og note 29 & 31). Meget kortfattet offentliggjort i Schou. I. deel, anf. arb., s. 293.

magten vedrørende håndværkets organisering.⁹⁸ På dette historiske tidspunkt havde laugene atter stor magt samtidig med, at kongen på stændermødet i 1660 havde fået overdraget eneretten til styring af landet.⁹⁹

Laugene var sammenslutninger af håndværksmestre inden for samme fag. Laugenes opgave var at sikre mestrenes eneret til at udøve næringen og at fastsætte produkternes priser, som dog skulle godkendes af bystyret. Desuden regulerede de konkurrencen mellem mestrene ved at bestemme, hvor mange svende og lærlinge den enkelte mester måtte have samt løn- og arbejdsvilkår. I visse perioder af laughistorien var optagelsesbetingelserne (kravene til vandel, mesterstykke og indtrædelsespenge) så stramme, at laugene blev rene mesterklubber, hvis medlemmer søgte at forbeholde næringen for sig selv og deres familier.

Erling Olsen skriver i sin »Danmarks økonomiske historie siden 1750«, i et tilbageblik, at »over for disse laugsmisbrug skred kongemagten gentagne gange ind, af og til ved helt at opløse laugene, men hyppigst ved at påbyde organisationerne at ændre deres praksis. Det lykkedes dog sjældent at få laugene til helt at tilpasse deres politik efter regeringens ønsker, men de værste misbrug kom man til livs«. ¹⁰⁰ Der er således næppe tvivl om, at laugene længe var en væsentlig politisk magtfaktor i datidens samfund. Dette kan konstateres ved en undersøgelse af, hvilke bestræbelser på at regulere laugsvæsenet, som kongemagten har iværksat gennem tiderne. Laugorganisationen som sådan syntes ikke at være kongemagten imod, således findes en Politieanordning (sic!) for Kjøbenhavn af 1549, hvor det nøjagtig bestemmes, hvilke varer de enkelte laug måtte handle med, og straffen for indgreb i hinandens næringsbrug var meget hård.¹⁰¹ Så sent som i 1683 befæstedes ved Danske Lov denne samfundsorden med dens gamle privilegier, hvortil også hørte, at byerne havde eneret på handel og håndværk, ved bestemmelsen i 3-12-23 om, at det var håndværkere forbudt at nedsætte sig på landet, medmindre de tilhørte ganske få bestemte fag.¹⁰²

Ved forordningen af 19. juni 1613 blev det bestemt: »Eftersom Vi komme i Forfaring om den store Uskikkelighed og Modvillighed her udi Riget, der med Haandværksfolk og Andre, som Skraaer og Laugsret have, sig begiver, i det de paa det Høieste besvære vore Undersaatter med hvad de hos dennem skulle lade gjøre og forarbeide, og deres Varer dennem fordyre . . . , som de ellers for en billig Værd skulle kunne købe og sig tilforhandle, hvortil deres Skraaer og Laugsrette dennem Anledning giver, efterdi Enhver her udi Riget sin Næring og Haandværk ubehindret ikke maa bruge, medmindre de først have vundet Lauget

⁹⁸ Om kongens forhold til lavene i 1500-tallet, se henh. A. Olsen, Staten og Lavene i Hist. Medd. om København 1927, s. 85 f. og Holm, anf. arb., I s. 261 f. De to historikers samfundsbeskrivelser dækker ganske vist delvist forskellige tidsperioder, men synes alligevel tydeligt at være præget af henholdsvis et konflikt- og et consensussteoretisk udgangspunkt.

⁹⁹ Se nærmere S. Iuul, Lov og Ret i Danmark. Kbh. 1942, s. 20 f.

¹⁰⁰ E. Olsen, Danmarks økonomiske historie siden 1750. Kbh. 1962, s. 94–96.

¹⁰¹ O. Müller, Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug efter den Danske Lovgivning. Kjbh. 1840, s. 28. Se også Dübeck, anf. arb., s. 323 ff.

¹⁰² E. Olsen, anf. arb., s. 94.

med stor Bekostning: da . . . ville Vi herefter strengeligen og alvorligen have forbudt og afskaffet alle Skraaer og Laugsret over alt vort Rige Danmark.¹⁰³

Denne forordning er citeret efter Otto Müllers bog om laugsvæsenet. I en note til forordningen skriver han, at de nævnte begrundelser (med moderne udtryk: prisfordyrelsen og konkurrencebegrænsningen gennem monopoliseringen) for afskaffelsen af laugsvæsenet viser, »hvad man dengang har fundet skadeligt ved Laugsindretningen. Dog maa Grunden til den ved Forordningen paabudne Ophævelse af Laugene ogsaa søges deri, at man derved tillige vilde forebygge den megen Anledning til Sviir og andre Uordener, som hine Tidens Laugsvæsen medførte.¹⁰⁴ Laugene havde givetvis deres del af æren for de fordømte overdådigheder i mad og drikke, idet de også havde et selskabeligt formål udover det organisationsmæssige om end i mindre grad end tidligere tiders gilder.

Albert Olsen beskriver i »Staten og Lavene«¹⁰⁵ baggrunden for 1613-forordningen således: »Det er klart, at Lavens Ophævelse ikke skyldes et tilfældigt Lune hos Kong Christian den Fjerde, fordi han havde tabt Taalmodigheden med dem. Den har en langt solidere økonomisk-politisk Baggrund. Forordningen af 1613 er ganske simpelt Ouverturen til de kommende Aars Manufakturpolitik . . . ; man skulde helst producere alt selv, beholde Pengene i Riget og skabe den gunstige Handelsbalance«.

Der er imidlertid, til trods for forordningens bastante formulering, noget der tyder på, at afskaffelsen var et forsøg på at afskaffe misbrugene, ikke laugene som sådan. Otto Müller skriver videre, at » . . . deres Ophævelse maaske heller ikke været alvorligt meent fra Lovgiverens Side; thi det hedder strax efter i samme Forordning, at Kongen forbeholder sig heri efter Tidens Leilighed at gjøre Forandring, samt at de Haandværkerne fratagne Skraaer og Laugsrette kun skulle holdes i Øvrighedens Forvaring, indtil Kongen derom anderledes tilsiger.«¹⁰⁶ Hvadenten nu kongens intentioner var af den ene eller den anden karakter, udhuledes det generelle forbud rent faktisk gennem årene af en mængde dispensationer (f. eks. om fastsættelse af et bestemt antal næringsbrugere, der tidligere var et klassisk privilegium),¹⁰⁷ og da laugene desuden med tiden atter udviklede en egen praksis, delvist med hjemmel i de vedtægter, som det var laugene tilladt at oprette med retsvirkning, havde de omkring 1680 genvundet en væsentlig del af deres gamle magtposition.¹⁰⁸

Allerede kort tid efter enevældens indførelse var kongen imidlertid opmærksom på laugenes indflydelse på samfundsordenen, og den principerklæring, der ligger i rescriptet af 20. marts 1682, er faktisk resultatet af et lovforberedende ar-

¹⁰³ Müller, anf. arb., s. 29. Skraa = vedtægt (Ordbog over det Danske Sprog. Kbh. 1940).
¹⁰⁴ Sst., s. 29.

¹⁰⁵ A. Olsen, anf. arb., s. 88.

¹⁰⁶ Müller, anf. arb., s. 30. Se også C. Nyrop, Den danske Enevoldsmagt og Lavene – en lavshistorisk Undersøgelse. Kjbh. 1909, s. 12 og 34.

¹⁰⁷ Nyrop, anf. arb., s. 56 og note 4 samme side. Se den detaljerede gennemgang navnlig af kvindernes privilegier hos Dübeck, anf. arb., s. 379–415.

¹⁰⁸ Müller, anf. arb., s. 31–33.

bejde gennem 20 år. Om udviklingen i dette arbejde har en af vore førende industrihistorikere C. Nyrop skrevet en bog: »Den danske Enevoldsmagt og Lavene – en lavhistorisk Undersøgelse« (Kbh. 1909). Det følgende gengiver denne undersøgelse i resumé for så vidt den har relation til forståelsen af begrebet politi og oprettelsen af politimesterembedet. Ved kongebrev af 3. marts 1661 blev det pålagt statskollegiet at overveje, om de sluttede lav i Danmark med største føje skulle bestå eller afskaffes. Ved et nyt kongebrev af 30. december 1662 begrænses kollegiets arbejde til at undersøge laugsmisbrugene i København. De nedskrevne bemærkninger fra et møde i januar 1663 viser, at kollegiet først og fremmest var indstillet på at begrænse muligheden for at laugene optrådte som uafhængige, selvregerende institutioner. Laugene skulle således ikke have lov til at afholde møder, uden det var påbudt af kongen eller byens øvrighed, og de måtte ikke som tidligere pålægge laugsmedlemmerne nogen straf, idet det skulle forbeholdes øvrigheden. På et senere tidspunkt opstod der imidlertid uenighed om det første punkt, således at (formentlig) navnlig kollegiets borgerlige medlemmer protesterede overfor fratagelsen af denne ret.

Kollegiet afgav først sin betænkning 23. oktober 1664. Møderetten blev her foreslået afskaffet, mesteren burde for fremtiden have ret til at antage så mange svende, han havde lyst til, og mestrenes indbyrdes lønaftaler, der skulle sikre, at den ene mester ikke betalte højere løn til sine svende end den anden, blev forbudt. Dette er blot nogle af de laugsrettigheder, som kollegiet foreslog afskaffet, og som udstyrede laugene med den store økonomiske magt. Grundlaget for den frie konkurrence synes hermed givet.

Efter betænkningens afgivelse inddrages det Danske Kancelli direkte i arbejdet, idet det får overdraget opgaven at udarbejde udkast til nye laugsartikler. Magistraten fortsatte imidlertid med at udøve sin funktion vedrørende laugenes forhold (siden 1363 havde borgmestre og råd som privilegium at regulere laugsvæsenet).¹⁰⁹ Allerede i 1661 traf magistraten en række bestemmelser vedrørende byens stenhuggere, smede, skomagere og murere, uden nogen som helst forelæggelse for kongemagten og uden den sædvanlige henvisning til den kongelige delegation. Dette forklarer Nyrop med, at København samtidig med enevældens indførelse havde fået en (fornyet) egen forfatning, der gav den status som en fri rigs- og stabelstad med særlige privilegier.

Nu indsendes 26. august 1668 til kancelliet et udkast til nye laugsartikler for garverne udarbejdet af Kjøbenhavns Præsident, Borgmestre og Raad (magistraten) efter en henvendelse fra garverlauget. Dette udkast følger næsten i et og alt laugets egne ønsker, der tilsigtede at give traditionelle laugsrettigheder til et laug, som på dette tidspunkt var meget svagt. Dette initiativ fra magistratens side var ikke det eneste på det pågældende tidspunkt. For drejerlauget, tømmerlauget og skrædderlauget foreligger der efter al sandsynlighed ikke blot udkast, men egentlige laugsartikler udfærdiget af magistraten. Dette kan i hvert fald siges med sik-

¹⁰⁹ Se Nyrops detaljerede dokumentation, anf. arb., s. 52–60. Se endvidere H. Matzen, Forelæsninger over den Danske Retshistorie – Offentlig Ret I. Kjbh. 1893, s. 113 og F. Dahl, Københavns Bystyre gennem 300 Aar Del I. Kbh. 1943, s. 51 f. Jvf. også note 21.

kerhed, for så vidt angår drejerlauget, der er i besiddelse af et officielt dokument udstedt af magistraten 12. august 1668.

De nævnte laugsartikler og bestemmelser støttede klart laugenes interesser og var derfor i strid med formålet med statskollegiets arbejde, med bemærkningerne undervejs og med den endelige betænkning. Der synes ikke at være tvivl om, på hvis side magistraten stod. Nyrop skriver: »Præsident, Borgemestere og Raad følte sig imidlertid ikke alene som Lavenes Overordnede, nej, deres Hjerte bankede i Takt med hvad der rørte sig i Lavene«. ¹¹⁰ Det er derfor påtrængende, som Nyrop gør det, at undersøge, hvem der var medlemmer af Københavns magistrat på denne tid. De allerfleste af de mænd, der havde været præsidenter, borgmestre og rådmænd siden 1660 var merkantilt uddannede mænd, købmænd, vinhandlere o. lign. En samtidig præst, Anders Hjörning, fortæller, at magistratens medlemmer sad som bisiddere ¹¹¹ i laugene, hvad de fik en årlig ydelse for. Den førømtalte henvendelse fra garverlauget blev rettet til borgmester Peder Pedersen, der anmodedes om at føre sagen frem for kongen. Han var bisidder i netop dette laug.

Den enevældige konges fire første laugsartikler blev givet efter at have været igennem statskollegiet og kancelliet i perioden fra januar 1666 til februar 1668. Det samlede indtryk af artiklernes indhold synes at vise en strømning i retning af de synspunkter på laugsvæsenet, som magistraten gjorde gældende. ¹¹² Men kollegiets arbejde synes ikke at have været særlig omhyggeligt eller ihærdigt, i hvert fald arbejdede det ligeså langsomt som kancelliet med laugssagen.

Ved kongebrev af 24. januar 1669 pålægges statskollegiet nærmest at begynde forfra med laugssagen. Både de allerede gennemsete og de resterende laugsartikler, som var de fleste, skulle overvejes. Kollegiet besluttede i et møde 1. marts 1669, at alle skræer skulle tilstilles magistraten, som skulle forelægge dem til udtalelse, hvadenten de var reviderede eller ej, i laugene. Nyrop antager, at de herefter skulle sendes tilbage med en magistratsbetænkning. Det blev dog samtidig slået fast, at den endelige afgørelse lå i statskollegiet. Kongen har formentlig anset dette for en for langsommelig procedure, idet han allerede 19. maj s. å. i bestemte vendinger pålægger de tre øverste medlemmer af kancelliet og præsidenten i København, alle medlemmer af statskollegiet, at fuldende de til revision oversendte laugsartikler. Dette arbejde kom aldrig rigtig i gang på grund af tronskiftet.

¹¹⁰ Nyrop, anf. arb., s. 59. Se også A. Olsen, anf. arb., s. 91.

¹¹¹ Bisidder = et (formanden) underordnet medlem af en kollegialt sammensat ret, styrelse o. lign. (Ordbog over det Danske Sprog. Kbh. 1920). Bisidderne deltog i laugenes dømmende myndighed.

¹¹² A. Olsen, anf. arb., s. 94 skriver: »Enevældens Indførelse bragte ingen kendelig Forandring; snarest synes Lavene at være blevet væsentlig styrket i Tiden lige efter det politiske Systemskifte. De Tilløb, der gjordes i de nye Kollegier, til at foretage en omfattende Revision af Lavsartiklerne, var ganske betydningsløse. Dette er ikke vanskeligt at forklare. Der var stadig Dødvande indenfor Erhvervslivet, og Lavene var derfor mindre udsat for Angreb fra Statsmagtens Side. Og den enevældige Konge, der skyldte Københavns Borgere Tak for den værdifulde Bistand, disse havde ydet ham, nærede sikkert ikke noget Ønske om paa dette Punkt straks at lægge sig ud med Borgerskabet. Det maa nemlig erindres, at Lavene stadig havde en værdifuld Støtte i Magistraterne, der var Tilhængere af Lavsinstitutionen«.

Efter Christian d. V's overtagelse af tronen blev laugssagen ved kongebrev af 24. januar 1672 henlagt til et særligt kollegium, Kommercekollegiet. Det meste af kollegiets arkiver må betragtes som tabt, men af det eksisterende synes det at fremgå, at det var de borgerlige medlemmer, som gjorde det fornødne med revisionen af artiklerne. Det synes imidlertid også som om, der skete en ændring i hvor mange laugsartikler kommercekollegiet skulle beskæftige sig med.¹¹³

Fra 1672–1678 udsteder Christian d. V en lang række laugsartikler efter et forberedende arbejde i kancelliet. Magistraten blev ikke forbigået, men blev hørt inden den endelige affattelse. Imidlertid har det formentlig stået klart for alle implicerede parter, at magistraten skulle holde sig i baggrunden og være sig den afledede myndighed bevidst. Dette kan bl. a. ses af, at magistratens nye forslag til artikler for drejerne overhovedet ikke omtaler de af den selvstændigt udgivne laugsartikler fra 1668, men tager sit udgangspunkt i det af Frederik d. III givne privilegium. Drejernes nye laugsartikler af 2. maj 1678 var ikke en ren accept af magistratens forslag.

Ikke desto mindre fremgår det af disse artikler, at magistraten skulle føre det skærpede opsyn med laugene. Til den ende blev den udstyret med såvel udøvende som dømmende beføjelser. Men ellers var laugsartiklerne meget forskellige, og de følger ikke de i statskollegiets betænkning af 1664 stillede generelle forslag, tværtimod indeholder de ganske traditionelle laugsrettigheder. Magistraten kunne imidlertid ikke magte dette tilsyn tilfredsstillende, laugene regerede fortsat egenrådigt. Tilsynet var mere »af Navn end af Gavn«. ¹¹⁴ Det, der vanskeliggjorde en effektiv kontrol fra magistratens side, var naturligvis også dels sympatien for laugssagen dels de konkrete ydelser, som kom magistratens medlemmer til del. Det syntes nu som om, magistraten havde fået sin sidste chance.¹¹⁵

I december 1681 begynder den tidligere omtalte Politikommission i Kommercekollegiet for alvor at arbejde. Formålet med kommissionens nedsættelse var som nævnt politiordningens udarbejdelse. Kommissionens første henvendelse til kongen er fra 12.12.1681 og indledes på følgende måde: »Eftersom Eders kgl. Maj. allernaadigst haver anbefalet, at vi grundelig skulle overveje Alt, hvis til Politien hører, . . . saa haver vi (for) Eders kgl. Maj.'s allernaadigste Befaling paa det allerunderdanigste at efterkomme den os allernaadigst anbefalet Commission begyndt. Og eftersom Eders kgl. Maj.'s allernaadigste Befaling os særdeles dertil synes Anledning at give, først overvejet, hvad til Lavene i Almindelighed her i Kjøbenhavn henhører, hvilket os allerunderdanigst syntes saa meget mere fornødent, som . . . enhver her i Byen boende, naar en god Skik og Ordning derom blev gjort, kan finde Levnedsmiddel og al anden nødvendig Magelighed«. ¹¹⁶

¹¹³ Mens det fremgår af det oprindelige kongebrev, at kommercekollegiet skulle gennemgå alle laugsordninger, således også for laugene udenfor København, er det næppe sandsynligt, at det har behandlet alle laugsartikler. Et forslag i kancelliet om en indsamling af alle laugsartikler bare for København til brug for kollegiet blev således aldrig fremmet (se Nyrop, anf. arb., s. 85–87).

¹¹⁴ Sst. s. 109.

¹¹⁵ Se også A. Olsen, anf. arb., s. 94 f.

¹¹⁶ Nyrop, anf. arb., s. 115–116.

Laugsreguleringen blev således anset som den primære arbejdsopgave, da ordningen af det store og udefinerede retsområde »Politien« blev påbegyndt. En slags samfundsøkonomisk renovation, der gennem afskaffelse af standsmæssige privilegier skulle give enhver mulighed for at ernære sig ved et selvvalgt erhverv, syntes at trænge sig på som en forudsætning for skabelsen af den øvrige orden.¹¹⁷ Som allerede Christian IV havde formuleret det i 1622: det var misbrug, når det således ansås for bedre, »at en Uægte sig med Lediggang skulle opholde end ved et ærligt Haandværk nære og føde«.¹¹⁸ Borgerskabets monopolisering af håndværket, som førte til arbejdsløshed og blev protegeret af magistraten, måtte brydes.

Efter at der var forløbet over 20 år, siden statskollegiet var blevet anmodet om at overveje om laugene skulle reguleres, kunne politikommissionen nu inden for to dage efter kommissoriets nærmere fastlæggelse stille forslag om laugenes ophævelse, der herefter udgik som forordning af 23.12.1681 med disse indledende ord i § 1: »Skal ingen herefter være forbunden til nogen Laugsordning eller Skraaer, af hvem de og kunde være udgivne . . .«. Forordningens bestemmelser begrundes således i fortalen: » . . . adskillige Paafund er optænkt, hvorved stor Ødselhed foraarsages, og Handverks Folkene den eene den anden med stor unyttig Omkostning besværger, Tiden og, som de til deres Næring skulle bruge, unyttig forspilder, og derover endelig selv i største Skade og Armod geraader; Da haver Vi . . . , og i særdeleshed for denne Stads Indvaaneres Gavn og Fremtarv, som merkelig ville hindres, . . . , saadan Anordning at lade gjøre som følger . . .«. ¹¹⁹

Til trods for den tilsyneladende fasthed i beslutningen om laugenes ophævelse, skulle der gå adskillige år inden laugsvæsenets endelige ophør.¹²⁰ Forordningen åbnede således en mulighed for kongen til at give nye laugsartikler og sådanne blev i årene fremover givet i stort antal. Der var imidlertid to forhold, der væsentligt ændrede på magtfordelingen mellem kongen og laugene. For det første forbød kongen (jvf. forordningens § 10) magistratsmedlemmerne at repræsentere bestemte laug, f. eks. ved at være deres bisiddere eller patron.¹²¹ For det andet fik det nyoprettede politimesterembede i visse laugsartikler en kontrollerende beføjelse.

Den første laugsartikel, der er udstedt efter forordningen og som samtidig nævner politimesterens beføjelser, er bagerlaugets artikel.¹²² Det fremgår af denne, at politimesteren (i visse situationer sammen med nogle magistratsmedlemmer) skal kontrollere bagernes arbejde og forhold iøvrigt. Politimesterens kontrol syntes at være begrundet i såvel samfundsøkonomiske som privatøkonomiske hensyn: at sikre befolkningen, navnlig de mindrebemidlede, en sund kost til en rimelig

¹¹⁷ Se nærmere A. Olsen, *anf. arb.*, s. 96 ff.

¹¹⁸ Müller, *anf. arb.*, s. 31.

¹¹⁹ Forordn. af 6. maj 1682 om håndværkssvende og drenge supplerede den første forordn.

¹²⁰ Müller, *anf. arb.*, s. 35 ff.

¹²¹ Patron = person, der understøtter, beskytter en anden, tager sig varmt af en person eller en sag, et forhold (evt. tillige mod visse tjenester) (Ordbog over det Danske Sprog, Kbh. 1936).

¹²² Bager-Laugs Artikel af 23. juni 1683, se Nyrops opgørelse over laugsartikler (*anf. arb.*, s. 123).

pris.¹²³ Det siges således i artiklens § 5: »Hver Bager schal være tiltengt at bage got oc u-straffeligt Bröd, enten af Hvæde eller Rug: Oc maa I intet slags bröd formenges Hvæde oc Rug, mens hver slags schal bagis for sig self: Saa oc schal Bagerne bære flittig omsorg for, at det vorder til maade bagget oc grislet, saa at det kand være velsmagende oc got til at æde . . .«. ¹²⁴ I § 6 siges det endvidere: »Oc som det ofte befindis, at Bagerne, foruden at hafve nogen henseende til naar Kornet forringis j Prjßsen, deris Bröd dog giör lige saa ljdet, som naar Kornet kand være af høyere prjß, hvorved den Fattige fornemmelig foru-rettis«. ¹²⁵

For at politimesteren kunne føre kontrol med, at bagerne ikke opbevarede muggent korn, bestemtes det (§ 5): »Da schal een gang hver fierding aar af Politie-Mesteren, tillige med nogle af Magistratens Deputerede, schee Visitation paa Bagernis Loffte, . . .«. ¹²⁶ Med henblik på pris- og kvalitetskontrollen tildeles han følgende beføjelse (§ 7): »Oc til des bedre opsiun, schal Politie-Mesteren j Kiöbenhafn, . . . udj det mindste hver Fiortende dag, oc ellers saa tit oc ofte (han) det got befinder, omgaae oc visiterer j Bagernis Huuse, oc lade det af dennem Bagede Bröd veye oc grandske, om Bagerne sig dermed effter Forordningen oc Taxten hafver forholdet«. ¹²⁷ Bagernes laugsartikel er udstedt d. 23. juni 1683 – den samme dato politimesteren fik sin første instruktion.

Konklusion

Det er almindeligt antaget i politihistorien, at politimesteren fra begyndelsen havde en lang række forskellige arbejdsopgaver, herunder også arbejdet med at kontrollere laugene. Denne funktion ligestilles oftest med de andre opgaver ¹²⁸ og

¹²³ Sjöholm, anf. arb., s. 10 skriver om statsmagten og politiet i slutningen af 1600-tallet: »Staten ansågs ej längre endast ha til uppgift att avvärja och förebygga faror, som hotade samhället och dess medlemmar, utan den hade också att förbättra och höja folkets ekonomiska och sociala välfärd och kulturella standard«.

¹²⁴ RA Da. Kanc. C 6 Sjøll. Reg. 1683–84, fol. 249r–249v. Grisle = faa bröd til at hæve sig ved at sætte det ind i ovnen (Ordbog over det Danske Sprog. Kbh. 1925). Hvis bagerne ikke fremstillede sådant brød, skulle det forbrydes til Børnehuset, de skulle betale en pengebøde, og hvis det skete 3 gange skulle det besluttes: »ey at bruge deris Næring« i 6 uger.

¹²⁵ Sst. fol. 249v–250r.

¹²⁶ Sst. fol. 249v.

¹²⁷ Sst. fol. 255v. Nærmere H. Hjorth-Nielsen, Københavns Bagerlaug. Kbh. 1933, s. 191 ff.

¹²⁸ Se dog uden nærmere dokumentation Dübeck, anf. arb., s. 456: »Denne fratagelse eller begrænsning af laugenes gamle beføjelse til fuserjagt, synes netop at hænge sammen med oprettelsen af en politimyndighed« (hun henviser i denne forbindelse til rescr. af 9. mar. 1689. Fogtmann I, anf. arb., s. 470). Nielsen, anf. arb. V, s. 282 skriver: »Politimester Klavs Rasch var Aanden i hele Kampen mod de gamle Lavsskikke«. Og videre (s. 290 f.) citerer han politimesteren for følgende (i forbindelse med den store proces mod oldermanden for snedkerlauget Johan Stenbuk): » . . . at hver Dag Stenbuk er Oldermand, saa mange Aar taber man den Dessen, der haves for den i Loven promitterede Politiorning, ti denne Mand med sin Snak og Svats er kapabel at bringe Tusender i Galskab og Ulydighed med sig, . . .«. Denne udtalelse viser, hvor samfundsfarlig i det mindste politimesteren betragtede opsætsighed mod de nye laugsregler for at være. Ligeledes H. Søgaard, Københavns Snedkerlaug 1554–1862. T. Clemmensen, G. Nørregaard og H. Søgaard, Københavns Snedkerlaug gennem fire hundrede år 1554–1954. Kbh. 1954, s. 70.

tillægges som regel politimesteren på et senere tidspunkt i forhold til embedets oprettelse i 1682.¹²⁹

I denne artikel er det forsøgt påvist, at der var en nøje forbindelse mellem selve oprettelsen af politimesterembedet og den samfundsøkonomiske struktur. Formålet med politimesterens arbejde var for det første at sikre en effektiv håndhævelse af bl. a. forordningen om klædedragten, der bestemte hvilke rangklasser, der måtte bære hvilket tøj. Denne kontrol var et led i en statsreguleret forbrugsbegrænsning, der skulle muliggøre, at en forøget produktion ved den nyoprettede statslige silkemanufakturvirksomhed blev anvendt til eksport. Samtidig var det politimesterens opgave at beskytte denne hjemlige produktion mod kræmmerens import af fremmede silkevarer. Der blev stillet krav om, at alle silkevarer skulle stemples (som bevis på, at de var fabrikeret herhjemme), og for at kontrollere om kræmmerne lå inde med ustemplede varer, blev politimesteren udstyret med en beføjelse til at foretage husundersøgelser på den blotte mistanke. Straffesager om ustemplede varer blev afgjort af Kommercekollegiet, hvori politimesteren havde sæde. For det andet var formålet med politimesterembedets oprettelse, at politimesteren som statens repræsentant skulle føre den direkte kontrol med laugene. Magistraten havde tidligere haft hovedansvaret for kontrollen med laugene. Denne ændring fra kommunal til statslig kontrol krævede en årelang magtkamp mellem kongemagt og magistrat.¹³⁰ Politimesterens første beføjelse i relation til laugene var hjemlen til at foretage husundersøgelser hos bagerne for at gennemføre pris- og kvalitetskontrol.

Nærværende analyse hviler navnlig på en gennemgang af de tidligste regler (rescripter, resolutioner, forordninger, artikler etc.) trykte såvel som utrykte og disse reglers explicitte motiver, som eksempelvis udtrykt i diverse fortaler. Som led i dette arbejde er det lykkedes at finde frem til politimesterens første instruktion af 23. juni 1683, der ikke tidligere har været trykt, samt en samling af politiforordninger, der sandsynligvis er udgivet som en foreløbig oversigt inden trykningen af den aldrig udkomne politioordning. Denne samling er udgivet i 1683.

¹²⁹ Således Rosenvinge, anf. arb., s. 85 og 101, Dübeck (se note 128) og Müller, anf. arb., s. 175), der alle henviser til rescr. af 9. mar. 1689. Sidstnævnte henviser dog tillige uden nærmere specifikation til laugsartiklerne. Se endvidere mere generelt Sjöholm, anf. arb., s. 9 f.

¹³⁰ Holm, anf. arb., s. 277: »Naturligvis virkede politiske Hensyn, Tanken om ved et kraftigt Politi at styrke Enevælden, med til at føre Konger og Statsmænd ind paa stærkt at tage sig af alt dette (d.v.s. svinke tilstande og ringe retssikkerhed – forf.); men det var ingenlunde deres eneste Grund. Naar de slog Levningerne af Byernes gamle Selvstyrelse itu, var det maaske ikke mere paa Grund af Uvilje mod alt, hvad der lignede politisk Frihed, end det var, fordi de nærrede Overbevisningen om, at Kommunerne fattedes al Evne til at styre sig selv paa en saadan Maade, at borgerlig Handel og Vandel kunne trives og det daglige Liv føres i Tryghed«. Det var naturligvis ikke anderledes end, at de samtidigt eksisterende myndigheder, den ene statslig – den anden kommunal, måtte samarbejde i et vist omfang. Claus Rasch blev 27. sept 1684 beskikket til borgmester i København. 5. apr. 1687 befalede kongen et forlig mellem Politimesteren og Magistraten. 7. aug. 1687 befaler kongen politimesteren at conferere med magistraten fast en gang om ugen. De tre dokumenter er trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium VII, henh. s. 182 f., s. 173 f. og s. 188 ff.

Det kildemateriale, der skulle belyse, hvorledes praksis udviklede sig under de nye regler, er imidlertid meget sparsomt.¹³¹ Stevnsborg har i anden forbindelse påvist, at praksis ofte udviklede sig på tværs af lovgivningen.¹³² Denne artikel siger derfor mest om, hvilke intentioner kongemagten havde med politimesterembedets oprettelse. På den anden side har det i Kommercekollegiets protokoller været muligt at konstatere, at politimesteren rent faktisk forfulgte og dømte i sager om overtrædelse af forordningerne til beskyttelse af hjemmeindustrien. Den enevældige konges første og største problem var at bringe skik og orden i landets økonomi. Det var til opretholdelsen af den nye statslige økonomiske orden, at politimesterembedet blev institueret.¹³³

Summary:

THE INSTITUTIONALIZATION OF THE DANISH POLICE IN 1682

Towards the end of the 15th century the term ‘police’ designated the state of affairs brought about by the various functions of the State. Police meant “good manners and customs”.

In Christian V’s Danish Law from 1683 – the first collected and otherwise very detailed body of laws – the definition of the functions of the police was explicitly omitted.

The first official explanation is to be found in the rescript of 20th March 1682 concerning what the clergy in Copenhagen on behalf of the King were to say to their congregations about obedience and observance of the police ordinances that were to be composed, “It has to Our deepest regret been brought to Our notice how numerous considerable abuses, in the guilds as well as regarding opulence in dress, food and drink . . . have been reported and committed . . . Thus the King in Christian solicitude, in order timely to prevent the just anger of Good and out of paternal care for his dear and loyal subjects’ own benefit and prosperity, has been obliged to establish proper and fit police in the towns and in the country; . . .”

The solicitude of the absolute king applied not only to the family economy but also to the national economy. These interests, however, were often in conflict. On the one hand, the opulence was a threat to the individual family’s economy, but on the other hand it constituted the foundation of the economy of the drapery shops in which the State had the greatest interest. This economic dilemma was according to the king explicitly not to be solved by increasing the consumption (e.g. through import or increased production for the home-market) but by increasing the production for export. In fact it was not the actual existence of abundance that worried the king but rather its application. Thus it is tempting to regard the religious circumlocutions by which he accompanied the new control measures as a mere legitimation of power.

¹³¹ For så vidt angår politimesterens praksis findes der intet systematisk materiale bevaret før midten af 1770. Vedrørende de overordnede politimyndigheder findes for perioden 1682–1701 en enkelt kopibog fra politikommissionen, en resolutionsprotokol fra Kommercekollegiet (se henh. note 54 & 82) og en resolutionsprotokol fra den ved politiforordn. af 5. sept. 1691 nedsatte politiret. Dette kildemateriale dækker dog ikke hele perioden ubrudt (jvf. Stevnsborg ovfr. s. 17 ff.).

¹³² Stevnsborg 1978, anf. arb., s. 36 ff. om praksis ved den i 1686 oprettede inkvisitionskommission.

¹³³ Således også Stevnsborg, ovfr. s. 16 f.

The other reason for instituting the office of police was the abuse in the guilds. The guilds were organizations of master artisans from the same trade. The purpose of the guilds was to ensure the masters' monopoly of the trade and to fix the prices of the products which had, nevertheless, to be endorsed by the municipal government. Furthermore they regulated the competition between the masters by determining the number of journeymen and apprentices for each master, as well as conditions of wages and work. At certain times during the history of the guilds the conditions of admission (good conduct, masterpieces, and admission fees) were so strict that the guilds became purely elitist cliques, the members endeavouring to keep the trade to themselves and their relatives.

The regulation of the guilds was therefore considered the primary task at a time of incipient organization of the vast and indefinite branch of jurisprudence, the 'police'. A kind of economic renovation – providing everyone with the possibility of supporting himself by a self-chosen trade through the abolition of privileges of rank – became urgent as a precondition for restructuring the societal order. The bourgeoisie's monopolizing of the trades – protected by the municipal government – led to an increase in prices, lack of competition on quality and unemployment. Therefore the economic system had to be broken.

The first guilds' article issued according to the ordinance of 23rd December 1681 controlling the guilds that also defined the authority of the Chief Commissioner of Police, was the one for the bakers' guild. According to this article the Chief Commissioner was to control the work and other conditions of the bakers.

Again the controlling authority seems founded on social economic as well as on private economic considerations: to ensure the population, especially the less prosperous, healthy food at a fair price. Thus the Chief Commissioner were to control at least once a fortnight that the bread was not mixed of different cereals, that the dough had risen properly and that the price was equal to the weight and quality.

The bakers' guild article was issued on 23rd June 1683 the date of the Chief Commissioner's first instruction. He had been appointed in December 1682.

Previous historians of the police do not seem to have been acquainted with the Chief Commissioner's first instruction. Some appear not to have known about its existence, others to have known that it existed but not its actual content. In any case, the content of the first instruction is recorded nowhere, neither partly nor in full, and certain unnecessary misunderstandings and inaccuracies indicate ignorance of the content.

What is important here is to note that the question of the judicial power of the so-called police commission seems to be less uncertain after the recovery of the instruction than before. In practice the Chief Commissioner of Police participated in passing sentences about violations of the trade monopoly.

With regard to the executive power of the police the ordinance of 29th April 1684 gave the Chief Commissioner and the police officers "liberty to carry out domiciliary visits".

Diskussion

BIOGRAFIEN, LEVENDE ELLER DØD?

AF

HANS LYNGBY JEPSEN

Det er heldigvis sjældent, en anmelder starter sin anmeldelse med at meddele at en bog som den, han tager stilling til, har han tidligere afslået at skrive, fordi han følte, at den lå uden for hans formåen. Anmeldelsens tendens er i så fald forudsigelig, elementært min kære Watson. Sådan startede Viggo Sjøqvist i *Historisk Tidsskrift* bd. 80 hæfte 1 (juli 1980) sin anmeldelse af min biografi om Thorvald Stauning. Anmeldelsen kom i påfaldende grad til at minde om et pinligt selvfor-svar. Der var god grund til at lade det stå uimodsagt og ukommenteret — hvis ikke anmelder og biograf Sjøqvist bevidst og ubevidst i kampens hede havde tack-let sig ind på problemer der hæmmer den danske biografi som genre.

Sjøqvist starter med at undskylde sit nej til opfordringen (»fra socialdemokra-tisk side«) med, at dels er materialet enormt stort, dels er det mangelfuldt, fordi så meget er udforsket og vanskeligt tilgængeligt, det er derfor næsten håbløst at løse opgaven på den måde, Sjøqvist ville have løst den, og når den ikke er blevet løst på den måde, er den ikke løst og potten ude. Det er en fin argumentation, der svarer til at Jacob Paluden som anmelder skulle have slagtet alle romaner, der ikke var skrevet over hans egen Jørgen Stein-læst. En sådan anmelderpraksis ville aldrig være blevet tolereret i det litterære laug. Har historikere en anden moral?

De har tilsyneladende en nidkær sans for bagateller — også de irrelevante, f. eks. at jeg er fhv. forfatterforeningsformand og i 1967 modtog Søren Gyldendal prisen og bor på »en siciliansk bondegård« (jeg vil nærmest kalde det et hus-mandssted) og »efter en del vanskeligheder« blev overtalt af Gyldendal til at på-tage mig opgaven og »var udsat for et stærkt og kontinuerligt pres, førend han endelig gav sig«. Sagt med sordin, det er (hvad Sjøqvist må indrømme, hvis han kan) bedøvende ligegyldigt, desuden pibende forkert. Kopimaskinen er opfundet (så Hansen kunne sidde på Samsø og skrive om Hamsun), flyvemaskinen ligeså, og det eneste pres, jeg var udsat for, var nogle gode glas hvidvin til fisken i Kil og Ole Wivels hjem på Skagen. Ret skal være ret, også mod forlaget.

Det er ikke min fejl, at vi nu havnede i det private, som Sjøqvist ellers ikke er nogen ynder af. Af de rørende mange fejl, en halv snes bagateller og misforståel-ser og en enkelt væsentlig, som Sjøqvist remser op, er den væsentlige rettet i min bogs 2. og 3. oplag (dateringen af Staunings ministerudnævnelse i 1916). Resten er *petit*. Forøvrigt er én fejl på små 500 sider vist ikke dårligt, sammenlignet med

andres historiske arbejder, også Sjøqvists. Men lad os nærme os det væsentlige, nemlig den debat, Sjøvist berører, om det dubiøse ved overhovedet at forfatte biografier. Det er dér, hans og min uenighed går op i en spids. Han skriver, at mine »almene forudsætninger ikke slår til« (hvad det så er for nogen?) og fortsætter: »Nu kunne han være kommet uden om denne vanskelighed, ifald han havde indskrænket sig til at skrive en bog om privatmanden Stauning og gennem denne indfaldsvinkel søgt at forklare noget om den hypnotiske magt, den socialdemokratiske leder øvede på sin samtid. Det har han enten ikke villet, eller også har forlaget ikke tilladt ham at gøre det, men i stedet krævet en all-round skildring« (det slemme forlag igen, jeg ved ikke, hvad Sjøqvist forestiller sig, sandheden er at fra det øjeblik, aftalen blev truffet og til manus forelå, blandede forlaget sig ikke). Sjøqvist fortsætter: det er »det personlige element i Staunings livsskæbne, der optager ham. Hvis dette er tilfældet, så havde han nok, som tidligere antydet, stået sig ved at begrænse opgaven hertil«.

De to udsagn afslører, hvor begrænset Sjøqvist ser på opgaven: at skrive en biografi. Opdeling mellem privatliv og profession er kunstig i betydningen unaturlig. Jeg kan ikke forestille mig politiker Stauning uden privatmand Stauning eller omvendt. Det kan Sjøqvist godt. Han gør det. I hans bøger om P. Munch og Scavenius eksisterer privatmændene ikke. Sjøqvist skærer Munch og Scavenius midt igennem og præsenterer halvdelene. Jeg læser hans solide og veldokumenterede bøger med stort udbytte, men med biografier har de intet at gøre, sådan som genre opfattes i andre lande. *Levnedsbeskrivelse, livshistorie*. Jo historie er der nok af, men ikke gnist af liv. Beskrivelse, men ikke levned. Lad os tage Munch i Sjøqvists udgave: han får lov til at have en slags barndom og studenterår, så tager politikken magten fra personen og fylder bogen, de sørgelige rester får historikeren, og der sættes sløjfe med 8 sider om de sidste 8 bitre år af Munchs liv. Kone og privatliv? Måske var P. Munch en tørvetriller af dem, der går atten på dusinet af, men det var Stauning sandt for dyden ikke! Og så vidt jeg er orienteret heller ikke Scavenius. Det gør ikke Sjøqvists fortjeneste som politisk-historisk skribent mindre, men som livshistorier og levnedbeskrivelser er hans værker todimensionale. Jeg sagde i et interview lidt groft, at historikere skaber papfigurer. Det gælder ikke alle: der findes danske historikere som kan få en figur op at stå på begge ben, men de er få. Sjøvist er ikke utilbøjelig til at give mig ret: »Ordene om historikernes papfigurer er såmænd ikke helt forkerte. Videnskabens folk er jo sjældent benådet med større kunstneriske evner. Til gengæld lokkes de ikke så let på afeje i deres menneskeskildringer«. Sandt nok, Sjøqvist lokkes end ikke på vej. Selv af en så anekdotepreget letvægts-biografi som Rolf Stenersens om Edvard Munch lærer jeg mere om mennesket Munch, end jeg erfarer om manden Scavenius i Sjøqvists to store bind. Hvad får Sjøqvist til at skære sine personer over og smide det halve bort: frygt for det private eller afmagt over for opgaven?

Eller sagt på anden vis: hvad bør en biografi være. hel eller halv, privat og/eller profession? For mig er svaret let. Kan der overhovedet være tvivl? Hvad er Stauning blevet? »Hvordan er det så gået med personschildringen?« spørger Sjøqvist. Og så er han ude på vand, hvor han ikke har svømmet før. Skønt bogen »set ud fra Lyngby Jepsens forudsætninger« (der er de igen!) »sletikke (er) no-

gen ringe bog«, er den »havnet mellem to stole«, og det kunne måske være undgået ved — hold på hat og tænder! — at lade et »forskerteam« skrive biografien! Det forslag er et sådant brag af opfindsomhed, at vi må vende tilbage til det, og det afslører Sjøqvists despekt for biografien som genre. Men hvorfor ligger jeg eller rettere biografien mellem to stole? Jo, jeg »lokkes på afveje af netop de forfatterevner, der skulle gøre det muligt at skabe en »skulptur«. I stedet bliver han blot referent af en »chronique scandaleuse«. Det er, som om han ikke har gjort sig klart, at de friheder en moderne forfatter kan tage, når han skaber sine mere eller mindre fiktive romanfigurer, dem kan han ikke uden videre anvende i en levnedsskildring om en person, der er død i vor tid«.

Skandalerne forårsages, for at sige det kort, af kvinder og alkohol. Sjøqvist har næppe fantasi til at forestille sig (og jeg har ikke benyttet), hvad man sagde og endnu husker om landsfaderen i min barndomsby Aalborg. Jeg har efter eget skøn netop sparet på krudtet i forhold til, hvad der findes i magasinerne. Og herrejemi, det meste var jo kendt og delvis beskrevet i forvejen (f. eks. af Viggo Kampmann, der selv havde remme af huden). Den værste synd i Sjøqvists øjne er et langt brev, jeg citerer af, skrevet ved Staunings separation fra Olga, før han rejste til Grønland og »satte livet på spil«, overladt til H. P. Sørensen for at hindre »hyklerskens« oprædten »på min grav«. Det er et afslørende brev, indrømmet, derfor citeret med omhu. Ægteskabet mellem Olga og Th var kørt op på de høje nagler — det havde det forresten været næsten fra den dag de blev gift. Staunings forhold til kvinder var naivt — og kynisk. Han troede dem — brugte dem (f. eks. den adopterede Holgers mor), han svigtede dem og blev derfor svigtet, han gik op i limningen, men klistrede selv skårene sammen (hans svaghed, hans styrke). Lille Anna, Olga, Sylvia Pio, Augusta, hvis de ikke er en del af mandens livshistorie, hvad er de så? Staffage til kaffeskænkning, selskabspynt ved kongeballer? Staunings brev til Olga er et menneskeligt (umenneskeligt) dokument af de sjældne, enestående. »Det kan roligt siges«, skriver Sjøqvist, »at ingen ansvarsbevidst faghistoriker ville have offentliggjort dette dokument på den måde, Lyngby Jepsen har gjort. Der kunne højst være tale om at gengive det i kort referat. Men her svigter forfatterens indfølgelse«. — Hvad mener Sjøqvist? At et dokument bør dølges, hvis det er menneskeligt afslørende? Hvor ender så biografien? Som dårligt fotografi, retoucheret, forskønnet, beskåret, arrangeret! Hvilken tillid kan vi da have til den? Ingen!

Brevet hører, mener Sjøqvist, til de »personlige dokumenter, der burde være destrueret senest efter Staunings død«. Lad mig tilføje, hvad der undrede mig og burde have undret Sjøqvist: 1) Stauning forlangte ikke sit brev tilbage, skønt han umuligt kan have glemt eller fortrængt, at han havde skrevet det (en trussel mod Olga?), 2) H. P. Sørensen destruerede det ikke, heller ikke efter Staunings død (han har sandsynligvis, modsat Sjøqvist, klart set dets psykologisk-historiske og dokumentariske værdi), og 3) Olgas søn Søren Stauning overlod mig det og godkendte den redigering, jeg gav det, skønt (eller netop *fordi*) han satte pris på såvel sin mor som sin far. At Sjøqvist klandrer ham det («en forbløffende mangel på kærlighed og hensyn til den fader, der elskede ham») er en af den slags bebrifter der taler for sig selv! Hvis det er almindeligt, at »faghistorikere« destrue-

rer, skjuler eller undlader at tage hensyn til »personlige dokumenter«, er jeg næppe ene om at ønske at vide efter hvilke principper og i hvilket omfang det sker. Har f. eks. statsministre eller partiledere krav på (i landets interesse el. lign.) særlige diskretionshensyn som ikke gælder almindelige partisoldater eller den øvrige menige befolkning?

Det kan ikke have undgået Sjøqvists opmærksomhed at tidens stilling til det private, den såkaldte »intimsfære«, har ændret sig radikalt de senere år. Det er ikke blot i dansk litteratur, skribenter af alle køn gør det, der før i tiden blev betragtet som værre end døden, i fuld litterær (ja sommetider endog i bogstavelig) offentlighed. Det smitter af på biografierne. Vi ved besked om Churchill's whiskyforbrug og branderter selv i situationer, hvor riget var ved at brase sammen, om Eisenhowers uægteskabelige forbindelse, mens han førte korstog i Europa og Mamie sad på piedestal hjemme, om præsident Kennedy's piger og deres efterladte trusser, om Stalins grusinske drikkeorgier og meget andet inklusive Hitlers sølle ene testikel (og hans glæde over, som en officer bramfrit udtrykte det, en bred og solid soldaterrov (Erich Fromm: *The Anatomy of the Human Destructiveness*)). Tiden er ikke sart. Efter min mening er det udmærket. Lad os få sandheder på bordet — og i bøgerne — fremfor skjult i arkiverne eller tilintetgjort i destruktionskedlerne. Sandheder kan vi lære af. Også af Staunings svaghed for alkohol og kvinder. For han vandt jo, han holdt svagelighederne stangen. Han blev den han var, netop med sine svagheder — ja muligvis endog på grund af. Folk elsker ikke, som Sjøqvist synes at tro, det stærke, det sunde, men netop det sprukne, det ufuldkomne, det svage. Staunings styrke som politiker var måske netop den svaghed, han overvandt, den var hans appel. En fader skal ikke være fuldkommen, heller ikke en landsfader.

Sjøqvists indstilling til det private er ikke blot puritansk, victoriansk, tantet, den er desuden slørende, tilslørende — afslørende. Hvis biografier ikke giver sande portrætter, hvad skal vi så med dem? Når Stauning skrev et læs af breve, tit et om dagen, til Olga og siden til Augusta, betød det så ikke noget? Har disse breve større eller mindre betydning end omtaler af arbejds konflikten i Esbjerg, balladen med Lyngsie og arbejdsmændene eller Kanslergadeforligets konsekvenser for sociallovgivningen? Hvis nogen tør afgøre det, må vedkommende hente sin afgørelse hos overnaturlige magter. Den afslørende tilslørende holdning i danske biografier — de få der findes eller som kalder sig sådan — og den politisk-historiske dominans i dem (og i bedømmelsen af dem) er sandsynligvis årsagen til, at genren ikke er så estimeret og dyrket i Danmark som i andre lande.

Men lad os spørge: er der overhovedet grund til at holde liv i en genre der længe har skrattet? Det var det spørgsmål, Gyldendal stillede nogle af forlagets forfattere. Skal vi forsøge? En side af historieforskningen og -skrivningen domineres af marxistisk tænkning, folket før personen, historien udvikles efter strukturer og bevægelser som økonomien skaber i samfundene, hvad skal vi med hin enkelte, det særlige menneske, når historien skabes af kulpriser og spindemaskiner, af investeringer, udbytter og udnyttelser? Jeg er af den mening, at den enkelte — lad mig blot bruge et stort ord: den enkelte menneskeskæbne er en beskrivelse værd. Historien foregår jo såvel i os som med os og om os, og nogle skaber mere historie

end andre. Men hvem skal skrive om disse skæbner fra virkeligheden? Historikeren med sin fagtroskab eller forfatteren med sin evne for at skabe figurer? Derom handler Sjøqvists »anmeldelse«. Selv er han ærlig nok til i en art selverkendelse at bruge Georg Brandes' ord, »aktstykkerne var der, men ikke livets pust, ingen forfatterpersonlighed« om historikerens biografi.

Jeg forsvarer ikke min forfatterfremtid, heller ikke min Stauning-biografi. Det er da muligt, at Sjøqvist har ret i, at jeg har overdrevet det private på det professionelle bekostning. Men sådan er min fornemmelse for de to sider af livet, støttet af min erfaring, og jeg har fået den bekræftet — endog af politikere. Og under alle omstændigheder kan jeg ikke forestille mig andet end, at jeg har skrevet både min første og sidste biografi. Det er et slid og slæb som jeg ikke igen har lyst til at påtage mig. Men skal genren overhovedet have en dansk fremtid, sætter jeg min lid til de historieinteresserede og politiskorienterede forfattere og de artistisk begavede historikere og til, at ingen af dem stikker noget under stolen og ikke udelukker privatliv eller profession fra et liv som kun med vold kan skilles. Det »professionelle menneske« er i denne forstand en kastrat. Jeg ser hellere en skildring fuld af liv end fuld af kendsgerninger. I sin bedømmelse af biografiers muligheder overser Sjøqvist totalt én ting, af hvilken grund hans forslag om at lade et »team« skrive en Stauning-biografi er lige så umuligt som at lade 17 kokke arbejde på samme sorbet. Som om de tre eksisterende antologier om Stauning ikke er afskrækkende nok! Sjøqvist overser — og jeg forstår hvorfor — at al prosa, også biografierne, formes af ét stof, ét materiale, af ord, af sproget, og at biografien — for at kunne leve — må have præg, stil: forfatterens. Uden dén kvalitet er genrens død uafværgelig.

Men i endnu højere grad manifesteres historikerens og forfatterens uenighed, når undertegnede forfatter læser, hvad historiker Sjøqvist mener om biografiforfatterens mulighed for »at puste liv« i en figur: »i forsøget på at tolke den biograferedes personlighed og handlinger kommer forfatteren gang på gang ud på glatis. Ethvert menneske er et univers for sig, og selvom nogle er lettere at forstå end andre, så er intet menneske som »en åben bog« at læse i . . . Forfatteren må nøjes med at henlede læsernes opmærksomhed på fænomenet, og de forklaringer, han forsøger — og er nødt til at forsøge — er kun at betragte som formodninger, fremst til de samme læses velvillige overvejelse«.

Det er på samme tid psykologisk og artistisk naivt og en undervurdering baseret på mistillid til læseren. Nej værre, det er en psykologisk og artistisk blokering. En biografi er for mig at se noget så enkelt og mangfoldigt som epik om en virkelig person, baseret på virkelige hændelser. Epikeren kunne aldrig — aldrig! finde på at »tolke den biograferedes personlighed« eller »henlede læsernes opmærksomhed på . . . de forklaringer han forsøger«. — Tolkning og forklaring! Nej personen er aktiv i et rum, i tiden, i historien, han handler efter evne og æltes af sin samtid, som politiker og som menneske, og netop i det handlingens og tidens rum, der opstår omkring ham *uden* tolkninger og *uden* forklaringer, ligger muligheden for en slags epikkens dimension — og for den tolkning og forklaring som alene tilkommer læserne (deriblandt kritikerne). I alt det ikke-sagte findes livet. Det er klart, at Sjøqvist aldrig har gjort sig tanker derom. Og det er endda de væsentligste.

MARX, SLAVER OG ANTIKKEN

AF

ERIK CHRISTIANSEN

Interessen for en marxistisk historieopfattelse har været stigende i de senere år, og det er glædeligt: Kun alt for længe har der stået ligesom en parentes om disse centrale bestræbelser på at forstå samfund i fortid og nutid. Det er ikke uden misundelse min generation konstaterer, at historiestuderende i dag som et naturligt led i deres undervisning kan blive præsenteret for nogle af de marxistiske grundopfattelser og begreber, som vi andre så møjsommeligt selv måtte søge at tilegne os og forstå.

Denne stigende interesse har i ikke ringe grad været et produkt af studenteroprøret, hvoraf også fulgte en yderst forståelig protest imod det etablerede, herunder imod den etablerede forskning, der under ét blev betegnet som positivistisk, eller i det mindste »borgerlig«, d.v.s. arbejderfjendsk, eller i al fald uanvendelig. Heraf fulgte imidlertid også at alt hvad der var, eller betegnede sig selv som marxistisk per definition var godt og samfundsrelevant, mens al kritik heraf blev opfattet som politisk bestemt.

Dette var en ufrugtbar situation, som heldigvis nu synes at blive afløst af viljen til at indgå i en dialog. Nærværende artikel er ment som et bidrag til denne dialog. Jeg vil dog begrænse mig til antikken,¹ og navnlig drøfte nogle af de problemstillinger der rejses i nyere danske bidrag herom, skrevet på et erklæret marxistisk grundlag.² Herudover vil jeg søge at relatere diskussionen til det nybrud som præger oldtidsforskningen i disse år,³ et nybrud der ikke alene er en debat om en marxistisk opfattelse af antikken, men i endnu højere grad er et opgør med klasikerne fra 1926: Rostovtzeffs »Social and Economic History of the Roman Em-

¹ For de senere perioder se bl.a. Niels Steensgaard, *Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme*. HT 80, 1980.

² Det drejer sig om følgende numre af *Den jyske historiker* (herefter forkortet DJH): 1972–73, 5–6 (Den antikke produktionsmåde), 1976, 6 (Om studiet af førkapitalistiske samfundsforhold), og 1978, 14 (Produktion og udbytning i førkapitalismen). Hertil kommer J. Vedel, *Antikkens slavesamfund* (Pædagogiske arbejdsmapper nr. 12) GMT 1976; Kr. Jensen, *Sociale formationer omkring slaveriet i det romerske landbrug i 1. årh. e.Kr.* Mus. Tusc. 36–39, 1979; K. Larsen, M. Jensen, M. Meisner, *Slaverne i det athenske demokrati*. Museum Tusulanums Forlag 1980.

³ E. Christiansen, *Sociale og økonomiske forhold i antikken*. En introduktion. (Klassikerforeningens kildehæfter) 1975 (I det følgende blot Soc. og øk. forhold). Det ville være uoverkommeligt at nævne og dermed takke de mange kolleger og studerende i ind- og udland, der med deres skrifter, spørgsmål, kritik, etc. væsentligt har bidraget til de her fremsatte uddybninger.

pire«. ⁴ Ved sin fremkomst blev værket navnlig kritiseret for at sætte lighedstegn imellem Romerrigets fald og den russiske revolution i 1917, således som Rostovtzeff selv havde oplevet og så den. ⁵ De spørgsmålstegn der blev sat ved hans anvendelse af »kapitalisme« ⁶ har først i de senere år udviklet sig til en generel kritik af hele den modernistiske opfattelse Rostovtzeff så udpræget var en eksponent for, den opfattelse at vor egen tid kun kvantitativt, ikke kvalitativt adskiller sig fra antikken. ⁷

Centralt i dette nybrud står Moses Finley. Det er vanskeligt at vurdere dets gennemslagskraft. Anmeldelserne af Finleys »The Ancient Economy« fra 1973 spændte fra det generelt positive ⁸ til det meget kritiske. ⁹ Det er karakteristisk for situationen, at Thomas Pekáry i »Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike« fra 1976 karakteriserer »The Ancient Economy« med ordene (s. 134) »sehr interessante Bemerkungen zur Struktur und Bedeutung der antiken Wirtschaft«, men i øvrigt mestendels bygger sin fremstilling på Rostovtzeff og dennes vurderinger.

Opgøret imod modernismen præger imidlertid også forskere af erklæret marxistisk observans. ¹⁰ Sammenholdt med det nybrud der siden 1959 har præget forskningsdebatten om oldtidens slaveri, ¹¹ er der alt i alt skabt en frugtbar dialog imellem den del af oldtidforskningen, der betegner sig selv som marxistisk og den del der ikke gør det, hvad der bl. a. viste sig på oldtidssektionens møde under den 7. Internationale Kongres i Økonomisk Historie i 1978. ¹²

⁴ Tysk udgave 1931, italiensk 1933, og spansk 1937; se C. Bradford Welles, Forschungsbericht. Bibliography – M. Rostovtzeff. Historia V, 1956. Der vil i det følgende (under forkortelsen SEHR²) blive henvist til Frasers udgave fra 1957, som bedst udtrykker Rostovtzeffs endelige opfattelse; se bl.a. R. Meiggs, Social History of the Roman Empire. CR n. s. IX, 1959.

⁵ Jvf. bl.a. T. Franks anmeldelse i AJPh XXXXVII, 1926, og H. Last i JRS XVI, 1926.

⁶ Jvf. Last, anf. arb. og – mere indgående – M. Reinhold, Historian of the Classic World. A Critique of Rostovtzeff. Science and Society X, 1946.

⁷ Rostovtzeffs egne ord i »A History of the Ancient World« I. Oxford 1926. Her gengivet efter Bickersmans udgave, Greece. New York 1963, s. 14.

⁸ M. I. Finley, The Ancient Economy. London 1973 (I det følgende forkortet Finley, Anc. Ec.). K. R. Bradley, AJPh XCVI, 1975. A. Momigliano, NRB 16, 1975. Claude Mossé, JHS XCIV, 1974. Ed. Will, Rev. Hist. CCLV, 1976. E. M. Štaerman, Arch. E. Soc. XXI, 1980.

⁹ M. W. Frederiksen, JRS LXV, 1975 og B. Hindess, Soc. Rev. XXIII, 1975.

¹⁰ Se således E. M. Štaerman, Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik (1964). Tyske oversættelse, Wiesb. 1969, s. 16 ff. (I det følgende forkortet Štaerman, Blütezeit). M. Austin et P. Vidal-Naquet, Economies et sociétés en Grèce ancienne. 2. ed., Paris 1972, s. 11 ff. (= samme, Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction. London 1977, s. 3 ff. I det følgende vil der blive henvist til den engelske udgave.). H. Kreissig, Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 16. Berlin 1978, s. 11 ff.

¹¹ Gode forskningsoversigter og litteraturhenvisninger er givet af N. Brockmeyer, Antike Sklaverei. Erträge der Forschung 116. Darmstadt 1979; herom se min anmeldelse i et kommende nummer af NfH. Se i øvrigt den meget hvasse kritik af den traditionelle, og navnlig nu i Vesttyskland dominerende forskningsretning i M. I. Finley, Ancient Slavery and Modern Ideology. London 1980, s. 11 ff.

¹² Oplæggene om den antikke verden udgivet af P. Garnsey, Non-Slave Labour in the Greco-Roman World. CPhS. Suppl. Vol. 6, 1980. I det følgende forkortet P. Garnsey (ed.), CPhS Suppl. 6.

Antikken som tradition eller produktionsmåde

Opfattelsen af antikken som et afsluttet hele er en tradition, der stammer fra renessancens og den efterfølgende humanismes opfattelse af sig selv som genfødelser af den store fortid. Traditionen, som har spillet en umådelig rolle i de efterfølgende århundreders kulturelle og politiske debat, har været uløseligt knyttet til Romerriget, og navnlig dets fald.¹³ Det er karakteristisk at der ikke har eksisteret nogen væsentlig debat om antikkens begyndelse. Dette spørgsmål kendte renessancen ikke. Først med 1800-tallets udgravninger mv. rykkede de nærøstlige flodkulturer og det minoisk-mykeniske samfund ind i forskningen og gjorde antikken til den sidste fase af oldtiden.

I traditionen ligger også, at man væsentligst har beskæftiget sig med antikkens kultur og politik. Interessen for de sociale og økonomiske forhold er ganske vist af ældre dato, men har været hæmmet af at vore hovedkilder — de litterære skribenter — skrev om, eller i det mindste ud fra, den filosofi og den politik, der for dem var tilværelsens sande mål og indhold. Den optimistiske tro — som bl.a. Rostovtzeff havde — på at de øvrige kildegrupper fundamentalt kunne rette op på denne skævhed, må i dag mødes med en del skepsis.¹⁴

Skævheden hos vore litterære skribenter er imidlertid mindre fatal end det umiddelbart lyder til. Den antikke filosofi var ikke en snæver videnskabsgren, men forsøg på en helhedsforståelse af menneskeliv, -erkendelse, og -samfund.¹⁵ Politik for grækerne var det der vedrører *polis*, og det rummer andet og mere end den gængse oversættelse »bystat« lader ane. For græske filosoffer som Platon og Aristoteles var *polis* menneskefællesskabet, og det er karakteristisk at Aristoteles lader første bog af sin »Politika« være en gennemgang af familiehusholdningen (*oikos*) som *polis*' grundelement. Og selv om det romerske skel imellem *res publica* og *res priuatae*¹⁶ rummer kimen til det senere skel imellem den offentlige og private sektor, må vi ikke glemme at Cicero definerer *res publica* som en gruppe mennesker, der er knyttet sammen ved retsligt fællesskab og bevidsthed om gensidig fordel og støtte (de re publica I, 39).

Alt dette er udtryk for det græsk-romerske aristokratis idealer, det Finley benævner som »the common cultural-psychological framework«,¹⁷ og det ene nødvendige udgangspunkt for forståelsen af det samfund der traditionelt betegnes som antikken. Når dette aristokrati havde, og i så høj grad kunne realisere disse idealer, vil forskningen naturligt i dag søge forklaringen i de sociale og økonomiske forhold. Men i alle bestræbelser på at skrive historien »fra neden« må vi ikke glemme at den ikke kan skrives uden historien »fra oven«.¹⁸

¹³ S. Mazzarino, Den antikke verdens undergang (1959). Dansk oversættelse, Kbh. 1970, s. 75 ff. og 111 ff. Se også Torben Damsholt, Det senromerske samfund. HT 1967.

¹⁴ Soc. og øk. forhold, s. 11 ff.

¹⁵ Erik Christiansen, Politisk teoridannelse i antikken. Kbh. 1974, s. 51 f. og passim.

¹⁶ Sst., s. 206 f.

¹⁷ Finley, Anc. Ec., s. 34.

¹⁸ Jf. Perry Anderson, Lineages of the Absolutist State. London 1974, s. 11 (I det følgende forkortet Anderson, Lineages).

»Die Geschichte *aller* bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen. *Freier und Sklave*, Patrizier und Plebejer, Baron und Leibeigener, Zunftbürger und Gesell, kurz, *Unterdrücker und Unterdrückte*, führten einen ununterbrochenen, bald versteckten, bald offenen Kampf, einen Kampf, der *jedesmal* mit einer revolutionären Umgestaltung der ganzen Gesellschaft endete oder mit dem gemeinsamen Untergang der kämpfenden Klassen«. ¹⁹ »In grossen Umrissen können asiatische, *antike*, feudale und moderne bürgerliche Produktions-Weisen als *progressive* Epochen der ökonomischen Gesellschaftsformation bezeichnet werden.« ²⁰

Så længe disse programatiske ord tegnede den marxistiske historieopfattelse, var der ingen tvivl: Antikken var et classesamfund, hvor modsætningsforholdet slaver—frie var et progressivt led i den determinerede udvikling frem imod det kapitalistiske samfund, der på sin side rummer de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for sin egen ødelæggelse og overgang til det socialistiske, d.v.s. det klasseløse samfund. Først og fremmest formuleret af Lenin og Stalin, var dette — kort resumeret — den officielle sovjetiske opfattelse frem til omkring 1964.²¹

En kritik heraf er ikke vanskelig. Der skal ikke megen historiekundskab til for at kunne se at dette højst kan gælde Europa; som så ofte tidligere blev Europas historie gjort til verdenshistorie.²² Den »asiatiske produktionsmåde« måtte da også hurtigt aflives; det nok så interessante er imidlertid, at dette var en *politisk* beslutning, først og fremmest bestemt af forholdet til Kina og siden hen til u-landene. Men selv når det gælder Europa, skal der ikke megen kendskab til for at kunne se at den »asiatiske produktionsmåde«²³ — eller hvad man nu valgte at kalde den — er de nærorientalske flodkulturer, den »antikke produktionsmåde« det klassiske Hellas og det romerske Italien, mens den »feudale produktionsmåde« er det middelalderlige Frankrig og Tyskland, altså ikke alene en forskydning i tid, men også i sted.

Hertil kommer, at de store slaveoprør, der skulle have konstitueret den »antikke produktionsmådes« undergang, fandt sted i perioden 135—70 f.v.t., altså flere hundrede år før den »feudale produktionsmådes« opståen, uanset hvornår man vil datere den.²⁴ De oprør, vi kender fra senantikken, er slaver, selvstændige bønder

¹⁹ K. Marx und Fr. Engels, Manifest der kommunistischen Partei (1948). MEV 4, Bln. 1972, s. 462. Fremhævelserne mine.

²⁰ K. Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie (1859). MEW 13, Bln. 1974, s. 9. (I det følgende forkortet Marx, Zur Kritik). Fremhævelserne mine.

²¹ Jf. G. Sofri, Über asiatische Produktionsweise (1969). Tyske oversættelse. Frankf. 1972, s. 76 ff. Meget kritisk er P. Sørensen, Opfattelsen af før-kapitalismen hos Marx og i 3. Internationale. DJH 1976, 6.

²² Jf. Sofri, anf. arb., s. 73 og E. J. Hobsbawm (ed.), Karl Marx. Pre-Capitalist Economic Foundations. London 1964, s. 59 ff.

²³ Om denne se bl.a. Sofri, anf. arb., navnlig s. 99 f og J. Peçirka, Die sowjetischen Diskussionen über die asiatische Produktionsweise und über die Sklavenhalterformation. Eirene III, 1964. Med Perry Anderson, Lineages, s. 462 ff. burde benævnelsen omsider have fået »the decent burial it deserves« (s. 548).

²⁴ Se Štaerman, Blütezeit, s. 29 ff. for en udmærket gennemgang og kritik af den tidligere sovjetiske forskning på dette område.

og *coloni*, der — efter alt at dømme — ikke så meget rejser sig imod de store jordejere som imod skatteopkræverne eller den stedlige biskops udlægning af den kristne lære.²⁵ Men såvel i 1930'erne som under den kolde krig var det ikke sovjetiske forskere muligt at indrømme det berettigede i denne kritik, fordi en sådan indrømmelse ville blive taget til indtægt for en kritik af det sovjetiske samfund.²⁶ Ligesom den italienske renessances borgerskab i antikken så en bekræftelse på sig selv som genskaber af en ny tidsalder (*nouum aeuum*) ovenpå den mørke middelalder, skulle den marxistiske historieopfattelse bekræfte Sovjetunionen som socialismens og fremtidens samfund.

I dag turde dette ikke længere være nødvendigt. Uanset hvilken etikette man vil hæfte på det sovjetiske samfund, har det vist sin levedygtighed. Og — ulvetider eller ej — de socialistiske ideer har vist deres egen eksistensberettigelse i nutiden, behøver således ikke en kunstig bekræftelse fra fortiden. Tværtimod! Opgøret imod Stalin fra og med partikongressen i 1956 gjorde vel bl.a. klart at det ikke drejer sig om at kalde noget socialistisk, men om hvad det reelt er. Det er ikke noget tilfælde at det var to medlemmer af det franske kommunistparti, nemlig Jean-Pierre Vernant og Pierre Vidal-Naquet, der som de første brød med de gamle dogmer om antikken.²⁷ Gælder det de kapitalistiske samfund, synes heller ikke de at have udviklet sig efter de lovmæssigheder den marxistiske opfattelse tidligere anså for givet. Karakteristikken »senkapitalistisk« må vel i dag — desværre kun! — betegnes som noget nær utopi.

Går vi fra den politiske praksis' bedrøvelighed over til den teoretiske videnskab, søgte tidligere såvel positivister som marxister efter de love i samfundshistorien som skulle gøre denne til videnskab på linie med naturvidenskaben.²⁸ I dag må vi erkende at naturlovene hverken er evige eller universelt gældende, men menneskelige forsøg på erkendelse af denne klode her og nu.²⁹ En nytolkning af den marxistiske samfundsopfattelse har længe været nødvendig og har herhjemme bl.a. ført til den såkaldt »kapitallogiske« skole, som ligefrem bestrider at der findes nogen egentlig marxistisk metode eller teori til studiet af de »før-kapitalistiske« samfund.³⁰

²⁵ Se bl.a. G. Alföldi, *Römische Sozialgeschichte*. Wiesbaden 1975, s. 187 ff. med yderligere litteraturhenvisninger. Fremstillingen i I. Sellnow (Hrsg.), *Weltgeschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus*. Bln. 1977, s. 394 ff., 501 ff., og 572 ff. er stadig for præget af de gamle klassekampsbastioner.

²⁶ Men tendensen hos Vedel, anf. arb., s. 19 til generelt at tillægge den »borgerlige« forskning dette formål under den kolde krig er en overdrivelse. Ganske vist udkom W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity* i 1955, men af forordet fremgår s. IX f. at det er en revideret udgave af artiklen i *RE Suppl.* VI, 1935. A. H. M. Jones var aktivt medlem af det britisk-sovjetiske selskab, da han skrev sine to artikler om slaveriet: *The Social Structure of Athens in the Fourth Century B.C.* *EHR* VIII, 1955, og *Slavery in the Ancient World*. *EHR* IX, 1956; jf. også J. A. Lengman, *Die Sklaverei im Mykenischen und Homerischen Griechenland* (1963). Tyske oversættelse, Wiesb. 1966, s. 85 f.

²⁷ Jf. *Soc. og øk. forhold*, s. 35 f.

²⁸ Jf. bl.a. P. Sørensen's kritik, *DJH* 1976, 6, s. 41.

²⁹ Jf. til dels U. Østergaard, *Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold – mulighed og relevans*. *DJH* 1976, 6, s. 100.

³⁰ J. Hansen, *Den historiske materialisme og kritikken af den politiske økonomi*. *DJH*

At Marx' hovedanliggende var det kapitalistiske samfund fremgår klart af forordet til *Das Kapital*: »Was ich in diesem Werk zu erforschen hatte, ist die kapitalistische Produktionsweise und die ihr entsprechende Produktions- und Verkehrrverhältnisse«. ³¹ Det forekommer indlysende, at Marx er bedst egnet til at belyse det 19. århundredes industrisamfund i Vesteuropa og — til dels — Nordamerika, det kapitalistiske samfund han selv var et produkt af, og som han så mesterligt analyserede.

Polemisk rettet imod samtidens førende oldtidsforsker, Theodor Mommsen, advarede Marx udtrykkeligt imod at lægge den kapitalistiske produktionsmåde ind i antikken. ³² Han blev selv kritiseret for at gøre det, og resumerede kritikken af »Zur Kritik der Politischen Oekonomie« således: »Alles dies sei zwar richtig für die heutige Welt, wo die materiellen Interessen, aber weder für das Mittelalter, wo der Katholizismus, noch für Athen und Rom, wo die Politik herrschte«. Han afviste for så vidt ikke de fremførte karakteristika, men svarede: »Soviel ist klar, dass das Mittelalter nicht vom Katholizismus und die antike Welt nicht von der Politik leben konnte«. ³³

Marx mente *ikke* at et studium af historien var nødvendigt for at forstå den »borgerlige økonomi«. ³⁴ Hans bemærkninger om til eksempel antikken i »Das Kapital« har snarest negationens formål; sådan var det ikke. ³⁵ Men deraf følger ikke, at historien for ham var uinteressant; tværtimod! her lå den »borgerlige økonomis« forudsætninger, og han hævdede at den, som den mest udviklede produktionsmåde, gav nøglen til forståelsen af bl.a. antikken, på samme måde som menneskets anatomi er nøglen til abens. ³⁶ Han ville gerne give en samlet fremstilling heraf, ³⁷ men han gjorde det ikke. Der er derimod ingen grund til at tro at den ville have været fundamentalt forskellig fra den Engels gav i »Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats«, og om denne gælder mer end noget andet Uffe Østergaards klare bemærkning: »de konkrete udsagn om disse samfunds struktur og ændring er derimod ikke mere værd end det materiale Marx eller Engels byggede på og systematiserede«. ³⁸

For antikkens vedkommende vil det stort set sige de litterære skrifter, ³⁹ altså den klassiske verdens overklasseliv og overklasseidealer, hvis generelle gyldighed

1976, 6, spec. s. 22 f. N. H. Pedersen, Produktion og udbytning i førkapitalismen. DJH 1978, 14, spec. s. 7 ff. og 141 ff.

³¹ K. Marx, *Das Kapital I* (1867). MEW 23. Berlin 1971, s. 12. (I det følgende forkortet Marx: *Kapital I*).

³² Sst I, s. 182 nt. 39, og III (1894). MEW 25. Bln. 1973, s. 339 nt. 46 og s. 795 nt. 43.

³³ Begge citater fra Marx, *Kapital I*, s. 96 nt. 33.

³⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857–58). Bln. 1953, s. 364 f. (I det følgende forkortet Marx: *Grundrisse*).

³⁵ For henvisninger se Soc. og øk. forhold, s. 24 f. For en mere dybtgående behandling af Marx' syn på oldtiden se E. Ch. Welskopf, *Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike. Ein Diskussionsbeitrag*. Bln. 1957.

³⁶ K. Marx, *Einleitung zur Kritik der politischen Ökonomie* (1857). MEW 13, Bln. 1974, s. 636.

³⁷ Marx, *Grundrisse* s. 364 f.

³⁸ U. Østergaard, DJH 1976, 6, s. 73.

³⁹ Jf. bl.a. E. J. Hobsbawm, *anf. arb.*, s. 20 f.

en beskæftigelse med de øvrige kildegrupper efterhånden satte spørgsmålstegn ved. Det var indskrifterne der først fortalte noget om det store antal frigivne slaver, og papyrusmaterialet der underbyggede Eduard Meyers skildring af en stor afhængig arbejdskraft, der var andet end slaver. Ved sin inddragelse af de ikke-klassiske områder i oldtidshistorien, som er Meyers store fortjeneste, måtte han sætte spørgsmålstegn ved det klassiske slaveris udbredelse. Der var således solid basis for hans og senere for William Westermanns kritik af den dogmatisk-marxistiske udlægning.⁴⁰

Løsningen lå i »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie«, Marx' egne forarbejder fra 1857–58. De blev kendt med publiceringen i Berlin i 1953; men deres centrale rolle i den internationale forskningsdebat fik de først i 1964, da Hobsbawm udgav de dele deraf der bærer overskriften »Formen die der Kapitalistischen Produktion vohrgehen,« og forsynede dem med en kyndig introduktion.

Det er ikke fordi disse skrifter er lette at læse. Det er ufærdige arbejdsnotater. Men netop i deres ufærdige form blev de en kilde til inspiration, fornyelse, og diskussion, som næppe har set sin afslutning. Hobsbawm lagde selv for ved på dette grundlag at afvise det lineære udviklingsforløb: »The statement that the Asiatic, ancient, feudal and burgeois formations are »progressive« does not therefore imply any unilinear view of history, not a simple view that all history is progress. It merely states that each of these systems is in crucial respects further removed from the primitive state of man.«⁴¹ Der er tale om analytiske, ikke kronologiske stadier.⁴² Det forenkede udviklingsforløb må forkastes; men det betyder ikke nogen generel forkastelse af en marxistisk udviklingsteori; for at give mening, må denne operere med en række af produktionsmåder, men ikke nødvendigvis nogle bestemte former, og ikke nødvendigvis i nogen bestemt rækkefølge.⁴³

Eller med andre ord: Der er intet givet eller lovmæssigt i den »antikke produktionsmådes« opståen eller dens forvandling til den feudale dito, for slet ikke at tale om dennes udvikling til det kapitalistiske samfund. Sofri skriver med rette: »Im übrigen schreibt Marx niemals, dass der Feudalismus notwendig den Kapitalismus hervorbringen muss, oder umgekehrt, dass der Kapitalismus aus dem Feudalismus entstehen muss; er schreibt nur, dass diese Entwicklung in Europa in der Neuzeit eingetreten ist.«⁴⁴

Det giver mening at spørge hvorfor det kapitalistiske samfund opstod i nyere tid i Nordvesteuropa, og ikke i det klassiske Hellas eller Ming-tidens Kina.⁴⁵ Dette ville omgående blive udskreget som den skinbarligste revisionisme, hvis det ikke var for den omstændighed at det bygger på Marx. Det er et opgør med gamle etablerede dogmer og derfor ofte vanskeligt; men det er et nybrud som gengiver

⁴⁰ Jf. samme, s. 65. J. A. Lençman, anf. arb., s. 23 f. og 31 f. J. Vogt, Sklaverei und Humanität. Historia Einzelschriften 8. 2. erw. Aufl. Wiesb. 1972, s. 103 f. og 106. Ed. Meyers synspunkter findes bl.a. i Kleine Schriften I. Halle 1910, s. 79 ff.

⁴¹ E. J. Hobsbawm, anf. arb., s. 38.

⁴² Sst., s. 37.

⁴³ Sst., s. 19 f.

⁴⁴ Sofri, anf. arb., s. 73. Jf. også N. H. Pedersen, DJH 1978, 14, s. 21.

⁴⁵ U. Østergaard, DJH 1976, 6, s. 113 f.

marxistiske synsvinkler en central placering i den internationale forskningsdebat. Et fremragende eksempel herpå er Perry Andersons nyligt fremsatte teori om at arven fra antikken var en væsentlig forudsætning for at kapitalismen netop slog igennem i Vesteuropa på netop det tidspunkt den gjorde.⁴⁶

»Grundrisse« lå også bag Vernants opgør med den tidligere opfattelse af slave-riet i det klassiske Hellas.⁴⁷ Forholdet imellem slaverne og deres ejere er systemets *fundamentale* modsætning (»la contradiction fondamentale du système«), som imidlertid ikke ytrer sig på det socio-politiske plan, da slaverne per definition er udelukket herfra, men ikke derfor er uden økonomisk betydning. *Hovedmodsatningen* (»la contradiction principale«) gik dog imellem de rige og de fattige, og gav sig ofte udtryk i tidens sociale og politiske kampe.

Men, som Austin og Vidal-Naquet fremhæver, må dette hovedmodsningsforhold imellem de få besiddende og de mange ikke-besiddende borgere ikke få os til at overse betydningen af andre modsætninger i det græske samfund, såsom kvinder—mænd, unge—gamle, slaver—slaveejere, som ikke er udtryk for klassekamp.⁴⁸

Med Utchenkos og Diakonoffs påpegning af at der fandtes slaver der ejede produktionsmidler (herunder andre slaver) uden selv at tage del i arbejdet — og det notabene »by more than just a few isolated examples«⁴⁹ — turde det i dag være indlysende at den marxistiske opfattelse ikke længere kan operere med slaverne som en klasse i antikken.

Det er klart, at der lå økonomiske grunde bag slavernes juridiske placering,⁵⁰ og det giver mulighed for at operere med slaven som typisk for underklassen og den frie slaveejer som typisk for overklassen. Men derudfra at ville vende tilbage til at betegne slaverne og slaveejerne som klasser ville være en grov og problematisk forenkling.⁵¹ Under alle omstændigheder: når slaverne ikke entydigt er en klasse, og antikken ikke en progressiv samfundsformation i et lineært udviklingsforløb, findes der da en speciel marxistisk opfattelse af eller tilgangsvinkel til antikken?

»The key concept« hos Finley er Polanyis »satisfaction of material wants«, dvs.

⁴⁶ Perry Anderson, *Lineages*, s. 420 ff. Jf. Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussens omtale i *Historievidenskab* 10–11, 1977.

⁴⁷ J. P. Vernant, *Remarques sur la lutte de classe dans la Grèce ancienne*. Eirene IV, 1965. Fortræffeligt oversat til dansk af Brita Schultz i *DJH* 1972–73, s. 5–61.

⁴⁸ Austin and Vidal-Naquet, *anf. arb.*, s. 23 ff.

⁴⁹ S. L. Utchenko, I. M. Diakonoff, *Social Stratification of Ancient Society*. 13th ICH, Moscow 1970, s. 9.

⁵⁰ Som anført af E. Ch. Welskopf i artiklerne: *Einige Probleme der Sklaverei in der Griechisch-Römischen Welt*. *Acta Antiqua* 12, 1964, og *Über den Character der antiken Sklaverei als ökonomisches und als juristisches Verhältnis*. *Klio* 3, 1970.

⁵¹ Som forsøgt af G. E. M. De Ste. Croix, i *Karl Marx and the History of Classical Antiquity*. *Arethousa VIII*, 1975.

⁵² K. Polanyi, *Primitive, Archaic and modern Economies*. *Essays of Karl Polanyi* ed. by G. Dalton. Boston 1971, s. 145. M. I. Finley, *Aristotle and Economic Analysis*. *PaP* 47, 1970, og *Anc. Ec.*, s. 160. I sin kritik heraf, *Soc. Rev.* 23, 1975, s. 685 ff. skyder B. Hindess over målet.

»an instituted process of interaction between man and his environment«,⁵² hos Marx er *arbejdsprocessen* »zweckmässige Tätigkeit zur Herstellung von Gebrauchswerten, Aneignung des Natürlichen für menschliche Bedürfnisse, allgemeine Bedingung des Stoffwechsels zwischen Mensch und Natur.«⁵³ Det er til dels samme ord, og i al fald samme begreber; men rækkefølgen er forskellig. Det er arbejdsprocessen — med hvad deraf følger — der har primatet hos Marx, og således vil det formentlig fortsat være hos oldtidsforskere, der betegner sig selv som marxister. Set ud fra et strukturalistisk synspunkt, således som det mer eller mindre explicit kommer til orde hos f.ex. Moses Finley,⁵⁴ er arbejdsprocessen vigtig, men som én af de institutioner hvis indbyrdes funktioneren det er vigtigt at søge forstået, hvis man vil analysere et givet samfund i et givet tidsrum.

Når Finley konkret skriver: »What counts in evaluating the place of slavery in any society is, therefore, not absolute totals or proportions, but rather *location and function*. If the economic and political elite depended primarily on slave labour for basic production, then one may speak of a slave society«,⁵⁵ og ydermere fremhæver, at det var tilfældet i den klassiske verden,⁵⁶ vil en marxistisk forsker nikke bekræftende.⁵⁷ Men set ud fra en strukturalistisk synsvinkel kan man også kun nikke bekræftende når Uffe Østergaard på det generelle plan skriver: »at man for førkapitalistiske forholds vedkommende højst kan betragte merarbejdet som den *nødvendige* betingelse for den konkrete, historisk specifikke udformning af klasseforholdet; (men at) en *tilstrækkelig* forklaring må inddrage flere forhold«. ⁵⁸

Den traditionelle opfattelse af antikken som en helhed udelukker selvsagt ikke at forskningen i dag vil søge efter en mere substantiel bestemmelse. Her kan der formentlig skabes bred enighed om følgende: En græsk-romersk kultur, båret af et særdeles velhavende aristokrati, der havde slaver som typisk afhængig arbejdskraft i denne kulturs klassiske perioder og klassiske steder. Uenigheden vil snarere gå på, hvad man nærmere vil lægge vægt på i de dybere analyser af det antikke samfund. Det er denne uenighed de følgende afsnit vil søge at belyse.

Status, stand, og klasser

I »The Ancient Economy« fremfører Finley en hvas kritik af Utchenkos og Diakonoffs opstilling af klasser i antikken efter forholdet til produktionsmidlerne:

⁵² Marx, Kapital I, s. 198.

⁵⁴ Explicit i *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*. Paris-La Haye 1973, s. 10 og i *Studies in Ancient Society*. London 1974, s. IX. Implicit de mange steder i Finley, *Anc. Ec.*, hvor der tales om »something structural«.

⁵⁵ *IESS* 14, 1968, s. 310.

⁵⁶ *OCD*² 1970, s. 995.

⁵⁷ Se specielt P. Vidal-Naquet, *Economie et société dans la Grèce ancienne: L'oeuvre de Moses I. Finley*. *Arch. E Soc* VI, 1965. Jf. også debatten imellem Pavel Oliva (Die Bedeutung der antiken Sklaverei. *Acta Antiqua* 8, 1960, og The Significance of Ancient Slavery. Samme tidsskrift 10, 1962) og Finley (The Significance of Ancient Slavery. A brief reply. Samme tidsskrift 9, 1961). Herhjemme findes den hos H. Højlund Knap, Teknik og slaveri i antikken. En oversigt. *DJH* 1972-73, 5-6, s. 59 ff., og navnlig hos Uffe Østergaard, Den antikke produktionsmåde. Samme tidsskr., s. 30 ff.

⁵⁸ U. Østergaard, *DJH* 1976, 6, s. 123.

»Whatever the applicability of that classification in present-day society, for the ancient historian there is an obvious difficulty: the slave and the free wage labourer would then be members of the same class, on a mechanical interpretation, as would the richest senator and the non-working owner of a small pottery, That does not seem a very sensible way to analyse ancient society«.⁵⁹

Tilsyneladende svarer Utchenkos og Diakonoffs opstilling imidlertid ganske godt til græsk sprogbrug, hvor en *plousios* er en mand der er rig nok til at leve af sin ejendom, en *penes* en mand der er nødt til at arbejde for sit udkomme, men ikke nødvendigvis er ejendomsløs, og en *ptochos* en mand der intet ejer.⁶⁰ Men ligheden bedrager. Det at være nødt til at arbejde, og især da arbejde for andre, var ifølge antikkens selvopfattelse nedværdigende, fordi det betød et afhængighedsforhold på linie med slaveri. Kun den velhavende jordejer havde den økonomiske uafhængighed og personlige frihed, der svarede til hans stand og status. Antikken kendte 3 hovedskel: rig—fattig, fri—slave, borger—fremmed, og det eneste der talte var om en borger var så rig, at han virkelig var fri.⁶¹

Antikkens selvforståelse er ikke noget tilstrækkeligt grundlag; den må mødes med vore begreber. Men i begge tilfælde kræves en afklaring af nogle termer, i første omgang »stand« og »status«. Som analysebegreber anvendes de ofte i flæng eller i det mindste uden definitioner. Her vil følgende definitioner blive anvendt:

Stand = en juridisk defineret og hierarkisk placering i det sociale system med formelle forpligtelser og rettigheder.⁶²

Status = den ikke-juridisk definerede placering i det sociale system, som fremgår af andres og egen vurdering af betydning og prestige.⁶³

I vore romerske kilder finder vi en *ordo senatorius* (senatorstand), en *ordo equester* (ridderstand), og en *ordo plebeius*. I klassisk tid betød plebejere (*plebs*) generelt den brede befolkning, d.v.s. mængden af frie borgere der ikke tilhørte senator- eller ridderstand (jvf. således Livius XXVI, 36, 12), men havde endnu bevaret sin oprindelige betydning af »dem der ikke er patriciere«. I det ældre romerske samfund kunne disse plebejere af religiøse grunde ikke bestride de politiske poster⁶⁴ og ikke indgå ægteskab med patriciere (Cicero, de re publica II, 63). Patriciere og plebejere var således to stænder, og deres indbyrdes strid frem til 287 f.v.t. netop en stænderkamp, som vel at mærke kun giver mening hvis den blev ledet af velhavende plebejere. Det er således en kamp imellem to grupper indenfor overklassen, som hver især benyttede de øvrige befolkningsgrupper som middel i kampen.⁶⁵

⁵⁹ Finley, Anc. Ec., s. 49. Utchenko, Diakonoff, anf. arb., s. 8.

⁶⁰ Finley, Anc. Ec., s. 41, med henvisninger, men ikke bemærket af denne selv.

⁶¹ Soc. og øk. forhold, s. 4 ff. med henvisninger.

⁶² I tilslutning til Finley, Anc. Ec., s. 45.

⁶³ Jf. til dels sst., s. 51.

⁶⁴ Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht I. 3. Aufl. Bln. 1887, s. 18 med kildehenvisninger.

⁶⁵ Som ikke mindst fremhævet af P. A. Brunt, Social Conflicts in the Roman Republic. London 1971, s. 47. Jf. også Chr. Kvium, Kredit, gæld, gældsslaveri og personaleksektion i den romerske stænderkamperperiode. DJH 1976, 6, s. 170.

Senatorstanden bestod af senatorerne og deres sønner.⁶⁶ Ydre insignier understregede den ære, det var at sidde i det politisk betydningsfulde senat, den status der var forbundet hermed. Denne status var senatorernes byrdefulde privilegium, som forpligtede dem til politisk aktivitet og til at anvende store summer herpå. En *lex Claudia* fra 220 eller 218 f.v.t. forbød senatorerne og deres sønner at eje større skibe, og uanset dens gyldighed senere,⁶⁷ er den udtryk for den gældende moral-kodeks, at senatorerne skulle være jordejere, og det så velhavende, at de kunne hellige sig den rette tilværelse som senatorer, på Augustus' tid formaliseret ved en minimumsgrænse på 1 million sestertser.

Senatorstanden er kort sagt en stand *indenfor* den romerske overklasse, og med den høje stand fulgte høj status. Det samme gælder imidlertid ridderstanden,⁶⁸ hvis medlemmer også bar visse ydre insignier som tegn på deres værdighed, og som oprindeligt bestod af dem der gjorde den dyre krigstjeneste til hest, mens vi fra 1. århundrede f.v.t. finder en formuegrænse på 400.000 sestertser. Som Finley bemærker, er det et falsk billede at fremstille ridderne som store forretningsmænd, kapitalister, og en ny pengeklasse: De romerske riddere var velhavende jordejere ligesom senatorerne.⁶⁹ Deres pengeanbringelser i fjernhandel var ikke nedværdigende ifølge Cicero, især ikke hvis det indtjente sattes i jord (de officiis I, 151), og ved skatteforpagtningen skulle de stille garanti i jord.⁷⁰ Disse opgaver var deres byrdefulde privilegium, og var det end ikke så givtigt som de største politiske poster, var flere riddere givetvis mere velhavende end mange af senatorstanden.

I vore romerske kilder finder vi *status ciuitatis* (»det at være borger«), *status libertatis* (»det at være fri«), og *status seruitutis* (»det at være slave«). Den romerske borgerret var som den græske et sæt af forpligtelser og rettigheder,⁷¹ er altså en stand. En slave var »et menneske der er et andet menneskes ejendom og underlagt dettes myndighed« (Aristoteles, Politika I 1254 b 20f. og Iustinian, Institutiones I, 3), slaveriet således også en stand.⁷² Med borgerretten fulgte status. Blandt de residerende ikke-borgere i Athen, metoikerne, fandtes medlemmer af den økonomiske overklasse,⁷³ men selv den ubemidlede athenske borger var, eller anså sig selv for, finere. Udvidelsen af romersk borgerret i provinserne skete primært til den allerede eksisterende overklasse, det etablerede jordaristokrati, hvis eventuelle økonomiske fordele af borgerrettens erhvervelse vi har vanskeligt ved

⁶⁶ For det følgende jf. i det væsentligste E. Meyer, *Römische Staat und Staatsgedanke*. 2. erw. Auf. Zürich und Stuttgart. 1964, s. 96 f., 103, 202 ff., og 377.

⁶⁷ Jf. M. W. Frederiksen, *JRS LXV*, 1975, s. 166.

⁶⁸ Herom E. Meier, *anf. arb.*, s. 91 ff. og 215 ff.

⁶⁹ Finley, *Anc. Ec.*, s. 49 f. (Forskellen til Rostovtzeff ligger primært i at denne, *SEHRE I*² 1957, s. 16 ff. opfatter riddersnes og senatorernes jordinvesteringer som »kapitalistiske«). Se endvidere Cl. Nicolet, *L'ordre équestre à l'époque républicaine* (312–43 av. J.-C.). Tome 1. Paris 1966, s. 285 ff. Om senatorernes investeringer se I. Shatzman, *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Collection Latomus 142. Bruxelles 1975, spec. s. 237–464.

⁷⁰ Se P. A. Brunt, *The equites in the late Republic*. 2. *ICEH* 1962, vol. I, s. 117–142.

⁷¹ Soc. og øk. forhold, s. 8 med yderligere henvisninger.

⁷² En »legal-status category« hos Utchenko, Diakonoff, *anf. arb.*, s. 9.

⁷³ Omend de ikke kunne eje jord; se i øvrigt D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*. *CPhS, Suppl.* Vol. 4, 1977.

at konstatere.⁷⁴ Romerske slavers *peculium*⁷⁵ kunne omfatte produktionsmidler og andre slaver, og selv om *peculiet* teknisk forbliver herrens ejendom, placerer slavens faktiske rådighedsret over det også ham i den økonomiske overklasse. Men selv hvis han blev frigivet af en romersk borger og således selv blev borger,⁷⁶ kunne han aldrig ryste slavestøvet af sig; han var og blev foragtet, uanset hvor velhavende han blev.⁷⁷ Rigdom var nødvendig for at tilhøre samfundets øverste stand og statusgrupper, men ikke tilstrækkelig.

Den eneste egentlige status-gruppe vi kender fra det romerske samfund er nobiliteten (*nobilitas*). For at tilhøre denne skulle man kunne pege på mindst én konsul blandt sine forfædre. Kunne man det, var man til gengæld også født og opdraget til at betrede dette statens øverste embede.⁷⁸ Nobiliteten var således den øverste statusgruppe indenfor den øverste stand i den romerske overklasse, hvoraf imidlertid ikke følger at dens medlemmer alle var de mest velhavende. (Ud i det ekstreme den unge Sulla, der måtte bo til leje hos fremmede; Plutarch, Sulla I, 1–2).

På latin finder vi desuden klasse, *classis*, hvis oprindelige militære benævnelse⁷⁹ går over i den »servianske« centurieordnings opdeling efter formue i fem klasser, hvis 170 centurier yderligere var opdelt i to aldersgrupper.⁸⁰ Hertil kom bl.a. 18 ryttercenturier, og én centurie der rummede alle dem hvis formue var mindre end 11.000 *as*. Dens medlemmer kaldtes *proletarii*, »i den mening at afkom (*proles*) . . . var det eneste man ventede af dem« (Cicero, de re publica II, 40). Der var næsten flere medlemmer i denne ene centurie end i hele første klasse tilsammen, bemærker Cicero (ibidem), og bemærkningen er bl.a. interessant, fordi princippet i denne ordning stadig lå til grund for folkeforsamlingens opdeling ved valg af konsul på hans tid.⁸¹ Da de 18 ryttercenturier antageligt omfattede både senator og ridderstandens medlemmer (Cicero, de re publica IV, 2), er hele ordningen således en blanding af stands- og alderskriterier med militære og økonomiske.

Mer eller mindre parallelt til det latinske *classis*, anvendes klasser i dag ofte synonymt med grupper i samfundet, som regel dog med en økonomisk undertone. For marxistisk forskning er det et bærende begreb, hvor det centrale er forholdet til produktionsmidlerne, hvortil må føjes placeringen i den sociale rangstige og

⁷⁴ Se P. Ørsted, *Vespasian og Spanien*. København 1977, spec. s. 84 ff.

⁷⁵ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 64. J. A. Crook, *Law and Life of Rome*. London 1967, s. 188 ff. Mere detaljeret W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*. Camb. 1908 (repr. 1970), s. 187 ff.

⁷⁶ S. Treggiari, *Roman Freedmen during the late Republic*. Oxf. 1969, s. 37 ff.

⁷⁷ R. MacMullen, *Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284*. New Haven and London 1974, s. 103 ff.

⁷⁸ Se A. Afzelius, *Den romerske Nobilitets Omfang*. Kbh. 1935, spec. s. 220 ff. og L. Ross Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*. Berkeley and Los Angeles 1949, s. 25 ff.

⁷⁹ Se E. Meier, *anf. arb.*, s. 53 f.

⁸⁰ Livius I, 43, 1–9. Om dateringen se E. Meier, *anf. arb.*, s. 487 f. nt. 27.

⁸¹ Om den senere centurieordning se spec. L. Ross Taylor, *Roman Voting Assemblies*. Ann Arbor 1966, s. 84 ff. Om de senere formueansættelser se R. Thomsen, *The Pay of the Roman Soldier and the Property Qualifications of the Servian Classes*. C. et M. F. Blatt septuagenario dedicata. Kbh. 1973.

ikke mindst klassebevidsthed.⁸² Den antikke daglejer og arbejdsslave havde vidt forskellig placering i den sociale rangstige, og var sig ingen fælles interesser bevidste. Det samme gælder forholdet imellem senatoren og ejeren af et pottemagerværksted.

Når Utchenko og Diakonoff alene anvender forholdet til produktionsmidlerne som klassekriterium sker det med henvisning til Lenin,⁸³ og meningen er ikke t. at tage fejl af: Det kan med Lenins kriterier slås fast at antikkens slaver ikke er nogen klasse. Mohren har gjort sin pligt, mohren kan gå sin vej! Og dog, at slaverne ikke er nogen klasse, er ikke ensbetydende med at slaveriet var uden økonomisk betydning. Tværtimod! Anvendt forsigtigt kan en sådan klasseopdeling belyse hvorfor eller hvordan status og stand havde primat i antikken, men også hvorfor eller hvorledes de maskerede klasseopdelingen.⁸⁴

Slaver og klienter

Slaven er fremfor alt antikkens arbejdende menneske.⁸⁵ Slaveriet var grundlaget for den klassiske civilisation, også i dennes egen opfattelse af sig selv.⁸⁶ Slaveriet var den primære arbejdskraft for den økonomisk-politiske elite i den tilgrundliggende produktion,⁸⁷ det vil først og fremmest sige landbruget, men også til dels byerhvervene, og slaverne skulle arbejde hårdt.⁸⁸ Men at slaverne således forstæet var den typiske arbejdskraft må ikke få os til at glemme, at slaveriet er den store undtagelse, der bekræfter reglen om, at overklassen normalt benyttede/udnyttede den stedlige befolkning. Denne store undtagelse er Athen og enkelte andre steder i det klassiske Hellas fra omkring 450 til 300 f.v.t. samt det romerske Italien fra omkring 200 f.v.t. til 200 e.v.t., og enkelte andre — til dels — uafklarede områder i det vestlige romerrige.⁸⁹

⁸² P. Vidal-Naquet, *Les esclaves grecs étaient-ils une classe?* *Raison Presente* 6, 1969, s. 103.

⁸³ Utchenko, Diakonoff, *anf. arb.* s. 3 nt. 9. De gør dog s. 9 også klart at det er et abstrakt analysebegreb, som ikke er identisk med samtidens selvforståelse.

⁸⁴ Jf. noget tilsvarende Kr. Jensen, *Mus. Tusc.* 36–39, 1979, s. 81 ff.

⁸⁵ S. Lauffer, *Die Sklaverei in der Griechisch-Römischen Welt.* XI CISH Sthlm. 1960, vol. II.

⁸⁶ M. I. Finley, *Was Greek Civilization based on Slave Labour.* *Historia* VIII, 1959, hvorved Finley placerede sig centralt i debatten. Det er en fatal udeladelse i Vedel, *anf. arb.* at det klassiske Athen overhovedet ikke behandles. Trods mangler er det til gengæld en god fremstilling der er givet deraf i K. Larsen, M. Jensen, M. Meisner, *anf. arb.*

⁸⁷ M. I. Finley, *OCD*² 1970, s. 995.

⁸⁸ Se bl.a. A. Burford, *Craftsmen in Greek and Roman Society.* London 1972, s. 70 ff. og K. D. White, *Roman Farming.* London 1970, s. 357 ff. (I det følgende White, *Farming*).

⁸⁹ Landbrugsslaver fandtes formentlig i dele af det tidligere karthagiske Nordafrika (jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 71 og spec. s. 191 nt. 18), den galliske og spanske Middelhavskyst; men i modsætning til Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism.* London 1974, s. 62 ff. (i det følgende forkortet Anderson, *Passages*) er der ingen grund til at regne med at den traditionelle afhængige arbejdskraft blev afløst af slaver indenfor landbrugsproduktionen, hverken i det indre af Gallien eller Spanien. Se C. R. Whittaker, *Rural Labour in Three Provinces of Rome;* Garnsey (ed.), *CPhS Suppl.* 6.

De spartanske heiloter var ikke slaver:⁹⁰ De var bundet til hinanden ved familie, slægtskab og tilhørsforhold til jorden; de blev ikke ejet af enkeltpersoner, men af den spartanske stat, der vel i pressede situationer kunne frigive dem; men de kunne ikke sælges eller købe sig fri, og de havde ret til overskuddet fra den dyrkede jord — hvor lille det så end var⁹¹ — når afgifterne var erlagt til de behørigt spartanske borgere, som de talmæssigt var langt overlegne. Bag denne særprægede institution ligger givetvis den spartanske stats særprægede omend omstridte dannelse, hvor heiloterne er den undertvungne befolkning i de erobrede områder;⁹² men vi har tilsvarende forhold i Thessalien og på Kreta, eller i de græske kolonier i Syditalien, på Sicilien, og Sortehavskysten.⁹³ I de senere hellenistiske stater finder vi by- og husslaver, men sjældent landbrugsslaver i den klassiske betydning af ordet.⁹⁴ Forklaringen er ligefor: I den nære Orient og i Ægypten fandt den græske og siden hen den romerske overklasse en anden form for afhængig arbejdskraft som sikrede dem det udbytte de forventede.⁹⁵

Ingen af disse afhængighedsformer er slaveri i den klassiske betydning af ordet »et menneske, der er et andet menneskes ejendom«; men vore antikke kilder omtaler dem ofte som slaver — også heiloterne. Dette paradoks ligger bag den overvurdering af slaveriet man ofte har fundet i marxistisk forskning, men også bag Eduard Meyers og Westermans undervurdering af slaveriets betydning. Nøglen til paradoksets løsning er givet med Finleys opstilling af et spektrum imellem på den ene side den fuldstændigt frie, og på den anden slaven der kun var ejendom, hvortil skal føjes Finleys påpegning af at slaveriet og andre afhængighedsformer skal placeres imellem de to hypotetiske yderpoler, inde i spektret med dets mange overlappninger af stand, status, og klasse. Denne spektrum-model kan ikke alene tjene til afklaring af slaveriets betydning, men også af dets forhold til andre former for afhængighed.⁹⁶

En velkendt form for afhængighed har vi i det romerske klientvæsen.⁹⁷ En mand af højere socialt lag yder som *patronus et beneficium* til en mand af lavere socialt

⁹⁰ Jf. M. I. Finley, *Between Slavery and Freedom. Comp. Studies Soc. Hist.* 6, 1964, s. 40. På vildspor er her både Vedel, *anf. arb.*, s. 26, og Larsen, Jensen, Meisner, *anf. arb.*, s. 27, 33, og 106 nt. 41.

⁹¹ Se bl.a. diskussionen hos P. Oliva, *Sparta and Her Social Problems. Amsterdam and Prague* 1971, s. 48 ff.

⁹² Sst. s. 38 ff.

⁹³ M. I. Finley, *The Servile Statuses of Ancient Greece. RIDA VII*, 1960, s. 168 ff. og bidragene i samme (ed.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne. Paris – La Haye* 1973.

⁹⁴ På trods af titlen i virkeligheden hovedkonklusionen i T. V. Blavatskaja, E. S. Golubcova, A. I. Pavlovskaja, *Die Sklaverei in hellenistischen Staaten im 3.–1. Jh. v. Chr.* (1969). Tyske oversættelse, Wiesb. 1972. Se også H. Kreissig, *Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike* 16. Bln. 1978, spec. s. 8.

⁹⁵ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 70. Forholdene i det romerske Ægypten er kort, men præcist op-ridset af I. Biezunska-Malowist, *Le travail servile dans l'agriculture de l'Égypte Romaine. V CIHE, Leningrad* 1970.

⁹⁶ Klasse tilføjet af mig. For spektrum modellen se Finley, *RIDA VII*, 1960, spec. s. 187 ff., *Comp. Studies Soc. Hist.* 6, 1964, spec. s. 247 ff., og *Anc. Ec.*, s. 67 f.

⁹⁷ Soc. og øk. forhold, s. 50 f. med yderligere henvisninger.

lag, der som *cliens* er forpligtet til at yde *officium* til gengæld herfor. Dette gensidige forhold betegnes som *fides*, et udtryk der har klare etiske undertoner.

Næppe nogen vil hævde at romerne var mere etiske i deres adfærd end andre folk. Men en gammel lov fra 204 f.v.t. kan eksemplificere meningen; den forbød patronerne at modtage penge eller gaver for deres retslige bistand.⁹⁸ Lov eller ej, en *patronus* kunne ikke tillade sig at være for nøjeregnende med de *officia* han fik til gengæld, fordi det ville svække hans status som patron. Tværtimod! Eftergivenhed kan også være et *beneficium* og tilmed fordelagtigt for patronen (Jvf. Cicero, de officiis II, 64).

For *cliens* derimod var forholdet ofte en nødvendighed. Det gælder ikke kun den retslige bistand, men også — som fremhævet af Skydsgaard,⁹⁹ fordi et *beneficium* kan tænkes at være den *taberna* eller lignende hvor klienten drev sin håndværks- og handelsvirksomhed, det lån der finansierede dele af denne, eller den lejlighed hvor han boede. En sådan klient var nødt til at yde kontante *officia* herfor i form af renter, afdrag, husleje, andel i udbyttet m.v.

Man kan ikke gøre folk af samme høje sociale lag til sine klienter, siger Cicero udtrykkeligt (de officiis II, 69 f.). Folk af samme lag var »venner«, *amici*. Patronen har tiltalt sine klienter *amici*, men omtalt dem som *clientes*, og disse har som selv patroner gjort det samme med deres klienter. Forskellen er også reel. På trods af et billigt lån fra Cæsar på 800.000 sestertser,¹⁰⁰ sluttede Cicero sig til Pompeius ved borgerkrigens udbrud i 49 f.v.t., og blev senere tilgivet af Cæsar. Situationen ville næppe have været — eller være følt — helt den samme hvis en af Cæsars veteraner således havde svigtet ham. På den anden side har beboerne i Ciceros to faldefærdige taberner (ad Atticum XIV, 9,1) næppe følt sig som hans taknemmelige klienter.

I sin anmeldelse af »The Ancient Economy« kritiserer Frederiksen med rette Finley for at undervurdere de romerske senatorers investeringer i handel, håndværk, og udlånsvirksomhed.¹⁰¹ Men ligesom en romersk aristokrat også tænkte i økonomiske baner, må vi også tænke i politiske: disse investeringer var ensbetydende med klienter, om ikke andet så netop via mellemmændenes næppe altid lige rene hænder. Når den yngre Plinius overvejer at give sine forpagtere (*coloni*) henstand med eller nedsættelse af afgifterne (epistulae IX, 37,2 og X, 8,5), vil vi primært tillægge ham økonomiske motiver: Det kan jo bedst betale sig på længere sigt. Men for Plinius kan det afgørende ligeså vel have været, at en mand af hans status og stand må vise sig storsindet. Man skal give og give efter, men selvfølgelig uden at formøble den formue som gør det muligt at give gaver og vise eftergivenhed (Cicero, de officiis II, 64).

⁹⁸ *Lex Cincia*. Se G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*. 1912, Nachdruck, Hildesheim 1966, s. 261 ff. for kildebelæg og ældre litteratur.

⁹⁹ Første gang i Det romerske slaveri og marxismen. DJH 1972-73, 5-6, spec. s. 82 f., og senere i *The Disintegration of the Roman Labour Market and the Clientela Theory*. Studia Krarup, Odense 1976, spec. s. 46 f.

¹⁰⁰ I. Shatzman, anf. arb., s. 416 f.

¹⁰¹ M. W. Frederiksen, anf. arb., s. 166 ff. Disse investeringer er godtgjort af P. Garnsey i Moses I. Finley (ed.), *Studies in Roman Property*. Cambr. 1976 (I det følgende forkortet Finley (ed.), *Studies Property*), s. 123 ff.

En frigiven slave blev sin tidligere herres klient par excellence p.gr.a. det store *beneficium* frigivelsen var, til gengæld for hvilken han skulle være sin herre taknemmelig og vise det i praksis, hvad enten der var aftalt konkrete tjenester (*operae*) eller ej. Denne taknemmelighed ville den frigivne ikke undlade at vise: I det ekstreme fordi frigivelsen kunne trækkes tilbage — eller patronen i det mindste slå handen af ham —, i det substantielle fordi han ved at yde flere tjenester end nødvendigt gjorde sig fortjent til flere *beneficia*.¹⁰²

I den sene romerske republiks kampe spillede de hjemsendte soldater en ikke ringe rolle som de stridende stormænds klienter. Deres interesse i fortsat at støtte deres tidligere general som patron er indlysende: Det var ham der havde sikret dem alle en jordlod efter hjemsendelsen. Blev han styrtet eller svækket, frygtede de for at miste den.¹⁰³ Hvis omvendt patronen beholdt sin magtstilling, ventede der måske nye gevinster, eventuelt i form af sønnernes deltagelse i kommende udbytterige krige og senere hjemsendelse med jordlod. Men ligesom soldaterne var mest loyale overfor den general hvis chancer for sejr var størst, ville veteranen også overveje sin faktiske situation, hvis en bedre fremtid bød sig. Veteranloddernes størrelse før Augustus synes at have været små,¹⁰⁴ og hvis veteranen da søgte at realisere drømmen om at leve af landet, men i byen, var hans eksistens i overklassen prekær, afhængig af fortsatte eller nye *beneficia*.

Som ved *amicitia*, det romerske venskabsforhold¹⁰⁵ må man ved *clientela*-begrebet ikke ensidigt fokusere på det juridiske, det moralske, det økonomiske, eller det personlige, det formelle eller det reelle.¹⁰⁶ Samme advarsel gælder imidlertid forståelsen af slaveriet.

Da slavens *peculium*, som nævnt ovenfor, teknisk forbliver herrens ejendom, ligger det i sagens natur at det kan inddrages; men kun hvis slaven følte sig i tryk besiddelse af sit *peculium*, ville han forvalte og forøge det til sin herres tilfredshed.¹⁰⁷ En slave der får frataget sit *peculium* er ikke mere værd; man kan lige så godt sælge ham til minerne! Slavens interesse var at forøge sit *peculium* for med tiden at tilkøbe sig sin frihed.¹⁰⁸ Han havde ingen interesse i at misligholde det. Det var den berømte »gulerod« der fik ham og de øvrige slaver til at arbejde effektivt uden at have pisken over nakken. Alternativet var straf eller flugt; men en straffet slave havde ringe fremtid for sig, en bortløben langt mindre.

Et *beneficium* er en gave, og kan derfor i sagens natur kun trækkes tilbage hvis gaven har været givet under særlige betingelser, der f.eks. er fastsat ved kontrakt.

¹⁰² Se herom S. Treggiari, anf. arb., s. 68 ff. og P. Nørlund, Det romerske slavesamfund under afvikling. Kbh. 1920, s. 115 ff.

¹⁰³ Jf. P. A. Brunt, The Army and the Land in the Roman Revolution. JRS LII, 1962, s. 79ff.

¹⁰⁴ Se samme, Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14. Oxf. 1971, s. 294 ff. (I det følgende forkortet Brunt, Manpower).

¹⁰⁵ Jf. samme, 'Amicitia' in the Late Roman Republic. PCPhS n.s. 11, 1965.

¹⁰⁶ Min fremstilling her afviger således fuldstændig fra N. Rouland, Pouvoir politique et dépendance personnelle dans l'Antiquité romaine. Collection Latomus 166. Bruxelles 1979, hvortil min kommende anmeldelse i NfH.

¹⁰⁷ P. Nørlund, anf. arb., s. 44.

¹⁰⁸ S. Treggiari, anf. arb., s. 17, med yderligere henvisninger.

Hvis klienten misligholdt forholdet eller bad om eftergivelse af det skyldige, kunne patronen give denne eftergivelse og således yde endnu et *beneficium*, eller slå hånden af klienten, eller søge at inddrage sit tilgodehavende ad den ene eller den anden vej. Valget herimellem ville afhænge af en række faktorer, herunder hensynet til andre nuværende og kommende klienter.

Mente klienten sig forulempet af sin patron, lå hans muligheder som fri borger formelt i en retssag. Reelt ville han dog hverken kunne rejse eller vinde denne, medmindre han fandt en anden patron, som så sin interesse heri. Reelt afhang hans muligheder for at skifte patron af hans egen økonomiske formåen: Den *taberna*, til eksempel, han havde i foræring, lån, eller leje fra patronen kunne være hele grundlaget for hans og familiens eksistens, eller den kunne være et mer eller mindre nødvendigt supplement hertil.

Frihed var således ikke noget ubetinget gode i forhold til slaveriet. Retsligt var slaveejernes ansvar begrænset til det oprindelige *peculium*¹⁰⁹ hvilket imidlertid også indebar at han måtte gribe ind, hvis denne del af hans ejendom blev antastet fra anden side. Således forholdt det sig ikke nødvendigvis, hvis en klient blev forulempet af en anden patrons klient. Her ville de to patroners indbyrdes styrkeforhold og interesser blive afgørende for udfaldet. At være fri betød også friheden til at blive ladet i stikken.

Med *peculium* og frigivne slaver er vi, i al fald i klassisk tid, fortrinsvis i byernes håndværk, handel, og udlånsvirksomhed,¹¹⁰ hvor gevinsterne var så store at slaverne klækkeligt kunne forøge peculiet med henblik på frikøbet, men hvor også risikoen var så stor at slaveejeren ønskede at begrænse sit mulige tab til det oprindelige beløb. Samtidig kunne han bevare sit ry som den der levede af sine jordbesiddelser. Vi er i det romerske samfund; men også de athenske aristokrater har investeret i byerhverv via slaver og frigivne,¹¹¹ samt antageligt bl.a. de metoiker de hver især var *prostates* for.¹¹² Det er derimod utænkeligt at fattige athenske borgere i klassisk tid ville have stillet sig i nogen form for klientlignende forhold.¹¹³

De romerske landbrugsslaver havde sjældent *peculium*, og blev sjældent frigivet.¹¹⁴ Derimod finder vi en form for klientvæsen på landet i kolonatet. Den typiske *colonus* omkring 200 e.v.t. er en fri bonde, der forpagter en anden mands jord for fem år, frit kan disponere over overskuddet, når afgifterne er betalt, og frit kan forlade jorden, når kontrakten er udløbet.¹¹⁵ Den typiske *colonus* fra omkring 300 e.v.t. og senere er bundet til jorden og til jordejeren.¹¹⁶

Vi kender imidlertid også *coloni* i det tidligere Italien, hvor slaveriet var den

¹⁰⁹ P. Nørlund, *anf. arb.*, s. 47 ff.

¹¹⁰ Jf. S. Treggiari, *anf. arb.*, s. 91 ff.

¹¹¹ Jf. også Th. Pekáry, *anf. arb.*, s. 33.

¹¹² Om metoiker og *prostates* se M. Herman Hansen, *Staten, Folket. Forfatningen. Det athenske demokrati i 4. århundrede f. Kr.* 1. Kbh. 1978, s. 41 ff.

¹¹³ Jf. Garlan og Welskopf i P. Garnsey (ed.) *CPhSoc. Suppl.* 6, hhv. s. 125 og 139.

¹¹⁴ S. Treggiari, *anf. arb.*, s. 106 ff.

¹¹⁵ Se herom Crook, *anf. arb.*, s. 155 ff.

¹¹⁶ Denne udvikling bedst trukket op af A. H. M. Jones, *The Roman Colonate. PaP XIII*, 1958.

typiske arbejdskraft på overklassens jord. Kendt er således bemærkningen hos den romerske landbrugsforfatter Columella om at man skal anvende *coloni* på de fjerntliggende ejendomme, som man ikke så hyppigt besøger, hvor jordens bonitet og klimaet er ringe, og specielt hvor der dyrkes korn fremfor vin og oliven.¹¹⁷ Hvem disse tidlige *coloni* var, ved vi ikke, men 4 muligheder foreligger:¹¹⁸

- 1) Frigivne eller slaver der får jord i forpagtning.
- 2) Dele af landbefolkningen som ikke selv ejer jord og ikke har mulighed for at erhverve jord, f.eks. bondesønner.
- 3) Bønder der selv ejer jord, men supplerer deres og familiens eksistens ved at forpagte anden jord eller opgaver på anden gård.
- 4) Bønder der har været tvunget til at sælge deres jord, som de »får tilbage« i forpagtning af den nye ejer.

De tre sidstnævnte muligheder har sammenhæng med to andre faktorer: den lille bondes situation og overklassens jordbesiddelser.

Den lille selvstændige bonde er den mindst kendte fra vore kilder, men givetvis talmæssigt den mest udbredte.¹¹⁹ Han og familien har arbejdet hårdt for deres eksistens, og dog har der ikke været beskæftigelse til dem på egen jord hele året rundt. I dette lå der således en tilskyndelse til at bonden eller hans sønner supplerede familiens eksistens ved at påtage sig kortere eller længere arbejde for andre.

Overklassens voksende jordbesiddelser i Italien er generelt karakteriseret ved 3 kategorier:

- 1) Store, sammenhængende græsningsarealer, hvor de frie bønder presses ud, og arbejdskraften fortrinsvis er bevæbnede slaver som hyrder.¹²⁰
- 2) Flere intensivt og alsidigt drevne brug af typen *villa rustica*,¹²¹ fortrinsvis i Campanien og i nærheden af Rom.¹²² At dette var overklassens typiske brug kan vi ikke alene læse ud af landbrugsforfatterens interesse for det, men også af utallige andre kilder. Her blev det daglige arbejde udført af slaver; men der var brug for ekstra arbejdskraft i høstsæsonen el. lignende,¹²³ som bl.a. kan

¹¹⁷ Columella, *de re rustica* 1,7; jf. noget tilsvarende Varro, *de re rustica* I, 17.

¹¹⁸ M. I. Finley i samme (ed.), *Studies Property*, s. 103–121, spec. 113.

¹¹⁹ For det følgende se generelt White, *Farming*, s. 335 ff. Jf. også P. Garnsey, *Where did Italian Peasants live?* PCPhS n. s. 25, 1979.

¹²⁰ Jf. herom P. A. Brunt, *Manpower*, s. 283 f. og 370 ff. At netop disse slavehyrder var bevæbnede og havde en vis bevægelsesfrihed gjorde disse egne særligt udsatte for slaveoprør; jf. *ibidem*, s. 374.

¹²¹ Se herom J. E. Skydsgaard, *Den romerske villa rustica*. Studier fra sprog og oldtidsforskning. Kbh. 1961, s. 65 ff. (I det følgende forkortet Skydsgaard, *Villa rustica*).

¹²² I Finley, *Anc. Ec.*, s. 119 omtales overklassens jordkøb som »windfall purchase«; men E. Rawson har nu overbevisende argumenteret for at det romerske aristokrati på Ciceros tid bevidst tilstræbte at købe jord i nævnte to områder; se M. I. Finley (ed.), *Studies Property*, s. 85–102, spec. s. 92 ff.

¹²³ Jf. White, *Farming*, s. 349.

have bestået af de omkringliggende bønder og deres familier. Slavedriften på disse brug er med andre ord ikke forståelig uden den samtidige tilstedeværelse af fri arbejdskraft i pågældende egn.¹²⁴

- 3) Store sammenhængende jordstrækninger, hver bestående af en række større eller mindre selvstændigt kørende enheder, hvoraf en eller flere kan være slavebrug, men hovedparten er bortforpagtet til *coloni*.¹²⁵

Som ved klientvæsenet i øvrigt er der for *colonus* stor forskel på om forpagtningen er hele grundlaget for hans og familiens eksistens, eller udgør et mindre supplement hertil. I dette har vi kimen til en forståelse af kolonatets stigende og slaveriets faldende betydning som afhængig arbejdskraft.¹²⁶

Den »klassiske« forklaring herpå er at slavetilførslerne faldt efter den romerske ekspansions ophør, med deraf følgende prisstigninger på slaver.¹²⁷ Som tilstrækkelig betingelse er forklaringen uholdbar.¹²⁸ Den romerske ekspansion slutter med nederlaget ved Teutoburgerskoven i år 9 e.v.t., altså rundt regnet 200 år før slaveriet begynder at miste sin betydning. I klassisk tid beroede slaveforsyningen væsentligst på hjemmeavl og handel.¹²⁹ Også i senantikken findes der slavehandel, hvis hovedkilde, som før, var slaver købt udenfor Romerrigets grænser.¹³⁰ Slaverne var og blev en kostbar investering i køb, uddannelse, og kontrol.¹³¹

Man har fokuseret for snævert på antallet af slaver. Der er ganske vist ingen tvivl om at det store antal slaver der blev bragt på markedet i medfør af de romerske krige fra o. 200 f.v.t. til Augustus' tid bevirkede en enorm udvidelse i anvendelsen af slaver.¹³² Men hvis Cato og Columella er repræsentative udtryk for holdningen ved periodens begyndelse henholdsvis slutning, vil der næppe være tvivl om at Columella har fået mere arbejde ud af sine — måske færre — slaver ved at spøge og rådslå med den (de re rustica I, 8) end Cato har fået af sine — måske flere — slaver ved at piske og straffe dem (Plutarch, Cato 21).¹³³ Den ro-

¹²⁴ Jf. P. Garnsey og J. E. Skydsgaard i Peter Garnsey (ed.), CPh Soc. Suppl. 6 hhv. s. 149 ff. og 155 f.

¹²⁵ Mens kun de to foregående kategorier udtrykkeligt fremhæves af K. D. White, Latifundia. BICS 14, 1967 omtales den tredje form som karakteristisk for Plinius og tiden derefter i samme, Farming, s. 406 ff. Tendensen til at opdele i mindre enheder — eller overtage sådanne — ses tydeligt i R. Duncan Jones' og D. Crawfords bidrag til Finley (ed.), Studies Property, hhv. s. 7 ff. og 35 ff.

¹²⁶ Også bemærket af N. H. Pedersen, DJH 1978, 14, s. 71 ff.

¹²⁷ Se således N. Brockmeyer, Sozialgeschichte der Antike. Stuttgart. 1972, s. 112 f.

¹²⁸ Jf. Finley, Anc. Ec., s. 85 f.

¹²⁹ Štaerman, Blütezeit, s. 36 ff. pace K. Hopkins, Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History 1. Cambr. 1978, s. 8 nt. 14. Jf. også Kr. Jensen, Mus. Tusc. 36–39, 1979, s. 96 ff.

¹³⁰ Jf. A. H. M. Jones, The Later Roman Empire. A Social, Economic and Administrative History. I–II. 1964, s. 85 ff. (I det følgende forkortet Jones, LRE).

¹³¹ R. P. Duncan-Jones' beregninger viser en betydeligt lavere slavepris i 301 e.v.t. end tilfældet i 1. årh. e.v.t. = Two possible Indices of the Purchasing Power of Money in Greek and Roman Antiquity. Les »Dévaluations« à Rome. Collection de l'École Française de Rome 37, 1978, spec. s. 163.

¹³² Som vedgået selv af Westermann, anf. arb., s. 80.

merske ekspansion havde truet med at ødelægge slavesystemet p.g.r.a. den enorme tilførsel af slaver, der som voksne havde kæmpet for friheden med våben i hånd; med ekspansionens ophør konsolideres Italien som slavesamfund.

Som forlængst påvist af Marc Bloch¹³⁴, hører slaveriets ophør Middelalderen til, helt præcist Karl den Stores tid; men ingen tvivl om at dets kvalitative betydning er aftagende i senantikken. Nøglen hertil skal primært søges i en ændring af de små bønders stilling.¹³⁵ Perioden fra netop omkring 200 til 300 e.v.t. er præget af idelige borgerkrige og angreb fra ydre fjender forskellige steder i Romerriget.¹³⁶ Overklassen søgte beskyttelse ved at flytte væk fra de udsatte byer til deres jordejendomme på landet, og mange byer mistede derved en væsentlig del af deres betydning. På landet var bøndernes eksistens end mere truet end før p.g.r.a. krigenes plyndringer og hærenes rekvisitioner. Hertil kom skatteopkrævernes krav, bag hvilke stod de skiftende regenters og tronprætendentes behov for finansiering af kampene. Bønderne søgte beskyttelse hos de nærliggende mægtigere jordejere og måtte betale derfor.

I denne situation var det atter muligt for overklassen at gøre brug af den stedlige befolknings arbejdskraft. Bøndernes stilling nærmede sig slavernes, som der ikke længere var samme brug for.¹³⁷ Men baggrunden for at dette var muligt skal søges længere tilbage, og ses i sammenhæng med den formaliserede forskel der samtidig udvikler sig i den retslige behandling af de fine (*honestiores*) og de andre (*humiliores*). En sådan formaliseret forskel ville ikke have været mulig dengang da overklassen havde brug for de øvrige borgere i folkeforsamlingen og i legionerne.¹³⁸

Det er antageligt ud fra denne kildemæssigt trods alt bedre belagte udvikling at det vil være muligt at søge en forklaring på slaveriets interessante, men exceptionelle fremkomst som den typiske arbejdskraft i det klassiske Athen og senere i det romerske Italien.¹³⁹ Overklassen havde brug for de øvrige befolkningsgrupper i de idelige krige udadtil, men også i sine egne indbyrdes stridigheder. Forudsæt-

¹³³ Andersons forsøg, *Passages*, s. 82 nt. 42, på at afvise Finley på dette punkt bliver derfor utilstrækkelig, hvilket ikke anfægter hans interessante teori om at Vesten tabte sin dynamik med slaveriets ophør som typisk afhængig arbejdskraft (ibidem, s. 87). I øvrigt er hans henvisning, s. 62 til Brunt, *Manpower*, s. 121 ff. for antallet af slaver ikke meget værd: På dette punkt er Brunts beregninger intet andet end et kvalificeret gæt. For en mere generel diskussion af Andersons teser se W. R. Runciman, *Arch. E. Soc.* XXI, 1980.

¹³⁴ Comment et pourquoi finit l'esclavage antique? *Annales ESC* 2, 1947; og CEHE I², 1971, s. 246 ff. Der ses i denne forbindelse bort fra det nordiske slavesamfund i vikingetiden.

¹³⁵ M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*. London 1980, s. 123 ff. for en mere detaljeret argumentation.

¹³⁶ Se herom generelt G. Alföldi, *anf. arb.*, s. 139 ff.

¹³⁷ Jf. Jones, *LRE II*, s. 793 ff. om *serui quasi coloni* og *coloni quasi serui*.

¹³⁸ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 86f. Om dette retsskel i øvrigt se P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*. Oxford 1970.

¹³⁹ Hvor vi er henvist til, hvad K. Hopkins, *anf. arb.*, s. 20 træffende kalder »wigwamargumentet«. Hver for sig kan ingen af pælene stå alene, men sammen støtter de hinanden og bærer konstruktionen. Min fremstilling er også her stærkt inspireret af Finley; se bl.a. *Ancient Slavery and Modern Ideology*. London 1980, s. 67 ff.

ningen herfor var imidlertid at disse grupper formelt blev frie; men bag gælds-slaveriets ophævelse lå de muligheder der lå i erhvervelsen og udnyttelsen af fremmed arbejdskraft i form af slaver. Bag denne mulighed lå atter overklassens indflytning til byerne, hvorfra slaverne oprindeligt kom.¹⁴⁰ Spørgsmålet er kort sagt, hvorfor dele af den græske og siden den romerske overklasse blev så velhavende at en udnyttelse af den stedlige arbejdskraft blev en hæmsko og derfor erstattet af slaver, hvor man vel at mærke ikke tilegnede sig andres merarbejde, men andre mennesker med hud og hår.

Der er en væsentlig forskel: I det klassiske Athen havde mange mennesker få slaver, i det romerske Italien havde få mennesker mange slaver. Slaveriet er pendanten til Athens demokrati og søherreråd i 400-tallet f.v.t.; men først da det senere blev omplantet til det romerske Italien, kom det til sin fulde udfoldelse, frigjort fra de politiske, geografiske, og kulturelle bånd, der havde hæmmet dets udvikling i Hellas. Romerne førte ikke krige for at få slaver; men med tiden gjorde slaveriet det muligt for romerne at føre de mange og langvarige krige. Man kunne vedvarende bruge de frie bønder — efterhånden primært bondesønnerne — som soldater uden at det gik ud over overklassens indtjening fra jorden.¹⁴¹ Således forstået, var det slaveriet der gav det romerske Italien den enestående dynamik som i de to sidste århundreder før vor tidsregning gav det herredømmet over det langt rigere østen.

Det antikke slaveri er ikke kun interessant, fordi det var grundlaget for den klassiske civilisation: den frie overklasse kunne koncentrere sig om den filosofi og den politik der var tilværelsens sande mål. Det er også interessant, fordi det viser noget centralt om den øvrige del af den frie befolkning: hvorfor og hvorledes de fattige borgere »were kept free«.¹⁴²

Det oplysende og samtidig fordrejende ved Utchenkos og Diakonoffs klasseopstilling er at det får os til at se en mellem- og en underklasse i et samfund, hvor det ene store skel gik imellem en meget lille gruppe af meget velhavende frie borgere og alle de andre,¹⁴³ og hvor det andet skel gik imellem alle de frie og slaverne, men på tværs af de økonomiske klasser.¹⁴⁴ De mange opstande og uroligheder (det græske *stasis*) vi kender fra vore kilder har givetvis grund heri, men har karakteristisk nok nationale, politiske, eller religiøse fremtrædelsesformer. Det gælder også slaveopstandene. Slaverne havde ikke noget imod slaveriet som så, men imod at de selv var slaver.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Disse faktorer inddrages ikke tilstrækkeligt af Kvium, DJH 1976, 6. s. 170 ff. i dennes forsøg på at se retsreglerne som et udtryk og en forudsætning for småbøndernes forringede vilkår og overklassens øgede kapitalakkumulation. Larsen, Jensen, Meissner, anf. arb., s. 58 ff. overdriver på deres side handelens betydning i denne sammenhæng.

¹⁴¹ Se den fortræffelige analyse i K. Hopkins, anf. arb., s. 1 ff.

¹⁴² Finley, *Anc. Ec.*, s. 80.

¹⁴³ Som også understreget af MacMullen, anf. arb., s. 88 ff.

¹⁴⁴ Nærmest forbilledlig er her G. Alföldi, anf. arb., s. 130 ff.

¹⁴⁵ Jf. Vogt, anf. arb., s. 20 ff. Štaerman, *Blütezeit*, s. 238 ff. er for så vidt ikke uenig i dette, men fremhæver at denne »latente klassekamp« truede overklassens besiddelser, og derfor fremtvang principatets dannelse.

Den antikke slave ville være fri, den residerende ikke-borger ville være borger, den fattige borger ville være aristokrat, og aristokraten ville være gud. At visse slaver havde en reel mulighed for at virkeliggøre noget heraf rummer en hovednøgle til forståelsen af det antikke samfund.

Økonomi — oikonomia

Under Aristoteles' navn, men af mange grunde næppe skrevet af ham,¹⁴⁶ findes et skrift med titlen »Oikonomikos«. I dette skrifs anden bog skelnes der imellem fire former for *oikonomikē*: *basilikē* (den der vedrører kongen, herskeren), *satrapikē* (den der vedrører satapen, statholderen), *politikē* (den der vedrører polis), og *idiotikē* (den der vedrører privatmanden, den enkelte). Det fremhæves som fælles for alle fire former at udgifterne ikke må overstige indtægterne, og resten af bogen rummer en række eksempler på hvorledes stater og herskere har skaffet sig tilstrækkelige indtægter.

»Crashing banality« er Finleys træffende karakteristik af dette,¹⁴⁷ den eneste generelle behandling af emnet vi kender fra antikken. Der er ikke tale om »national-økonomi«, eller »erhvervsøkonomi«, eller anden form for teoretisk økonomi. Der er tale om regler for økonomisk adfærd, der bygger på erfaring. Det var også erfaring, der lå bag de romerske landbrugsforfattere, når de anbefalede at nedpløje planterne eller på anden måde at gøde jorden; men den videnskabelige begrundelse for at dette gav gode resultater kendte de ikke.¹⁴⁸ Rostovtzeffs karakteristik af deres skrifter som »scientific manuals«¹⁴⁹ er mildest talt en overdrivelse. Men ved deres praktiske indhold og mangel på teori afspejler de, ligesom de øvrige økonomiske skrifter, noget centralt i det antikke samfund der er vigtigt til forståelse af de sociale og økonomiske forhold.

Antikkens teoretiske videnskab var filosofi, d.v.s. erkendelsesteori og etik. Etik lå også bag Platons og Aristoteles' politiske teorier, herunder de økonomiske faktorer, de opfattede som afgørende for et samfunds stabilitet og harmoni eller mangel herpå.¹⁵⁰ Antikkens praktiske videnskab var et væld af tekniske indretninger, der fortrinsvis skulle tjene erkendelsesteorien.¹⁵¹ Opfindertrangen i antikken var stor, men egentlige opfindelser sjældne.¹⁵² Teknologiske nyskabelser finder vi

¹⁴⁶ Se herom kort J. A. Smith and W. D. Ross (ed.), *The Works of Aristotle. Translated into English*, X. Oxford 1921, s. X f.

¹⁴⁷ Finley, *Anc. Ec.*, s. 20 f.

¹⁴⁸ Jf. White, *Farming*, s. 117 f.

¹⁴⁹ SEHR I², s. 63.

¹⁵⁰ Se bl.a. E. Christiansen, *Politisk Teoridannelse i antikken*. Kbh. 1974, s. 88 ff og 128 ff.

¹⁵¹ Jf. generelt herom G. E. R. Lloyd, *Early Greek Science: Thales to Aristotle*. London 1970, og *Greek Science after Aristotle*. London 1973.

¹⁵² Jf. M. I. Finley, *Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World*. EHR 18, 1965. J. V. Christensens bemærkning, DJH 1976, 6, s. 163 om »numismatikere og oldtidshistorikere, der projicerer en moderne opfinderintelligens ud over historien« er således en lidet gennemtænkt bemærkning.

fortrinsvis indenfor hærvesenet — således katapulten —, og religionen — f.eks. dampmaskinen, der på forunderlig vis kunne åbne og lukke tempeldørene.¹⁵³

Indenfor landbrug og håndværk fandt der mange fornyelser og forbedringer sted af allerede kendt og anvendt teknik. Vigtigste eksempler herpå er ptolemaiernes reorganisering af den ægyptiske økonomi¹⁵⁴ og driften på slavebrugene i det romerske Italien.¹⁵⁵ Ved intensiv udnyttelse af arbejdskraft og redskaber fremmede overklassen produktiviteten og dermed produktionen. Debatten om disse forhold har været afsپoret af at være en debat om hvorvidt slaverne hæmmede den tekniske udvikling eller ej.¹⁵⁶ Hvad enten man anvendte slaver eller anden form for afhængig arbejdskraft, var der eller kunne der skaffes tilstrækkelig heraf til at den græsk-romerske overklasse relativt let sikrede sig det forventede udbytte.¹⁵⁷ Relativt, fordi denne overklasse evindeligt jamrede over det besvær og de bekymringer der er forbundet hermed; let, fordi den ikke behøvede at investere de store mængder tid og penge som en egentlig teknologisk omvæltning vil have krævet. Overklassen havde ikke de teknologiske muligheder for en kraftigere udnyttelse af andres arbejdskraft, men savnede heller ikke disse muligheder. Hvad angår den lille bonde eller den lille håndværker, selvstændig eller ej, ville ingen af dem have haft tilstrækkeligt overskud af tid, kræfter, eller penge til andet end en forbedret anvendelse af allerede kendte og ikke for dyre redskaber.

Her er det imidlertid værd at erindre sig at der må være ganske håndfaste grunde til at de romerske landbrugsforfattere blev læst og efterlignet i de følgende 1500 år.¹⁵⁸ Det var ikke kun for den klassiske dannelses skyld, men fordi eftertiden mente at kunne lære af disse skrifter.¹⁵⁹ Også på dette område var antikken det store forbillede, og først den senere industrielle revolution skabte pseudo-spørgsmålet om hvorfor denne ikke fandt sted i antikken. Antikkens teknologiske stade var redskabernes stade, ikke maskinernes. Således havde det været i århundrederne forinden, og således forblev det i århundrederne derefter. Først med en stigende anvendelse af dampmaskinen i 1700-tallet e.v.t. begynder en mærkbar ændring.¹⁶⁰

¹⁵³ Om katapulten se A. G. Drachmann, *Antikkens teknik. Redskaber og opfindelser i den græske og romerske oldtid*. Kbh. 1963, s. 121 ff., om dampmaskinen s. 111 ff., og mere indgående i samme, Ktesibios Philon and Heron. *A Study in Ancient Pneumatics*. Acta historica scientiarum naturalium et medicinalium IV. Kbh. 1948. Se endvidere J. G. Landels, *Engineering in the Ancient World*. London 1978.

¹⁵⁴ Se M. I. Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt. Gesellschaft og Wissenschaft I* (1941). Tysk oversættelse Stuttg. 1955, s. 207 ff. (I det følgende forkortet Rostovtzeff, HWGW).

¹⁵⁵ V. I. Kuzischchin, *Problems of Slave-Labour Productivity in Roman Agriculture* (2nd Century B.C.–1st. Century A.D.). V. ICEH, Leningrad 1970. Vedels fremstilling på dette punkt, anf. arb., s. 41, er fortvivlende.

¹⁵⁶ Jf. Staermans kritik i *Blütezeit*, s. 16, og P. Andersons træffende bemærkning, *Passages*, s. 76 nt. 30 til F. Kiechle, *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich*. Wiesbaden 1969.

¹⁵⁷ Jf. Finley, *EHR* 18, 1965, s. 43 f. og – til dels – H. Højlund Knap, *Teknik og slaveri i antikken*. En oversigt. DJH 1972–73, 5–6.

¹⁵⁸ Som anført af M. W. Frederiksen, anf. arb., s. 169.

¹⁵⁹ Se bl.a. Skydsgaard, *Villa rustica*, s. 54 f., og White, *Farming*, s. 10 f.

¹⁶⁰ Således også N. H. Pedersen, *DJH* 1978, 14, s. 20.

Hos de antikke skribenter finder vi imidlertid heller ingen egentlige økonomiske kalkuler over rentabilitet eller profitabilitet.¹⁶¹ Vi finder ingen profitmaximering, ingen egentlig kapitalisme;¹⁶² men vi finder en meget velhavende overklasse, hvis medlemmer fortrinsvis satte deres formuer i jord med en stadigt stigende ejendoms-koncentration til følge.¹⁶³ Det menneskelige begær optræder ikke uden grund som den egentlige årsag til alle ulykker i de antikke tekster. Vi er tilbage i spørgsmålet om den sociale struktur.

Produktionen på overklassens brug fandt sted med afsætning for øje, vel at mærke afsætning på det nærmestliggende marked, når priserne var tilfredsstillende. Herom vidner ikke alene de romerske landbrugsforfattere, men også lagerrum m.v. i de udgravede campanske gårde.¹⁶⁴ »Nærliggende marked« er på engang et meget snævert og et meget vidt begreb. Når det romerske aristokrati fortrinsvis købte jord i Campanien og i nærheden af Rom, hænger det bl.a. sammen med det marked der eksisterede i disse områders byer for korn, oliven, og vin til fortæring, teglsten til bygninger, samt uld til klæder.¹⁶⁵ Det »nærmestliggende marked« for landbrugsproduktionen i det græsk-romerske Ægypten var Alexandria via Nilen, men derfra via Middelhavet til de græske og siden hen de romerske byer,¹⁶⁶ hvis eksistens som byer var betinget af levnedsmiddeltilførsler ad søvejen,¹⁶⁷ da landtransporten således ikke dyr og besværlig.¹⁶⁸ Det »nærmestliggende marked« udelukker således ikke handel over store afstande. Men hvilke varer der indgik i denne fjernhandel og i hvilket omfang, er et konkret spørgsmål om varens art, transportmulighederne, og aftagergrupper. Ved positivt at gå ind på Rostovtzeffs præmisser, men samtidig stille disse konkrete spørgsmål, var det i virkeligheden A. H. M. Jones der fik opfattelsen af en nutidig markedsøkonomi i antikken til at vælte som et korthus.¹⁶⁹

¹⁶¹ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 110 ff., navnlig påpegningsen s. 117 af de forhold, der mangler i Columellas beregninger.

¹⁶² J. V. Christensen, *Introduktion til Rostovtzeff*. DJH 1972–73, 5–6 ser klart at Rostovtzeff forvekslede kapitalakkumulation med kapitalisme, men ser ikke svagheden i opfattelsen af by-bourgeoisiet og handelens betydning, hvortil Meyer Reinhold, *anf. arb.*

¹⁶³ Jf. bl.a. Finley, *Anc. Ec.*, s. 102.

¹⁶⁴ Se således Skydsgaard, *Villa rustica*, s. 12 ff. og 26 ff.

¹⁶⁵ Men W. O. Moellers forsøg på en generel rehabilitering af modernismen i *The Wool Trade of Ancient Pompeii*. Leiden 1976 er forfejlet; se min omtale i *NfH* 27, 1977, s. 89 f.

¹⁶⁶ Se Rostovtzeff, *HWGW* I, s. 284 ff. og *SEHR* I², s. 158 ff. Set fra Ægypten er der naturligvis den forskel at korneksporten i ptolemaisk tid nok så meget er et spørgsmål om at sikre importen af metaller, der var nødvendig for ptolemaernes herredømme (se bl.a. *HWGW* I, s. 203 ff.), mens korneksporten i romersk tid primært er tributbetalinger (se således A. Chester Johnson, *Roman Egypt to the Reign of Diocletian*. (ESAR II) 1936, s. 481 ff.).

¹⁶⁷ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 125 ff.

¹⁶⁸ Jones, *LRE* II, s. 841 f. ud fra oplysninger i Diocletians prisedikt.

¹⁶⁹ *Anf. arb.*, s. 824 ff. Jones' suveræne kendskab til kildematerialet var parret med en suveræn foragt for at henvise til andre forskere. Dette og titlen »The Later Roman Empire« er vel grunden til at fremstillingen på dette punkt ikke vakte den fortjente opmærksomhed. Andetsteds gør Jones imidlertid klart at man efter hans mening med forsigtighed kan slutte

Den største kunde, »staten«, dækkede sine behov ved liturgier, skatter, tributter, forpagtninger og udskrivninger, ofte med private — herunder private købmænd — som frivillige eller tvungne mellemed.¹⁷⁰ Med en hær og en administration fulgte handel, og der er til eksempel ingen tvivl om, at det romerske herredømme over Rhin-området med otte stående legioner fra Augustus' tid og med byerne som politisk-administrative centre havde økonomiske virkninger for egnen.¹⁷¹

Rostovtzeff så meget vel at de besværlige og dyre transportforhold var til hinder for at almindelige varer, såsom dagligdagens husgeråd, i større omfang kunne indgå i fjernhandelen. Det lå i høj grad bag hans skildring af produktionsspredningen som en vigtig årsag til den antikke kulturs forfald.¹⁷² Hans meget berømte eksempel herpå er *terra sigillata*.¹⁷³ I årtierne omkring vor tidsregnings begyndelse findes de sirligt forarbejdede rødlige lervarer fra den italiske by Arretium adskillige steder i de romerske provinser, men afløses efterhånden af lokal produktion af tilsvarende art, men mindre kunstnerisk kvalitet. Dette fænomen er der ingen grund til at betvivle; det kan blot ikke bære Rostovtzeffs samlede fremstilling af en italisk masse — og markedsorienteret produktion, der udkonkurreres af en galisk dito.¹⁷⁴ Lige så lidt kan tilsvarende konstateringer af athenske lervarers udbredelse i 400-tallet f.v.t. og ophøret heraf i 300-tallet bære tilsvarende fremstillinger af den athenske *polis'* krise.¹⁷⁵

Der eksisterede ikke noget stort verdensomspændende marked for færdigproducerede varer.¹⁷⁶ Hovedparten af befolkningen var bønder med enkle behov og ringe købekraft. Det typiske bondemarkeds art og radius giver ikke basis for en større handelsomsætning.¹⁷⁷ Størsteparten af bybefolkningen havde ikke råd til at købe andet end de mest nødvendige og billigste varer, ofte knapt nok endda det.¹⁷⁸ Tilbage som potentielle forbrugere er den meget lille overklasse, der havde råd til at købe hvad som helst — og vel ofte gjorde det, men som til byhusholdningens og landgårdens daglige forbrug foretrak egne produkter og de lokalt fremstillede færdigvarer.

Priserne bestemtes af forholdet imellem udbud og efterspørgsel, hvortil vi har et interessant eksempel hos Cicero (de officiis III, 50): En alexandrinsk købmand kommer med en stor ladning korn til byen Rhodos, hvor der hersker knaphed og hungersnød, og kornprisen derfor er høj. Nu ved pågældende købmand imidlertid

generelt tilbage fra den kildemæssigt bedre belagte senantikke periode til den tidligere, se spec. nu A. H. M. Jones (ed. P. A. Brunt), *The Roman Economy*, Oxf. 1974, s. 35 ff.

¹⁷⁰ Jf. generelt herom Finley, *Anc. Ec.*, s. 150 ff.

¹⁷¹ Som beskrevet af Rostovtzeff, *SEHRE I*², s. 221 ff.

¹⁷² *Anf. arb.*, s. 175 ff.

¹⁷³ *Anf. arb.*, s. 70 og 175.

¹⁷⁴ Jf. M. I. Finley, *EHR* 18, 1965, s. 42.

¹⁷⁵ Rostovtzeff, *HWGW I*, 1955, s. 70 ff., træffende tilbagevist af Signe Isager og Mogens Herman Hansen, *Attiske retstaler fra Demosthenes' tid*, I. Kbh. 1972, s. 64 ff. (= samme, *Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B.C.* Odense 1975, s. 52 ff.).

¹⁷⁶ Jones, *LRE II*, 1964, s. 847.

¹⁷⁷ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 107.

¹⁷⁸ Hvad også Rostovtzeff gjorde ganske klart (*SEHRE I*², s. 177 f.). Han drog blot andre - og uholdbare - konklusioner heraf.

at der er flere kornskibe på vej fra Alexandria til Rhodos, og spørgsmålet er om han skal sige det eller ej; hans pris bliver jo derefter! Eksemplet er for det første interessant, fordi det for Cicero er et moralsk-filosofisk spørgsmål, for det andet fordi det viser os en meget konstant markedsmechanisme med meget store pris-svingninger på de livsvigtige levnedsmidler. I sammenhæng med de ofte elendige boligforhold mv., er dette med til at forklare, hvorfor det så ofte kom til uroligheder i byerne,¹⁷⁹ uroligheder, der var alvorlige nok, men alt andet end Rostovtzeffs »real professional strikes« og »genuine attempts at social revolution«.¹⁸⁰

Der fandt handel sted i antikken, megen handel, handel over store afstande og i store mængder; men intet af dette implicerer en markedsøkonomi i nutidig forstand.¹⁸¹ Handel er ligeså gammel som menneskehedens historie. Det gælder ikke kun den nære udveksling af varer, men også transporten over lange afstande af råstoffer, herunder metaller, levnedsmidler, og andre varer der var særligt efterspurgt andetsteds.¹⁸²

Denne handel kan være organiseret på forskellig vis. Herodot har en særdeles interessant historie om hvorledes karthagerne skaffede sig guld på den afrikanske Atlanterhavskyst (Herodot IV, 196): Karthagerne lægger deres varer på strandkanten, trækker sig tilbage til skibene og opsender et røgsignal. På dette signal kommer de indfødte frem, lægger hvad de vil give af guld ved siden af varerne, og trækker sig tilbage. Nu går karthagerne i land igen; er de tilfredse med den tilbudte mængde, tager de guldet med ombord, og handelen er således gjort. Vil de have mere, går de tomhændede tilbage til skibene, og venter indtil de indfødte har lagt tilstrækkeligt guld frem.

Eksemplet er også interessant, fordi vi her ser guld som vare, men desuden fordi Karthago, normalt opfattet som antikkens handelsnation par excellence,¹⁸³ først begyndte at præge mønter i slutningen af 400-tallet f.v.t., og det på Sicilien, hvor karthagerne havde brug for lejetropper, og hvor grækerne havde benyttet mønter som betalingsmiddel i næsten 100 år.¹⁸⁴ Dette kan kun undre, hvis man blot sætter lighedstegn imellem penge og mønter,¹⁸⁵ fremfor at analysere antikkens mønter som konkrete fremtrædelsesformer for penge.

¹⁷⁹ Om disse uroligheder og deres baggrund se P. A. Brunt, *The Roman Mob*. PaP 35, 1966, spec. s. 11 ff.

¹⁸⁰ Rostovtzeff, *SEHRE I*², s. 179, karakteriseret som »imaginative fiction« af Finley (*Anc. Ec.*, s. 194 nt. 57), og forgæves søgt rehabiliteret af Pekáry, *anf. arb.*, s. 95 f.

¹⁸¹ Jf. K. Polanyi (ed. Dalton), *anf. arb.*, s. 3 ff.

¹⁸² *Anf. arb.*, s. 157 ff. Yderligere eksempler hos Gordon Childe, *What happened in History*. Rev. ed. Penguin 1964, *passim*.

¹⁸³ S. Moscati, *Die Phöniker von 1200 vor Christus bis zum Untergang Karthagos* (1965). Tyske oversættelse Zürich 1966, s. 341 ff.

¹⁸⁴ Jf. Ph. Grierson, *Numismatics*. Oxf. 1975, s. 11.

¹⁸⁵ Hvad J. V. Christensen gør, når han (*Pengenes opståen*, DJH 1976, 6, s. 157f.) kritiserer numismatikerne for at »videreformidle et fordrejet og indholdsløst pengebegreb«, fordi de forklarer »pengenes opståen« som en »opfindelse«. Såvel C. M. Kraay (*Hoards Small Change and the Origin of Coinage*. JHS LXXXIV, 1964) som M. Crawford (*Money and Exchange in the Roman World*. JRS LX, 1970) taler udtrykkeligt om »coins« og »coinage«, og drøfter således ikke pengenes opståen, men *mønternes* oprindelse og funktion som penge i antikken.

Antikkens mønter som penge

Marx kunne udmærket skelne imellem mønter som penge og penge generelt.¹⁸⁶ Men i øvrigt gælder også her at det han analyserede var pengenes fremtrædelsesformer og funktion i hans eget kapitalistiske samfund,¹⁸⁷ og at det ville være direkte unmarxistisk uden videre at overføre denne analyse på andre samfund.¹⁸⁸

Det er en af Polanyis store fortjenester at have klargjort, at vi kun i nutidens markedsøkonomi finder penge der som universelt byttemiddel også opfylder de øvrige funktioner: betaling, formueopbevaring, og værdimåler. I ikke-markedsdirigerede samfund ser vi at forskellige genstande dækker forskellige pengefunktioner, og at der ofte er social prestige forbundet med besiddelsen af disse genstande.¹⁸⁹ I det mesopotamiske Babylon f.eks. var betalingsmidlet korn, værdimåleren sølv, mens byttemidlet kunne være olivenolie, uld, dadler, teglsten, korn, eller sølv, men ikke sølv i møntform, og slet ikke som universelt byttemiddel.¹⁹⁰ Intet er således i sig selv penge, men alt kan få funktion som penge, idet penge er et sæt af symboler, svarende f.eks. til sproget.¹⁹¹ Anskuet ud fra den betragtning er det absurd at drøfte pengenes oprindelse, men meningsfyldt at diskutere deres konkrete fremtrædelsesformer i forskellige samfund.

De første mønter blev præget af lyderkongen omkring 640 f.v.t. i et samfund der længe havde kendt til ædelmetaller — herunder afvejede mængder heraf — i forskellige pengefunktioner og som statussymboler.¹⁹² Spørgsmålet er nu hvilken forskel det giver for lejetropsanføreren, som tidligere har modtaget sin belønning i form af en halskæde i ædelmetal, at han nu får den i form af et antal mønter, som han måske sætter på en kæde og hænger om halsen? Ingen tvivl om at kongens våbenmærke har gjort metallet mere eftertragtet og forlenet bæreren af det med prestige, men heller ikke om at dets værdi langt har oversteget den pris han skulle betale for sine daglige fornødenheder.

Hvad angår de ældste græske mønter fra omkring 600 til omkring 400 f.v.t. gør to væsenstræk sig gældende: 1) Med to markante undtagelser findes mønterne så godt som aldrig udenfor et snævert afgrænset område. De to undtagelser er de thrakisk-makedonske og de athenske sølvmønter, som i stort omfang findes i den nære Orient. Her er det til gengæld tydeligt at de er blevet behandlet som ædel-

¹⁸⁶ Se bl.a. Zur Kritik, s. 87 og 114.

¹⁸⁷ Som så udmærket gengivet af Christensen, anf. arb., s. 141 ff.

¹⁸⁸ Der er således intet ejendommeligt i at Vernant (anf. arb., s. 15 f.) og P. Vidal-Naquet (Fonction de la monnaie dans la Grèce ancienne. Annales ESC XXIII, 1968) kan tilslutte sig den fremstilling af det tidlige græske møntvæsen som gives af Kraay (anf. arb.) og – noget tilsvarende – af Ed. Will (Réflexions et hypothèses sur les origines du monnayage. Rev. Num. 5e ser. 17, 1955).

¹⁸⁹ K. Polanyi (ed. Dalton), anf. arb., s. 175–203, hvis indflydelse klart spores i en række nyere numismatiske arbejder, således i Grierson, anf. arb., s. 7 f, og Crawford, anf. arb., s. 40 nt. 2.

¹⁹⁰ Polanyi (Dalton), anf. arb., s. 188 f.

¹⁹¹ Samme, s. 75.

¹⁹² For en kort oversigt over de ældste mønter og deres datering se O. Mørkholm, De ældste græske mønter. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972. Om den senere diskussion se Cahn i R. Carson, P. Berghaus and N. Lowick (ed.), A Survey of Numismatic Research 1972–1977. Berne 1979, s. 40 ff.

metal, herunder smykker, ikke som mønter. Der er med andre ord tale om handel med sølv som vare fra Hellas' to sølvproducerende områder.¹⁹³ 2) Med igen Athen og enkelte andre steder som markante undtagelser, blev der ikke præget tilstrækkeligt små eller tilstrækkeligt antal små mønter til at disse i nævneværdigt omfang kan have indgået i dagligdagens nærhandel.¹⁹⁴

I betragtning heraf ville det være ejendommeligt om disse ældste møntprägninger blev gjort for at lette handelen, fremfor at søge forklaringen i de dybe ændringer de græske samfund undergår i dette tidsrum. Disse ændringer giver sig bl.a. udtryk i at de regerendes opgaver bliver mere omfattende, herunder omfanget og antallet af betalinger: *Fra* det offentlige således fordeling af *polis'* overskud blandt borgerne, udgifterne til de store byggerier og tyrannens betaling af lejetropper. *Til* det offentlige: skatter, afgifter og bøder. I samfund som de græske, der længe havde kendt til ædelmetaller, og hvor eventuelle sølvminer blev ejet af *polis* eller dennes hersker, kunne — i hvert fald dele af — disse betalinger ske i form af afvejede mængder sølv. Ved at præge metallet i møntform og sætte sit symbol herpå øgede *polis* eller dennes hersker sin prestige. Ved kun at ville modtage egen mønt, kunne man sikre sig de indgåede betalingers metalværdi.

Disse mønter indgik qua sølv i fjernhandelen; men hvor lidt de har ændret dens karakter, har vi et klart udtryk for i et indskriftligt bevaret møntdekret fra begyndelsen af 300-tallet f.v.t. i den græske by Olbia på Sortehavskysten.¹⁹⁶ Alle slags guld- og sølv mønter må ind- og udføres; men i selve Olbia må man kun anvende byens egne sølv- og kobbermønter til betaling; omvekslingen til og fra disse mønter må kun ske på det officielt autoriserede sted, efter derom fastsatte bestemmelser.

Der er en klar sammenhæng imellem dette edikt, mønternes ringe udbredelse udenfor deres eget område, de mange forskellige møntsystemer, og den omstændighed at hver græsk *polis* prægede sine særegne mønttyper.¹⁹⁷ Man kunne ikke umiddelbart i én *polis* anvende en anden *polis'* mønter, men skulle veksle, hvorunder de fremmede mønter blev vejjet for deres metalværdi. De ældste græske mønter tjente således kun handelen så vidt som at de indgik i en allerede bestående handel, der bl.a. omfattede ædelmetaller.

Her er det værd at gøre sig to karakteristika klart, som også gjort af Marx:¹⁹⁸ Tendensen til skatteophobning hos »staten« af magtpolitiske grunde, og de store udsving i møntprägninger med deraf følgende virkninger for møntcirkulationen.

Aristoteles skriver følgende om mønterne (Ethika Nikomachea V, 1133a, 25–30): »de er ved konvention blevet en slags byttemiddel for behovet, og det er derfor de har navnet mønter (*nomisma*), de eksisterer nemlig ikke af naturen (*physis*), men ved gældende lov (*nomos*), og det er derfor vi kan ændre dem og

¹⁹³ Kraay, anf. arb., s. 76 ff.

¹⁹⁴ Samme, s. 85 ff.

¹⁹⁶ Samme, s. 88 ff.

¹⁹⁸ R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*. Leiden 1968, s. 121 ff med henvisninger og diskussion.

¹⁹⁷ Jf. bl.a. Pekáry, anf. arb., s. 12 og 36, desværre delvis i modstrid med fremstillingen s. 28 og 132.

gøre dem uanvendelige.« Aristoteles' etymologiske forklaring på *mønternes* oprindelse er lige så lidt værd som de øvrige etymologier vi finder hos ham og andre antikke skribenter. Bemærkningen er betydeligt mere interessant ved at give udtryk for mønterne som alment akcepteret betalingsmiddel på Aristoteles' tid i Athen, resultatet af de mange møntprægninger i et sølvproducerende område.

Andetsteds udleder Aristoteles (Politika I, 1257a) denne konvention om mønter af den »naturlige og gode handel« (*khremastikē*), d.v.s. den handel hvor mennesker erhverver sig ting til livets opretholdelse de ikke selv har, imod bytte af ting de selv har mere af end nødvendigt. For at lette denne byttehandel begyndte man ifølge hans forklaring at anvende jern, sølv, og andre i sig selv nyttige metaller, som med tiden fik møntens præg, således at man ikke bestandigt behøvede at måle mængden. Dette er blevet den klassiske og omdiskuterede forklaring på *pengenes* oprindelse,¹⁹⁹ hvor man i stedet burde betænke at det Aristoteles giver er en forklaring på *mønternes* oprindelse som penge, en forklaring der gives ud fra Aristoteles' opfattelse af sin egen tids mønter.

Interessant er imidlertid også, at Aristoteles fortsætter med at beskrive (Politika I, 1257b) hvorledes mønterne bidrog til at udvikle den »unaturlige og moralsk uacceptable« handel, d.v.s. den handel der fandt sted for fortjeneste, hvor mønterne (*to nomisma*) er både udgangspunktet og målet for varebyttet, og hvor målet er ubegrænset. Aristoteles' beskrivelse af den gode handel svarer således til Marx' »vare-penge-vare«, og den umoralske handel til »penge-vare-penge«;²⁰⁰ men inden parallellen drages for vidt, må man erindre sig at den »umoralske handel« også på dette sted sættes lig den lille detailhandel (*kapēleia*), som Aristoteles – i lighed med senere Cicero – kun har aristokratens fulde foragt for.²⁰¹ Rigdom er noget man har, og ikke må begære; men det er ikke begær der ligger bag den naturlige og nødvendige handel med landbrugsprodukter ifølge Aristoteles (Politika I, 1258 a–b), lige så lidt som den omfattende handel i stort format ifølge Cicero (de officiis I, 151). Aristoteles' pengeanalyse har nøje sammenhæng med hans eget samfund og samfundsopfattelse.

Som Italien i øvrigt kendte det ældste romeske samfund bronze som værdimåler, tesaureringsobjekt, og betalingsmiddel, omend ikke som det eneste og universale.²⁰² Det ældste romerske møntvæsens udvikling²⁰³ fra indførelsen af tunge støbte bronzemønter i 289 f.v.t. til prægningen af de første guldmønter under 2. puniske krig, indførelsen af denaren (hovedmønten i sølv) 212 eller 211, og det samtidige fald af bronzen til prægede mønter på 1/6 af den oprindelige vægt viser en sammenhæng med de romerske krige, som næppe kan være tilfældig.²⁰⁴ Tilsva-

¹⁹⁸ Zur Kritik, s. 105.

¹⁹⁹ Se Grierson, anf. arb., s. 6.

²⁰⁰ Som anført af Marx, Zur Kritik, s. 115 noten.

²⁰¹ Cicero, de officiis I, 151: »mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est.«

²⁰² For de litterære kilder hertil se R. Thomsen, Early Roman Coinage (I det følgende ERC) I. Kbh. 1957, s. 20 ff. og for fundmaterialet ERC III. Kbh. 1961, s. 200 ff.

²⁰³ Om denne se navnlig ERC II, s. 73 ff., 205 ff., 284 ff., og III, 154 f., 160 ff., 218 ff. For den senere diskussion se Crawford i R. Carson, P. Berghaus, N. Lowick (ed.), anf. arb., s. 167 ff.

²⁰⁴ ERC III, s. 257 ff.

rende gælder imidlertid for den følgende tid, hvor der er en påfaldende sammenhæng imellem prægningerne af guld- og sølvmonterne på den ene side og på den anden side krige, triumfer, offentlig byggevirksomhed, og tilsvarende.²⁰⁵ Med Augustus bliver også møntvæsenet reorganiseret,²⁰⁶ men de mere regelmæssige møntprægninger svarer nøje til oprettelsen af den stående hær på 25 legioner og andre offentlige opgaver varetaget af Augustus og dennes efterfølgere, hvortil kom de skiftende, men store uddelinger af korn og mønter til den romerske bybefolkning, særlige donationer til soldaterne, jord og anden betaling til veteranerne, samt udgifterne til byggevirksomhed og »offentlige lege«.²⁰⁷

Møntprægningen blev bestemt af og varierede med det offentlige konkrete behov, herunder magtpolitiske behov. Denne konklusion er klart på linie med Marx' ovenfor nævnte opfattelse og udelukker selvsagt ikke at mønterne i deres videre anvendelse er et udtryk for varens bytteværdi. Det numismatiske materiale (specielt løsfundene), sammenholdt med indskrifterne og de »litterære« kilder, viser os entydigt at mønter var det almindelige betalingsmiddel i de romerske byer.²⁰⁸

At det ensartede møntvæsen over hele Romerriget (minus Ægypten²⁰⁹) var en lettelse for fjernhandelen, kan der ikke herske tvivl om, og der er heller ingen tvivl om, at det muliggjorde at overklassens medlemmer kunne få overført indtægter fra jordejendomme i forskellige dele af riget. Men der opstod ikke udviklede pengetransaktioner i følge hermed. Vi har tværtimod adskillige eksempler på at den lille del af befolkningen, der var velhavende nok til at anvende guld- og sølvmonter, led af kronisk mangel på disse kontanter.²¹⁰ Skulle en aristokrat bruge mange kontanter på én gang, f.eks. til de kostbare politiske aktiviteter, måtte han frigøre noget af formuen, først og fremmest jord, eller låne af sine venner for senere at tilbagebetale lånet, når »investeringen« i rigt mål havde betalt sig. Dette ligger vel ofte bag de hyppige jordsalg indenfor det romerske aristokrati på Ciceros tid, hvor de politiske kampe krævede stor indsats af kontanter.

Markedsøkonomiens handel og penge opstod ikke som fugl Phoenix af asken, men udvikledes af komponenter i et ikke-markedsdirigeret samfund. Ved en undersøgelse af et sådant samfund må vi hverken under- eller overvurdere disse komponenters betydning, men søge at sætte dem rigtigt sammen, hvor helhedsopfattelsen stadig må jævnføres med mere snævert empirisk orienterede undersøgelser. Gør vi ikke det, vil vi til eksempel have vanskeligt ved at forstå eksistensen af

²⁰⁵ M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage II*. Cambr. 1974, s. 633 ff. på grundlag af omfattende stempelstudier mv.

²⁰⁶ S[enato] C[onsulto] på bronzemonterne betyder ikke at disse mønter blev præget af senatet, men at Augustus' genåbning af denne udmøntning skete efter senatsbeslutning; se Aa. Bay, *The Letters SC on Augustan Aes Coinage*. JRS LXII, 1972.

²⁰⁷ Res Gestae 15–23 viser at det drejer sig om millionbeløb.

²⁰⁸ Se Crawford, JRS LX, 1970, s. 41 ff.; men om de romerske mønters funktion udenfor Romerriget se bl.a. samme, *Republican Denarii in Romania. The suppression of piracy and the slave-trade*. JRS LXVII, 1977.

²⁰⁹ E. Christiansen, *Den romerske udmøntning i Aleksandria (30 f.v.t.–296 e.v.t.)*. En oversigt. NNF-Nytt 4, 1979.

²¹⁰ Jf. også Finley, *Anc. Ec.*, s. 53 ff.

papirpenge fra begyndelsen af 800-tallet e.v.t. til omkring 1400 i Kina,²¹¹ som ingen vil hævde var et kapitalistisk samfund i dette tidsrum, selv om det var et samfund, der kendte og anvendte mange af de tekniske indretninger der står som karakteristisk for det teknologiske gennembrud i renæssancetidens Vesteuropa.²¹²

Tingene må forstås i deres helhed, handel og penge således i en samfundsmæssig sammenhæng; heri er der en fundamental enighed imellem en strukturalistisk inspireret tilgangsvinkel til forståelse af antikken og en erklæret marxistisk.

Afsluttende bemærkninger

En strukturalistisk og en marxistisk historieopfattelse har mange væsenstræk til fælles. Begge vil operere ud fra en helhedsforståelse, hvor det bærende ikke er mængden (det kvantitative), men det typiske og konstituerende (det kvalitative), som udledes og kun kan udledes af kildematerialet og dets mangler ved en stadig vekselvirkning imellem teori og empiri. Begge vil lægge hovedvægten på de sociale og økonomiske forhold, på de menneskelige samfunds »stofskifte med naturen«. Men ikke alene ordvalget, også udgangspunktet er forskelligt. En strukturalistisk tilgangsvinkel vil søge funktionernes indbyrdes sammenhænge, og de ændringer der sker heri, vil fokusere på det stabile, mens en marxistisk tilgangsvinkel vil søge de modsætningsforhold der ændrer samfundet, vil fokusere på det labile.²¹³

Begge har endvidere til fælles i virkeligheden at sige mere om hvad et ikke-kapitalistisk samfund *ikke* er end hvad det så er. Det er ikke uden værdi for opfattelsen af nutiden. Derved klargøres det at det kapitalistiske samfund ikke er den progressive slutten på den menneskelige erfarings historie, ikke bygger på evigtgyldige sandheder, men lader sig ændre, og ændre radikalt. Det er værd at erindre sig at det var kendskabet til antikken og de antikke skribenter, der mer end noget andet bibragte også Marx denne fundamentale opfattelse.

Det ligger i den marxistiske tradition at denne teoretiske erkendelse skal om sættes til omgående politisk praksis, som også indebærer at nutiden må have førsteprioritet i forskningen, parret med et positivt syn på mulighederne for at ændre samfundet ad denne vej. Et strukturalistisk standpunkt vil på den ene side være forbundet med den større tålmodighed der udgår fra opfattelsen af at funktionerne må have tid til at tilpasse sig hinanden for at nye sammenhænge kan opstå, på den anden side med en mere pessimistisk vurdering af forskningens, herunder samtidsforskningens direkte muligheder for at påvirke samfundet.

²¹¹ Kort herom Grierson, anf. arb., s. 61 ff.

²¹² Jf. Perry Anderson, *Lineages*, s. 528 f.

²¹³ Det er således lærerigt at sammenstille fremstillingen i Finley, *Anc. Ec.* af Ciceros aristokratiske idealer (s. 51 ff.), de store slaveoprør (s. 68), og krisen i 200-tallet e.v.t. (s. 175 f.) med de samme emners behandling i f.eks. H. Dieter/R.Günther, *Römische Geschichte bis 476*. Bln. 1979, hhv. s. 212 f., 153 ff., og 288 ff. Alene omfanget af de forskellige afsnit er talende!

Det ligger endvidere i den marxistiske tradition at den også ved studiet af andre samfund vil tage sit udgangspunkt i Marx, og i de komponenter der for ham var konstituerende for det kapitalistiske samfund, og der ligger en tro på at en marxistisk analyse er alle andre videnskabsretninger overlegen. Derimod vil en strukturalistisk forskning bygge på Marx som én, omend en væsentlig af flere inspirationskilder. Og bag dette ligger en dybtgående skepsis overfor det enkelte menneskes og de enkelte mennesketeoriens muligheder for at afdække sandheden. En fortsat debat imellem de to forskningsretninger vil fremme vor forståelse af det antikke samfund og dets betydning for nutiden.²¹⁴

Efterskrift

Manuskriptet til ovenstående artikel blev skrevet i januar 1981, og jeg har ikke haft lejlighed til at indarbejde senere publiceret litteratur. Det drejer sig navnlig om følgende: J. T. Lauridsen, Hovedlinier i den nyere debat om årsagerne til den teknologiske stagnation i antikken. O. Bay, Perspektiver på oldtidens historie. (Begge i Mus. Tusc 44–47, 1981) og E. M. De St. Croix, The Class Struggle in the Ancient World. London 1981. R. P. Saller, Personal patronage under the early empire. Cambr. 1982. For de to sidste bøgers vedkommende kan jeg henvise til det kommende nummer af NfH, i hvis nr. 30 1981 nu er publiceret de anmeldelser, der er nævnt i noterne 11 og 106. Nørlunds disputats (note 102) er i 1982 blevet fotografisk genoptrykt med et forskningshistorisk efterskrift af T. Damsholt og N. M. Saxtorph.

Jeg skal tilføje, at et nyligt indleveret speciale endeligt har overbevist mig om, at landbrugsslaverne heller ikke spiller nogen synderlig rolle i Nordafrika (note 89).

August 1982.

Erik Christiansen

²¹⁴ Af de i indledningen nævnte arbejder placerer kun Vedels bog sig udenfor denne debat p.g.r.a. manglende kvaliteter.

Anmeldelser

Mogens Rathsack, Fuldaforfalskningerne. En retshistorisk analyse af klostret Fuldas pavelige privilegier i perioden 751–ca. 1158. København, Juristforbundets forlag 1980. 681 sider. 408 kr.

Om Fuldas pavelige privilegier har advokater og retshistorikere ført en århundredlang strid. Den begyndte som en retssag i 1688, og den afgjordes 25 år senere. Ved den romerske rota afsagdes dom til fordel for Fulda. Klosters advokat var J. F. Schannat. Hans synspunkter har, betegnende nok, været udgangspunkt for den fremherskende opfattelse inden for forskningen siden da. Diplomatarikere og historikere har taget livlig del i meningsudvekslingerne herom. – Stridens kerne er retsindholdet af Fuldas ældste privilegium. Det er en tekst, der er udstedt af pave Zacharias år 751. Efter den herskende opfattelse har denne unddraget klostret fra sin biskops jurisdiktion eller hele embedskompetence. Teksten har således medført eksemption. Denne tolkning har haft langt det største antal forskere som talsmænd og er endnu så sent som i 1975 hævdet af en tysk forsker. Den undertrykte opfattelse benægter brugen af eksemption så tidligt som 751. For denne benægtelse og for Fuldas daværende stiftsbiskop i Würzburg procederede i 1720'erne J. G. von Eckhart. Ud af processen rejste sig »en diplomatarisk krig« (*bellum diplomaticum*). Eckhart går frem med sproglige og erfaringsmæssigt sammenlignende studier – filologisk og induktivt. Schannat arbejder med afledninger af givne forudsætninger – deduktivt. Schannat sejrer, både i proces og »krig«, for så vidt som det helt overvejende antal af senere tolkninger har sluttet sig til ham. Det er derfor en fryd for dr. Rathsack at drage den oversete Eckhart frem, selv om han måske gør en af hans påstande mere acceptabel i forhold til Rathsacks egen tolkning, end den er.

Metoden i det her foreliggende værk er ikke blot filologisk og induktiv, men præget af en arbejdsomhed, som ingen møje skyr, og en villen-have-det-hele-med, så at rammerne sprænges. Grundlaget er 65 latinske tekster fra paverne til Fulda. De analyseres diplomatarisk, hvorved bestemmelsen af hver enkelt forlæg tages op. Tillige stilles spørgsmålet: er teksten ægte? Endelig henfører dr. Rathsack en fortolkning af retsindholdet under begrebet diplomatarisk analyse. I midtpunktet står en begrebsbestemmelse og en tidsfæstelse af en række vigtige retsinstitutter. Det er protektion, eksemption, tienderet, primat og vikariat o.s.v. For to Fulda-privilegiens skyld er et meget stort antal pavelige tekster gennemgået omhandlende primater og vikariater (side 265–266). For tre Fulda-privilegiens skyld gennearbejdes 175 klosterprivilegier, der indeholder en bestemmelse om abbedvalg (s. 345). Vi er her mange skridt borte fra flygtighedens vej. Forskellen kan ses ved en sammenligning med Julius von Pflugk-Harttung. Han er dr. Rathsacks eneste forgænger med henblik på at ville inddrage samtlige tekster fra Fulda. Han virkede for hundrede år siden. Hans arbejde lider dog i nogen grad af mangel på sammenligningsmateriale uden for Fulda. Han har, som det siges, mest undersøgt Fulda-teksterne ud fra en lodret arbejdsgang, altså ned gennem århundrederne. De fuldensiske privilegier er analyseret, som om de befandt sig inde i et lukket rum. Heroverfor sætter dr. Rathsack i videst muligt omfang den sammenlignende metode, den komparative. Visse afgørende

retsinstitutter undersøges i Fulda-teksterne og langt videre ud. Det giver forudsætningerne for at forstå pavernes privilegiepolitik over for meget mere end ét kloster, over for hele grupper og ordener, ja i grunden over for det meste af den vesterlandske klosterverden frem til omkring 1050 – og dermed dele af pavestolens politik i det hele taget (s. 7). Dette er kun muligheder, der ligger i svøb i den foreliggende bog. Vi skal nøjes med at se på Fulda-stoffet.

Det ældste privilegium af 751 er trykt af Edmund E. Stengel i »Urkundenbuch des Klosters Fulda« som nr. 15. Det betegnes derfor som UB 15 i bogen. Det vigtigste begreb i teksten er *jurisdictio*. Som forlæg har tjent et stykke, der i den pavelige formularsamling *Liber Diurnus* har nr. 32. Det kaldes LD 32. *Jus* må i *Liber Diurnus*, er det tidligere fastslået, være identisk med *dominium*, *dominium proprium* og *proprietas*. Ordet *jus* i betydningen ejendomsret er naturligvis ikke et præcist begreb så lidt som det moderne »ejendomsret«. Pave Gregor 1. (590–604) brugte *jurisdictio* om jurisdiktion eller embeds-kompetence, altså i samme betydninger som i den klassiske latinitet. Men tolkningen af ordet som besiddelse sætter sig fast efter hans tid. Den hersker indtil genopvækkelsen af kendskabet til den romerske jurisprudence i 1100-tallet. Den klassiske og derefter gen-vundne betydning bliver næsten enerådende under Innocens 3. (1198–1216). En proces ført for ham fastslår, at *ditio* i to (forfalskede) tekster fra 900- og 1000-tallet skal forstås som jurisdiktion eller disciplinær kompetence. Denne tolkning indgik i Gregor 9.s dekretal-samling af 1234, *Liber Extra*. I virkeligheden henførte begrebet sig (efter forfalskernes mening) til besiddelserne. Det er en tilsvarende omtolkning, dr. Rathsack gennemfører den modsatte vej for Fuldateksterne 751–1158 og først og fremmest for den fundamentale tekst af 751. Den stammer fra den tid, hvor *jurisdictio* betyder den af en ejendomsret afledte eller flydende besiddelse eller ret til besiddelse. 751-teksten henfører derfor Fulda kloster under pavens besiddelse. Hvad dette indebærer, analyseres nærmere. Forholdene for 26 klostre fra tiden ca. 640 til 1000 gennemgås. De har alle modtaget et paveligt privilegium af typen LD 32/86. De allerfleste kan med føje henregnes under den pavelige ejendomsret i henhold til de anvendte begreber *jus* og *proprietas* samt i henhold til overdragelser til pavestolen. Men for enkelte klostres vedkommende kan intet sikkert anføres.

Uanset disse få undtagelser er der ført en overvældende argumentering for, at Fulda blev et paveligt kloster ved i 751 at komme i pavestolens *jus* og *dicio* og blive overdraget til stolen. Overdragelsen skete ved Fuldas stifter Bonifatius, for at ingen anden gejstlig efter hans død skulde bemægtige sig klostret og dets besiddelser. Alle andre gejstlige personers ejendomsretlige krav imod klostret blokeredes. Det var en beskyttelse, der opnåedes, ikke en frigørelse fra bispemagten – en protektion, ikke en eksemption. Noget ganske andet er, at Fulda og Fuldas abbed i løbet af århundreder erhvervede så mange forret tigheder fra pavestolen, at de siden 1050 udgjorde en delvis eksemption. Men det er en anden historie, som iøvrigt også berøres i det digre værk. Afgørende er i denne sammenhæng, at det er lykkedes dr. Rathsack ved skarpsindighed og en kæmpemæssig flid at tolke dybtliggende lag i privilegie-teksterne på en ny og inspirerende måde. Det sker i kapitel 1, der er bogens mest helstøbte afsnit.

Kapitel 2 omhandler eksemptions- og tiendepolitik. I midtpunktet står denne gang syv paveprivilegier for Fulda. I forbindelse hermed bearbejdes seks paveprivilegier for andre klostre, som E. Ewig i 1974 delvis har frikendt for beskyldninger for uægtighed. Det er tekster til Luxeuil, Remiremont, S. Croix i Meaux, Rebais og Bobbio samt et ukendt dobbelt-kloster. I vor bog bliver de alle dømt uægte.

Oprindelsen findes i Luxeuil, der søgte at forandre sin stilling fra at være et paveligt ejet til at blive et eksimeret kloster. I forbifarten besvares spørgsmålet om, hvem der var stiftsbiskop for Fulda. Der har været tvivl derom – både ud fra beliggenheden og histo-

riens gang. Den ovenfor omtalte proces med Würzburg har spillet ind. Mange har ment, at biskoppen her var Fuldas stiftsbiskop. Dr. Rathsack viser med uigendrivelig styrke, at det i den af ham behandlede periode har været ærkebispens af Mainz. Der opregnes 21 argumenter herfor, stærke og mindre stærke mellem hinanden (s. 120–124).¹ Det er en af svaghederne i forf.s arbejde, at han ikke nænner at se bort fra og udskille argumenter, som kan tolkes i en vis, af ham ønsket retning. Man bør økonomisere med argumenter. Få kraftige bevisgrunde er nok og tæller mere end mange grunde på række og geled. – Som et ekskurs inde i teksten behandles: Striden mellem Fulda, Würzburg og Mainz 787–800. Det er en af de mangfoldige »ekstrature«, hvis man kan sige sådan, som forf. indlader sig på. Flere af dem er interessante nok, men de tynger og forlænger bogen i høj grad. En ekstratur om synoden i Mainz år 1049 handler om et protokollat fra synoden, herunder om ærkeidiaconater af ældre og yngre ordning. For tiden efter 1049 er tilhørsforholdet det, at Fulda geografisk lå i Würzburg stift, men retligt set var eksimeret (fra Mainz). – Med hensyn til dr. Rathsacks videnskabelige grundholdning og hans vurdering af kolleger kan det bemærkes, at de hidtidige forskere har skævet til hinanden og sommetider efterlignet hinanden lidt vel meget. Derfor kan han betegne deres resultater som »diffuse, spekulative og delvis uforståelige« (s. 121). Det kan vel være rigtigt i denne forbindelse, men er unødigt hårdt sagt. – Dr. Rathsack begynder derimod fra grunden af. Han går ustandselig til kilderne, til den utrolige mængde af grundstof, trods al den møje det koster. Han gør det – synes jeg – med godt resultat.

Der næst tages tiende-politikken op. Det sker for at kunne vurdere fem afskrifter (såkaldte enkelt-kopier) af privilegier for Fulda. Derfor gennemgås de kloster-privilegier i 150 år, der indeholder en tiende-bestemmelse, ti ialt. Imod ægtheden af det første af disse anføres en række argumenter, som langt fra alle har samme styrke. Der konkluderes, at alle kloster-privilegier fra før ca. 880, der giver ret til tiende, er uægte. Udlægningen virker overbevisende. Men der er taget nogle ekstrature ind imellem, f. eks. s. 149 om datering af en tekst til Hadrian 2. eller Hadrian 3. og s. 149–151 om en nærmere bestemmelse af denne teksts forlæg. For at læseren ikke skal tro, at forf. går af vejen for problemer, tages de ældre kongelige og kejserslige breve, der giver Fulda ret til tiende, op til behandling. Dr. Rathsack erklærer dem efter en indgående drøftelse for uægte. Først med året 875 findes et ægte kongebrev, der tildeler klostret denne ret. Resultatet ligger nær op ad Edmund E. Stengels. Det er en af de få forgængere, der ikke skældes særlig ud i bogen. Forfalskeren bag denne virksomhed bestemmes nu også anderledes, end Stengel gjorde det. Det menes af dr. Rathsack at være MEGINHART. Han når frem hertil efter en omhyggelig og langstrakt stil-sammenligning. Den medtager intetsigende ting. Men et karakteristisk begreb som *amminiculum* er fundet frem som en art lede-ord for Meginharts stil.

Prestige-politik er overskriften på kapitel 3. I midtpunktet for undersøgelserne står to pavelige privilegier fra 969 og 994. De er trykt af E. J. F. Dronke som nr. 713 og 725. I den førstnævnte tekst bestemmes, at abbeden af Fulda skal føre forsædet eller have første rang blandt alle Tysklands og Lothringens abbeder (*ante alios abbates Gallie seu Germaniae primatum sedendi in omni loco quo conveniant obtineat*). Han skal desuden være ærke-abbed (*archimandrita*). Dr. Rathsack kaster nettet vidt ud og inddrager andre privilegier, der giver formelle fortrin, såvel forrang som førsterang (vikariater og pri-

¹ Afsættelsen af Fuldas abbed ved ærkebispens af Mainz i 1013 viser med sikkerhed en stiftsbiskoppelig handling. – Men at samme ærkebisp i 1011 (i et falsum) optræder som grænselægger for Fuldas advokatur, kan eventuelt skyldes, at han var valgt til opmand *ad hoc* (begge argumenter anføres imidlertid s. 124).

mater). En undersøgelse af teksterne fra tiden 900 til 1100 efterlader et særdeles uoverkueligt billede af pavernes privilegie-politik.

Den kendte retshistoriker Paul Hinschius har, for så vidt tyske forhold angår, erklæret, at pavestolens politik kun lader sig forklare, hvis det antages, at pavestolen har handlet i uvidenhed. I sporet på ham finder vi en af lederne af Monumenta Germaniae Historica, Horst Fuhrmann. Han mener, at der snarest er tale om letsindighed fra pavestolens side. Begge forgængere har standset ved en tilsyneladende uløselig strid mellem tekster, som på samme tid opretter flere primater inden for samme område. Begge har derfor søgt at omtolke retsindholdet i teksterne til kun at tildele modtagerne en vag forrang. Dette synspunkt lader sig ikke opretholde. Pavestolen har ingenlunde handlet i uvidenhed eller letsindighed, siger dr. Rathsack. I netop denne sammenhæng og for netop denne tid kan han vel have ret. Han har jo en næsten sensationel afsløring at bringe: de allerfleste primats-tekster er uægte (s. 189–190). Dette er et af de smukkeste resultater i bogen og et, man må lykønske dr. Rathsack med. – Skyldfritagelsen gælder dog ikke i bred almindelighed. Pave, kardinaler, notarere, skrivere og bullatorer kan sommetider have handlet i en smule uvidenhed, sommetider lidt letsindigt, sommetider under pres. De kan også være narret. I *Liber Extra* findes en tekst af 1198, der opregner nogle af de fif, kneb og tricks, som forfalskere boltrede sig i ved pavelige breve.²

Jeg vender nu tilbage til de to Fulda-tekster. For deres skyld gennemgås vikariats- og primats-tekster fra 8. til 11. århundrede indtil 1048. Dernæst bearbejdes tilsvarende prestige-tekster for ærkesæderne i Magdeburg og Trier og endelig for det franske kloster Fleury. Det, jeg tidligere har kaldt ekstrature, er nu blevet hovedsager. Af 104 sider handler kun 24 om Fulda-tekster. Hvis bogens titel ikke burde være rettet ind herefter, burde det være kommet frem på anden måde. Det kunne være markeret utraditionelt, ved påtrykning af stednavne på omslaget: Canterbury, Korvey, Cuéo i Spanien, S. Denis, Dols, Homblières, Essen, S. Martin i Tours, Reichenau, Werden, Alsleben, Arneburg, Nienburg, Rodas, Monte Cassino og Bobbio. Det er blot nogle, jeg tilfældigt har grebet ud af bogen. Der findes jo intet person- og sted-register, hvilket er en utilgivelig svaghed. Hvordan skal disse forsknings-resultater blive kendt på rette sted og af rette person? De angår jo så meget andet end Fulda.

Med hensyn til Magdeburg bliver to tekster sammenlignet. Den angiveligt ældste fra 981 påvises at være yngre end en tekst fra 1002, som den har plyndret for mange sætninger. Forf. mener, at hvis teksten virkelig havde været fra 981, burde 1002-teksten have henvist til den. Tavsheden antyder, at aldersforholdet er omvendt. Men det er en slutning fra Tavshed og uden værdi. Dette argument burde være slettet. Når det ikke bliver afgørende, så at tankegangen falder med det, skyldes det fem andre grunde, der anføres. De vejer til (s. 198–199). – Det er festligt at se de gamle klerke fuske, fuppe og forfalske på livet løs for at opnå ret til pynte-dækken, sandaler og andre uhyre værdifulde ærestegn. Dr. Rathsack påpeger et par gange i dette kapitel Pseudo-Isidors indflydelse på udformningen af primat-tanken (s. 227–228; se også s. 211 og 607). Det havde unægtelig været rart at kunne finde frem til den slags vigtige ting gennem et register.

Kapitel 4 handler om Emancipationspolitik. Det sysler med seksten tekster fra tiden henad 1050. Fire af dem har været anset for ægte, men dømmes nu ud. Tre får deres ophavs-situation forklaret. Resten er originaler eller skinoriginaler. En af disse, en original fra den sidste dag i året 1046, har et helt nyt retsindhold i forhold til de øvrige pave-privilegier for Fulda. Det analyseres nøje. I dette kapitel ligger vægten overvejende på

² c. 5 De crimine falsi X V 20. – Om pavelig stadfæstelse af omdebatterede og uægte forlæg, utvivlsomt sket under politisk pres, se Diplomatarium Danicum 1. r. II, København 1963, nr. 57 af 1133 den 27. maj.

tolkning og historisk placering, mindre på ægtheds-bestemmelse. Den første original for Fulda af 1024 er offentliggjort som Dronke nr. 736. Her går dr. Rathsack så tæt på, at han tager tegnsætningen op til drøftelse. Herigennem og ved en nytolkning afparerer han visse misforståelser af retsindholdet, som foreligger fra andre forskeres side. De er dog forklarlige, da forfatteren til den latinske tekst med nød og næppe ville kunne få 03 ved en eksamen i nutiden. Originalerne fra de tyske paver Clemens 2. og Leo 9. (1046–47 og 1048–54) omtales meget grundigt. Clemens fra Bamberg ansås flere steder, bl. a. i Fulda, for uretmæssigt tiltrådt. Netop han tildelte Fulda betydelige privilegier, så at kloster og abbeder frigjordes (emanciperedes) i forhold til bispemagten. Abbeden skulle altid indvies af paven, og han kunne i alle sager appellere til pavestolen. Dernæst godkendtes kravet om primat og dermed Fuldas stilling som det førende kloster i Tyskland. Samtidig fratog Clemens abbederne retten til at bruge højere værdighedstegn som ærmekjortel og bispesko (dalmatik og sandaler, de såkaldte pontifikalier). Men da denne ret så gavmilde Clemens ansås for uretmæssig pave, søgte man siden i Fulda at undertrykke netop hans navn som udsteder af privilegier! I Leos tid frembragtes der i Fulda paveprivilegier med falske indskud (interpolationer). Det skete 1048–1049. Den realhistoriske baggrund var klostrets tiende-strid med stiftsbispen i Mainz. Dennes beføjelser over klostret indskrænkedes med lodder og trisser til kun at måtte vedrøre indvielsen af altre.

Det sidste kapitel 5 sætter søgelys på forfalskerne bag abbederne – de altfor dygtige håndlangere. »Otlohs og Eberhards forfalskninger« hedder det. – Fulda havde nået et højdepunkt med hensyn til summen af pavelige forrettigheder i 1057. I det følgende århundrede lægges kun formelle rettigheder til såsom adgang til at bære bispehue og ring (s. 361). OTLOH var fra S. Emmeran. Her har han indsat falske indskud i ægte tekster og lavet helt uægte ting. Han opholdt sig i Fulda i årene 1062–66. Overalt, hvor det er ham muligt, benytter han forlæg til sit forfalsker-arbejde. Otloh er, fastslår dr. Rathsack, forfatteren til både den første og den anden fortegnelse over privilegierne i Fulda (s. 379, jævnfør s. 392 og for konsekvenserne s. 395). EBERHARD var munk i Fulda og skrev to bind med breve (diplomer) senest år 1158. De er prentet med hans egen hånd og er genafskrevet og kopieret vidt omkring i middelalderen. På Eberhards tid var der indtrådt en foræmelse af det forhen så velstående kloster. Megen jord var forlenet bort til verdslige fyrster. Det gik bl. a. ud over hjælpen til de syge og fattige. Eberhards idé med sit forfalske-arbejde var ideel og derfor, efter min ringe mening, ikke u-rosværdig. Han ville hjælpe med til at genrejse godgørenheden. – I sit første bind viser han sig som »en i det store og hele paalidelig afskriver«, påstås det. Det gælder ikke indskuddene, som jeg kunne tænke mig at betegne som frække. Andet bind indeholder for det meste afskrifter af Otlohs konstruktioner, menes det. Det forsøges godtgjort ved en meget omfattende stil-undersøgelse. Den vil adskille Otlohs og Eberhards latinske stil fra et (eller flere) forlægs. Kun syv af de 29 pavelige tekster i Eberhards andet bind hviler ikke på forlæg fra Otloh, hedder det konkluderende (s. 456). Forf. vedgår, at undersøgelsen indebærer »metodiske risici« (s. 396). Vi vender derfor tilbage til den. De fleste af teksterne i det andet bind er næppe meget værd som det, de giver sig ud for at være: pavelige privilegier. De har derimod interesse som kilder til noget helt andet, Otlohs, og Eberhards – samt Fuldas historie på deres tid.

Når nu de fleste pave-tekster hos Eberhard er mere eller mindre forfalskede, rejser det med nødvendighed kravet om en tilsvarende undersøgelse af kongebrevene hos ham. Til held for læseren har dr. Rathsack ikke foretaget denne ekstratur. Det foreslås imidlertid, at Otloh er den virksomme ånd forud for Eberhard. Han har sammenstillet de uægte pave-diplomer. Det er ofte sket i hast og på en klip-klister-agtig måde, altså kalejdoskopisk. Det er en af grundene til, at det så længe har været uigennemskueligt for forsk-

ningen, at der gemmer sig otlohske forlæg bag Eberhards uægte tekster. Forholdet til pavestolen stod i forgrunden for Otloh, d.v.s. Fuldas egenskab af paveligt kloster med deraf følgende rettigheder og pligter. Dertil kom hans åbenlyse fjendtlighed mod bispedømmerne i Mainz og Würzburg. For Mainz's vedkommende gjaldt det en strid om tienderne. – Eberhard træder noget tilbage efter de her forelagte resultater. Han anbringer fremmede indskud i tekster, der i forvejen var uægte – galdeæbler på kunstige blade, om man vil. Han bliver interpolatoren. Forf. antager så, at netop Eberhard har tilintetgjort de kunstige blade, de otlohske forfalskninger (s. 442). Det lyder kønt og passer godt, men hvor er dokumentationen herfor? Der er i hvert fald ikke 21 argumenter herfor, ikke engang 21 svage ditto. De kan f. eks. være forlagt og siden forsvundet. Intet, overhovedet intet vides. Der er siden hans tid gået nok af år, årtier og århundreder, hvor et eller andet kan være sket med nogle afskrifter. Det må betegnes som betænkeligt for en videnskabelig afhandling, at forf. overbeviser sig selv om, at Eberhard sandsynligvis har tilintetgjort sine forlæg fra Otloh. Et par tekster, han ikke har brugt, påstås forsvundet ved samme lejlighed (s. 433).

Det er lidt af en lettelse, at der, nu vi sysler med en stiftelse, hvis hele liv og kraft lå i ånden, dog er nogle få ord, jeg tror det er fem sætninger, om Eberhards syn herpå. Mellem medlemmerne i munkesamfundet bør der herske »fred og samdrægtighed«; disse ord indsætter han ofte som et af sine indskud (s. 443). Hovedfjenden er for ham den verdslige adel. Den har forringet klostrets besiddelser og derved mindsket brødrenes muligheder for at pleje de syge og hjælpe de fattige. Motivet for Eberhard er altså ikke frihedsløst, pragtsyge eller godsgriskhed. – Af mindre fremtrædende tekst-forfalskere kan nævnes MEGINHART fra Fulda omkring 860, abbed ABBO af Fleury omkring år 1000, THEODERICH af Fleury, Amorbach og Fulda omved 1020 samt abbed EGBERT af Fulda henad 1050. – Af Fuldas 65 kendte pave-privilegier er næsten $\frac{3}{4}$ uægte.

Efter at jeg ovenfor har gengivet forfatterens fremstilling, omend med visse kritiske indvendinger, nødes jeg nu til at lægge afstand mellem ham og mig selv. Det gælder kapitel 5. Jeg kan for det første ikke godkende betegnelsen af Eberhard som en stort set »pålidelig afskriver«. Forf. skelner mellem, hvad han kalder hans bedste afskrifter, hans »noget ringere« og den tredje gruppe med »grove rettelser«. »I ingen tekst er der tale om indholdsmæssige forfalskninger«, siger forf., »kun om grammatikalske ændringer, stilistiske rettelser, forkortelser og tilføjelser af enkelte ord« (s. 391). Blandt de såkaldt bedste afskrifter er nr. I–III. »Afskriften svarer nøje til sit forlæg«, hedder det om hver af dem (s. 388). Men de hertil svarende noter 130–132 viser flere tilføjelser og udeladelser. Om nr. XXI siges det, at Eberhard atter ret godt følger sit forlæg (s. 390). Men note 145 viser, at flere ændringer må gå ud over meningen. Det er indholdsmæssige forandringer fra en bevidst arbejdende, upålidelig afskriver. De såkaldt grovere rettelser antager, som det fremgår af noterne 147–150, groteske former. Note 149 siges at indeholde »mere omfattende stilistiske ændringer, som dog i intet tilfælde tilsigter forandringer i tekstens indhold«. Den lyder:

Jfr. følgende afvigelser: quod vocatur udgaar, per te rettes til per eum paa rasur, impertiri i arengaen ændres til prebere. Følgende ord tilføjes i petitio: de iusticia vestra quam a nobis exigere debetis. Derimod udelades quod dicitur, hvilket ogsaa gælder re i reconcedere og reconfirmare. Derefter indskydes – uvist af hvilken grund – bestemmelsen om pontifikalier, men i komprimeret formulering: *Concedimus ergo vobis ex decreto predecessorum nostrorum pontificum romane sedis usum dalmatice ac scandaliorum* (de fremhævede ord findes i forlægget). Ordene concedimus etiam atque erstattes med insuper et, ordene et dilectissime fili udelades, fuldensis ecclesie tilføjes. Ordene pro magno nostro amore et nimia dilectione quam circa vos habemus et habere deinceps

cupimus omskrives til: pro magno munere et amore. Ordet et tilføjes foran ortis og ac foran diversis. Ordet vestrum udelades foran fuldense monasterium, autem tilføjes efter specialiter. Ordene ita ut nisi ab abbate monasterii ipsius fuerit invitatus nec missarum ibidem sollempnia celebrare presumat omskrives til: ab hoc loco prohibemus ita ut nec missarum ibidem nisi ab abbate rogatus fuerit. Ordene dulcissime filii udelades. Eberhard ændrer dernæst fra auctoritate sancti Petri apostoli et nostra eius indigne vicarii til auctoritate nostra et beati Petri apostoli cuius indigne locum et sedem possidemus. Derefter udelades forlæggets herefter følgende bestemmelse om pontifikalier, der som omtalt er bragt ovf. Konsekrationsbestemmelsen omskrives fra: Abbas vero non nisi a nostra apostolica sede benedicatur a qua benedici iure debet til: Abbas ecclesie vestre non nisi ab apostolica auctoritate et a nostra sede benedicatur a qua benedici debet. Omskriver fra: de eadem nostra apostolica sede tantum iudicium expectet til: ab apostolica tantum sede iudicium expectet. Ordet auctoritate udelades foran antecessorum, hvilket tillige gælder vestro foran fuldensi monasterio. Tilføjer censura foran obtestatione og – over linien – ordet decernimus. De sidste ord i sanctio udelades: ut in celesti sede glorietur. Udelader B. V.

Der er ikke længere tale om nogen afskriver, men om en selvbestaltet redaktør eller manipulator. Ved forf.s karakterisering af Eberhard kan man rigtignok mærke, at han ikke har års erfaring med latinske tekster i hundredvis. Han kender tilsyneladende ikke ret godt den almindelige type af afskriver. Hovedindtrykket af dem er: sjuskethed. Nu ved jeg godt, at vægten for forf. ligger i udsagnet om, at der ikke er indholdsmæssigt *forfalskninger*, ejheller *interpolationer*. Men hvor går grænsen over for de bevidste *manipulationer*? Hele kapitlet drejer sig om tilføjelser, ombytninger og udeladelser af ord, vendinger og sætninger af den ene eller anden størrelsesorden. Forf. indtager en synes det mig, tendensbestemt, undskyldende holdning. Det er, som om Eberhards virksomhed skal reddes som en for forskningen vigtig genstand.

Den latinske stil behandles udførligt i en undersøgelse tekst efter tekst. Dér gøres det vanvittigt svære forsøg at skille Otlohs latinitet fra Eberhards. Tekst nr. LI er efter udsteder og modtager fra efter Otlohs tid. Forf. søger alligevel at bringe den ind under ham ved at opstille fem forlæg fra før Otlohs tid. Nu afviger Eberhard LI fra forlæggene på en række punkter, bl. a. dette: »Tilføjer ordene *in honore domini salvatoris consecratum et a regibus et principibus ditissime locupletatum*. De første fem ord stammer sandsynligvis fra Otloh, de sidste syv med sikkerhed fra Eberhard, eftersom denne ufravigeligt viser sig interesseret i bestemmelser, der beskytter klostrets besiddelser« (s. 424–25). Her er en sætning klippet over midt i og delene henført til hver sin ophavsmand. Er det virkelig muligt at gøre dette? Ved den forudgående tekst XLVII tales der allerede om, at oprindelig otlohske ord efter alt at dømme er gjort til eberhardske (s. 419). Hvad nu, hvis det er tilfældet også i tekst LI med de citerede fem ord, der »sandsynligvis stammer fra Otloh«?

Side 375–376 ses det ved en fortjentsfuld gennemgang af en sammenstykket tekst J. *2569, at tre ord er karakteristiske for Otloh: *potestas, imperatorum* og *patriarcharum*. Men som argumenteringen skrider frem, annekteres flere og flere ord, vendinger og synspunkter som otlohske. Målet er at få flest mulige tekster hos Eberhard erkendt som opbygget over otlohske forlæg. Dette er forf.s tendens. Under forløbet af stil-sammenligningen vedgår forf., at oprindelig otlohske stil-elementer er optaget af Eberhard og gjort til hans egne (flere steder s. 426–428). Eberhard plagierer Otloh (s. 431). Jeg tør slet ikke tænke på, hvis Eberhard har ordnet sine kladder – for dem må han vel have haft (?) – på samme måde som jeg gør ved mine forarbejder til udgivelse af breve: alle breve fra Løgum for sig, alle Sorø-breve, alle Skåne-breve, alle estiske breve o.s.v. Det sker af praktiske grunde, for hver af de nævnte grupper har en speciel fælles overlevering. Hvis Eber-

hard har udarbejdet nogle af de sidste tekster i sit andet bind tidligere end nogle af de første, styrer dele af forf.s argumentation til jorden. Eberhard kan f. eks. have gjort det af praktiske grunde. Han kan (rent hypotetisk tænkt) have samlet de tekster under ét, som skulle rettes fra at forbyde til at tillade brugen af værdigheds-tegn (pontifikalier). En anden rent hypotetisk gruppe kunne have været de tekster, der skulle have tilføjet en hospitals-bestemmelse. Tankeispind? Javist, men det er jo langt fra givet, at han i sin arbejdsgang er gået frem efter rækkefølgen i de fortegnelser, der forelå for ham.

Forf. er klar over de metodiske risici, han har løbet. »De er dog uundgåelige«, siger han (s. 396). Det gælder kun, hvis man vil fremtvinge resultater. For en læser synes det klart, at forf. rider på sin tendens: Otloh skal gøres til hovedmanden, Eberhard til hans lidt mindre betydelige efterfølger. Kapitel 5 er efter min opfattelse det svageste i bogen. Jeg skal ikke nægte, at jeg, hver gang jeg begynder læsningen af det, gør det med et gys. Så bliver jeg overbevist og ender dog i den stærkeste tvivl.

Man finder ikke hos dr. Rathsack nogen afstandtagen fra de flittige forfalskere. Tværtimod, tør jeg næsten sige, for uden fusk og fup ingen fightende forskning. Det er for så vidt beklageligt, at forf. ikke har taget stilling til problemerne omkring disse gejstliges kriminelle virksomhed. Hver af dem må vel formodes at have bekendt falsknerierne for sin skriftefader (?). De hørte på den måde til inden for samvittighedens område, det såkaldte »indre ting« (*forum internum*). Men da de falske tekster var beregnet på virkning udenfor, såsom opfundne bestemmelser om tiende, kunne de få forvaltningsmæssige og strafferetlige følger i »det ydre ting« (*forum externum*). Hvordan har brev-forfalskere været betragtet i datiden? Et eksempel fra 823 løfter fligen en smule herfor, og jeg vender straks tilbage hertil. Til sidst anfører dr. Rathsack, at forfalskninger kan opfattes i et retshistorisk perspektiv. De kan være udtryk for forsøg på at sætte en lovgivning i form af privilegier i gang hos pavestolen i pagt med tidernes vekslende politiske og økonomiske krav (s. 459). I nogle tilfælde lykkedes det for Fulda at trænge igennem på denne, synes jeg, højst bagvendte måde. Hvis forf. har ret, kan man måske kalde disse selvbestaltede initiativer for en smule demokratiske. Den (i teorien) mere eller mindre enerådende lovgiver fik derved kraftige tilskyndelser til at tage større hensyn til ansøgerparten, end det ellers ville have været tilfældet.

I et enkelt tilfælde blev forfalskningen opdaget og tilbagevist ved pavestolen. Fulda måtte før 823 tåle indgreb fra sin stiftsbiskop, ærkebispem af Mainz. En nytiltrådt abbed, den bekendte Rabanus Maurus, var kommet til Fulda fra Tours. Dér besad man uden tvivl et kirkeretligt kampskrift *Collectio sancti Dionysii*. Rabanus kan have medbragt viden om det til Fulda. Forsøg på frigørelse fra stiftets biskop praktiseredes da af pavelige klostre som S. Denis og Luxeuil. Den uægte tekst er tilintetgjort, men har givet nedslag i senere fuldensiske enkelt-kopier. Den har ligget på denne linje: stiftsbispen skulle ene og alene have adgang til at indvie andre i Fulda. Paschalis 1. fik dette stykke forelagt. Han lod brev-bærerne fængsle og truede abbeden med bandlysning (s. 166–171). Forf. kalder denne pavelige reaktion »ekstremt kraftig« (anderledes s. 650). Selvfølgelig er bandet ensbetydende med, at de livs-opholdende nådemidler fratages en person, og det er særlig grelt, når det drejer sig om en abbed. Men paven har kun truet hermed (*Rabanum excommunicare minatus est*). Det er noget ganske andet end at føre straffen ud i livet. I virkeligheden synes det kun muligt at betegne pavens reaktion som en markeret irettesættelse. Hvis der kan generaliseres herfra (og det kan der naturligvis ikke), så har brev-forfalskning, så længe den holdtes inden for kirkens afgørelse, kun været en *peccatum*, ikke *crimen* (kun en synd, ikke en forbrydelse). Det løfter lidt af fligen for, hvorfor man kunne forfalske så ivrigt i Fulda, at det tidvis udviklede sig til en sport.

En indvending kan gøres mod forf.s brug af tabte tekster. Side 238–239 nærmere forf.

sig i betænkelig grad grænsen for det videnskabeligt tilladelige. Der henvises i et paveligt pallie-privilegium for ærkebispnen af Mainz af 1032 til privilegier for hans forgængere. Det må bl. a. gælde en tabt tekst fra 1011 til hans forgænger ærkebisp Erkanbald. I privilegiet af 1032 fik ærkebispnen ret til pyntedækken (*naccus*) og bærekors (*crux gestatoria*). Altså må den tabte tekst fra 1011 som den første have bevilget begge disse æresrettigheder, siger forf. Rigtigheden afhænger af, at henvisningen i 1032 er absolut korrekt. – Dernæst siger forf., at ærkebispnen af Magdeburg utvivlsomt har anvendt denne tabte tekst 1011–1012 som forlæg for uægte tekster og tekstdele. De hedder Z. 600 og Z.*738 – det er ligesom orienteringsløbere, der møder en i en skov med uforståelige symboler og tal sat på sig. Endvidere har den tabte tekst nok været forlæg for pavestolens skrivere for et snart efter udstedt pallie-privilegium for Magdeburg og et senere for Salzburg (s. 238–239). Omend det fra forf.s side sker med forsigtighed og forbehold, ligger der en lidt for dristig slutning fra en tabt tekst. Dernæst er det – omend det stadig sker med forsigtighed – tvivlsomt at gøre teksten til grundlag for påfølgende skrivelier i Magdeburg og Rom. Det må ikke glemmes, at menneskene dengang var ligeså kloge som vi, hvis »vi« tør fremhæve os selv sådan. Kancellisterne havde sandelig også hukommelse! De slog ikke efter i forlæg og formularbøger, hver gang de skulle formulere en sætning. Ifølge abbed Wibald af Korvey fandtes der omkring 1122, da han trådte i kejserhoffets tjeneste, folk dér, som kunne huske, hvordan man efter årtiers praksis skulle skrive til paven. Ord og vendinger var »ligesom afvejet og afmålt i hukommelsen« (*qui uerba que ad dominum papam . . . ab imperatore diriguntur tanquam appensa et dimensa memoriter retinebant*).³

Side 235 tales der mere virkelighedsnært om »direkte eller indirekte forlæg«, jævnfør s. 276. Side 311–12 hedder det, at begreber og politiske mål har været nærværende for en pave som brevforfatter, uden at man i den forstand kan tale om forlæg for et paveligt privilegium. Side 450 tales der om, at teksten har været forelagt eller i hvert fald omtalt for paven. Det er betydelig mere acceptabelt end at ville påvise et muligt forlæg, hver gang en ordret overensstemmelse foreligger. Brugen af verbaloverensstemmelse er det vigtigste »bevis« hos forf. Selv om enkelte misvisninger forekommer, er brugen gennemgående sund og overbevisende. En fin verbaloverensstemmelse foreligger eksempelvis s. 218. – Forståelsen af tidens latinitet forekommer også tilfredsstillende. F. eks. opfattes *esse videtur* rigtigt som *lig est* (s. 121 i tilslutning til H. Goetting).

Foruden tekstsammenligninger er skriftsammenligning et nødvendigt instrument for forskeren i samme situation som forf. Det første hører under de indre, det andet under de ydre kendetegn eller kriterier. Skriftsammenligning bruges nogle gange af forf., men ikke på tilfredsstillende måde. En enkelt-kopi fra omkring 1050 har en skrift, som er identisk med skriften i enkelt-kopien af Dronke 748. »Det er hidtil ikke konstateret«, siger forf. (s. 337). Men det må tilføjes, at det hidtil heller ikke er dokumenteret. For forf. har ikke ført bevis for sin påstand ved at meddele, hvilke bogstaver og forkortelsestegn (abbreviationer), der er fælles for de af ham identificerede skriverhænder. Det er muligt, at forf. har overtaget den kavaler-mæssige behandling af de palæografiske problemer fra nogle af sine forgængere. Men det er ikke nok for at nå det ønskede videnskabelige niveau. Wolfgang Seegrün har i sin bog om de ældre pavebullaer for Hamborg stået over for lignende palæografiske problemer. Han dækker sig helt anderledes ind med argumenter. Dansk tradition ligger på samme linje.⁴

³ Dipl. Danicum 1. r. II, nr. 109.

⁴ Wolfgang Seegrün, *Das Erzbistum Hamburg in seinen älteren Papsturkunden. Studien und Vorarbeiten zur Germania Pontificia 5, Köln–Wien 1976, s. 47–48 og 54–61.* – Erik Kroman, *Dansk Palæografi. Nordisk Kultur 28 A, København 1943; Niels Skyum-Nielsen,*

En smule kritik kan rettes mod forf.s dateringer. Jeg finder i forf.s arbejde kun én begrundelse for dateringen af Codex Eberhardi til »senest 1158«: Eberhards yngste tekst daterer sig til dette år (s. 379 og 434), men det er da muligt, at der er andre. Teksten Dronke 820 føres tilbage til et ægte forlæg fra Hadrian 4. (1154–1159), udstedt til abbed Marquard af Fulda. Det tidsfæstes til 1154–58 (s. 360 og s. 455). Jeg kan ikke kontrollere det senest mulige år. Men da Hadrian var pave endnu 1159, ville jeg, hvis der ikke foreligger anden grund end den ovenfor nævnte, uden et øjeblikks betænkning rykke dateringen til 1159. Det er imidlertid helt klart, at 1154 er forkert. Kun datoen er bevaret af tidsangivelsen, og den er den 6. juli (s. 434). Hadrian blev pave den 4. december 1154 og indviedes dagen efter. Han kan derfor umuligt have udstedt en bulle den 6. juli dette år. Det først mulige år må blive 1155, dateringen herefter 1155–1159 (?). – Et par andre steder synes forf. at kræve en lidt snævrere datering, end materialet med fuld sikkerhed kan tillade (s. 376 og 379 om J.*2569 samt s. 392 om den tredje og fjerde liste). Iøvrigt kan det bemærkes, at dateringerne i bogen, der nærmest optræder i massevis, ellers synes gennemført på en vellykket måde, der virkelig gør forf. ære.

Forf.s ellers så dygtige argumentering slinger lidt, hvor der bliver tale om slutninger fra tavshed (*e silentio*) som nævnt i eksemplet ovenfor. Fulda blev bekræftet som paveligt kloster af Henrik 2. ved det såkaldte Heinricanum af 1020. Tre dage efter stadfæstede Henrik ældre kongebreve for klostret, uden at det som i Heinricanum betonedes, at Fulda stod under pavestolens *dicio*. En gentagelse i det nye kongebrev ville være overflødig. »Netop udeladelsen beviser, at Henrik 2. opfattede sine forgængeres udtalelser om, at Fulda henhørte under pavestolens *dicio* som ensbetydende med pavestolens *ius* til Fulda« (s. 78). Men en udeladelse beviser ikke noget som helst. Udeladelsen kan skyldes andre forhold – hvorfor ikke hastværk og sjusk hos skriver eller dictator (brevforfatter). En noget tilsvarende fejl hos forf. gælder en skriver, der af en forsker har fået det fordringsløse navn m. Han har skrevet indholdet af en række Fulda-privilegier bag på teksterne til og med 1048 eller begyndelsen af 1049. I indholds-angivelserne omtales for det meste Fuldats tiende-ret. Nu vil forf. datere hånden m inden en tekst af den 13. juni 1049, Dronke 750. For m har ikke påtegnet originalen af denne dato (s. 349). Hans aktivitet kan dog ikke tidsfæstes på grundlag af denne unkladelse. En helt klar systematisk og kronologisk aldeles fast påtegnings-virksomhed behøver ikke at foreligge for m.⁵ Hans unkladelse af at påtegne Dronke 750 kan f. eks. skyldes sygdom eller forglemmelse.

Hvad den sproglige udtryksform angår, er den klar og præcis. Den tynges dog af for mange omstændeligheder. Når et privilegium nævnes, sker det næsten altid med angivelse af både dag og år. Side 448 præsenteres fire privilegier som »omfatter Stefan 5.s af 29.5.891, Benedikt 4.s af 18.5.901, Johs. 10.s af 19.5.917 og Leo 7.s af 13.5.936«. Side 324 hedder det: »Fælles for de tre omtalte tekster er dels deres ægte eskatolok og dels deres afledning fra de to af Clemens 2. udstedte privilegier: Dronke 747 af 29.12.1046 og Dronke 748 af 31.12.1046. Førstnævnte tekst har tjent som forlæg for den præ-Eberhardske tekst, som Eberhard har afskrevet i sin codex s. 44, og som oprindeligt har haft navneparret Benedikt (7.)-Werner, og som har været dateret til 21.1.975. Sidstnævnte tekst har tjent som forlæg for to præ-Eberhardske tekster, som Eberhard har afskrevet henholdsvis s. 32 og s. 35, og som oprindeligt har haft navneparret Sylvester (2.)-Erkanbald og Benedikt (8.)-Richard, og som har været dateret til henholdsvis den 31.12.(?)999

⁵ Datering efter en manglende påtegnelse fra m.s side benyttes også s. 377–78 hos forf. Haandskriftet »Ribe Oldemoder«. En kritisk Studie, Scandia XIX, Lund 1948–49 (se også sammes anmeldelse af Thomas Riis' disputats: Les institutions politiques centrales du Danemark 1100–1332, Odense 1977 i HT 80, 1980 s. 555 note 38); Anne K. G. Kristensen, Studien zur Adam von Bremen Überlieferung, København 1975, s. 68 note 26.

og april 1020«. Citatet viser, hvor sammentrængt forf. skriver. Han kan drilles med et par fortyskninger som »at indgribe« og »at tilblive« og med de ikke sjældne tilfælde, hvor latinske ord er trængt ind i den danske fremstilling. Forf. har haft særligt besvær med ordet *distinctio*. Enkelte gange bruges det i latiniseret form som distinktion. Det er vel ikke til at misforstå, men betyder jo da mest i dansk: tegn på militære uniformer. Andre gange oversættes det ved del, bind, række og afdeling (s. 15, 162, 452 og 455). Fem synonyme er for mange. De latinske ord er sommetider blevet led i nye sammensætninger som »klosterlibertaspolitik« og »libertasprivilegiepolitik«. Sådanne orddannelser er en slags kentaureer. Det er *mixta composita* – fremmed og hjemligt hægtet sammen. Ord som »quasiautonom« og »quasipolygam« er ikke kønne. At »endossere« betyder at overdrage en veksler ved påtegning på bagsiden. Forf. bruger det om en almindelig påtegning på bagsiden af et privilegium, hvad der er lidt originalt. Det er morsomt at finde en dansk ønskemåde (konjunktiv): »hermed være naturligvis ikke sagt, at kvinder før dette tidspunkt havde adgang til klostret«. Det lyder mundret. Desuden er det ganske sikkert aldeles rigtigt! Efter et par ganges gennemlæsning har jeg på de godt 450 tekst-sider kun fundet få fejl i de af forf. selv omskrevne latinske sætninger. Side 114 må det dog hedde *regimen episcopale*, ikke *episcopalis*.

Udgiverne tages i skole af dr. Rathsack: »J. 2568 er publiceret af Dronke under nr. 447. Ordet *omnium* mangler i sanctio efter *coetu*. Dronkes udgave af J. 2668 = nr. 574 opløser forkert enkeltkopiens *pp.* til *piissimo*. Rigtigt er *perpetuo*. J. 2676 opløser også forkert *pc eius* til *patricius*, hvilket ord Dronke 575 gengiver. Meningen er imidlertid *post consulatum eius*. Ordet *imperatore* gengives forkert af Menzer med *imperante*. Jævnfør – i forhold til *poposcisti* – Stimmings unødvendige rettelse til *proposcisci*« (s. 84, 163 og 224). Da teksterne næppe med det første bliver genudgivet, er denne fortløbende kritik af enkeltheder at forstå som et opgør med overleveringen, der trænger ned under dennes overflade. Teksterne fremtræder nu engang for forskerne i udgaver og sammendrag (regester). De fleste steder er kritikken af udgiverrettelser til teksterne overbevisende. Dr. Rathsack påpeger således, at Zimmermann har korigeret for ivrigt. Han har rettet en pavelig skrifters navn. Det tilsyneladende fejlskrevne *Georgius* er forbedret til *Gregorius*. Denne forbedring er overflødig. Tekster fra samme tid udviser netop formen *Georgius* (s. 273). Det er ud fra et større kendskab til teksterne end en udgiver, at dr. Rathsack er nået hertil, virkelig godt. På den anden side kan forf. andre steder rejse tvivl hos læseren om berettigelsen af sine indvendinger, for eksempel side 375. Dr. Rathsack er iøvrigt så nær ved at blive en udgiver, at han et sted beklager, at han »af pladshensyn« ikke kan publicere 32 tekster (1. 394). Det havde for så vidt også været højst instruktivt for læseren at have dem ved hånden. Men det havde krævet et bind 2 af »Fuldaforfalskningerne«!

Det kan siges, at nogle få af teksterne er affattet på et æsel-latin, der må få det til at krible i fingrene på enhver lidt sprogkyndig person i nutiden. Det har muligvis været en af grundene til, at et par af de ærede forfalskere har ønsket at forbedre – henholdsvis skjule deres egen vankundighed – mest muligt ved hjælp af forlæg. Det har sikkert ikke ene og alene været et ønske om at få tekster og indskud til at se ægte og troværdige ud. Forfattere og forfalskere har næppe alle magtet den ædle kunst at skrive latin.⁶ Eberhard fra Fulda evnede sikkert ikke at udarbejde en ordentlig tidsangivelse med de særheder og dikkedarer, som krævedes, mener dr. Rathsack. Hans fromme forgænger, den påståede overforfalsker i datiden, Otloh fra S. Emmeran, var imidlertid i stand dertil (s. 406). Det er måske en af grundene til, at dr. Rathsack giver ham det bedste skudsmål blandt alle navne i bogen: paver, bisper, munke – forskere, skribenter og skriblende

⁶ Jævnfør s. 296–97 med tekst fra en ellers uangribelig original.

ånder. »Otløh har med virtuositet forenet næsten samtlige foreliggende fuldensiske pavelige privilegiers bestemmelser i een tekst« (s. 376). Han har skabt »en mosaik af otte fuldensiske pavetekster« (s. 438). Det synes at være ord fra en detektiv, der med beundring ser skakter og løbeganget afdækket i et landskab, der vel er undermineret og undergravet, men hvor en mester har været på spil.

Hele bogen er præget af retshistoriske synspunkter. De er i tilslutning til tysk sprogbrug blandt forskerne indbefattet under den diplomatarisk-historiske analyse. Det er et gigantisk opgør med den hidtidige forskning. Formen er blevet skarp, hvad der utvivlsomt vil fremkalde modstand og modkritik. Skarpheden skyldes særlig dette, at ægthed-uægthed er et Ja-Nej-spørgsmål. Her er helt klare standpunkter en nødvendighed. – Gang på gang bringes lange referater af andre forskeres standpunkter, hvad der måske af nogle vil blive betegnet som »kompilation«. Det er sket i anden forbindelse. Men det er nu engang bydende nødvendigt at præsentere *Sitz der Forschung*. Derimod er det ikke nødvendigt at prygle løs på andre. Julius von Pflugk-Harttung er forf.s betydeligste forgænger, hvad angår omfanget af den opgave, han har stillet sig. Hans metode erklæres for kritisabel. Den er spekulativ, ekstremt deduktiv og øver vold på de overleverede tekster, hedder det (s. 86). Harttung har i et ægtheds-spørgsmål »som sædvanligt ikke været i stand til at fælde en definitiv dom« (s. 337). Han har »svingende domme og usikre vurderinger« (s. 394). Der er dog ingen tvivl om, at en forsker lærer igen og igen af dem, han studerer, selv af dem han måtte finde svage! Men forf. følger netop Harttung i dennes retning og spor, selv om han går meget længere med sine absolutte domme, er mere ultraradikal og hyper-kritisk, end Harttung nogensinde var det (s. 6). Der nævnes talløse navne på forgængere. Kun om én har jeg fundet noget rosende udtalt: Harald Zimmermann (s. 267).

Forf. lider af et fuldstændigheds-raseri, der atter og atter fører ham ned i småtingsafdelingen, således s. 79, 96 og 242–43. Problemer, der dukker op inden for hans synsvinkel, gribes, angribes og søges løst. Det er fristende, da dr. Rathsack gennem sit ni-årige arbejde med alle disse spørgsmål har skaffet sig fremragende forudsætninger for at bidrage med sin stemme i den europæiske koncert. Her og dér bringes korte »real-historiske« udredninger, f. eks. om baggrunden for kejserkroningen i 996 af Otto 3. (s. 280–81). Det kan derfor også være tilladt at påpege, at bogen har ganske lidt realhistorisk stof om indsats fra en kvindes side (s. 146–47) og om ufri eller slaver, *servi, mancipia* (s. 342–43 og 382). Klosters godgørelse må vel antages at have været stor. Har den ligefrem været kolossal? De fattige, syge og fremmede er omtalt s. 146, 384–87, 397, 400, 404, 443 og 562 note 123.

Sammenfattende kan det siges, at den foreliggende disputats er en imponerende kraftpræstation. Kilderne beherskes, så at dr. Rathsack har følt sig lokket til ekskursioner og større og mindre ekstraturer inde i bogen. De 22 appendices peger samme vej. Forskningsdiskussionen er ham velkendt, blot har forf. tilladt sig en altfor arrogant indstilling til de fleste forgængere. På den anden side er det velgørende – og vel i længden det absolut nyttigste – med klare eller skarpe standpunkter. – Dr. Rathsacks brug af verbaloverensstemmelser og hans dateringer er for det meste godt og klogt gennemtænkt. Metodisk set bliver læseren vel rustet gennem det indledende afsnit om »arbejdsvilkaar og arbejdsvis« (s. 17–20).

Der har kunnet påvises enkelte svagheder i slutninger fra tavshed og navnlig ved forsoget på at adskille latiniteten hos forfattere og forfalskere. Bortset herfra er tolkningerne gennemgående overbevisende, og vi er nu ved det centrale, særlig de retshistoriske synspunkter. Her er meget godt. Men vi ville gerne have hørt mere. Privilegie-rækken for Fulda ophører henad 1170. Ved en omvurdering af de afgørende begreber fuldbyrdes

efter 1200 opfattelsen af Fuldas stilling som eksimeret kloster (s. 10, 81 og 454–55. Var rettinghederne da så fastvokset, at de slet ikke behøvede at fornyes? I så fald er forholdet modsat det i Norden ved samme tid. Dér forudsættes det, at hver ny pave kunne eller skulle genbevilge privilegier. Siden synes en vis »forstening« af privilegierne at indtræde også dér. Det havde været nyttigt at få dette forhold med privilegiernes eventuelle stedsevarende gyldighed fastslået eller nuanceret af den kyndige nybagte doktor. Det er netop et stykke retshistorie af »juridisk« art, hvor man fortrinsvis opsøger principper og fastslår deres første opdukken og fortsatte brug – f. eks. ved bestemmelse af enstemmighed over for flertalsafgørelse og kollektiv over for individuel skyld. Bogen er næsten udelukkende præget af »historisk« retshistorie, hvis man kan sige sådan. Her går analyserne ofte ned til de mindste detaljer og stiger lejlighedsvis op til sammenfattende oversigter. Alt har på en måde interesse, blot det kan ses eller har betydning ud fra et retligt aspekt. – Trods de tidligere anførte kritiske modbemærkninger betegner bogen en værdifuld tilvækst til vor videnskabelige litteratur på dennes højeste niveau.

Niels Skyum-Nielsen

Per Sveaas Andersen: Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130. Handbok i Norges historie bind 2. Bergen–Oslo–Tromsø, Universitetsforlaget 1977. 382 s.

Siden anden verdenskrig har der hersket interesse for vikingetiden som aldrig før. Denne glæde ved vikingetidskulturen også langt uden for selve Norden er blevet fremmet af den stærkt forbedrede formidlingsteknik, der jo på en måde har gjort verden mindre, idet den har gjort det muligt for folk med vidt forskellige kulturer at mødes. Endvidere har efterkrigstidens afkolonisering bidraget til at mindske den vesterlandske arrogance over for andre religioner og kulturmønstre. Og fortiden nyder godt af vort blikks nye rækkevidde, som har givet den nordiske vikingetid plads inden for verdenskulturernes brogede familie. I vikingernes hjemlande bliver man sig mere bevidst om, at disse vore forfædre ikke primært var vældige krigere – endsige barbarer – men at de stod for meget andet og langt mere interessant såsom kunst, digtning, samfundsorganisation, håndværk og handel. Denne omvurdering får os til at stille en mængde spørgsmål, og det er ikke mindst i en sådan trang til at opdage, at kimen ligger til en ny forståelse af vikingerne.

At skrive om en tidsalder, hvorpå vort syn er under så hastig forvandling som tilfældet er med vikingetiden, er ikke let. Per Sveaas Andersen skriver her en håndbog over især den norrøne del af vikingetiden, og en bog af denne art skal blandt andet fremlægge en slags status over forskningen ved forfattelsestidspunktet. Men selv når det drejer sig om en håndbog, må forfatteren give værket sin personlige profil. Gengivelsen af kildernes indhold og af andre forskeres resultater skal indføjes i forfatterens helhedsopfattelse, og det er især denne som giver enhver bred fremstilling af en historisk tidsalder sit ansigt. Og lad det være sagt med det samme, at jeg sætter Samlingen av Norge og kristningen av landet højt både som håndbog og som lærebog. Det er ikke så meget imod det som forfatteren skriver i dette særdeles solide værk om vikingetiden, at jeg vil fremkomme med nogle kritiske bemærkninger hen ad vejen. Mine indvendinger går snarere på det stof, som ikke er kommet med i bogen. Eller sagt på en anden måde, jeg stiller mig lidt skeptisk over for Sveaas Andersens prioritering af stoffet. Hans historiesyn må også siges at pege bagud. Netop i en tidsalder underkastet hastige forskningsmæssige forandringer er det nødvendigt at opfange kimen til en ny udvikling – så at sige høre ulden vokse på

fårene. Og allerbedst er det når en forfatter kan gå i spidsen for flokken med en lille fakkell. Og her må Sveaas Andersen siges at være meget bundet af sin egen opvækst som forsker, og han sætter sine lærere og disses lærere igen et prisværdigt minde i sin bog om Norge i vikingetiden. Forfatterens binding af de foregående generationers forskning har ført til, at den politiske historie har fået overvægt i bogen og taget plads fra andre vigtige temaer som beboelseshistorie, den materielle og den folkelige kultur – kort sagt selve livsvilkårene for vore forfædre i de omkring tre hundrede år som regnes vikingetiden til. Det er også nok så småt med den plads som vies kvinder, fattige og trælle. De grupper som udgjorde størstedelen af befolkningen må nøjes med en omtale på tre til fire sider. Og kvinden tildeles knap én side i et værk på henimod 400 sider, og det er betegnende nok for at fortælle om, hvorledes hun kunne blive gift. De norske love er da ellers temmelig rige på oplysninger med relation til denne halvdel af folket. Det var ikke mindst i vikingetiden at den norske kvinde havde sin fulde andel i erhvervslivet. Sidenhen belærte kirken hende om, at ydmyghed og tilbageholdenhed var en dyd, og denne synes fortsat at bestå i hvert fald i historikerens værksted, hvor kvinden kun synes at glimre ved sit fravær.

Per Sveaas Andersens bog indgår som andet bind i serien *Handbok i Norges historie*, der løb af stabelen så langt tilbage som i 1964 med Knut Helles værk *Norge blir en stat*. Der skulle således forløbe tretten år fra fremkomsten af bind 3 indtil *Samlingen av Norge og kristningen av landet* så dagens lys. Men der må siges at råde en forbilledlig ensartethed i disposition og struktur mellem bind 3 fra 1964 og bind 2 fra 1977. Adskillige gange er jeg stødt på bemærkninger om, at *Handbok i Norges historie* skulle være skåret til efter Carlssons og Roséns *Svensk historie* fra 1962. Det ville naturligvis have været mærkeligt, hvis ikke man ved planlægningen af det norske oversigtsværk havde skævet til den dengang nylig udgivne svenske fremstilling – også en art håndbog. Men jeg vil gerne benytte denne lejlighed til at pege på, at der findes fundamentale forskelle imellem disse to værker. Det var i vidt omfang Helle som lagde grunden til den norske serie, og han gav værket en på den tid ret usædvanlig karakter: en detaljeret historiografisk redegørelse for den forudgående forskning og en omfattende diskussion af de mest forskellige opfatterser om de samme emner og problemer. Udviklingen inden for historieforskningen var forløbet meget forskelligt i Sverige og i Norge, når det gælder den måde, hvorpå man søgte at udfylde det tomrum, der var opstået i forbindelse med erkendelsen af, at objektivitet sjældent er opnåelig i vort fag. I Sverige satsede man mest på formel metodisk eksakthed og videnskabsteorier, i Norge kom man derimod ind på noget som måske kan betegnes som en art relativitetsteori, hvor en hovedopgave måtte være at forklare, hvorledes norske historikere gennem tiderne har kunnet vurdere de selvsamme kilder til de samme begivenheder på så vidt forskellige måder. Heraf er opstået en nok så udbredt historiografisk tradition, og de nævnte værker af Helle og Sveaas Andersen er i denne henseende meget repræsentative for efterkrigstidens norske historiske skole.

Medens forfatteren af Norge blir en stat er en mester i at sammenføje et konglomerat af meningstråde til en helstøbt fremstilling, mærkes en vis kantethed, når Sveaas Andersen stiller de forskellige forskeres resultater over for hverandre. Når det gælder indlevelse i stoffet og beherskelse af materialet, når *Samlingen av Norge og kristningen av landet* ikke op på siden af sit forbillede, håndbogens bind 3. Derimod har Sveaas Andersens vikingetidsstudier vist sig langt bedre egnet som lærebog end Norge blir en stat. Men alt i alt kan man i forbindelse med begge værker sætte spørgsmålstegn ved, om hele denne historiografiske redegørelse nu også fortsat er inspirerende for læseren. Paradoksalt nok føler dagens student sig mest tiltrukket af de ældste blandt de historikere som inddrages i Sveaas Andersens bog. De gammeldags hermeneutikere synes at være ved at komme i

kurs igen. Hertil kommer, at de allerfleste af de historikere, som omtales i denne bog hører til i det flotte galleri af fortalere for norsk nationalisme igennem halvandet hundrede år. En redegørelse for historiens gang belyst i så høj grad historiografisk har fået nogle uheldige og næppe tilsigtede følgevirkninger. Den cementerer et nationalistisk syn på norsk historie; og kilder, som man ellers forlængst har sat i skammekrogen, vedbliver med at leve i en slags undergrundstilværelse i kraft af den vægt der i værket tillægges skiftende historikers meninger om dem. Samtidig oplever man i denne bog gang på gang, at kilderne kommer i anden række, medens forskellige historikers opfattelse af disse får plads i første parket.

Rygraden i dette værk om tidlig norsk middelalder er rigskongedømmets etablering og udvikling, samt hvad der kendetegnede dette. To konger udgør fremfor andre toppen i denne proces: Harald hårfager, som skabte riget, og Olav Haraldsson, hvem det lykkedes at befæste det. Det er noget specielt for norsk historie at nære en så stor interesse for et rigskongedømme og for spørgsmålet om, hvorvidt dette gjorde sig kraftigere eller svagere gældende fra tid til anden. At netop rigskongedømmets status i forskellige afsnit af den norske middelalder synes at indtage en så betydningsfuld plads, må nok ses på baggrund af landets historie frem til vor tid. Rigskongedømmet og Norges tilblivelse eller opståen betragtes som synonyme, og under kampen for national uafhængighed samlede den historiske interesse sig meget om denne milepæl. Hertil kommer, at i vort århundrede har interessen for rigskongedømmet fået endnu en impuls i den vesterlandske optagede af statsdannelsen som proces. Denne nye begejstring for at granske territoriale enheders organisatoriske udformning, herunder især de politiske aspekter, har givet norske historikere fornyet glæde ved at undersøge deres gamle kongedømme og stadierne i dets udvikling. I Sveaas Andersens værk koncentrerer dette noget abstrakte begreb: en stats dannelse især om de to konger som blev nævnt ovenfor. Meget rigtigt forklarer forfatteren, at Harald hårfagers rigssamling var foregået dels gennem arv og dels ved erobringer eller noget nær konfiskering af større eller mindre områder af landet.

Kildemæssigt holder forfatteren sig ret så ensidigt til Snorris beretning i Heimskringla om Harald hårfagers samling af Norge. Dette er for såvidt forståeligt som Snorri er den eneste af sagaforfatterne der har stillet sig den vanskelige opgave at give en sammenhængende udredning af kong Haralds fremgangsmåde til at blive overkonge over hele landet. Men Snorri er trods alt den sidste i rækken af sagaforfattere som skrev om de tidligste norske konger. Snorris troværdighed er i og for sig utvivlsom; men der indgår i hans forfatterpræg en udpræget hang til at systematisere, også hvor virkeligheden var irrationel og broget. Og her bør man være opmærksom på, at Vestfold alene hos Snorri optræder i sammenhæng med Harald hårfager, og da i forbindelse med kongens fædrene slægt Ynglingernes tilhørsforhold hertil. Men Sveaas Andersen går et skridt videre end Snorri og opprioriterer Vestfold som et udgangspunkt for rigssamlingen. Støtte herfor mener han især at finde ved arkæologiens hjælp. I tidlig vikingetid var Skiringssal den vigtigste »port of trade« for Syd Norge og et betydningsfuldt knudepunkt for transit-handelen mellem Øst- og Vesteuropa. Skiringssals betydning bekræftes tilfulde ved den nordnorske bonde Ottars meddelelser om hjemlandet nedtegnede i England. Og hertil kommer så de imponerende gravhøje i Vestfold. Snorri opholdt sig i Tönsberg i vinteren 1218–19, og det er højst sandsynligt at hans studier af den lokale tradition i området samt synet af de arkæologiske monumenter har påvirket ham til som den eneste blandt kongesagaforfatterne at medtage en omtale af Vestfold i forbindelse med Harald hårfagers historie. Jeg synes imidlertid, at forfatteren af Samlingen av Norge og kristningen av landet ikke i tilstrækkelig grad har taget hensyn til de kilder som var ældre og som blev benyttet af Snorri, og hvori der fortælles om Harald hårfagers baggrund og tidligste

år. Af disse kilder ses, at Harald næsten samtidigt arvede et rige østenfjelds og et andet vestenfjelds. Og den mest nærliggende årsag til, at netop Harald hårfager fostrede tanken om at forene Oplandet og Sjølandet var ønsket om at styrke sammenholdet mellem sine arveriger. For en konge hvis rige strakte sig tværs over Norge må en erobring både mod nord og mod syd have styrket kernen i hans oprindelige rige, som således har dannet udgangspunktet for samlingen af såvel det »ytra sem efra« under en overkonge.

Metodisk er det lidt vanskeligt at følge forfatteren i hans kildevalg på dette punkt, hvor han vælger langt den yngste kilde uden at give de ældre og mindre harmoniserede kilder synderlige muligheder for at komme i betragtning. Det skal ellers straks tilføjes, at Sveaas Andersen udviser en tilbundsgående fortrolighed med den norrøne litteratur. Også hans kendskab til den norrøne filologi er upåklageligt, og han håndterer med sikkerhed selv de mest krævende skjaldedigte. Det gælder her som overalt i Sveaas Andersens forskning, at han aldrig hopper over hvor gærdet er lavest. Behandlingen af problemerne præges altid af gennemførthed. Flotklingende fraser og floskler ligger ham fjært og er heller ikke påkrævede for én som kan sine ting så grundigt. Når det gælder netop det norrøne kildemateriale skriver forfatteren imidlertid sin bog på et noget vanskeligt tidspunkt. I flere generationer har forskningssituationen været den, at man har klippet væk og hugget ned, og snart ligner feltet en kæmperydning i en skov. Men nu er man så småt begyndt at gå rundt for at se efter om ikke noget af det som var hugget ned alligevel skulle kunne bruges til et eller andet. Og når jeg synes, at Sveaas Andersens behandling af de gamle kilder stedvis virker noget vilkårlig, for nu ikke at sige usystematisk, så har selve den uafklarede situation inden for forskningen sikkert hovedansvaret herfor. Hans rettesnor kan bedst betegnes som den sunde fornuft, og den fungerer som oftest overbevisende; men naturligvis kan vurderingerne svinge, hvilket jeg ovenfor fremdrog et eksempel på.

Hvad Harald hårfagers overkongedømme gik ud på rent organisatorisk har stedse optaget norske historikere meget, og det samme præger det foreliggende værk, som afspejler det nu i lang tid rådende evolutionistiske historiesyn. I den særlige norske sammenhæng bliver et stærkt kongedømme taget som tegn på en «udviklet samfundsordning», medens de svagere fyrsters styre nødvendigvis indicerer det modsatte. Det er ikke så underligt, at Halvdan Koht, som var en udpræget nationalist og et barn af det 19. århundredes gryende fremskridtsteori, i fuldt alvor kunne fremhæve, at Snorri havde misforstået hoveddrivkraften i den tidlige historie i Norge. Men denne islænding, som var en af de førende mænd i sit samfund – en folkerepublik – i første halvdel af 13. årh., mente ikke at et stærkt kongedømme uden videre var at betragte som en positiv udvikling, endstige et fremskridt. Hvorvidt en stærk konge nu også var god for samfundet, afgang i Snorris øjne helt og holdent af det indbyrdes samspil. Det har unægtelig skuffet mig lidt, at også i denne allersensneste almindelige fremstilling af det gamle norske samfund bliver læseren fortsat budt plads ved kongens side af bordet; og når spillet om magt og styring begynder, følger vi for det meste kortene fra denne side. Hvordan modtog menneskene på den anden side af bordet kongens voksende magt? Opfattede bønderne statsdannelsen som et fremskridt, eller vovede de at have en anden mening? At meningerne var delte på dette punkt, giver Snorri os i sine kongesagaer et vist indblik i.

I Heimskringla skildres i Magnus den godes saga en nærmest landsomfattende modstand mod kongen. Og det tidsaktuelle i den politiske situation dokumenteres ved et samtidigt skjaldekvad. Snorri gengiver bøndernes synspunkter som følger: Hvad mon denne kong Magnus tænker på, når han bryder over for os de love som Håkon den gode og vi var blevet enige om. Har kong Magnus glemt, at vi aldrig har tålt uret. Han kommer at få den samme færd som sin fader og andre sådanne høvdinge som vi har taget

livet af, når vi blev kede af deres overmod og lovløshed. Men kong Magnus kom til at besinde sig. Han gav efter for bøndernes vigtigste krav og bevarede derved både livet og kongeriget. Når vi ser på Heimskringlas beretning frem til Magnus den gode, finder vi dækning for denne retrospektive kommentar i Snorris omtale af landets styre fra og med Harald hårfager. Det samlede indtryk vi får af Snorris historiesyn er, at i samspillet mellem konge og samfund kan den som har befalingen over riget kun opretholde sit styre så længe det sker på samfundets betingelser.

Sveaas Andersen gør på en meget fortjenstfuld måde rede for tingene og disses funktioner; men tyngden ligger så afgjort på tingenes institutionelle karakter. Fra de norrøne kilder – og ikke mindst fra Snorri – har vi imidlertid utallige eksempler på, at tingene også rent pragmatisk gjorde sig gældende over for samfundets øverste repræsentanter. Jeg savner derfor en langt udførligere og klarere belysning af, hvorledes bønderne deltog i og indvirkede på selve den politiske beslutningsproces jævnsides med fyrsterne, og at de faktisk bestemte over disse. Når man ser hvor kongecentreret også denne udmærkede fremstilling af vikingetiden faktisk er, kan man ikke andet end at nikke anerkendende til de gamle fyrsters fremsynethed. Kløge var de, når de skænkede fine gaver til deres hirdskjalde og historiografer. Disse investeringer har sandelig givet gode renter, idet det således tilvejebragte kildemateriale har formået fremfor andre kilder at overleve og endda at opnå kildekritikkens blå stempel. Og efter at statsdannelsesprocessen kom i focus, er det også dette materiale som historikerne primært har bygget på til belysning af deres teorier. Således har fyrsterne haft heldet med sig i mere end én henseende. Og de kan fortsat sidde på deres trone med så megen glans, at de overskygger selve samfundet eller bønderne, som i det gamle norrøne sprog var synonymmer.

Vigtigt ville det også have været at få en understregning af, at en konge eller fyrste ikke var hævet over samfundets adfærdsnormer og moral, endsige over lov og ret. Lovene havde gyldighed også for ham: Dette forhold træder bl. a. så klart frem i de gamle Frostatingsloves modstandsparagraf. I over tredive år havde trønderne som jarl haft Håkon Sigurdsson, som i en længere periode opretholdt landsstyret over Norge ved hjælp af en alliance med Danmark. En stor herskerskikkelse var han. Både vennesæl og beundret af folket, ikke mindst af sine egne, trønderne, men på sine ældre dage blev han offer for erotomani, og ikke engang de gode bønders hustruer og døtre kunne han holde fingrene fra. Da rejste trønderne oprørsfanen og erklærede deres jarl for dømt til døden. Med nogen undren læser man i Sveaas Andersens bog at han anfører, at én af årsagerne til Håkon jarls fald nok var, at han var så kvindeglad. I de gamle norske love var vold mod kvinder en af de tre handlinger som gjorde en mand »iéttdræpr«. At trønderne havde tålt deres jarls umoralske fremfærd så længe, afspejler hvor afholdt han havde været blandt sine bønder. Adskillige år tidligere var en af Gunhildsønnerne, kong Sigurd slefa blevet dræbt på selve tinget fordi han havde voldtaget en bondes hustru på Vestlandet. Konge såvel som rigsjarl var også på dette område underkastet de samme lovregler som ethvert andet medlem af det norske samfund. Endnu ved ærkebiskop Øysteins lovrevision af 1164 er vold mod kvinder at betragte som »óþótamál«, og disse lovbestemmelser bevarede langt op i middelalderen.

I Samlingen av Norge og kristningen av landet indtager beretningen om de to missionskonger Olav Tryggvason og Olav Haraldsson en meget fremtrædende plads. Især bør fremhæves forfatterens klare og udtømmende redegørelse for overleveringen om henholdsvis den jordiske kong Olav Haraldsson og den hellige Olav, og hvorledes han efterhånden blev Norges evige konge. Forfatteren synes naturligt nok fængslet af dette forunderlige omsving hos det norske folk, som først fordriver og dræber deres konge for blot få år efter at dyrke ham som helgen. Bogen bringer en særdeles fyldig oversigt over såvel kilder

som litteratur vedrørende Olavskulten, også i udlandet hvor Hellig-Olav tydeligvis hurtigt vandt mange tilhængere. Meget rigtigt gør forfatteren rede for, at Norge i de samtidige kilder kaldes Harald hårfagers odel, og de efterfølgende konger må fremstå som ætlinge af Harald for at få legitimeret deres arveretlige adkomst til riget. Ikke mindst på denne baggrund savner jeg i dette værk en påpegelse af, at Olav Haraldsson ikke længe efter sin død fravrister riget fra dets grundlægger. Velkendt er ærkebiskop Øysteins latinsk inspirerede Olavsideologi fra 1160'erne, hvor i han gør Norge til Hellig-Olavs odel. Men forvandlingen af Harald hårfagers værk til Olavs eje må være sket i det norske folks bevidsthed længe før Øysteins lærde skrivelser.

I en oplandsk kilde med et sagnagtigt præg, som fandt vej til Island lidt efter midten af 12. årh., hvor Olav Haraldsson endnu blot var Olav den digre og ingenlunde blev dyrket, fortælles om en drøm som Halvdan den sorte, konge i Opland, drømte forud for sin søn Haralds fødsel. I drømmen så Halvdan sig med overmåde meget hår. Nogle af lokkerne var lange og smukt farvede medens andre var korte og formede som horn. Men bittert nok for Harald hårfager siges i Halvdans påtår svarta den smukkeste lok på faderens hoved at repræsentere ikke sønnen, men en langt senere efterkommer, Olav den hellige. Dette er et vidnesbyrd om, hvorledes befolkningen i Opland tog parti for Hellig-Olav fremfor rigts grundlægger, Harald hårfager. Dette magtforhold mellem de to konger i deres eftermæle er utvivlsomt opstået hos trønderne længe før den ovennævnte kilde blev nedfældet. I de kirkeligt prægede kilder omtales Olav Haraldsson stedse som den evige konge eller himmelkongen; men det ses at hans magt i hvert fald i trøndelag var solidt funderet også på jorden, idet mere end fire femtedele af landsdelens jord ad frivillighedens vej var blevet overdraget Hellig-Olav og hans institution inden reformationen.

Medens Olav Haraldssons ophøjelse til helgen og hans status som himmelsk konge findes så udmærket belyst i Samlingen av Norge og kristningen av landet, synes jeg, at selve trosskiftet hører til de svageste afsnit i fremstillingen. Det er som om forfatteren vakler imellem, om nordmændene blev kristne eller ej, da de anerkendte den nye tro. Forfatteren kunne her med fordel have kigget på tilsvarende begivenheder hos både angelsakserne og islændingene. Fra det kongeløse Island har vi gode belæg for, at man her opfattede trosskiftet som en rent politisk handling. Og dybest set var forholdene ikke meget anderledes i Norge, hvor de to Olaver – som ikke havde nogen særlig oplagt arvetil riget – førte sig frem efter vellykkede vikingetogter med en hersker-tro politik. For mange var overgangen til den nye tro at sidestille med en hyldelse til den nye konge. Dette forhold findes fortræffeligt belyst i Færeyinga saga i forbindelse med den første norske missionskonge, Olav Trygvason. Et trosskifte med et sådant minimum af forkyndelse må nødvendigvis have fået til følge, at de gamle trosforestillinger i alt væsentligt fortsatte trods den nye glasur. Og da det i Norge gik så glat med at få den gamle tro indpasset i kirkens moduler, synes man at være vidne til en proces i lighed med den der kendes så godt fra Anglo-Saxons England, som for øvrigt var begge Olav'ers forbillede. Den urgamle dyrkelse af forfædrene i denne kulturkreds blev forenet med et helgenkongedømme, og herved kunne tro og politik i Norge følges ad endnu en tid lang.

Afsnittet om Harald hårderåde og grundlæggelsen af Oslo by er nok bogens bedste. I det hele taget synes forfatteren meget interesseret i handel og i markedspladser, og han supplerer på dette område sin fremstilling med nogle fine oversigtskort. Også møntforskningen gives en velfortjent plads i bogen. Den nordiske møntforsknings fader Sture Bolins teorier finder også i det norske materiale en fin bekræftelse, og Sveaas Andersen undgår de ellers hyppigt forekommende fejltolkninger af Bolins teser om møntens vidt forskellige rolle i de forskellige samfundstyper, både fiskalt og økonomisk.

En af de største vanskeligheder ved at skrive et værk om vikingetiden er de store krav

om alsidighed, det stiller til forfatteren. Man må beherske et register spændende fra norrøne skjaldedigte til kufisk mønt. I det 19. årh., da man definerede historien snævert og begrænsede den til skriftlige kilder, var det norrøne kildemateriale de skuldre som vor viden om vikingetiden især hvilede på. Men i det 20. årh. er arkæologien gået frem med stormskridt, og grænsediscipliner mellem jordfund og tekster – herunder mønt – har givet forskningen helt nye indfaldsvinkler med vidtrækkende følger for den realhistoriske tolkning af vikingetidskulturen – eksempelvis Bolins tese om de købelystne vikinger i Vesteuropa med pungen fyldt med arabisk sølv. Kulminationen af denne nyvurdering af vikingen fik vi at se på den store udstilling på British Museum i 1980. Hvor Victoriatidens imperiebyggere var fængslet af røverne med det heroiske anstrøg, så man nu vikingerne forvandlet på det nærmeste til fredelige håndværkere og varesælgere. Rehabiliterede blev de således, men rigtignok på britiske vilkår. Thi hvor blev samfundsopbyggerne og de fremragende organisatorer af?

De nye kontaktflader med fortiden navnlig via arkæologien har i sandhed skænket Sverige og i nogen grad også Danmark en nyopdaget vikingetid. Helt så drastiske har følgerne ikke været for den norrøne vikingetids vedkommende. Her har arkæologien snarere suppleret og udbygget og i utallige tilfælde bekræftet vor tidligere viden om vikingetidskulturen. Et markant træk ved vikingetidsforskningen i efterkrigstiden har været en zig-zag kurs mellem fremstillinger præget mest af arkæologien, eller overvejende af norrøne kilder, – eller et vikingekosmos opbygget omkring enkeltstående utvetydige efterladenskaber. Den heldige hånd, som Sveaas Andersen har haft med at forene de mange discipliner der tilsammen udgør kilderne til vikingetiden, samt hans sunde fornuft og megen mådehold i vurderingen af disse, vil give hans fremstilling blivende værdi som en vel-egnet grundbog også inden for et felt som forskningsmæssigt er underkastet hastig udvikling.

Ólafía Einarsdóttir

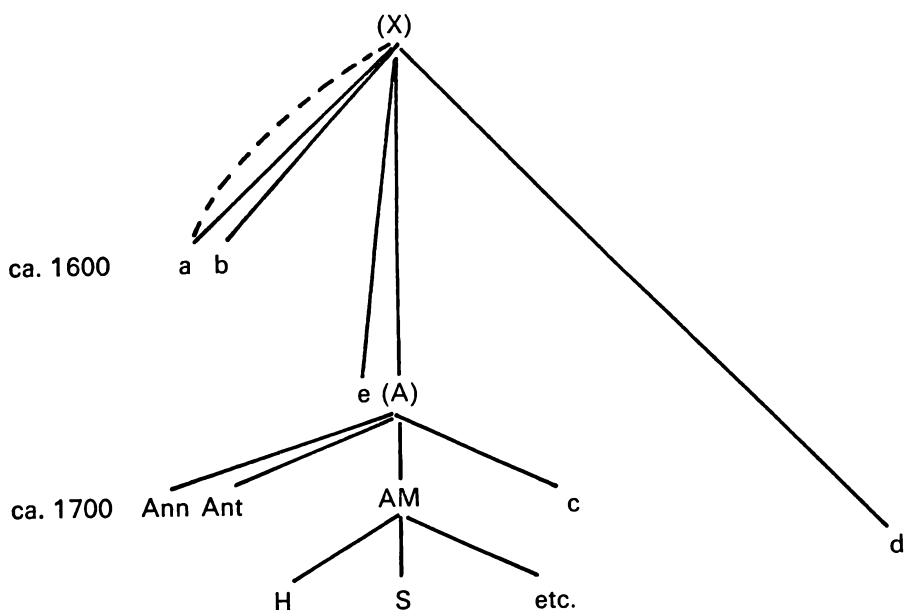
Diplomatorium Danicum, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1. række, 3. bind, 2. del (s. 411–576): *Epistolæ abbatis Willelmi*, ved C. A. Christensen, Herluf Nielsen, Lauritz Weibull. Kbh., C. A. Reitzel 1977. Kr. 180,40 i.m. (1. og 2. del samlet). – Tillige omtales den tilsvarende del (s. 284–408) af: *Danmarks riges breve*, 1. række, 3. bind. Kbh., C. A. Reitzel 1977. Kr. 96,20 i.m.

Stemma codicum

En moderne tekstkritisk udgave består normalt af tre dele: en indledning, et kritisk apparat, og selve teksten. Indledningen kan være sammenfattet grafisk i et stemma codicum. Når en udgave ikke blot ser ud som en tekstkritisk udgave, men også er det, understøtter de tre dele hinanden: indledningens redegørelse for overleveringshistorien, dvs. håndskrifternes indbyrdes forhold og relative kvalitet, kan efterkontrolleres ved en gennemgang af de i apparatet meddelte læsemåders beskaffenhed og gruppering – og af kvaliteten af den tekst, der fremkommer som følge af den vægt, som stemma's opbygning forlener de enkelte læsemåder med.

I *Diplomatorium Danicum's* nye udgave af sankt Wilhelms breve fremtræder indledningen som en analyse af overleveringen, som bl. a. viser, at håndskriftet *AM 1054* i Den arnamagnæanske Samling, som P. F. Suhm fremhævede som det bedste og derfor lagde til grund for den hidtil eneste udgave (*SRD 6*, 1786, optrykt med forbedringer af J.-P. Migne i *PL 209*, 1855), er ringere end håndskriftparret *Gl. kgl. Saml.* 1115/1116 i Det

kongelige Bibliotek, som ligger til grund for den nye udgave (Valget af tekstforlæg fremgår ikke af indledningen, ja benægtes snarere s. 422 øverst, men afsløres af ortografien og tegnsætningen, som samvarierer med hhv. 1115 og 1116). Men ved nærmere eftersyn viser det sig, at for så vidt som udgiverne følger *Gl. kgl. Saml.* 1115/1116, er den nye udgaves tekst – bortset fra den i dette tilfælde malplacerede pietet for den »originale« tegnsætning – nærmest identisk med Suhm's tekst. Dette ville udgiverne utvivlsomt selv have opdaget på et eller andet tidspunkt, hvis de ikke havde været så letsindige at undlade at oplyse i apparatet om *AM* 1054's og Suhm's læsemåder; hvad der meddeles i apparatet er imidlertid tilstrækkeligt til, at man efter læsning af nogle få sider mister tiltroen til udgiverens stemma og tekst. De i apparatet og i indledningen fremlagte filologiske og codicologiske data om håndskrifterne er dog af en sådan beskaffenhed, at man ikke på det grundlag selv kan opbygge et overbevisende alternativt stemma til erstatning for udgiverens. Går man imidlertid til håndskrifterne, som alle ligger i København, falder de vigtige brikker nogenlunde let på plads, for overleveringshistorien er i det store og hele både simpel og veldokumenteret. Efter mine stikprøveundersøgelser bør stemma tegnes således:

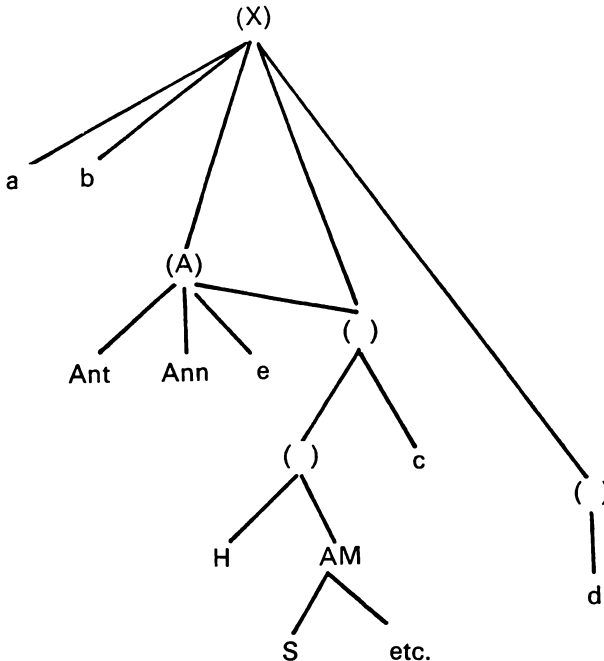
Sigler:¹

- () Tabt håndskrift
- a Additamenta 117 (a) 4° (Vedel) (Index oversprunget)
- b Ny kgl. Saml. 2155 (a) 4° (Vedel) (Udvalg)

¹ Siglerne *a*, *b*, *c*, *d* og *e* er hentet fra den nye udgave; at man for én gangs skyld har dristet sig til at fravige diplomatiets diskutabile sigelsystem, som ikke ville kunne have klaret udgiverens kontaminerede overlevering, fortjener ros. Suhm kalder de fem håndskrifter Magnæanus I (*a*), Vellejanus (*b*), Grammianus (*c*), Lygaardianus (*d*) og Bartholinianus (*e*), jfr. udgiverens identifikation s. 421, note 26); *AM* er Suhm's Magnæanus II, som de nye udgivere i praksis har elimineret som om det var en værdiløs codex descriptus.

- c Gl. kgl. Saml. 1115/1116 2° (Struktur som A)
 d Gl. kgl. Saml. 3655 8° (mag. Claussen) (Uafsluttet)
 e Ny kgl. Saml. 2155 (b) 4° (Struktur ligner A indtil II XXV)
 etc. Øvrige afskrifter af det bevarede AM
 A Thomas Bartholin's Collectanea, Tome A (Brændt 1728)
 AM 1054 4° i Den arnamagnæanske Samling
 Ann E don. var. 1 2° = Thomas Bartholin's Annales ecclesiae danicae (Excerpter og register)
 Ant Thomas Bartholin: *Antiquitates*, trykt 1689 (Udvalg)
 H Ludvig Holberg: *Danmarks Riges Historie I*, 1732 (Udvalg)
 S Additamenta 117 (b) 4° = Suhm's trykmanuskript
 X Archetypus = F 45 = Capsa Cypriani 3 8° i det gamle Universitetsbibliotek (Brændt 1728)

De nye udgiveres stemma står på udgavens s. 427. For at lette sammenligningen gengiver jeg det her i samme lay-out som mit eget, rettet til i henhold til udgiverens i indledningen udtrykte intentioner (sigler som ovf.):

For god ordens skyld skal jeg kort antyde nogle forholdsvis banale codicologiske iagttagelser til støtte for min kritik af udgiverens stemma:

(1) Fra Arne Magnussens bevarede indholdsfortegnelse til Bartholin's Collectanea véd vi, at der efter en afdeling Wilhelmbreve fulgte en afskrift af scholier til Adam af Bremen. Disse scholier findes samme sted i *c* og bekræfter til overflod, at *c* er skrevet af direkte efter *A* (Udgiverens regnestykke s. 415/6 tager ikke hensyn til varierende skrifttæthed i *A*).

(2) Vedrørende *d* har udgiverne (s. 420 f.) ganske simpelt misforstået Arne Magnussens vantro latinske referat af det, som sælgeren af håndskriftet meddelte ham (*exaro* betyder rigtig nok »udarbejde«, men om håndskrifter slet og ret »afskrive«).

(3) Det bartholinske (?) håndskrift *e* overspringer egennavne, som vi fra *a*, *b* og *d* véd var vanskelige at læse i *X*, men som allerede regesterne i *Ann* beviser stod klart og éntydigt i *A*, og *e* kan derfor ikke være afhængig af *A*. Udgivernes særprægede kriterium (s. 421) for meddelelse af *e*'s læsemåder gør apparatet værdiløst for dette håndskrifts vedkommende. Hvis der er en forbindelse mellem *e* og *A*, kan der vist kun være tale om, at *A* er kontamineret af *e*. Hvor ringe *e* end er (udgiverne, s. 421), synes det at være ene om at overlevere visse værdifulde data fra og om *X*. Interessant er det f. eks. at finde middelalderlige illuminerede initialer afbildet i *e* ved II XXXI og XXXII.

(4) Udgivernes stemma legitimerer ikke deres eliminering af *AM* som selvstændig kilde til indholdet af tabte tidligere led i traditionen, og ræsonnementet nederst på s. 417 er naivt, jfr. nedenfor.

Tekstfastsættelsen

Tre af udgivernes fejlurderinger er særlig skæbnesvangre for tekstfastsættelsen: (1) misfortolkningen af *d*, (2) undervurderingen af den kendsgerning, at *a* rummer to læsninger af *X*, hvoraf en af A. S. Vedel, og (3) postuleringen af en tabt, og iøvrigt ukendt, men fremragende bartholinsk afskrift, som skulle afspejles af *c*, mens *e* skulle afspejle den dårlige bartholinske afskrift i *Collectanea A*. Sammenlagt resulterer disse tre fejlurderinger i en stærkt overdreven tillid til *c-H-AM* grenen, hvorved teksten stort set bliver en gentagelse af Suhm's. Men medens Suhm's udgave er hvad Suhm's forord siger, at den er: *AM* + i nødtilfælde læsemåder hentet ind fra *a*, *b*, *c*, *d* eller *e*, er den nye udgave ikke, hvad den giver sig ud for, men Suhm's eklektiske tekst + en bunke varianter, som ikke i egentlig forstand har fået lov til at sætte deres præg på hverken tekst eller stemma.

Udgivernes valg af læsemåder er ofte ganske arbitrært og kun forklarligt som udtryk for en spontan binding til Suhm's velkendte og for sin tid fremragende vulgata, som på bunden ikke er andet end salig Bartholin's snart 300 år gamle »udgave« af Wilhelm-brevene. Og indtrykket af, at udgiverne har stået rådvilde overfor de tekstmæssige valg-situationer, som overleveringens varianter har kastet dem ud i, og som til syvende og sidst må skyldes manglende fortrolighed med den form for latin, som Wilhelm skriver, bliver kun bestyrket, hvis man betragter oversættelserne i parallelbindet af *Danmarks riges breve*, hvor frekvensen af dunkelheder og fejl er ganske høj. Wilhelm's latinske elegance er helt væk, oversættelsen pløjer sig tungt og mekanisk frem, hyppigt uden småligt hensyn til, om resultatet nu også giver mening, af og til dog med et befriende komisk resultat, f. eks. s. 298 (brev I 3, om forbud mod ægteskab mellem nærtbeslægtede): »Enhver skal holde rede på sit *afkom* indtil syvende led«. Det latinske ord er *generatio*, »slægtsforhold«.

En moderne tekstkritisk udgave af abbed Wilhelms breve måtte bygge primært på de to meget forskellige, men på hver sin måde fremragende tekstkilder *a* og *d*, som tilsammen tegner et overordentlig præcist billede af *X* og dens tekst. At give en nærmere karakteristik af de følger det ville få for teksten hvis *a* og *d* blev sluppet løs, er ikke muligt uden at gøre hele udgiverarbejdet om, for man behøver ikke at tage mange stikprøver for at opdage, at det tekstkritiske apparat er meget ufuldstændigt og ingenlunde fejlfrit. Jeg skal dog give nogle eksempler på meningsmæssigt vigtige læsemåder i *a* og *d*, som de nye udgivere har registreret, men ikke udnyttet (*SRD* = Suhm, *DD* = de nye udgivere):

435,4 in longum reginæ protendens originem *d*; in longam reginæ prætendens originem *c*, *SRD*, *DD*

536,21 Minor est siquidem in amore sine labore profectus *a*, *b*; siue *c*, *e*, *SRD*, *DD*

557,8 maiora circa se sentiunt remedia pietatis *a*; curare *c*, *SRD*, *DD*

566,8 etsi amicus dicitur, non tamen *amare* conuincitur *a*, *SRD* [!]; amore *c*, *DD* (jfr. 516,4 ita conuincitur non *amare*; 552,10 amicus non esse conuincitur)

Fejlvurderingen af overleveringen medfører, at de få, men fortjenstfulde fremskridt i udnyttelsen af de overleverede tekstkilder gang på gang forleder udgiverne til at opstille søres bortforklaringer af de tydelige indicier og beviser imod deres stemma's troværdighed, som de selv fremdrager. Jeg skal nøjes med to eksempler:

(1) Inddragelsen af Bartholin's *Annales ecclesiae danicae* (*Ann*) ved rekonstruktionen af indholdet af den tabte *A* er både ny og betydningsfuld, men der skal ikke mere til end en lille misopfattelse af Bartholin's interne henvisningssystem, for at der straks fremlægges en ganske ubegrundet og i sig selv ekstremt usandsynlig teori om, at Bartholin ikke var tilfreds med afskriften *A* og derfor iværksatte en ny og meget bedre. (Eksempelvis tager udgiverne fejl, når de s. 416 udfra Bartholins dobbelte henvisninger slutter, at »13 breve« – jeg antager, at der sigtes til nr. 29, 38, 49, 51–3, 56, 58, 60, 62–4 og 71 i 2. bog – var afskrevet to gange i *A*: den ene gang var det nemlig kun regesten, den anden gang selve brevet, ganske som i de to komplementære *c*-håndskrifter).

(2) Nogle af de hidtil hjemløse brevfragmenter er i den nye udgave endelig blevet korrekt afgrænset og indplaceret i lakunerne i bog II (det omtales dog ikke, at korrekte tekstafgrænsninger er klart angivet af Vedel under dennes korrekturlæsning af *a*, jfr. den stiplede linje på mit stemma), men den korrekte og betydningsfulde erkendelse, at fragmenterne stod på ialt 5 blade lagt ind sidst i *X*, bestyrker udgiverne i deres fejlagtige opfattelse af, at der har eksisteret en bog III, skønt indicierne til fordel for bog III, som alle dage har været spinkle (jfr. nedenfor), svinder ind til næsten intet, når først fragmenterne er korrekt afgrænsede. Kun ét står nemlig nu i vejen for aflivningen af bog III: en apriorisk tiltro til vulgata, i dette tilfælde Bartholin's gengivelse (*A*) af indholdet af *X*.

Listen over små opdagelser, der har medført stor forvirring, kunne forlænges, men hovedreglen er, at forvirringen øges væsentlig i forhold til tidligere, uden at være ledsaget eller forårsaget af fremskridt af nogen art. Et par eksempler:

(1) Side 452,15 giver håndskrifterne (her *a*, *c*, *d*) énstemmigt følgende tekst: *Sciendum est, quod illi, . . . , agendum est, ut renascantur, ne pereant*. Man skal naturligvis være ganske øvet i latin for at kunne holde grundledet *illi* in mente indtil man når frem til *renascantur*, fremfor straks at antage, at overleveringen her forbyrder sig mod den velkendte regel om dativ-agens ved grunddiv og derfor med de nye udgivere rette *illi* [*renascantur*] til *illis* [*agendum est*], men udgiverne burde have fundet det tankevækkende, at Petrus Lombardus (såvel Migne som 1916-udgaven), som de rigtigt påpeger, at Wilhelm excerperer fra her (Suhm henviser til Dekretalerne, men Norvin har henledt opmærksomheden på Lombarderens *Sententiarum libri* fra midten af 12. årh. – dette forhold omtaler udgiverne ikke), har *illi* som grundled til *renascantur* og *pereant*, ganske ligesom Wilhelmoverleveringen; hvis man, trods udgivernes absolutte tavshed herom, skulle komme til at opdage, at der er »belæg« for tekstrettelsen i *AM* 1054, kan man vel komme i tvivl et kort øjeblik, men Suhm har indset alene ud fra de tre andre håndskrifter (*a*, *c*, *d*), at *illis* i *AM* er forkert, og han har i sin udgave stiltiende rettet til det rigtige *illi*. Nu kunne det se ud som et sært sammentræf, at Arne Magnussens skriver og de nye udgivere har begået samme »tekstforbedring«, for udgiverne har jo set helt bort fra *AM*, som de anser for »sekundær og fejlfuld« (s. 417, – en noget uklar kategori al den stund fejlfri håndskrifter ikke eksisterer, og det længe har været erkendt, at det ikke er fejlenes antal, men deres kvalitet i relation til overleveringen, som afgør, hvor meget der skal tages hensyn til et givet håndskrift). Men en sammenhæng er der naturligvis, for brevet (I XI A = I XIb Suhm) er et af dem, som Alfred Krarup optrykker i *Bullarium danicum* (nr. 25; nævnt af udgiverne i kommentaren til brevet, men

ikke i apparatet); i blind tillid til Suhm's fremhævelse af selveste Arne Magnussens gennemrettede og forbedrede håndskrift bygger Krarup sin tekst udelukkende på *AM* 1054 og trykker derfor intetanende *illis*; Krarup markerer herved et klart tilbageskridt i forhold til Suhm, men han er dog principfast, hvorimod *illis* hos de nye udgivere fremtræder som en af deres egne rettelser, skønt de selv må have troet, at det er Krarups konjektur, og selvom den i virkeligheden hidrører fra skrivere af det af udgiverne så foragtede, ja eliminerede *AM* 1054. Enhver der kan forstå 20 sammenhængende linier af et Wilhelm-brev kan slutte alene ud fra apparatet, at denne konjektur, som de fleste andre i udgaven, ikke er mere nødvendig end f. eks. et *<Vobis>* sat ind foran *sciendum est* i den samme sætning.

(2) Allerede i indledningen (s. 423, n. 30) præsenteres det konjekturalkritiske mesterstykke i overskriften til brev I XXXVI (s. 466,2): *Filiabus regis*, Til kongens døtre, rettet til *Filiabus regum*, Til kongedøtre, med henvisning til to steder i brevet, hvor der tales om Guds holdning til kongedøtre i almindelighed, *filiæ regum/regum filias*; med denne »rettelse« mener udgiverne at kunne konkludere (s. 469), at Valdemar 1.'s døtre reduceres til én, måske slet ingen!

Fremfor at fremdrage flere af udgavens »nødvendige tekstrettelser« (s. 422), vil jeg anbefale enhver, der vil teste sin tekstkritiske tærskel, at sætte sig for at gennemgå udgavens konjekturale parenteser (<>) og prøve at udtænke de mest oplagte sproglige og logiske argumenter imod udgavernes indgreb i sætninger som ganske latinkyndige folk som Vedel, Bartholin, Magnussen, Suhm (og Migne's sætter) tilsyneladende ikke studsede over. Personligt ville jeg skønne, at vel over halvdelen af udgavernes konjekturer let kan afsløres som helt overflødige eller direkte meningsødelæggende, men kun få af dem har, som den just nævnte, nationalhistoriske implikationer. Normalt er det kun Wilhelms kunstproca, der må holde for, f. eks. s. 461,17: *Nec ista prosequimur, quod vestram prudentiam hæc <non> ignorare credamus, cum pro his et horum similibus dominum vos exaltasse super omnes . . . minime diffidamus*. Udgavernes oversættelse i *DRB*, s. 316, lyder: »Og vi uddyber ikke dette videre, fordi vi tror, at I, kloge fader, ikke er uvidende herom, da vi ingenlunde betvivler, at Gud med henblik på dette og andet lignende har ophøjet Eder over alle«. Det overleverede betyder omtrent: Når vi fremfører dette, er det ikke fordi vi tror, at Eders klogskab er uvidende herom, for vi betvivler ingenlunde, at det er med henblik på disse og deres lige, at Gud har ophøjet Eder over alle.

»Liber tertius«

Udgavernes binding til den bartholinske vulgata afspejler sig måske tydeligst i deres brevnummerering og i oprettelsen af bog III, ifølge udgiverne selv en af de store forbedringer i forhold til Suhm's udgave. Det kan imidlertid dokumenteres, at det er index'et i *d*, der udgør det eneste sikre grundlag for rekonstruktionen af brevmængden og -rækkefølgen i archetypus (*X*) før de store mekaniske teksttab (mange læg og ark), for bag den sekundære nummerering af indførslerne i *d* skjuler sig en helt modsigelsesfri plads i bog II til det hidtil så problematiske fragment af et brev nr. XXII, som de nye udgivere opretter en hel bog til ære for. Der er ikke plads her til at vise i alle detaljer, hvorledes modsigelserne løses, så snart man frigør sig fra Bartholin-Magnussen-Suhm-Migne-DD traditionen (*A* og dens afkom i talrige led), men nogle få ord kan måske afværge mistolkninger af grundlaget for min påstand: (1) udgiverne har ved hjælp af *a* fuldkommen korrekt udledt, at fragmenterne stod på ialt 5 blade, men de har ikke indset, at kun det sidste blad var »løst«, mens de 4 andre har hængt sammen to og to, idet de udgør to ark fra forskellige læg som er blevet lagt ind i hinanden. Fragment »XXII«, som er kronvidnet for bog III, fordi der tilsyneladende ikke er plads til det i bog I eller bog II, var altså i *X*

fysisk bundet til II XIX! (2) En af de større bagateller, som udgiverne ikke har registreret i *d*, er at skriveren har rettet sin brevnummerering i bog II: II XXII var II XXIII før rettelsen. Nu har *d*'s index netop et ekstra brev her, som passer til »XXII«, og det hele går op, hvis man antager, at 2 breve i bog II ved en fejltagelse var kommet til at bære nummeret XXIII, således at den store lakune i bog II gør det naturligt for en afskriver eller en læser, når han når frem til det andet brev med nummeret XXIII, at antage, at det første brev med nummeret XXIII i virkeligheden var nr. XXII, og gå tilbage dertil og rette tallet til XXII, hvorved pladsen blokeres for fragmentet af det rigtige brev XXII. Mens *d*'s skriver afskriver index'et ganske slavisk (samtidig med at han nummererer index-indførlerne med arabertal), retter Thomas Bartholin, som primært er optaget af at samle og ordne brugbare kilder, sin version af index ind efter de breve, han kan finde i tekstdelen af *X* (han fletter index'ets register ind foran hvert brev), og regesten til II XXII, som ikke indeholder nogen som helst oplysninger af historisk værdi, og hvis tilhørende brev han ikke kan finde (fordi det ligger sidst i håndskriftet, blandt fragmenterne), springer han ganske simpelt over. Derfor savnes en plads til fragment »XXII« i alle håndskrifter og udgaver der nedstammer fra *A*. »Bog III«, på hvis eksistens Nanna Damsholt i en iøvrigt interessant afhandling (*HT* 78, 1978, 1–22) har bygget hele sin teori om en mere systematisk og »oprindelig rækkefølge« (s. 6) af Wilhelmbrevene, er slet og ret et fantom, skabt i og af overleveringen, idet nogle blade i *X* på et tidspunkt har revet sig løs og er blevet stukket ind bagest i bindet: en sjusket læser eller bibliotekar, som efter at have bladret sig frem igennem bog II til og med brev II LXXXI er nået til løse ark med breve nummereret med tal mellem XII og XXII, har ment at gavne eftertiden ved at skrive LIBER TERTIUS ovenover det første. Vedels skriver (*a*) og Bartholin's (*A*) har gentaget den falske bogangivelse, men Arne Magnussen gennemskuede, at samtlige fragmenter skulle indplaceres i bog II. Det lykkedes med de fleste (hans brillante arbejde kan følges minut for minut i hans *model* af *X*, *AM* 1054), men han kunne ikke nå til vejs ende på grundlag af et *A*-afkom alene, og *a* og *d* tænkte han tilsyneladende ikke på at benytte den dag: måske havde han allerede skænket eller lånt dem bort. Suhm kendte Arnes professionalisme, og han nægtede med rette at tro på en bog III, men skønt han benyttede *a* og *d* faldt det ham ikke ind, at han her kunne finde løsningen på det for Arne uløselige problem »XXII«, og hans placering af dette fragment som II LXXXIb er svag. For de nye udgivere, som ikke synes at have forstået Arnes forsøg på ved hjælp af en løtbladsmodel uden brevnummerering at rekonstruere *X* bagom den komplicerede rækkefølge i *A*, er Arnes stringente afvisning af bog III imidlertid kun en strøtanke, som afslører hans overfladiske kendskab til Wilhelmbrevene (s. 419), og fragment »XXI«, som Arne fuldkommen korrekt havde identificeret med II XXI (fulgt af Suhm), må i den nye udgave gøre »XXII« følgeskab over i den genvundne Liber tertius, sammen med endnu et fragment fra bog II, omdøbt til hhv. III XXI og III XXIIb.

Tilbageblik

Kort men klart konstaterede Suhm for 200 år siden, at alle håndskrifterne går tilbage til det tabte *X*. Heroverfor påstod William Norvin, som allerede 1933 varslede den diplomarie-udgave, som nu foreligger (*Scandia* 6), at han havde fundet flere overleveringer i det materiale, som også forelå for Suhm. Norvin døde allerede 1940 og ville naturligvis have opdaget sin fejltagelse, hvis han havde arbejdet videre med materialet: han havde tidligere i sin karriere påvist, at 37 af ialt 38 håndskrifter af Olympiodoros Platon-kommentar kunne elimineres som codices descripti. De nye udgivere opererer ligesom Suhm med *X* som eneste archetypus, og selvom en henvisning til Suhm's korrekte (og Norvin's fejl-

agtige) analyse havde været nyttig, er det afgjort værdifuldt, at Suhm's synspunkt nu er blevet genfremsat. Damsholt s. 3 genfremsætter ligeledes Suhm's synspunkt, uafhængigt af de nye udgivere, men ligeledes uden henvisning til Suhm og Norvin; hun synes at være opmærksom på, at de to *c*-håndskrifter er »afskrifter af Bartholins«, men rubricerer dem alligevel som »primære«, mens f. eks. *e* og *AM* af grunde, som ikke fremgår af hendes knappe redegørelse for overleveringen, kaldes »sekundære« (hendes datering s. 5 af to-bogsinddelingen – og regestreret! – til 18. årh. stiller hele sagen på hovedet).

Overfor Norvins primære begrundelse for en ny udgave af Wilhelmbrevene: Suhm's »vanlige sjuskeri«, skønner Damsholt s. 4, at »en ny udgave ikke kan byde på mange tekstændringer i forhold til Scriptores udgaven«, men skønt den lærde verden nu for tredje gang trakteres med Thomas Bartholin's snart 300 år gamle recension, må det siges at være lykkedes for de nye udgivere at gøre Damsholts spådom til skamme – og samtidig for første gang siden 1786 at skabe et akut behov for en ny udgave af Wilhelms litterære efterladenskaber.

Den fint uddannede Wilhelm blev importeret fra Frankrig af Absalon, for at han kunne bidrage til civiliseringen af det barbariske Danmark. Udbredelsen af latinkulturen, et fælles, præcist og nuanceret kommunikationsmiddel, var en af grundpillerne i denne proces, og Wilhelms posthume bidrag hertil blev en række breve, som kunne tjene som stilmønstre for andre, som der står i hans bevarede forord: en slags formularbog, som Norvin har vist. Bl. a. af disse breve fremgår det, at han måtte gå grueligt meget igennem, og fra højeste instans i slige anliggender foreligger der dom på, at Wilhelm var så from og blev så forpint, at hans jordiske rester efter hans død udviste overnaturlige egen-skaber. Det er antagelig vanskeligt idag at anfægte grundlaget for kanoniseringen allerede år 1224, men det seneste forsøg på at undtage sankt Wilhelms efterladte breve fra et antal af latinens, logikkens og codicologiens jordiske love, behøver ikke at stå uimodsagt, så længe samtlige præmisser er offentligt tilgængelige i de to københavnske håndskriftsamlinger, og så længe den stærke danske latintradition består, som abbed Wilhelm af Æbelholt var med til at grundlægge for 800 år siden.

Ivan Boserup

Danmarks historie. Red. af *Aksel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch*, bind 2: Tiden 1340–1648. Af *Kai Hørby, Mikael Venge, Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen*. Kbh., Gyldendal 1980. 703 s. 325 kr.

Den 29. august 1980 – få dage inden starten på universiteternes efterårssemester – forelå endelig, efter adskillige udsættelser, bind 2 af den nye Danmarkshistorie, der dækker tiden 1340–1648. Bind 1, der »kun« omfattede 579 sider, blev udsendt i eet stort bind; men forlaget har nu fornuftigvis valgt at dele det mere end 100 sider større bind 2 i to, således at første halvbind dækker tiden 1340–1559, mens andet halvbind omfatter perioden 1559–1648. Det er en god disposition, der giver smukkere bøger – og samtidig slipper læseren for at håndtere en mursten på mere end 700 sider.

Erik Ulsig har allerede i sin anmeldelse af bind 1 (*HT*, 80, 1980, s. 101–16) givet en præcis og fuldt dækkende beskrivelse af værkets almindelige plan og karakteristika. Der er derfor ingen grund til her at bruge plads på en gentagelse af dette, selv om det nok kunne være på sin plads at gentage Ulsigs beklagelse af de manglende registre. Det er stadig en overordentlig dårlig idé at udskyde udarbejdelsen af disse til sidste bind. Det ned sætter i for høj grad værkets brugsværdi indtil sidste bind foreligger – og i betragtning af den hidtil ikke alt for nøje overholdelse af udgivelsesplanen kan ingen jo vide,

hvornår det sker. Den udførlige indholdsfortegnelse kompenserer kun i begrænset omfang for dette fejlgreb fra redaktionens og forlagets side.

Med dette nævnt er der imidlertid også grund til at fremhæve den betydelige landvinding for universitetsundervisningen, som værket repræsenterer. Nærværende anmelder har haft lejlighed til i flere omgange at benytte det som grundbog i den almindelige områdeundervisning, og forskellen fra vore tidligere muligheder – væsentligst Politikens Danmarkshistorie – er iøjnefaldende. Mens den sidstnævnte som universitetslærebog er temmelig svært tilgængelig på grund af dens beskrivende og afproblematiserende anlæg, inviterer den nye Danmarkshistorie ligefrem de studerende til fordybelse og selvstændigt arbejde med speciallitteratur og kilder som følge af fremstillingens analyserende og problematiserende karakter. De studerendes selvstændige fordybelse lettes og understøttes videre af de mange fremragende, helt ajourførte kilde-, litteratur- og forskningsoversigter, der udgør en væsentlig del af værket. En løselig optælling viser således, at ca. 235 af bindets 703 sider, eller temmelig nøjagtigt en trediedel, optages af sådanne. Negativsiden ved denne stærke opprioritering af det bibliografiske apparat er naturligvis den mindre plads til selve fremstillingen, der derfor ofte bliver så kortfattet, at man må søge tilflugt i andre Danmarkshistorier for at få et nogenlunde klart billede af begivenhedshistorien. Sat på spidsen kunne man derfor sige, at den nye Danmarkshistorie på ingen måde erstatter ældre værker, som f. eks. Politikens Danmarkshistorie, men på glimrende vis supplerer disse. Den rette glæde af værket har man kun, hvis man i forvejen kender sin Danmarkshistorie; men det er måske heller ikke noget urimeligt krav at stille til dets mest oplagte målgruppe, de universitetsstuderende.

Som boghåndværk betragtet er værket godt: smuk typografi, bred margin til notater, levende klummetitler og solid indbinding. Dog fatter jeg ikke, hvorfor sidetallene absolut skal stå i skarp parentes, og personligt bryder jeg mig ikke særligt om Heerups illustration på omslaget – men det er jo en smagssag, hvorom der ikke her skal diskuteres. Alt i alt er det et hensigtsmæssigt og smukt indrettet værk, der også er et godt arbejdsredskab.

Det er næppe tvivlsomt, at værkets redaktion også denne gang har haft sine problemer med at styre og samordne de fire forfatters bidrag, der – som også fremhævet i forordet – er præget af vidt forskellige holdninger og anskuelser. Redaktionen har ikke på dette punkt tilstræbt ensartethed, men har tilladt forfatterne en udstrakt frihed. Denne tilbageholdenhed må i mange henseender prises; men den kan dog slå over i noget, der i betænkelig grad ligner ansvarsforflygtigelse, når redaktionen i forordet på det nærmeste fralægger sig ansvaret for den kildetypologi, der afslutter værket, og nærmest forholder sig som tilskuer til en indbyrdes polemik mellem visse af forfatterne om nogle kildeforhold. Det virker usmageligt, at redaktionen på denne måde søger at distancere sig fra dele af værket og i stedet vælter et ansvar, der så udpræget er dens eget, over på de enkelte forfattere. Som minimum må man forlange, at redaktionen tør stå inde for de dele, der især er dens ansvar: kilde-, arkiv- og litteraturoversigter. Det er i øvrigt en underdrivelse, når det i forordet anføres, at der er forskelle i anskuelse og holdninger i de *tre* forfatterskaber. Det skal senere vises, at forskellene også findes internt i Gamraths og Ladewig Petersens fælles forfatterskab.

Ikke ukarakteristisk giver disse holdningsforskelle sig også udtryk i selve den kronologiske afgrænsning. Det er selvfølgelig ikke unaturligt, at bindet starter i 1340, hvor bind 1 sluttede; men året 1340 er ikke noget tilfældigt valgt år. Det er nemlig det år, da Valdemar Atterdag tiltrådte sin regering og dermed påbegyndte retableringen af en selvstændig dansk kongemagt efter en række år med pantsættelser og fremmedstyre. Epokeåret er således hentet fra den politiske historie, hvilket også falder fint i tråd med den første forfatter, Kai Hørby's opfattelse af den politiske historie som gyldigt udtryk

også for andre sider af samfundets historie. Opdelingen følger således en lang og god tradition i dansk historieskrivning. Mere interessant er derimod bindets slutår, 1648, der i flere henseender er i strid med vedtagen praksis. Den traditionelle opfattelse er jo, at året 1660 med enevældens indførelse var et mere eller mindre »naturligt« epokeår i vor historieskrivning, og såfremt forfatterne til andet halvbind i lighed med Hørby havde betragtet den rent politiske historie som central, ville slutåret utvivlsomt også have været 1660. De opfatter imidlertid den materielle historie og strukturhistorien som deres vigtigste emneområder, og derfor flyttes tyngdepunktet hos dem over i den økonomisk-socialle sfære. Betragtes forløbet i dette perspektiv, bliver netop midten af 1640'erne et rimeligt slutpunkt på et temmelig langstrakt konjunkturforløb. Denne prioritering er således en del af baggrunden for, at 1648, der også er Christian IV's dødsår, er valgt som bindets slutår. En anden del af forklaringen ligger formentlig i ønsket om at undgå den ældre historieskrivnings – f. eks. Fridericias – fiksering på året 1660 med den deraf følgende tendens til at betragte hele perioden mellem Reformation og Enevælde under denne synsvinkel. Andet halvbind repræsenterer således en klar bestræbelse på at frigøre sig fra den fridericianske fortolkning af »adelsvældens« periode, som vi finder den i Danmarks Riges Historie og til dels også i Politikens Danmarkshistorie. Dette skal senere uddybes; her er det blot fremdraget for at vise de vidt forskellige historieopfattelser, der har dikteret bindets hhv. begyndelses- og slutår. Det er dermed også en kort illustration af de yderst forskellige historiesyn, der her er repræsenteret.

Bindet er udstyret med kort og tavler i nogenlunde samme (beskedne) omfang og udstyr som bind 1. Vel nærmest af dekorative hensyn gives i faksimile Ptolemæus' Nordenskort fra 1482 i begyndelsen af første halvbind, mens andet halvbind indledes med en gengivelse af Jordans Danmarkskort fra 1585. Hertil kommer fire almindelige oversigtskort over Danmark og Østersøområdet, der skal tjene til almindelig orientering for læseren. Disse kort er dog hverken særligt interessante eller påfaldende luksuriøst udstyret; men på den anden side kan det ikke afvises, at de kan have nogen orienterende værdi. Af større interesse er specialkortene. Hørby har således konstrueret et kort over Danmarks slotte, len og købstæder ca. 1513 (s. 248–49) på grundlag af Claus Gjordsens kancellioptegnelser. Det er udmærket på denne måde at anskueliggøre Gjordsens oversigt. Blot forekommer den af korttegneren anvendte symbolik med flag, vimpler, pengeposer, skaktårne, vægte osv. ikke særlig overskuelig og tillige en anelse fjantet. (Det er naturligvis heller ikke befordrende for overskueligheden, når der s. 91 henvises til dette kort med sidetalsangivelsen »000«, ligesom det er uheldigt at Urnernes gamle sydøstfynske herresæde, Rygård optræder som kongeligt len, mens Rugård til gengæld mangler!) Hertugdømmernes delinger får ikke mindre end tre kort (s. 335, 388, 389). Det er klart, at dette komplicerede emne bør anskueliggøres; men det er dog vanskeligt at indse, hvorfor delingen 1544 skal illustreres af to identiske kort (s. 335 og 388). Det ene kunne mageligt have været sparet. Kortet, der viser lenenes status i 1596 (s. 420–21) er nyttigt, men ville have været endnu bedre, om hovedlenenes navne havde været påført, og om det ikke havde været placeret 35 sider fra det relevante tekststykke (s. 456–58). Her er krydshenvisningen til kortet i øvrigt atter ukorrekt! Glimrende er kortet over købstædernes indbyrdes størrelse 1596, beregnet efter købstadsskatten; men også her må man savne navnene på kortet, ligesom det igen må konstateres, at kortet er anbragt alt for langt fra det relevante tekstafsnit (s. 382 ff.), hvor i man i øvrigt igen finder en fejlagtig krydshenvisning: til s. 388–89 (hvilket er kortene over Hertugdømmernes deling) i stedet for det korrekte, s. 422–23. Om kortmaterialet som helhed må det således desværre siges, at de gode intentioner i alt for høj grad gøres til skamme af et for spartansk udstyr og en for lemfældig redigering. Det hele er for stærkt præget af fejl og unøjagtigheder. De

genealogiske tavler, der omfatter de holstenske grever, Akselsønnerne og kongeslægten udmærker sig ved større akribi end kortmaterialet.

I bind 1 fyldte Aksel E. Christensens kommenterende oversigt over kilder og kildepublikationer i alt 19 sider. I nærværende bind optager Ladewig Petersens arkiv- og kildeoversigter tre gange så meget plads (58 sider). Samtidig beslaglagde de ræsonnerende litteraturoversigter i bind 1 ca. 58 sider, mens de i bind 2 fylder ca. 94 sider. Denne væsentlige udvidelse af det bibliografiske hjælpeapparat er – bortset fra Ladewig Petersens kildetypologi, som man, som nævnt, fralægger sig ansvaret for – resultat af en klar bestræbelse fra redaktionens side på at udvikle denne almindeligt anerkendt værdifulde nyskabelse. Det er hævet over enhver tvivl, at redaktionen har gjort ret i at lægge vægt på hjælpeapparatet, der, som allerede nævnt, gør bogen til et yderst velegnet redskab i universitetsundervisningen. Man kan dog nok have sine stille tvivl om, hvorvidt læsere uden for universiteternes mure vil værdsætte denne prioritering tilsvarende. Der kan vel næppe heller herske tvivl om, at apparatets omfang her har nået sin yderste grænse – en trediedel af det samlede sidetal er trods alt meget. Måske også unødvendigt meget – for der er nemlig adskillige overlapninger og gentagelser, der med lidt håndfast redigering meget vel kunne være undgået. Som det måske mest bastante eksempel skal jeg fremdrage den klassiske diskussion om adelsvælde kontra kongemagt i tiden efter 1536. Den findes først behandlet i selve fremstillingen (s. 320–22). Vi genfinder den i den tilhørende litteraturoversigt (s. 350–52). Den dukker igen op i litteraturoversigten til fremstillingen af tiden omkring Syvårskrigen (s. 471–72), og endelig behandles den i Ladewig Petersens kildetypologi (s. 576–78). Det skal medgives, at debatten hvergang behandles i forskellig kontekst; men at se den diskuteret hele fire gange med næsten lige stor udførlighed, er næsten ikke til at bære – og det er ødslen med kostbar plads. Det ville ikke være vanskeligt at fremdrage adskillige tilsvarende eksempler, og det viser blot, at redaktionen med en lidt fastere optræden ville have været i stand til væsentligt at nedbringe apparatets omfang uden samtidig at mindske antallet af informationer.

Det i dette bind stærkt ekspanderede afsnit om arkiv- og kildeoversigter (forfattet af Ladewig Petersen) er et særdeles nyttigt afsnit, fuldt af kontante og umiddelbart anvendelige oplysninger og anvisninger. Det er opdelt i fem underafsnit. I det første behandles arkivhistorien; men det er samtidig en nøgle til det moderne arkivvæsens samlinger. Derpå følger en oversigt over administrationshistorisk litteratur, der giver den nødvendige introduktion til forståelse af arkivdannelsen. Det næste afsnit drejer sig om kildetypologi og kildekarakteristik og rummer et forsøg på at karakterisere visse hovedtyper af kilder til periodens historie. Noget sådant rummer altid en fare for henfalden til materielt kildebegreb, og forf. til dette afsnit undgår det da heller ikke helt. Men også her er der mange nyttige oplysninger fra en erfaren og kyndig historikers hånd. Kildekarakteristikken fortsættes i det følgende afsnit om tidens historieskrivning, og det hele afsluttes med en god og nyttig oversigt over udgivelsesvirksomhed og kildepublikationer. Det hele er en glimrende håndsrækning til fagets studerende og lærere, men nok af tvivlsom interesse for den læge læser.

Værket afsluttes med en næsten 80 sider lang »bogliste«, opstillet alfabetisk efter forfatter- eller udgivernavn. Fortegnelsen omfatter samtlige i litteraturoversigterne nævnte titler, herunder også anmeldelser og – i enkelte tilfælde – endnu utrykte afhandlinger. Betegnelsen bogliste er derfor vel beskeden. Den rummer den mest fuldstændige og bedst ajourførte oversigt over kildeudgaver og litteratur til den behandlede periode, der nogenlunde er frembragt, hvorfor den er et fremragende hjælpemiddel for den professionelle benytter. Den har tillige det fortrin, at den medtager udenlandsk litteratur i det omfang, den er relevant for forståelse af Danmarks placering i den internationale kontekst. Alt i

alt et glimrende arbejdsredskab. Fortegnelsen er præget af stor omhu og nøjagtighed. Det er faktisk kun lykkedes mig at finde en enkelt fejl, der endda blot er en trykfejl: s. 655, hvor Lennart Tomner kaldes for Tommer. – Det kunne måske nok indvendes, at det er at drive systematiseringen meget vidt, når også titlerne inden for de enkelte forfatterskaber opstilles alfabetisk efter titel. En opstilling efter udgivelsesår havde været fuldt tilstrækkelig og endda nok så hensigtsmæssig i betragtning af, at udgivelsesåret anvendes som det væsentligste kendemærke i litteraturoversigternes korte titelangivelser. Men i øvrigt er der kun grund til lovord over fortegnelsen og det meget betydelige bibliografiske arbejde, der ligger bag den.

Tiden fra 1340 til 1523 behandles af Kai Hørby, (s. 15–270). Det er, som Hørby indledningsvis påpeger, en periode, der afgrænses klart både bagud og fremad af markante politiske og statsretlige begivenheder: på den ene side Valdemar Atterdags retablering af en selvstændig dansk kongemagt og på den anden Christian II's flugt. Skønt Hørby understreger det vilkårlige i valget af disse epokeår, beror det som nævnt ikke på nogen tilfældighed. Det er nemlig snævert sammenknyttet med hans historiesyn, som han allerede ved fremstillingens begyndelse gør klart rede for (s. 15): »... omvæltninger i statspolitikens øverste lag er udtryk for mere dybtliggende ændringer i folkets åndelige og materielle livsvilkår, som er væsentligt vanskeligere at gribe«. Skønt han med karakteristisk forsigtighed straks efter tager visse forbehold over for den netop citerede erklæring, er der således ingen tvivl om, at Hørby opfatter den politiske historie – statslivet – som et dækkende og sammenfattende udtryk for alle andre sider af samfundslivets udvikling. I fuld overensstemmelse hermed er hele hans fremstilling koncentreret om denne en side af det historiske forløb, mens andre sider – f. eks. de økonomiske og sociale – kun i ringe omfang inddrages.

Med ægte beskedenhed bemærker Hørby (s. 17–18), at han ikke har set sig i stand til at bringe en ny syntese i lighed med f. eks. Kr. Erslevs i Danmarks Riges Historie eller Erik Arups. Han har derimod set det som sin opgave på en række punkter »at konfrontere nyere forskningsresultater med ældre syntetiske fremstillinger, eller omkring nogle centrale spørgsmål at tage kildernes problematik op til ny vurdering«. Det beskriver præcist, hvad Hørby gør i det følgende, og angiver dermed også selve fremstillingens struktur: vægten ligger på den omhyggelige aktanalyse og den skarpsindige diskussion af ældre og nyere forskningsresultater, hvorimod selve historien og de faktuelle oplysninger træder i baggrunden. Denne form har sine uomtvistelige fordele i en universitetslærebog, der skal danne grundlag for selvstændig fordybelse; men den rummer en lige så nærliggende fare for opsplitning og relativisering af historiske forskningsresultater med deraf følgende risiko for, at de bliver uinteressante. Fremstillingens strålende enkeltresultater ufortalt kan man godt ærgre sig en smule over, at en så indsigtfuld historiker som Hørby ikke har benyttet en så oplagt lejlighed til at forsøge en samlet syntese. Når han som begrundelse for at undlade det henviser til manglende eller usikre forskningsresultater, må man nok hertil bemærke, at den dag helt sikkert aldrig vil oprinde, da tilstrækkeligt sikre forskningsresultater ligesom af sig selv dikterer en syntese. Forholdet er snarere omvendt: en ny syntese fremkalder nye forskningsresultater. Derfor havde det også været godt, om Hørby havde overvundet sine (forståelige) betænkeligheder og dristet sig ud i syntesen. Men i stedet for en sådan har han givet os en – inden for sine grænser – kildenær fremstilling af periodens politiske historie, præget af yderst kompetente og velformulerede diskussioner af alle de klassiske temaer – Kalmarunionen, Erik af Pommern, Akselsønnerne og opgøret med Christian II for blot at nævne nogle eksempler.

Første afsnit (s. 19–61) drejer sig om rigets samling og kongemagtens vækst 1340–97, dvs. Valdemar Atterdags brydsomme genetablering af den danske kongemagt efter de

kaotiske tilstande i begyndelsen af 1300-tallet, samt Margrethe I's tidlige regering. Tro mod sit udgangspunkt starter Hørby med en kort karakteristik af forskningssituationen og kildematerialet, hvorefter følger selve fremstillingen. Et hovedpunkt heri er en indgående diskussion af den såkaldte landefred 1360 og dens statsretlige status. Med fuld ret karakteriseres aktstykket som en nøje afstemt hersker-kontrakt, bl. a. bemærkelsesværdig ved, at den gennem sin placering af kongen i et direkte forhold til undersåtterne faktisk kodificerer stænderstaten i dansk statsret. I den til afsnittet hørende litteraturoversigt gentages i forkortet form – men ikke desto mindre ganske overflødig – den forskningsdiskussion, der i selve afsnittet fik tildelt en hel paragraf. – I parentes bemærket underer det mig i øvrigt, hvad Hørby mener (s. 61) med den »svenske historieskrivnings *umiskendelige* forhold til Den hellige Birgittas skrifter«?

Med andet afsnit, Stat og samfund i senmiddelalderen, brydes den tidsfølge i fremstillingen, der ellers overholdes strengt, til fordel for en mere generel redegørelse for almindelige samfundsforhold i senmiddelalderens Danmark. Også her lægges ud med en kort diskussion af periodens særlige tolkningsproblemer. Man kan naturligvis kun give Hørby ret, når han fastslår, at senmiddelalderens danske samfund havde langt flere lighedspunkter med den efterfølgende periode end med den forudgående. Det er jo, hvad moderne europæisk forskning har konstateret for andre europæiske samfund, og det understreges af stænderstatens gennembrud her i landet ved begyndelsen af 1300-tallet, hvilket ikke blot statsretligt, men på mange andre måder indvarslede et stats- og samfundssystem, der i princippet forblev uændret til 1660. – Afsnittet rummer – stadig inden for de begrænsninger, Hørby har pålagt sig selv – en glimrende og kortfattet opsummering af vor nuværende viden om forskellige sider af senmiddelalderens samfundsliv: befolkningsudvikling, forfatning, forholdet mellem fri og ufri, lovgivningen, forvaltningen, kirken, handelslivet osv. I dette afsnit, der vel ellers nok kunne have været benyttet til at opridsede nogle lange udviklingslinier, der ganske vist nogle steder måtte få karakter af frihåndstegning, kommer den hørby'ske forsigtighed til fuld udfoldelse: intetsteds siger han vist noget, for hvilket han ikke har positivt belæg. Tvinges han endelig derudover foretrækker han frem for »hypoteser og gætterier« at indskrænke sig til at diskutere den hidtidige forsknings resultater – i øvrigt ofte uden at afsløre sin egen holdning i spørgsmålene. Hørby åbner derfor ikke mange diskussionsflader for en anmelder, men leverer til gengæld et udmærket håndbogsgrundlag for læsere, der ønsker at fordybe sig i problemerne. Den tætte sammenvævning af faktuel fremstilling og forskningsdiskussion er særlig udpræget i paragrafferne om folketal og bebyggelse (s. 64–65) og om ødegårdsproblemet (s. 98–101), hvor man forgåves leder efter Hørbys egne konklusioner, men til gengæld finder en yderst velinformeret diskussion af den hidtidige forskning. Skønt Hørby berører mange sider af det senmiddelalderlige samfund, savner man alligevel en redegørelse for en – periodens mange krige taget i betragtning – væsentlig side af samfundslivet, nemlig rigets forsvarsvæsen, der, så vidt det ses, ikke omtales med et eneste ord. Den i denne periode vigtige adelige krigstjenestepligt nævnes flygtigt, men blot for at karakterisere adelens særlige stilling i samfundet. Det er uheldigt, at en væsentlig samfundsinstitution som forsvaret ikke har kunnet tilmåles blot en enkelt paragraf. – Skønt dette afsnit, som hele Hørbys del af værket, er karakteriseret ved såvel tankens som den skriftlige forms klarhed, er der dog – bl. a. som følge af den vægt, der lægges på forskningsdiskussionen – en tilbøjelighed til indforståethed. Således findes der eksempelvis ingen forklaring på begrebet kommissionshandel (s. 106), og det er nok for optimistisk at forudsætte dette bekendt hos de studerende på forhånd. Det samme gælder henvisningen til de danske arveregler (s. 114) som forklaring på højadelens beherskede interesse for at få yngre sønner anbragt i gejstlig tjeneste. Dette udsagn får først mening i forbindelse med op-

lysning om, at de danske arveregler savnede primogeniturinstituttet, hvorved alle sønner i princippet stilledes lige. Det nævnes ikke, at Hørby forudsætter dermed igen en viden hos læseren, der ikke i almindelighed er til stede.

I tredje afsnit genoptages fremstillingen af den politiske historie med skildring af den ældre unionstid 1397–1448. Også her gælder det, at fremstillingen holdes tæt på akt-materialet, lige som den hidtidige forskning underkastes kyndig behandling. Specielt kan der være grund til at fremhæve den glimrende diskussion af de statsretlige problemer i forbindelse med unionsbrevet 1397 og akterne omkring Erik af Pommerns afsættelse. Kun på et enkelt mindre punkt synes Hørbys diskussion af forskningsproblemerne ikke ganske tilfredsstillende og tidssvarende: i forbindelse med de sociale uroligheder i Sverige (Engelbrecht-oprøret 1434) og Danmark i 1430'erne og 40'erne. I betragtning af den omfattende internationale forskning, der i de senere år har udfoldet sig over de talrige sociale uroligheder i senmiddelalderens Europa, og den omfattende litteratur, der nu foreligger, må det forbavse, at Hørby ikke med et ord eller en litteraturhenvi-sning hen-tyder dertil. Under samme synsvinkel virker det unægteligt snævert, at Hørby stadig foretrækker at analysere disse bevægelser i en næsten rent politisk kontekst, når den internationale forskning klart har påvist langt bredere årsagssammenhænge bag de tilsvarende bevægelser ude i Europa. Hørbys behandling af fænomenet falder godt i tråd med hans teoretiske udgangspunkt; men dette er samtidig forklaringen på den partielle behandling af rørelserne, der i det mindste provisorisk burde være sat i forbindelse med tilsvarende ude i Europa. – En skønhedsfejl af de mindre er det, når Hørby (s. 145) i forbindelse med Sønderjyllandsproblemet henviser til »en første vidtløftig behandling ved F. H. Jahn (1835)«, uden at det hverken af litteraturoversigt eller bogliste fremgår, at der er tale om Jahns posthumt udsendte *Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne* (Kbh. 1835).

Det følgende afsnit, Christian I, stænderne og unionen, fører historien op til 1481 og karakteriseres først og fremmest af en skarpsindig tolkning af Christian I's revers af 1448, 28/6 til det slesvig-holstenske ridderskab (indeholdende den såkaldte *Constitutio Valde-mariana*) som en blot og bar bekræftelse af allerede gældende statsret, men ikke som indstiftende ny ret. Ellers domineres fremstillingen af de hårde konfrontationer mellem de internordisk baserede Akselsønner og Christian I – et interessemodsetsningsforhold, der lurede bag snart sagt alle denne periodes konflikter. En lille pudsighed er det, at Hørby (s. 193) med grundlag i Troels Dahlerups rapport til Det nordiske Historikermøde 1971 fastslår, at rigsrådet i Christian I's tid var på omkring 40 medlemmer, »store end både før og siden«, mens Venge med samme kildegrundlag lidt længere fremme (s. 346) siger, at rigsrådet i Frederik I's dage var på »et halvt hundrede medlemmer«. Begge udsagn kan jo vanskeligt være korrekte; men formentlig er der blot tale om forskellig afrunding af nogenlunde samme talstørrelse.

Med sidste afsnit, Hans og Christian II, 1481–1523, føres fremstillingen op til slut-punktet, Christian II's flugt. Atter knyttes skildringen snævert til de vigtigste statsretlige akter, håndfæstninger og lovgivning. Atter bringes de tørre statssager til at glide lettere ved Hørbys velformulerede oplagthed og stringente udtryksform. Heller ikke her er der meget at bemærke til den metodiske sikkerhed, hvormed stoffet håndteres, selv om det nok kan synes en anelse betænkeligt, som Hørby gør, at basere den almindelige karakteristik af kong Hans' indenrigsstyre på adelens klager i Christian II's håndfæstning, der i denne henseende er en sen, tendentiøs beretning. – Selv om forholdet mellem Christian II's landlov og bylov i kildekritisk henseende er interessant, er det dog ude af proportion at benytte to tættrykte sider på en diskussion heraf. Det hører ikke hjemme i et over-sigtsværk som det foreliggende. – Afsnittet rummer en interessant og (naturligvis) yderst

kompetent diskussion af blodbadsforskningen og specielt begivenhedens juridiske aspekter. Denne diskussion har i den grad optaget Hørby, at han helt har forsømt at fortælle selve historien om Det stockholmske Blodbad. Vil man erfare den, må man slå op i f. eks. Politikens Danmarkshistorie. Dette understreger stærkt den grundlæggende svaghed i den valgte form: de alt for få faktiske oplysninger om det historiske forløb og den for optimistiske vurdering af læsernes forhåndsviden. – Der sluttes af med en kort redegørelse for oprøret mod Christian II. Hørby følger her Mikael Venges tolkning, bortset fra, at han stærkere end hidtil understreger hertug Frederiks rolle og andel i oprøret. Hertugen var, siges det, »en velunderrettet og aktivt medlevende faktor i oprørsbevægelsen« (s. 259).

Hørby holder i fremstillingen, hvad han i indledningen havde lovet: at konfrontere nyere forskningsresultater med ældre syntetiske fremstillinger og på nogle punkter tage kildernes problematik op til ny vurdering. Det har han på fremragende vis gjort hele fremstillingen igennem. Derimod rummer den ingen ny syntese – hvad han da heller ikke havde stillet i udsigt. Der er meget få sammenfattende synspunkter og ingen lange linier. Hvad Hørby har skrevet er – for nu at sætte sagen på spidsen – i virkeligheden først og fremmest forskningens historie, langt mindre historien selv. De to sider lader sig naturligvis ikke adskille i en humanistisk disciplin som historie; men Hørbys prioritering af deres indbyrdes vægt er dog ganske enestående inden for genren. Til glæde – måske – for specialister, men til sorg for den almindelige læser.

Tiden 1523–1559 behandles af Mikael Venge, (s. 273–356) Hvad angår historiesyn – og i øvrigt også fremstillingsform – ligger han stort set på linie med Hørby. Det første fremgår alene af, at han indledningsvis karakteriserer regeringsskiftet 1523 som et »naturligt skel i Danmarks historie«. Dette udsagn implicerer, at vægten lægges på den politiske historie. Det eneste, der skete i 1523, var jo visse politiske og administrative forandringer. Selve fremstillingen bekræfter fuldt ud dette indtryk. – Bortset derfra er det naturligvis fuldstændig korrekt, når Venge bemærker, at begyndelsen af 1500-tallet generelt set indvarslede nye strømninger i det danske samfunds udvikling, »adelsvælden«, Kalmarunionens definitive forlis, Reformationen og Renaissancen. De to sidstnævnte almen-europæiske strømninger nåede netop i 1500-tallets første halvdel det danske samfund med en styrke, der rakte til at ændre det fundamentalt. Det samme gælder den tredie almeneuropæiske påvirkning, Venge nævner: den såkaldte »prisrevolution«, der ligeledes på længere sigt medførte fundamentale transformationer i samfundsstrukturen og bidrog til den faktiske sprængning af standssamfundet – et forhold, der kom klart for dagen i løbet af 1600-tallet. Så langt kan man let være enig med Venge. Mere kniber det dog, når han som årsag til denne »prisrevolution« (s. 274) anfører den nu for længst forældede monetaristiske forklaring (at prisstigningerne skyldtes en forøget pengemængde som følge af ædelmetalimporten fra Spaniens amerikanske kolonier). Det er for længst påvist, at inflationen i væsentlig grad må forklares ved et øget befolkningspres og visse grundlæggende ændringer i transaktions- og investeringsmønstrene, hvilket i det mindste burde have været anført sammen med den monetaristiske forklaring.

Efter samme mønster som Hørby indleder Venge sin fremstilling med nogle generelle betragtninger over kildemateriale og forskningssituation. Med fuld ret understreges det, at 1500-tallets historie – set fra historikerens synspunkt – på grundlæggende måde adskiller sig fra tidligere tiders ved den langt større kilderigdom, der her giver historikeren forholdsvis sikker grund under fødderne. Det er naturligvis afgørende for såvel frihed i emnevalg som sikkerhed i konklusioner. Præcis og sikker er ligeledes den korte redegørelse for grundlæggende forskningssynspunkter op til vore dage. Det indledende afsnit afrundes med et kort signalement af det oldenburgske statssystem, og den egentlige frem-

stilling påbegyndes s. 287 med afsnittet om middelalderstatens opløsning 1523–1536. Fremstillingen bevæger sig fra Christian II's fald og Frederik I's magtovertagelse over Søren Norbys skånske oprør, de sociale uroligheder, kirkekampen, den københavnske herredag 1533 til Grevens Fejde og dens resultat: hertug Christians magtovertagelse og etableringen af det nye styre.

Afsnittet rummer en udmærket redegørelse for de sociale spændinger i det danske samfund, der foreløbig kulminerede i de jyske bondeopløb i 1527 og nåede et nyt højdepunkt under Grevefejden. Disse spændinger ses fuldt berettiget som et resultat af skatte- og møntpolitikken, trykket fra de kirkelige afgifter og fæstebøndernes usikre retsstilling. Men det må også her anses for en mangel, at den sociale uro her i landet ikke bare nødtørftigt er sat i forbindelse med de samtidige store bondekrige i Tyskland. Undladelsen heraf giver det hele et lidt isoleret præg, der kunne være undgået ved en ganske kort inddragelse af den meget omfangsrige moderne tyske forskning på feltet. – Venges emnente kendskab til perioden fører ham til undertiden at udtrykke sig en smule indforstået. Således nævnes (s. 296) Daljunker-affæren uden nogen form for forklaring og uden litteraturhenvielse. De manøvrer, der i 1532 førte til Christian II's fængsling omtales blot som »et betænkeligt dobbeltspil«. Det havde nu været rart at høre, hvad dette gik ud på, lige som dets resultat, Christian II's fængsling, i det mindste burde have været nævnt. I forbindelse med skildringen af de vestdanske rådets valg af hertug Christian til dansk konge i juli 1534 bemærkes (s. 308), at dette skridt utvivlsomt så ses som en reaktion på den skånske og sjællandske adels underkastelse under grev Christoffer. Men samtidig understreges det, at Paludan-Müller benægtede en sådan sammenhæng mellem begivenhederne i Øst- og Vestdanmark af tidsmæssige årsager. Det burde i det mindste kort have været præciseret, hvilke overvejelser, der bringer Venge til det modsatte standpunkt.

Næste og sidste afsnit i Venges del af værket hedder Kongemagt og adelsvælde 1536–1559 og drejer sig om etableringen af Christian III's moderne stat på ruinerne af det førreformatoriske samfund. Det omfatter en indgående beskrivelse af den nye forfatning efter 1536, den nye central- og lensforvaltning, kirkeordningen og udenrigspolitikken. Det afrundes med en paragraf om Peder Oxes storhed, fald og fornyede storhed, uden at Venge dog når længere end forgængerne, Astrid Friis og Poul Colding, med forklaringen på Oxes omskiftelige skæbne.

En væsentlig del af afsnittet optages af en ganske indgående drøftelse af de forrige historikergenerationers intense diskussioner om, hvorvidt kongemagten eller adelen/rigsrådet gik sejrende ud af reformationsrøret – om resultatet var adelsvælde eller en monarkisk stat (s. 320–22, 350–52). Venge når ikke til noget klart standpunkt for sit eget vedkommende, hvilket vel egentlig heller ikke kan undre i betragtning af debattøernes vidt forskellige udgangspunkter. Dog underkender han andetsteds indirekte hele problemstillingen ved i forbindelse med omtalen af lensreformerne (s. 325) at bemærke: »Den modernisering og rationalisering, som administrationen under Christian III vitterligt gennemgik, tjente statsmagtens nok så meget som kongemagtens interesser«. – Det er just sagen: Hvad der skete i årtierne efter 1536 var netop, at statsmagten ekspanderede – man behøver blot at læse frem Gamraths og Ladewig Petersens del af nærværende bind for at få dette bekræftet af moderne forskningsresultater – statsmagten sprængte de middelalderlige rammer for en kongemagt, der levede af sit eget, dækkede sit stigende finansieringsbehov gennem en maksimering af lensindtægterne og hyppigere udskrivning af ekstraordinære skatter og greb samtidig ind på flere og flere områder af samfundslivet – kirke, undervisning, fattighjælp, retspleje, forsvar osv. Statsmagten blev m.a.o. i stigende grad det nye samfunds centralnervesystem. Den forfatningsmæssige baggrund for denne ekspansive udvikling af statsmagten var det nye suverænitetsbegreb, der blev resultatet

af de vigtige herredagsforhandlinger 1536: den delte suverænitet. Suveræniteten lå derfor hos den statsretlige fiktion, der kaldtes Danmarks krone, repræsenteret dels af kongemagten, dels af rigsrådet – og ikke som tidligere enten hos kongen eller hos rigsrådet. Derigennem skabtes det permanente, overpersonlige suverænitetsbegreb, der har sit modstykke i eksempelvis den samtidige engelske udvikling af begrebet »King-in-Parliament« som det suverænitetsbærende element og den af konge og parlament i forening vedtagne *Statute* som vigtigste instrument. I denne frigørelse af suverænitetsbegrebet fra en enkelt person eller institution ligger efter min opfattelse en vigtig nøgle til forståelse af den statsretlige og forvaltningsmæssige udvikling efter 1536. Eftersom det nye suverænitetsbegreb accepteredes af alle involverede parter, forekommer det mindre hensigtsmæssigt fortsat at bruge plads og kræfter på en indgående diskussion af, om det var kongen eller rigsrådet, der gik af med sejren efter 1536. Hvad der sejrede, var en ny statsret og et nyt suverænitetsbegreb, som alle parter indrettede sig efter og underordnede sig. Den af Venge gennemførte redegørelse for debatten har derfor hovedsageligt blot historiografisk interesse.

Venge ville givet have opnået større klarhed i fremstillingen af efterreformationstiden, om han mere konsekvent som organiserende princip havde benyttet den netop skitserede udvikling. Derved ville han måske også have undgået, at redegørelsen for lensreformen i for høj grad er præget af modstillingen kongemagt-aristokrati og i stedet mere konsekvent set den som en logisk følge af den nye, ekspansionistiske statsmagt. Den manglende konsekvens har også medført, at han ikke får den vigtige lensforordning af 1557 fuldstændigt klart belyst. Han nævner (s. 324) som vigtige hensyn bag dens udstedelse fiskale grunde (indtægtsmaksimering) og humane hensyn (beskyttelse af bønderne). Det er givet også en korrekt, men blot ikke fuldt dækkende beskrivelse af motiverne bag forordningen. Der er nemlig yderligere to bestræbelser, der i sammenhæng med ovenstående fortjener opmærksomhed: 1) bestræbelsen på at øge statsmagtens kontrol med alle sider af lensmandens virksomhed ved dennes forøgede indberetningspligt og tvungne regnskabsaflæggelse. Her ses altså statsmagtens stræben efter at ændre lensmandens status fra en selvstændig territorial magtfaktor til en lokal administrator under centralmagtens overopsyn. 2) I samme retning peger forordningens bestemmelse om, at lensmandens fogeder på regnskabs- og afgiftslenene skal aflægge embedsede ikke blot til lensmanden, men også til kronen. Dette involverer et loyalitetsbånd direkte mellem fogederne og statsmagten, uden om lensmanden. – Her ser man vist for første gang i dansk lovgivning et konkret udtryk for den proces, som Rolf Fladby på norsk grund har karakteriseret i titlen på sin disputats, »Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged«. Bestemmelsen er således et konkret udtryk for, at statsmagten bevidst søgte at svække lensmandens position ved at øge kontrol og indseende med det administrative niveau under ham. Bestræbelsen understreges yderligere af forordningens gentagne indskærpelser til undersåtterne om at indberette eventuelle overgreb direkte til centralforvaltningen. Dette sidste er af flere historikere blevet udlagt som forordningens humane intention; men det er kun til en vis grad rigtigt. Forholdet er nok snarere det, at »bondevenligheden« er en nødvendig følgevirkning af den primære bestræbelse: at øge statsmagtens kontrol med alle sider af og alle niveauer i lensadministrationen. Således tolket, og frigjort fra den gamle diskussion om kongemagt kontra adelsvælde, bliver lensforordningen et konsekvent udtryk for den ekspanderende statsmagts virksomhed, hvilket må være en nødvendig tilføjelse til Venges fremstilling.

En sidste indvending mod fremstillingen skal – som ved Hørby – være den næsten helt manglende omtale af en så vigtig side af den nye statsmagts virksomhed som forsvaret. Derpå ofres i alt 11 linier (s. 329), hvilket må siges at være beskedent i betragtning af den omfattende omstøbningsproces, netop denne side af samfundslivet gennemløb

i 1500-tallet. – Endelig virker det ærlig talt en lille smule impertinent at betegne Knud Fabricius som »vistnok en kende naiv« (s. 351) i modsætning til de mere »subtile« Erik Arup og Astrid Friis.

Venges afsnit udmærker sig ved korthed i fremstilling og elegance i form. Det udgør en udmærket introduktion til periodens talrige forsknings- og fortolkningsproblemer med nyttige og velkommenterede litteraturhenvisninger, selv om han efter min opfattelse i for høj grad er bundet af forrige generationers problemstillinger, og selv om der på enkelte områder savnes reference til analog international forskning.

Tiden 1559–1648 behandles af Helge Gamrath og Erling Ladewig Petersen i fællesskab. Dog har de to forfattere delt arbejdet imellem sig således, at Ladewig Petersen har forfattet de økonomisk- og socialhistoriske afsnit, mens Gamrath dækker resten. Det vil i hovedsagen sige de politiske, forfatnings- og forvaltningsmæssige dele af historien. Det hele er sluttelig – som det anføres s. 360 – koordineret og ajourført af Ladewig Petersen. Dette afsnit er nok bindets mest interessante, ikke mindst fordi det – i modsætning til de foregående – rummer en helhedsfortolkning af den behandlede periode.

Til forskel fra de forudgående afsnit opretholdes der i denne del af bindet et temmelig klart skel mellem fremstilling og forskningsdiskussion, således at den sidste er henlagt udelukkende til de til de enkelte hovedafsnit knyttede litteraturoversigter. Der er dog ikke tale om en fremstilling af Danmarkshistorien i gængs forstand – som vi f. eks. kender den fra Danmarks Riges Historie eller Politikens Danmarkshistorie. Hovedvægten ligger klart på analyse og tolkning af samfundsstrukturen og disses forandringer i periodens løb, samt på analyse og tolkning af funktioner (samfundsgrupper, institutioners og forvaltningsorganers) i disse skiftende strukturer. Det teoretiske forbillende er den franske Annales-skole.

Fremstillingen indledes – naturligt nok – med en introduktion (§§ 111–114), hvori der kastes et kort blik tilbage over Christian III's regeringstid (§ 111) og opridses, hvad man kunne kalde fremstillingens bærende teser, der kort kan opsummeres med nogle få nøgleord: stændersamfundets opløsning, fra domænestat til skattestat og modsætningsforholdet til Sverige (§ 112). Endelig rummer introduktionen en kort karakteristik af periodens kildemateriale og en ganske kort redegørelse for tidligere helhedssyn på perioden (§ 113). Den afsluttes med en fyldig litteraturoversigt.

Året 1625 udpeges allerede i introduktionen som et passende skel i periodens historie, fordi det var i tiden derefter, »de nye udviklingstendenser fik deres afgørende gennemslagskraft« (s. 364). Fremstillingen er disponeret i overensstemmelse dermed. Grundlaget lægges med en økonomisk-politisk status omkring 1560 (Samfund og stat ved 1560), omfattende §§ 115–121. Derpå følger en dynamisk anlagt skildring af den økonomisk-sociale udvikling op til 1625 og af det politisk-administrative forløb op til 1629 (§§ 122–144), fordelt på tre kapitler, der benævnes »Økonomisk og social udvikling 1560–1625«, »Syvårskrig og efterkrigstid indtil 1596« og »Det konstitutionelle monarkis nedbrydning 1596–1629«. Tilstands- og udviklingsbeskrivelsen efter 1625 gennemføres i to kapitler, »Stændersamfundets oprud og skattestaten 1629–45« (om økonomisk-sociale forhold) og »Magtbalancernes ændring 1629–48« (om politisk-administrative forhold) omfattende §§ 145–55. Det hele afrundes med et kapitel, »Danmarks situation ved midten af 1600-tallet«, hvori der – som pendant til statusopgørelsen omkring 1560 – foretages en opgørelse af tilstandene i landet i tiden omkring Christian IV's død (§§ 156–160). Fremstillingen er, som det fremgår af dette korte signalement, opbygget således, at statisk prægede tilstandsbeskrivelser afløses af dynamisk opbyggede redegørelser for udviklingsforløb. Der veksles ligeledes mellem afsnit med økonomisk-sociale indhold og afsnit af politisk-administrativ karakter. Omfangsmæssigt er vægtningen mellem de to typer af afsnit vist

nogenlunde fifty-fifty, mens der ligger en prioritering og et historiesyn bag det forhold, at afsnit af førstnævnte type altid kommer forud for afsnit af sidstnævnte. Dette skal senere kommenteres nærmere.

Af hensyn til den følgende diskussion er det nødvendigt kort at opridsse fremstillingens hovedkonturer. Som udgangspunkt påpeges det, at det danske samfund omkring 1560 dybest set var et harmonisk samfund, præget af god overensstemmelse mellem produktionssystem, socialstruktur og privilegimønster. Den danske produktion var ensidigt agrar, og den væsentligste del af landbrugsvareproduktionen fandt sted på den privilegerede adels godser. Svarende hertil var det danske privilegiesamfund indrettet, så det grupperede sig omkring og fremmede dette produktionssystem (kodificeret i recessen af 1558). Adelsprivilegierne var rettet imod at sikre standens eksklusive kontrol over produktionsfaktorerne jord og kapital. Borgerstandens privilegier sikrede, at denne stand kunne varetage omsættningen af produktionen. Restgruppen, bøndernes rolle bestod i at levere den tredje for produktionen nødvendige faktor, arbejdet. Dette sikredes dels gennem adelsprivilegierne, dels gennem et retssystem, der ikke forbiså den jordejende adels interesser. Statens eller »den offentlige sektors« rolle var først og fremmest at legitimere systemet og sikre dets opretholdelse. Harmonien i systemet blev ikke mindre af, at den sociale struktur faldt temmelig nøje sammen med stands- og privilegiestrukturen. Til denne økonomisk-social harmoni svarede, at landet i udgangssituationen var præget af relativ retslig, administrativ og politisk stabilitet. – I resten af fremstillingen beskrives det derefter, hvorledes denne harmoniske samfundsstruktur under indflydelse af forskellige påvirkninger efterhånden gik i opløsning og måtte vige for et samfund, præget af stigende modsætning mellem dets formelle opbygning – som udtrykt i privilegier og lovgivning – og de faktisk rådende produktionsmæssige, økonomiske og sociale realiteter.

Den konjunkturrelle baggrund for udviklingen fra harmoni til disharmoni udvikles i § 122 (s. 403–07), hvor der peges på destabiliserende faktorer som »prisrevolutionen«, befolkningsvæksten med deraf flydende subsistenskriser, industrialiseringen af Nederlandene og det ændrede internationale handelsmønster, der i langt højere grad end tidligere gjorde den danske økonomi til en integreret del af – og dermed mere følsom over for – den almindelige europæiske økonomiske udvikling. Derved udsattes dansk økonomi for en serie dybtgående påvirkninger via de talrige kriser, der i 1580'erne hærgede den nederlandske økonomi – påvirkninger, som den danske regering gennem lovgivning søgte at modvirke uden samtidig at forsøge en egentlig tilpasning til de ændrede konjunkturer.

Dette er baggrunden for en dybtgående økonomisk og social differentieringsproces, hvis hovedlinier beskrives i de følgende paragraffer. For at holde produktionsapparatet intakt og med henblik på omlægning af produktionen til den mere givtige, men også mere kapitalkrævende øksneproduktion greb de adelige godsejere til at låne kapital hos kongen, hos borgere, i hertugdømmerne og hos hinanden for med denne fremmedkapital at finansiere de dårligere tider. Dette begunstigede de i udgangssituationen mest kapitalstærke medlemmer af samtlige standsgrupper, og dermed står vi ved hovedårsagen til den kraftige differentieringsproces, der i årene op til 1625 medførte en tydelig økonomisk og social lagdeling af såvel adels- som borgerstand – en lagdeling, der også gik på tværs af de gamle standsgrænser. Det dynamisk anlagte afsnit, dækkende tiden 1560–1625 beskriver og begrundet m. a. o. det danske samfunds forvandling fra et funktionelt opbygget standssamfund til et samfund opdelt efter sociale og økonomiske skillelinier.

Samtidig påvises, at krongodsindtægterne selv under såkaldt normale omstændigheder kun kunne dække ca. 50 % af statens udgiftsbehov, mens resten måtte finansieres med direkte og indirekte skatter og afgifter. Skattestaten lurede således allerede omkring 1600 lige om hjørnet. Den stærkt udgiftskrævende statslige erhvervs politik i årene op til 1625

og ikke mindst det kostbare engagement i Trediveårskrigen gjorde skattefinansieringen til et helt nødvendigt og stadig mere dominerende element i statshusholdningen. Skattestaten var m. a. o. allerede før 1625 – trods et betydeligt overskud i kongens og rigets kasser – godt på vej, med alle de finanssociologiske og politiske konsekvenser, der flød deraf. Herunder ikke mindst den undergravende effekt dette havde for stabiliteten i et stændersystem, hvis principielle forudsætning var domænestatens tilstrækkelighed.

Skønt grundtonen i beskrivelsen af tiden 1560–1625 er relativ stabilitet og soliditet på det økonomiske og politiske felt, spores der stærke overtoner, der fortæller, at denne stabilitet kun var tilsyneladende, og at det danske samfund levede på lånt tid, infigeret som det var af den sociale og økonomiske differentieringsproces og skattestatens vækst. Disse faktorer virkede aktivt i det danske samfund i adskillige årtier inden 1625; men først den kostbare deltagelse i Trediveårskrigen aktualiserede for alvor deres virkninger. Herom handler den dynamiske fremstillings anden del.

Med god ret har forfatterne valgt 1625 – for den politiske dels vedkommende snarere 1629 – som vendepunkt. Den danske deltagelse i Trediveårskrigen var et afgørende skel ikke blot i Christian IV's regering, men i hele Danmarks historie. Kongens nederlag blotlagde og understregede svagheden i den danske udenrigs- og sikkerhedspolitiske stilling, specielt over for Gustav Adolfs Sverige. Det betød også et prestigetab for kongen personligt, som han aldrig helt overvandt, og det svækkede hans position over for rigsrådet, ikke blot økonomisk, men også politisk. Før krigen befandt kongen sig i en kreditorposition over for adskillige af sine indflydelsesrige undersåtter; efter krigen var forholdet det omvendte, hvilket naturligvis også betød en svækkelse af kongens politiske styrke. For landet seom helhed var krigen ikke mindst en økonomisk katastrofe, og netop dette bragte virkningerne af de forudgående årtiers latente ustabilitet op til overfladen. Disse virkninger analyseres og beskrives i §§ 145–54.

Meget kort opsummeret opridses udviklingen 1625–48 som følger: Den som følge af krigen stærkt svækkede statsfinansielle situation, kombineret med et stærkt stigende udgiftsbehov til forsvarsforanstaltninger m. v. gjorde det i voksende grad nødvendigt at gribe til udskrivning af ekstraordinære skatter – der således efterhånden blev temmelig ordinære. Resultatet var skattestaten, der nu for alvor afløste det gamle domænestatsprincip. Dette rejste hidtil usete krav om kontrol og indseende med administrationen, hvilket igen resulterede i en kraftig centralisering af og vækst i statsmagten. Denne udvikling gav stof til nye, hårde konfrontationer mellem forfatningens to hovedkomponenter, konge og rigsråd, der hver for sig søgte at sikre sig kontrol over de afgørende led i det nye bureaukrati. Kongen var i denne strid svækket efter Kejserkrigen, mens rigsrådet til gengæld befandt sig i det delikate dilemma, at prisen for en forfatningsmæssig tilpasning til skattestaten ville være opgivelse af rigsrådsstyret, der så udpræget var gearret til domænestatens vilkår og behov. Derfor var rigsrådet nærmest pisket til at fastholde hele den gamle, forældede forvaltningsform i alle dens led og dele, mens selve udviklingen så at sige arbejdede for den temporært svækkede kongemagt. Denne i mange henseender temmelig umulige situation er forklaringen på, at magtkampen ikke i Christian IV's tid kunne bringes til nogen klar afgørelse, men endte i et dødvande.

Også på anden vis indvarslede skattestatens komme kriser og indbyrdes splid stænderne imellem, og specielt mellem adelen og de øvrige stænder. Under det stærkt stigende skattetryk, der først og fremmest ramte de ufri stænder, blev det stadig vanskeligere for adelen at legitimere sin skattefrihed og de øvrige privilegier over for omverdenen, og den kom under voksende kritik fra de øvrige stænder. Samtidig så man de politiske følger af den sociale differentieringsproces inden for adelen ved skabelsen af landkommissærinstitutionen 1638, hvorigennem den menige adel sikrede sig et vist mål af indflydelse på

de indkrævede skattemidlers anvendelse. Endelig bevirkede det stærkt opskruede skatte-tryk, der især ramte bondebefolkningen, en tiltagende forarmelse og fornedrelse af denne befolkningsgruppe. Det medførte tillige en række utilsigtede strukturændringer i det agrare produktionsapparat.

Med skattestatens vækst som bærende tema er den dystre grundtone i denne del af fremstillingen *krise* på snart sagt alle samfundsområder: forfatningsmæssigt, i forvaltningen, politisk, socialt og økonomisk. Eneste lysere indslag – omend på en dystre baggrund – er et afsnit om den adelige storgodsejers relativt gode muligheder for under Trediveårskrigen unormale handels- og prisforhold at skabe sig betydelige spekulationsgevinster i korn og øksne – men også dette hørte op ved 1640'ernes midte.

Fremstillingen afsluttes med en forbillidlig klar og kortfattet status over det danske samfund ved 1600-tallets midte (§§ 156–59). Heri påpeges de allerede nævnte grundlæggende skavanker og modsigelser i det politiske system, den voksende afstand mellem dets muligheder på den ene side og den bureaukratiske skattestats krav på den anden samt de stadig uløste konflikter af forskellige art mellem samfundsgrupperne. Ligeledes tegnes et mørkt billede af den tiltagende forarmelse, der ramte hele det danske samfund som følge af ugunstige konjunkturer, krigenes ødelæggelser, det stigende skattetryk og et utidssvarende produktionsapparat og privilegiesystem. Endelig afrundes det hele med en kort, noget reserveret portrætskitse af Christian IV og hans kongegerning. – Således slutter da denne del af bindet langt fra udgangspunktet. Det begyndte i 1560 i en tilstand af relativ harmoni og velstand. Det ender i 1648 i dyb disharmoni, fremskreden forarmelse og forfald. Klart og velstruktureret, men temmelig deprimerende!

Flere karakteristika springer umiddelbart i øjnene ved denne fremstilling. Det første er måske nok den analyserende og dokumenterende form, der lægges til grund for den syntetiserende fremstilling. Kendsgerningerne etableres omhyggeligt ved hjælp af tabelariske opstillinger, analyser af enkeltsituationer o.s.v. Derved får læseren mulighed for at kigge forfatterne i kortene og efterprøve deres argumentation i selve fremstillingen. Dernæst glimrer fremstillingen ved en påfaldende fattigdom på navne: det er meget vel muligt at læse flere sider i træk uden at møde et eneste personnavn. Det er i så henseende en temmelig anonym fremstilling af periodens historie, der her foreligger. Fremstillingen udmærker sig videre ved, at aspekter som åndslev og især dagligliv næsten lades ubehandlet, ligesom de mere ydmyge lag i befolkningen, f. eks. bønderne stort set kun optræder som produktionsfaktorer og skatteydere. Der er i udpræget grad tale om en Danmarkshistorie set fra oven. Disse karakteristika kan alle føres tilbage til forfatterens historiesyn og virkelighedsopfattelse.

Et passende udgangspunkt for en karakteristik heraf kan måske være påpegnin g af de fire dynamiske faktorer, der binder fremstillingen sammen til en helhed og giver den sammenhæng. Det drejer sig om 1) privilegie-/standssystemets reelle – omend ikke formelle – forandring til et socialt differentieret samfundssystem, 2) domænestatens sammenbrud til fordel for skattestaten, og i sammenhæng hermed 3) statsmagtens vækst, der igen danner baggrund for 4) det politiske/administrative systems reelle – omend ikke formelle – sammenbrud. Disse fire faktorer karakteriserer efter forfatterens opfattelse dynamikken i det danske samfunds udvikling fra 1560 til 1648. – Men hvad var det så, der skabte denne dynamik? Hvad var drivkræfterne? Eller m. a. o., hvorledes er forfatterens historiesyn og virkelighedsopfattelse? – Man kan i fremstillingen erkende to sæt ræsonnementer bag de fire faktorer – to sæt, der, skønt de er temmelig forskellige, har det tilfælles, at de som udgangspunkter har fænomener, der ligger uden for menneskelig kontrol – eller i det mindste uden for det danske samfunds kontrol. Det ene sæt anvendes

især i de økonomisk-sociale afsnit og tager som udgangspunkt ude fra kommende økonomiske konjunkturer (prisrevolution, ændrede handelsmønstre osv.) og befolkningsmæssige forandringer, der således placeres som de egentlige drivkræfter. Konjunktursvingningerne og det stigende befolkningspres hidførte nogle ændringer i det danske samfunds økonomiske forudsætninger og ligevægtstilstande (cfr. f. eks. kriserne i 1580'erne og 1620'erne), hvilket igen førte til forandringer i de økonomiske og sociale mønstre inden for de enkelte stændergrupper og stænderne imellem (»den sociale differentieringsproces«). Disse forandringer betød de facto nedbrydning af de privilegiesystemer, der var selve forfatningens forudsætning, hvorfor resultatet blev forfatningsmæssig krise og tendenser i retning af en ny politisk balance i overensstemmelse med den nye økonomisk-sociale virkelighed. – Denne argumentationskæde, der her er gengivet i stærkt forenklet form, antyder hos forf. en opfattelse af udviklingen i Danmark 1560–1648 som et resultat af nogle ude fra kommende faktorer. Disse stod det ikke i det danske samfunds magt at ændre; man kunne blot reagere på dem og forsøge at tilpasse sig.

Denne argumentationskæde krydses imidlertid af en anden, hvis udgangspunkt nærmest er de udenrigs- og sikkerhedspolitiske vilkår. Den sigter især imod en forklaring på skattestatens fremtrængen på domænestatens bekostning og på statsmagtens vækst. Den finder specielt anvendelse på periodens sidste halvdel. I stærkt forenklet form ser den således ud: Den tilspidsede sikkerhedspolitiske situation, specielt under og efter Kejserkrigen, medførte et øget behov for forsvarsmæssige foranstaltninger (både levende og fast værn), hvilket førte til øgede statslige udgifter, der kun kunne dækkes ved øget skatteudskrivning. Dette inderbar i sig selv skattestaten og betød samtidig en ekspansion af den offentlige sektor, eller statsmagtens vækst, med dertil hørende centralisering af forvaltnings- og kontrolinstitutionerne. Dette medførte en dybtgående krise i forhold til rigsrådsforfatningen med tilhørende forvaltningsinstitutioner, der var indrettet på domænestatens krav og behov, men ikke magtede skattestatens. Resultatet var derfor den gamle ordens reelle – men endnu ikke formelle – sammenbrud i 1640'erne. – Med et lidt andet udgangspunkt fører denne argumentationskæde således til præcis samme resultat som den første: den giver endnu en forklaring på den gamle ordens reelle sammenbrud i 1640'erne. Den har videre det til fælles med den første, at dens første led, den igangsættende faktor, var dikteret udefra – af forhold uden for de danske politikeres kontrol. Den danske udvikling blev i hovedsagen reaktioner herpå. Det bør dog understreges, at de to argumentationskæder ikke i fremstillingen er så skarpt adskilte, som denne udredning kunne lade formode. Tværtimod er de vævet nøje sammen og krydser ustandseligt hinanden. Men tilsammen tegner de en opfattelse af Danmarks historie i Frederik II's og Christian IV's tid, der er karakteriseret ved, at det danske samfund i denne periode havde meget få frihedsgrader, og udviklede sig som det gjorde under nødvendighedens hårde lov. Det er klart, at en fremstilling, der i den grad lægger vægten på at forklare det danske samfunds strukturelle tilpasning – eller tilpasningsforsøg – til disse overpersonlige, udefra kommende vilkår, må lægge afgørende vægt dels på økonomi og sociale forhold, dels på strukturanalysen. I dette må vi formentlig søge forklaringen på de før fremhævede karakteristika ved fremstillingen: den klare opprioritering af økonomi og sociale forhold, synsvinklen »fra oven«, de få oprædende personer, den ringe vægt på åndsliv og dagligliv. Især de sidstnævnte forhold finder klart nok ingen plads i en analyse inden for de her afstukne rammer.

Fremstillingens afgørende styrke ligger i dens indre sammenhæng, i den konsistente argumentation og i dens bevidst syntetiserende karakter, der placerer den som et brugeligt alternativ til ældre tiders helhedsopfattelse – noget, man måtte savne i bindets to

foregående afsnit. Disse egenskaber udelukker dog ikke, at fremstillingen kan diskuteres. Det mener jeg, den kan på flere punkter, hvilket jeg kort skal markere, idet jeg stadig holder mig til helhedssynspunkterne.

Den mest indlysende svaghed i fremstillingen er nok den ensidige koncentration om struktur- og funktionsanalyser, der – sammenholdt med det deterministiske islæt i forklaringerne på udviklingen – tilfører den et overdrevent skær af uundgæelighed: man kan næsten ikke forestille sig, at udviklingen på de givne præmisser kunne forme sig anderledes. På en måde kunne den her gennemførte analyse såmænd godt minde om en analyse af en kemisk proces, der sættes i gang ved bestemte ydre påvirkninger og forløber efter et ganske bestemt mønster, dikteret af naturlovene. Dette er naturligvis en groft hårttrukken sammenligning, der ikke yder forfatterne retfærdighed; men den understreger alligevel det forhold, at de ved valg af emnefeltet og forklaringsmodeller efter min opfattelse kommer til at undervurdere frihedsgraderne i udviklingen og overvurdere lovbundetheden. Dette viser sig bl. a. i den ringe vægt, der tillægges politiske overvejelser og forløb – et aspekt der netop ville have understreget de menneskelige valgmuligheder i de givne situationer.

Skønt det i fremstillingen stærkt betonedede skattestatsaspekt uden for enhver tvivl har meget for sig som dynamisk forklaringselement, er det dog også svært at frigøre sig for en fornemmelse – og mere kan det på nuværende stadium ikke blive – af, at det tillægges rigelig vægt. For det første burde det måske tydeligere have været understreget, at der også var en anden side af statsmagtens vækst, nemlig dens overtagelse af det militære magtmonopol fra adelsstanden. Dette fandt imidlertid sted adskillige årtier, inden skattestaten holdt sit indtog, og har sin rod et ganske andet sted i forklaringsmønstret, nemlig i en våbenteknologisk udvikling. Den i øvrigt uomtvistede vækst i den statslige magtsfære er derfor mere facetteret og har flere forklaringer, end denne fremstilling kunne lade formode. For det andet synes det i stigende grad tvivlsomt, hvorvidt et væsentligt led i forfatternes argumentationskæde fra skattestat til forfatningskrise, nemlig den gamle centralforvaltnings sammenbrud i 1640'erne, i alle måder er holdbart. Forfatterne har på dette punkt overtaget Knud Fabricius' opfattelse, der vistnok grundede sig på den ikke ganske uheldige Niels Slanges karakteristik og byggede på en undersøgelse af et relativt betydningsløst led i den administrative procedure, nemlig kopibogsføringen. En igangværende specialeundersøgelse af ekspeditionstider for et bredt udsnit af kancelliekspeditioner, der må antages at give et bedre mål for den administrative effektivitet, tyder imidlertid på, at der trods den større sagsmængde ikke skete større ændringer i forvaltningens effektivitet i perioden. Dette kunne mane til en vis forsigtighed med hensyn til en alt for direkte sammenkobling af skattestatens vækst og de forfatningsmæssige krisetegn i 1640'erne.

Der er m. a. o. flere forhold, der nok kunne begrunde en vis reservation over for fremstillingens stærke betoning af skattestatens rolle i udviklingen. Man bør således nok tage sig i agt for ikke at få dette fænomen, hvis eksistens ganske vist er hævet over enhver tvivl, placeret som en ny, tidsbestemt universalforklaring på statsomvæltningen i 1660, således som vi i tidligere historikergenerationer så f. eks. degenerationsteorien benyttet. Dette har givetvis heller ikke været forfatternes mening, for i følge hele deres angrebsvinkel og virkelighedsopfattelse må 1660-problematikken betragtes som et sekundært overfladefænomen, hvilket jo også markeres ved, at fremstillingens epokeår netop ikke er 1660, men 1648. Men fremstillingens argumentation kunne nok indbyde andre til at benytte skattestats-tesen på en sådan måde, og i så henseende er dens bærekraft endnu ikke tilstrækkelig afklaret.

Fremstillingen udmærker sig i øvrigt ved bevidst og indsigtfuldt at inddrage uden-

landske forhold og international forskning i det omfang, det er nødvendigt for forståelsen. Den betegner derved et væsentligt fremskridt i forhold til tidligere. Den er formet i et sobert, men for begyndere i faget måske ikke altid lige let tilgængeligt sprog, der også tynes noget af mange talangivelser – der er, som nævnt, langt flere tal i fremstillingen, end der er personnavne. Det vedføjede tabelmateriale er i de fleste tilfælde godt og illustrativt, hvilket dog ikke skal afholde mig fra at påpege et par mulige fejl deri. Den første vedrører tabel 1 (s. 415), hvor en sammentælling af de sidste tre procent-kolonner under 1628/29 ikke som ventet giver 100 %, men kun 98 %. Det er ligeledes påfaldende, at beløbstørrelserne for told og accise i tabel 3 (s. 419) er identiske for 1602 og 1608 59.030 dlr.). Er det mon blot et sammentræk, eller er et af tallene ukorrekt? Endelig ville pointen i tabel 2 (s. 418) – at behæftelsen for pantesummerne i lenene var mindre tyngende i Christian IV's tid end i Christian III's – være kommet noget tydeligere frem, om tabellen var blevet udvidet med en kolonne, der viste indestående pantesum pr. herred. Af denne ville det være fremgået, at mens Christian III i 1559 kun kunne opnå 1.140 dlr. i lån mod sikkerhed i et herred, kunne Christian IV låne ikke mindre end 13.000 dlr. mod samme sikkerhed.

Gamrath og Ladewig Petersen har givet os en sober, indsigtfuld og på mange punkter inspirerende fremstilling af tiden 1560–1648. De har oven i købet også præsteret en ny, samlet fortolkning af perioden – en fortolkning, der på fremragende vis samler de seneste årtiers forskningsresultater til et tiltrængt helhedssyn. Man kan – som oven for markeret – mene, at deres fortolkning har slagside i retning af det deterministiske, og at deres syn på den menneskelige valgfrihed er for pessimistisk. Man kan også mene, at de er tilbøjelige til at tillægge et enkelt moment, skattestaten, overdreven betydning. Men den således markerede uenighed er netop samtidig et udtryk for, at de har præsteret en fremstilling og en tolkning, som det er muligt at forholde sig til. Samtidig gør deres redelige og grundige argumentation det muligt at kigge dem over skulderen i alle arbejdsfaser. Disse kvaliteter gør, at afsnittet er særdeles velegnet som grundlag for universitetsundervisningen af især lidt ældre studerende.

Det nye bind af Gyldendals Danmarkshistorie er – som fremgået af ovenstående – et mangfoldigt foretagende, ikke blot indholdsmæssigt, men tillige hvad angår form og indfaldsvinkler. Det spænder i så henseende vidt: fra Hørbyrs indsigtfulde prøvning af den moderne forsknings resultater på de ældre synteser til Gamraths og Ladewig Petersens i mange henseender vellykkede forsøg på at forme en ny helhedsopfattelse med baggrund i den moderne forsknings resultater. Denne mangfoldighed har sin uomtvistelige charme: læseren bliver ustandselig mindet om de mange opfattelser, der trives side om side i vore dages danske historikerverden, og får her en enestående chance for at holde disse op mod hinanden. Samtidig bereder den jo læseren nogle overraskelser, hvorved hans interesse med passende mellemrum fornyes. Mangfoldigheden har dog også sine ulemper: den samlede fremstilling bliver urolig; der forekommer unødvendige gentagelser og indre modsigelser, lige som behandlingen af de enkelte tidsafsnit får en noget ujævn behandling, afhængig af den enkelte forfatters indfaldsvinkel og præferencer. Dog tør man vist roligt slå fast, at værkets redaktion ville have stillet sig en umulig opgave, om den havde forsøgt at tvinge de enkelte forfattere ind i et ganske bestemt spor. Fornuftigvis har redaktionen derfor valgt den lettere – og måske også eneste fremkommelige – vej, at give forfatterne næsten frie tøjler ved udformningen af deres bidrag. Det forudseelige resultat er blevet denne i sin art glimrende – men mest tilbageskuende – status over dansk historisk forskning i dette århundrede. En status, der samtidig er en art monument over resultaterne af den radikale historikertradition. For et enkelt bidrags vedkommende – Gamraths og Ladewig Petersens – er der samtidig helhedssynspunkter, der peger frem

mod den nye syntese af hele Danmarkshistorien, der ikke rigtig lykkedes i denne omgang.

Fremstillingens ofte indforståede karakter og de mange avancerede tekniske og teoretiske diskussioner, der også præger værket, vil effektivt forebygge, at værket nogen sinde bliver folkeeje. Men netop disse forhold, samt den omstændighed at værket er så rigeligt udstyret med litteraturhenvisninger og forskningsdiskussion, bevirker samtidig, at man har skabt et fremragende hjælpemiddel i universitetsundervisningen. Anvendt sammen med en af de gængse Danmarkshistorier, hvori man kan erfare om historiens forløb, vil denne status over Danmarks forskningshistorie give et glimrende grundlag for den i universitetsundervisningen så vigtige problematisering af såvel forskningsproces som forskningsresultater.

Den nye Danmarkshistorie repræsenterer antageligvis det længste, man uden at henfalde i formålsløs selvbeskuelse kan gå i retning af at koncentrere et stort, samlet værk om selve forskningsprocessen. Det næste må være en bevidst og velovervejet syntese på grundlag af de mange enkeltresultater, som den flittige forskningsvirksomhed i vort århundrede har frembragt, og som på så fremragende vis er diskuteret i dette værk. Der er heldigvis allerede i nærværende bind tydelige tegn på, at en sådan syntese faktisk er under udvikling.

Knud J. V. Jespersen

Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500–1800. København, Den danske historiske Forening, 1978. 480 s. 92 kr.

Dansk landbohistories førstemand har i sit otium skrevet dette store værk og hermed på harmonisk måde afrundet et betydeligt og usædvanligt homogent videnskabeligt forfatter-skab inden for dansk landbohistorie. Fridlev Skrubbeltrangs stofmættede bog, der dels rummer en almindelig oversigt på grundlag af hans egen og af andres forskning i det danske landbosamfunds forhold gennem 300 år og dels de originale resultater af forfatterens omfattende fæstestudier siden 1950'erne, afspejler en livslang koncentreret forskerflid og et sikkert overblik over meget komplekse samfundsforhold. Fridlev Skrubbeltrangs banebrydende indsats, her som andetsteds, er nuanceringen af det hidtidige billede af det danske landbosamfund. Det er ikke med urette, at han »med ydmyg selvbevidsthed«, for at bruge hans egen karakteristik af C. D. Reventlow (s. 312), fremhæver, at fremstillingen »bygger på et bredere grundlag med udnyttelse af mere statistisk materiale, end tidligere skildringer har inddraget« (forordet), og derfor »skulle . . . give et mere nuanceret samfundsbillede« (s. 431): Til denne meget præcise karakteristik bør føjes, at det er forfatteren selv, der med en utrolig flid og målbevidsthed har arbejdet sig gennem bjerge af utrykt kildemateriale, i særdeleshed hundredevis af fæsteprotokoller med vel en snes tusinde fæstebreve fra ca. 70 udvalgte godser over hele landet, og heraf udtaget og derpå bearbejdet det statistiske materiale, han omtaler. Uden hjælp af EDB, forstår sig.

Ved samlet at fremlægge essensen af sin store viden om det danske landbosamfund 1500–1800 – ydergrænserne skal ikke tages alt for bogstaveligt – med tyngdepunkt i periodens 2. halvdel og ved at fremlægge sine synspunkter på en række væsentlige kildekritiske og metodiske problemer i det landbohistoriske kildemateriale har forfatteren givet den kommende landbohistoriske forskning et godt udgangspunkt for nye landvindinger. Han erkender selv (s. 440), vel med tanke både på sin egen indsats og på den landbohistoriske forskning i sin helhed, at »udforskningen . . . på en række områder ikke (er) dybtgående nok,« men tilføjer, at der nu er mange forskere i gang med den videre forskning. Han kunne have tilføjet, at det for en stor del drejer sig om hans egne elever, ja nu også om disses elever igen. I den sene og ret kortvarige periode, hvor Fridlev Skrub-

beltrang virkede som universitetslektor og specialevejleder, har han haft evne og lykke til at spore et kuld af initiativrige og flittige landbohistorikere ind på en stærkt intensiveret landbo- og agrarhistorisk forskning over en bred front. Måske bevæger de sig ikke alle lige præcis ad de retningslinier, som læremesteren stak ud. Men hvilken kurs de så hver for sig slår ind på, er der ingen tvivl om, hvor inspirationskilden skal søges.

Foruden på sin egen forskning bygger Fridlev Skrubbeltrang naturligvis som nævnt på andres undersøgelser og resultater. Hans bog rummer væsentlige elementer af en forskningsoversigt. Som sådan bør den dog nok, dens fortjenester ufortalt, anvendes med nogen forsigtighed, da det overvejende er forfatterens egne synspunkter og indfaldsvinkler, der styrer udvælgelsen og benyttelsen. Ikke alene de senere års forsøg på at angribe landbosamfundets problemer ud fra andre synsvinkler indgår i fremstillingen, der fortrinnsvis samler sig om den så vidt muligt statistisk underbyggede, nuancerede beskrivelse af landbosamfundets struktur og tilstand og af de forandringer, det er undergået. Derimod træder drivkræfterne bag udviklingen mere i baggrunden. De økonomiske konjunkturer omtales kun stedvis og rent en passant. Landbrugskrisen i 1720'erne og 30'erne har kun fået tilmålt en enkelt side (s. 181 f.). Kommonopolet 1735 og dets virkninger omtales (s. 241) på to linier, og dets ophævelse i 1788 er vistnok ikke omtalt. Ligeledes berøres overvejelserne i regeringen bag de politiske beslutninger af betydning for landbosamfundet til skiftende tider kun mere perifert, når bortses fra visse sider af reformlovgivningen i slutningen af 1700-tallet.

Det er selvsagt aldeles legitimt, at forfatteren begrænser sig til den stærkt differentierede beskrivelse af sociale forhold i landbosamfundet, som han har valgt som sit forskningsfelt, og bogens titel antyder vel denne begrænsning. Han siger (s. 264) om Hans Jensens Dansk Jordpolitik I: »Bevidst afstod Hans Jensen altså fra en selvstændig efterforskning af de landbotilstande, der gav anledning til reformbestræbelserne, og af den samfundsudvikling, som fulgte efter reformerne«. Det er nærliggende om Fridlev Skrubbeltrang at fremsætte den påstand, at han bevidst har afstået fra en selvstændig efterforskning af den konjunkturudvikling, som påvirkede de landbotilstande, han så indgående har analyseret, og gav anledning til de reformbestræbelser, der så afgørende ændrede disse tilstande. Som sagt: Begrænsningen er legitim, og det ville være at kræve det overmenneskelige, at én forsker skulle overkomme at afdække alle aspekter omkring det danske landbosamfund gennem 3–400 år. Men man skal være opmærksom på afgrænsningen, bl. a. også fordi der utvivlsomt er en meget tæt, men kompliceret sammenhæng mellem konjunkturudviklingen og de svingninger i fæstebøndernes vilkår, som forfatteren påviser. Det tør vel så formodes, at den »videre udforskning«, som er i gang, vil give os baggrunden, hjemlig som international, bag landbotilstandene og reformbestræbelserne – demografisk, teknisk, økonomisk, finansielt og politisk.

Ikke blot som inspirationskilde, men også som opslagsværk tør man roligt spå bogen en flittig benyttelse. Forfatterens grundfæstede viden, som han administrerer med den største omhu og redelighed, giver en meget høj grad af tryghed. Et eksempel: Var landgilden, som mange forskere har ment, uforanderlig? Svaret findes side 85, klart og kategorisk: »Landgilden var *ikke* uforanderlig«. Herefter tør man nok anse den sag for udebatteret. Men at landgilden dog ikke let forandrede, kan ses ss. 163, 229 og 347, hvortil et godt sagregister viser vej.

Men når bogen i så høj grad kan tjene som opslagsværk og som brohoved for videre forskning, må man rigtignok beklage savnet af et note- og henvisningsapparat. De henvisninger, der stedvis gives i teksten, kan kun i ringe grad bøde på dette savn. Formålet med noter og henvisninger er jo det dobbelte at dokumentere forfatterens oplysninger og påstande og at vise den benytter, der ønsker uddybning, vej til kilden. Hvad det første

angår, kan man nok nære en så kvalificeret tillid til Fridlev Skrubbeltrang, at man tager ham på ordet uden minutiøs dokumentation. Men det er en personlig tillid, og eksemplet bør ikke danne skole. Hvad det andet formål angår, lades man i stilken. Et par tilfældige eksempler kan vise det. S. 248 ff. omtales et forslag, som forvalteren på krongodset i Odsherred, kammerråd N. Bang i maj 1755 stillede om husmænds forhold, og som gav anledning til, at »stiftamtmand og amtmænd samt et stort antal godsejere og forvaltere (ridefogder) (i den følgende tid fik) lejlighed til at udtale sig om dette som om Bangs mere udførlige forslag vedr. tjenestefolkenes forhold«. Da jeg til et bestemt formål har haft brug for at danne mig et overblik over de vigtigste tilfælde af generelle høringer fra centralmagten hos amtmænd og godsejere og andre repræsentanter for lokalsamfundet, men med skam at melde var ukendt med dette, ønskede jeg naturligvis at føje det til min samling. Men kun fordi forfatteren senere (s. 254) i forbindelse med spørgsmålet om kvindestavnsmådet igen omtaler det Bang'ske forslag, lykkedes det mig at pejle mig frem til Johan Hvidtfeldts afhandling i »Festskrift til Erik Arup« og i noterne hertil at konstatere, at de omtalte betænkninger åbenbart må søges i indlæg til oversekretærens brevbog 1755, nr. 244, i Danske Kancellis arkiv. Det vil jeg så søge at verificere ved mit næste besøg i Rigsarkivet. Side 64 refereres der til »nyere undersøgelser (Frede P. Jensen)«. Man slår op i litteraturfortegnelsen for at se, hvad denne forsker har skrevet om Peder Oxes indflydelse på beskattningen i 1560'erne. Men forgæves. Frede P. Jensen forekommer ikke her. Man kan finde ham i personregistret: »Jensen, Frede P., historiker 64«. Men det bliver man jo ikke klogere af.

»Fæstevæsenets udvikling er nøglen til forståelse af grundforholdene i et godsejerstyret landbosamfund«, siger forfatteren (s. 235) og placerer dermed dette tema i centrum. Bogens tyngdepunkt er da også de i meget koncentreret form fremlagte resultater af årelange studier over fæsteskiftforholdene, hvortil forfatteren har udviklet en speciel metode, som han allerede i sine senere år som universitetslærer har udnyttet i undervisningen med den følge, at flere af hans elever har anvendt den i specialeafhandlinger om fæstebøndernes sociale og økonomiske forhold i afgrænsede områder, førend ophavsmanden nu har fået lejlighed til at fremlægge den i dette værk. Det gælder f. eks. Margit Mogensens i den trykte specialeafhandling »Fæstebønderne i Odsherred« (Kbh. 1974).

Det er lykkeligt, at forfatteren har nået at få hovedresultaterne af sine fæsteundersøgelser indarbejdet i en samlet fremstilling af det danske landbosamfunds historie. Men man kunne have ønsket, at resultaterne af dette omfattende arbejde forinden var blevet publiceret monografisk i en langt mere omfattende, detaljeret og dokumenteret form end den, hvori det har kunnet ske her. Den detaljerede videnskabelige afprøvning, som normalt skal give nye forskningsresultater det blå stempel, er næppe mulig på dette grundlag. Igen her gælder det som med hensyn til noteapparatet, at det i høj grad er den personlige tillid til forfatterens videnskabelige integritet, der er afgørende for accepten af resultaterne i den summariske og koncentrerede form, hvori de foreligger. Det er højst sandsynligt, at en del af de spørgsmålstejn, jeg i det følgende må stille ved fæsteundersøgelseernes kildegrundlag, metode og resultater, havde været overflødige, hvis forfatteren havde haft mulighed for en mere detaljeret og dokumenteret fremlæggelse.

Udgangspunktet for en analyse og vurdering af fæsteforholdene i Danmark må naturligvis være det fundamentale spørgsmål, om livsfæstet, som almindeligt antages at være fastslået ved Frederik I.s forordning af 14. maj 1523, var en retslig realitet eller en fiktion. Det er i hvert fald med rette, at forfatteren (s. 20) understreger den sidste sætning i følgende udsagn af Aksel E. Christensen: »Ordene (i livsfæsteforordningen) dækker klart og entydigt lovgiverens hensigt: inden for alle ejer kategorier til beskytte alle indehavere af fæstegården mod opsigelse eller udsættelse af gården, for så vidt de opfyldte

de dem påhvilende pligter«. Her var der under alle omstændigheder en sikkerhedsventil for godsejeren, som altid uden videre kunne bringes i anvendelse over for en forsømmelig fæstebonde og i praksis formentlig næsten altid også over for den dygtige, men opsætsige og besværlige. »Det må anses for givet, at såvel efter 1523-forordningens som efter senere fæstebrevs ordlyd ville kun de færreste fæstebønder til enhver tid kunne opfylde deres forpligtelser til punkt og prikke. Ville en godsejer skille sig af med en fæstebonde, var hans mulighed for at gøre det overordentlig stor« (s. 21). Men det er også med rette, at forfatteren ofte fremhæver det interessefællesskab mellem fæster og godsejer, som medførte, at godsejeren ikke kan have haft nogen særlig tilskyndelse til ren vilkårlighed i denne sag. Alt i alt er det fristende at drage den slutning, at det måske i virkeligheden var af ret underordnet betydning, om livsfæstet var lovfæstet eller ej. Således kan man måske også tolke forfatterens noget forsigtige bemærkning (s. 20) om, at forordningen »i reglen er blevet opfattet som en lov om indførelse af livsfæste«, sammenholdt med hans nævnte understregning.

Tre hovedfaktorer anser forfatteren, utvivlsomt med rette, som afgørende for vurderingen af fæsteforholdets større eller mindre grad af tryghed for fæstebønderne: 1. fordelingen mellem årsagerne til fæsteophør (fæsterskift), 2. fæstemålernes længde og 3. omfanget af familiefæste. Bag de to første ligger det faktum, at livsfæstet langt fra altid blev en realitet, ja til sine tider snarere var undtagelsen end reglen. Bag den sidste ligger på den anden side en tendens til en art faktisk arvefæste. Det er forfatterens hovedtese, at fluktationerne mellem fæsterskiftårsagerne, i familiefæstets omfang og i fæstemålernes varighed afspejler fæstebøndernes sociale tryghed på den måde, at høje værdier for godartede fæsterskiftårsager og for familiefæste (overgang til søn (s), datter/svigerson (d), enke/enkes nye mand (e) eller til andre nære slægtninge (a)) og en tilsvarende lav forsidelsesprocent og lange fæsteperioder er udtryk for relativt stabile og gode kår i fæstebondestanden.

Kildematerialet til undersøgelsen af fæsteforholdene er først og fremmest fra slutningen af 1500-tallet lensregnskaberne stedsmålsregistre, siden fæstebrevene, der er bevaret i stort stigt stigende antal, jo længere vi kommer ned i tiden, og fra 1719 til de efter dette år i stadig tal bevarede fæsteprotokoller. Når de fleste fæsteprotokoller – og i øvrigt også godskifteprotokoller – begynder netop dette år, grunder det sig ganske rigtigt, som forfatteren oplyser (s. 152) på »en forordning af 23. januar 1719«. Det bør nok tilføjes, at der er tale om en forordning, der udvidede pligten til at anvende stemplet papir. Altså at vi står over for et af de mange eksempler på, at arkivaliers tilblivelse skyldes kravet om at »give kejseren, hvad kejserens er«. Måske et nyttigt lille memento om altid at holde øje med den fiskale faktor.

Hvad angår årsagerne til fæsteophør (fæsterskift), skelner forfatteren mellem, hvad han betegner som de »godartede«, nemlig D (for død), AS (for alderdom og svagelighed), GA (for godvillig afståelse) og DGA (for en hovedsagelig på Fyn forekommende særlig form for godvillig afståelse med trinvis afvikling, evt. med ret for den afgående fæster til at bruge gården fortsat, lige til sin død om det skal være), og den »ondartede« F (for forsidelse). Som en overgangskategori står ASF (for alderdom, svagelighed og fattigdom). At en sådan opdeling har kunnet foretages, skyldes det forhold, at fæstebrevene, navnlig efter 1719, i det store og hele er udformet over en fast skabelon, hvori altså også indgår oplysning om, hvem den forrige fæster var, og hvorfor gården er blevet fæsteledig.

Forfatteren er naturligvis klar over, at der til fæstebrevens angivelse af fæsterskiftårsager kan knytte sig en vis usikkerhed. Således anfører han (s. 343), at det bratte fald i forsidelsesprocenterne efter forordningen af 8. juni 1787 om retsforholdet mellem jord-

drotter og fæstebønder foruden den øgede retsbeskyttelse også kan skyldes, at »forsiddelse« var blevet et »uartigt« ord. Det kunne det måske også have været tidligere, og det er i det hele taget nok et spørgsmål, om ikke de kildekritiske problemer omkring fæsterskift-årsagerne er noget større, end forfatteren synes at gå ud fra. I hvert fald savner man her en dyberegående redegørelse for problemet med et skøn over den kalkulerede usikkerhedsmargen. Hvad angår D gælder det jo, at det vel altid vil være en indiskutabel angivelse. Men som man umiddelbart kan indse, må det være af væsentlig betydning, om fæsteren er død ung eller gammel. Dør han ung eller yngre, kan man jo ikke vide, hvordan fæsteforholdet ville have udviklet sig, om han havde levet længere. Trods dette forhold er D dog nok den sikreste årsag at bygge på, da man vel kan antage, at usikkerhedsmomentet er nogenlunde konstant i tid og rum, og at tallene, relativt betragtet, er anvendelige som indikator, når blot det undersøgte materiale statistisk set er stort nok. Så snart talen er om fæsteophør før død, melder usikkerheden sig i langt højere grad, bortset fra DGA, som nok må kunne tolkes næsten entydigt som godartet, men til gengæld statistisk set er af forsvindende betydning. At AS og ASF let kan dække over reel forsiddelse eller forstadier til formel forsiddelse, er vist ikke til at afvise. Selv GA er næppe i alle tilfælde så godartet, som betegnelsen lader formode. I alle de sidste tre tilfælde er en kombination med familiefæste og/eller med lange fæsteperioder nok det eneste indicium på godartethed, der har virkelig vægt. At en sådan sammenhæng ofte forelås, viser forfatteren. Men tilbage bliver dog en betydelig rest, hvor man, med mindre andre beviser foreligger, må regne med muligheden af kamoufleret forsiddelse eller »tvungen godvillig« afståelse. I øvrigt forekommer sønderingen mellem GA og AS og tildels også mellem ASF og F lidt vanskelig at forstå, og man havde gerne set en nærmere redegørelse herfor. For hvis ikke et fæsterskift på grund af AS var en godvillig afståelse, må der vel være tale om en form for udsættelse. Med andre ord: er AS ikke blot en underkategori under GA? Og tilsvarende er det nok lidt vanskeligt at se, hvor skellet gik mellem ASF og F. Hvilke andre grunde end overdragelse af fæstet til nære slægtninge eller magtesløshed (AS og ASF) kan man tænke sig til GA? Omfatter GA f. eks. også afståelse af en ringere gård til fordel for en bedre? Og man spørger sig, om de kategoribetegnelser, som forfatteren anvender, altid er fæstebrevenes egen originale, eller om disse anvender forskellige formuleringer, som forfatteren efter et skøn tolker ind i sin kategorimodel. Spørgsmålene myldrer frem, når man fordyber sig i kategoriseringsproblematikken.

Bl. a. trænger også det spørgsmål sig på, om en formel forsiddelsesdom i virkeligheden var det, der dannede skellet mellem F og de nævnte »godartede« (?) årsager. Og dette rejser igen spørgsmålet om procedurer og retstilstand eller retspraksis omkring forsiddelserne før forordningen af 8. juni 1787 og tillige det spørgsmål, om disse procedurer og retsforhold var tilstrækkeligt ensartede fra gods til gods og fra landsdel til landsdel, til at de uden videre kan sammenstilles. Forfatteren peger selv på mistænkeligt store variationer i forsiddelsestallene fra gods til gods (s. 217). Således havde Hevringholm ved Randers en forsiddelsesprocent langt over det jyske gennemsnit, i 1750'erne over 40, mens Roskilde domkirkegods omvendt havde en procent langt under det sjællandske gennemsnit. Det ville unægtelig være af meget stor interesse at vide, om disse variationer var reelle, eller om de i virkeligheden kan henføres til forskellig retspraksis eller forskellig kategorisering.

Hvad retspraksis angår, erindrer jeg at have set, at forvalteren på Lindenborg på et vist tidspunkt, vistnok i 1730'erne eller 40'erne, fik pålæg ovenfra om ikke at udsætte fæstere uden først at indhente forsiddelsesdom, hvad man altså må slutte, at han hidtil ikke havde gjort. Dette rejser dels spørgsmålet om grunden til en sådan ændring, og dels om den ikke vil tendere mod, at færre fæsterskift fremtræder – og betegnes – som forsiddel-

ser og flere altså under andre betegnelser. Man kan jo meget vel forestille sig, at begge parter har set deres fordel i ikke at lade det komme til en retsafgørelse med dennes besvær og omkostninger og for fæsteren tillige et officielt udelighedsstempel, men at de i stedet har ordnet sagen i forholdsvis mindelighed som en godvillig afståelse.

Der kan vist også, når talen er om forsiddelesernes omfang, være grund til at nævne et andet væsentligt forhold, som Jørn Graunbøl i et utrykt speciale (København, 1980) om fæstegodset under grevskabet Ledreborg i midten af det 18. århundrede har påpeget, nemlig at en detailanalyse kan vise særdeles store variationer inden for det enkelte gods, idet forsiddeleserne kan koncentrere sig om enkelte dårlige landsbyer, ja inden for landsbyerne ofte om enkelte dårlige gårde, der mærkbart påvirker hele godsets forsiddelesgennemsnit. Hvor meget dette og de øvrige usikkerhedsfaktorer kan påvirke værdien af de samlede relative tal – for om mere kan der næppe være tale – tør jeg ikke udtale mig om. Det er vel sandsynligt, og utvivlsomt grundigt overvejet af forfatteren, at de for en stor del ophæver hinanden og ikke afgørende rækker ved de tendenser, som hans tabeller og kurver angiver.

For tiden før 1719 er kildematerialet til fæsterskiftene så spinkelt, at det kun kan give svage antydninger af tendenser. For perioden 1690–1719 mener forfatteren dog at kunne anslå omfanget af faktisk livsfæste til 32,5 % på Sjælland, 50 % på Fyn og 43,5 % i Jylland og de tilsvarende forsiddelesprocenter til 31,5, 10,7 og knap 20. For samme periode kan han på grundlag af 6 undersøgte godser på Sjælland beregne familiefæstet her til 34,8 % og af 12 godser til 48,0 % i Jylland. Den hyppigste form for familiefæste er naturligt nok, at en søn overtager faderens fæste. Det gælder for Sjælland for 20,3 % af alle fæsterskift, i Jylland for 31,8 %.

Også til fyldestgørende oplysning om fæsteperioderne er kildematerialet før 1719 for spinkelt. Forfatteren anfører (s. 159) som en enkelt illustration en art synsforretning på Herlufsholms skoles gods 1696 omfattende 131 fæstere. Af disse havde 38 haft gården i under 5 år, 28 i 5–9 år, 22 i 10–14 år og 17 i 15–19 år. 26 havde været gårdfæstere i 20 år eller mere, 7 i over 30 år, de tre ældste i gårde 45, 46 og 56 år. Bortset fra spørgsmålet om eksemplets repræsentativitet, som er usikker, er der det problem, at det jo ikke siger noget om, hvor længe de 131 fæstere endnu ville forblive ved deres gårde. De ret mange længere åremål antyder dog en tendens til lange fæsteperioder. Men så er det jo interessant i den forbindelse at bemærke, at forfatteren (s. 20) – desværre uden kildehenvisning – oplyser, at der på samme gods omkring 1600-tallets midte kan konstateres gennemsnitsfæsteperioder på knap 10 år. Beklageligvis savner man et bud på, hvad baggrunden kan være for en så markant forbedring. Er det ødegårdsproblemet og fæstermangel efter svenskekrigene og pestepidemiene i 1650'erne, der har gjort godsledelsen mere tolerant, eller er der foregået en formel overgang fra åremålsfæste til livsfæste?

Efter 1719 er kildematerialet så fyldigt, at forfatteren på grundlag af fæsteprotokollerne og andet materiale fra 68 udvalgte godser kan opstille ganske differentierede tabeller, opdelt landsdelsvis, for Jylland endog opdelt i de fire områder: Nordjylland, Vestjylland, Østjylland I (nordlige del) og Østjylland II (sydlige del), og inden for landsdelene og områderne meddele procenttallene for de enkelte fæsterskiftårsager 10-årsvis. Dog deler han efter 1780 således: 1780–1786, 1787–1796 og 1797–1807 på grund af de ændrede forudsætninger, som fæsteforordningen af 1787 og reformerne i det hele taget medfører. Foruden i tabellerne for perioderne 1720–1759 (s. 215 f.) og 1760–1807 (s. 340 f.) vises udviklingen i familiefæstet 1720–1807 og forsiddeleserne 1720–1807, for perioden 1770–1786 desuden forsiddeleserne i årlige gennemsnit, i grafiske fremstillinger i bilagene (s. 464–65). For perioden 1770–1786 er undersøgt ikke mindre end 42 sjællandske, 82 jyske og 21 fynske godser.

Variationerne i fæsterskiftårsagerne (og i familiefæstet og fæsteperioderne) har to hoveddimensioner: en geografisk og en tidsmæssig. Geografisk går der et hovedskel mellem det gamle vornedskabsområde og det øvrige Danmark med Sjælland og Fyn som yderpunkter, således at Sjælland for perioden 1720–1807 som helhed opviser de højeste forsiddelsesprocenter og Fyn de laveste. Lolland-Falster, som også var gammelt vornedskabsområde, udviser et så stærkt fluktuerende billede, hvad forsiddelser angår, at man vægrer sig ved at godtage alle tallene. Hvor forsiddelsesprocenten for Sjælland i 1720'erne er 31,6 og for landet som helhed 26,2, opviser Lolland-Falster kun 13,0, mens området omvendt i 1740'erne mod en sjællandsk procent på 30,6 og et landsgennemsnit på 18,8 tegner sig for en forsiddelsesprocent på 31,3. For de fire jyske områder er det karakteristisk, at forsiddelsesprocenterne i 1720'erne ligger ret nær det sjællandske niveau, ja for Vestjylland endda med 35,3 % højere, men i de følgende årtier falder markant, dog ret uensartet. For hele landet kan ved viderebearbejdelse af Fridlev Skrubbeltrangs tal opstilles følgende oversigt over den geografiske fordeling af forsiddelsesprocenterne i perioderne 1720–1759, 1760–1786 og 1787–1807:

	Sjæll.	Loll.-F.	Fyn	Nordj.	Vestj.	Østj. I	Østj. II
1720–1759	28,9	19,0	10,8	20,8	15,5	17,7	16,3
1760–1786	27,7	24,0	7,7	18,9	6,9	17,8	8,9
1787–1807	15,0	7,4	3,5	6,4	4,0	5,7	5,5

Det ses, at der både for tiden 1720–1786 og for tiden 1787–1807 gælder samme rækkefølge med hensyn til forsiddelsesprocentens højde, nemlig: 1. Sjælland, 2. Lolland-Falster, 3. Nordjylland, 4. Østjylland I, 5. Østjylland II, 6. Vestjylland og 7. Fyn.

Ser man tilsvarende på fæsterskiftårsagen D, som forekommer mindst usikker, og som jo under alle omstændigheder er den eneste, der, taget helt bogstaveligt, indebærer faktisk livsfæste, fås følgende oversigt:

	Sjæll.	Loll.-F.	Fyn	Nordj.	Vestj.	Østj. I	Østj. II
1720–1759	38,2	48,9	50,9	43,7	37,3	42,1	44,8
1760–1786	36,2	48,6	56,0	39,5	39,7	41,6	44,7
1787–1807	48,7	43,5	52,5	41,0	36,7	44,9	44,2

Her bliver den geografiske rækkefølge, regnet efter laveste D-procent, for tiden 1720–1786: 1. Sjælland, 2. Vestjylland, 3. Nordjylland, 4. Østjylland I, 5. Østjylland II, 6. Lolland-Falster og 7. Fyn. For tiden 1787–1807 ændres rækkefølgen til: 1. Vestjylland, 2. Nordjylland, 3. Lolland-Falster, 4. Østjylland II, 5. Østjylland I, 6. Sjælland og 7. Fyn. Det er meget iøjnefaldende, at D som fæsterskiftårsag har langt mindre – og andre – geografiske variationer end F. Heraf kan sluttes, at de talmæssigt afgørende forskydninger foregår mellem F og de øvrige fæsterskiftårsager. Dette forekommer mig at opfordre til varsomhed med at betragte F-tallene isoleret og til at være meget opmærksom på de tilfælde af GA, AS og ASF, som ikke er forbundet med familiefæste.

Selv om der er de påviste store geografiske variationer af F-værdierne og de relativt set væsentligt mindre variationer i D-værdierne, kan det nok være af interesse at se, hvordan de samme to fæsterskiftårsager varierer over tid for landet som helhed. De landsdelvise variationer fremgår af forfatterens tabeller. Beregningen af landsgennemsnit er vanskelig gjort af den omstændighed, at forfatteren foruden det samlede antal undersøgte fæste-

breve for hvert område og hvert 10-år kun har oplyst procenttallet i de enkelte årsagskategorier, ikke de absolutte tal. Disse har derfor måttet udregnes ved at sammenholde procenttallene med det samlede antal fæsterskift, idet varierende antal undersøgte fæstebreve fra område til område og fra tiår til tiår kræver forskellig vægning af procentangivelserne. For hele landet ser udviklingen af F og D i procent af samtlige undersøgte fæsterskift herefter således ud:

	1720-29	1730-39	1740-49	1750-59	1760-69	1770-79	1780-86	1787-96	1797-1807
F	26,2	19,9	18,8	15,2	14,0	19,6	19,7	10,6	4,0
D	39,1	43,0	45,0	44,1	45,2	41,6	39,1	42,5	49,3

Som man ser, er der en tendens til, at der til lavere F-værdier svarer højere D-værdier. Men udsvingene er relativt større for F-tallene end for D-tallene, og om fuld parallellitet i tendensen er der ikke tale. Således er der i perioden 1740–49 en højere værdi for D end i perioden 1750–59, skønt F-procenten også er højere i 1740'erne end i 1750'erne. Og skønt D-procenten er nøjagtig ens i 1720'erne og 1780–86, er F-procenten langt højere i 1720'erne.

En betragtning af forsiddestallene afslører flere interessante træk. Først et kraftigt fald fra 1720'erne til 1730'erne og 40'erne, et yderligere fald i 1750'erne og 60'erne, men derpå en stigning igen i 1770'erne og første del af 80'erne til niveauet i 1730'erne, og endelig et drastisk fald i perioden 1787–96, yderligere forstærket 1797–1807. Det meget markante fald fra 1720'erne til 1730'erne kan nok give anledning til refleksioner omkring baggrunden for stavnsbåndets indførelse. Er de meget lavere F-tal i 30'erne en statistisk bekræftelse på godsejernes omdiskuterede påstand om en reel fæstermangel og udtryk for, at de derfor måtte være mindre kræsne og af nød og trang undlod at udsætte fæstebønder, som under andre forhold ville være blevet forsiddere? Er omvendt stigningen i forsiddelsernes antal i 1770'erne, som umiddelbart kan undre, måske et udtryk for, at den voksende folkemængde tillod godsejerne en større kræsenhed med hensyn til deres fæstere? Spørgsmålene må vel blive hængende i luften, men de kan nok antyde, at problemerne er meget komplekse, og at enkle tolkninger næppe findes.

Ser man i stedet for på landsgennemsnit på forsiddestallene for de enkelte landsdele og områder i 10-årsperioder indtil 1786 (tabellerne s. 215 f. og 340 f.), træder de tidsmæssige variationer langt stærkere frem. Størst konstans viser Sjælland, der begynder med 31,6 % i 1720'erne og slutter med 30,8 % i 1780–86. Det kraftigste udsving viser Vestjylland med henholdsvis 35,3 % i 1720'erne og 5,3 % 1780–86. Bortset fra det for alle områder, undtagen Lolland-Falster, fælles fald fra 1720'erne til 1730'erne forekommer det næsten håbløst at finde et så gennemskueligt mønster i de lokale tal, at man tør bygge noget særligt på dem. Hvad kan man f. eks. stille op med den viden, at det nordlige Østjylland begynder med en F-procent på 25,7 i 1720'erne og ender med en næsten lige så høj, 22,7, i 1780'erne, mens det sydlige Østjylland med et næsten tilsvarende tal, 26,8, i 1720'erne kommer helt ned på 5,4 i 80'erne? Endnu engang: Jeg tror man skal være yderst varsom med at bygge på F-tallene alene, før der er gennemført meget minutøse analyser af hele forsidelsesbegrebet og en nøjere defineret afgrænsning fra de øvrige førtidige fæsterskiftårsager.

Langt mindre usikker forekommer mig, som tidligere anført, tolkningen af D-tallene med deres langt mindre udsving både geografisk og tidsmæssigt. At der her ikke indtræder nogen drastisk ændring efter fæsteforordningen 1787 er formentlig også udtryk for, at denne indikator, sine mangler til trods, er den sikreste til måling af stabilitet i fæste-

forholdene ved siden af familiefæstet. Også målt med D-tallene synes der generelt at ske en forbedring, nemlig en stigning i procenten, fra 1720'erne til 1730'erne. Derefter synes situationen nogenlunde konstant frem til 1780 med 1760'erne som bedste tiår, hvorpå D-procenten i perioden 1780–86 falder til sit laveste niveau, nemlig som i 1720'erne. Men som sagt, udsvingene er langt mindre end F-procenternes. For Sjælland øges D-procenten fra 34,7 i 1720'erne til 38,3 i 1780–86. For Vestjylland falder den derimod fra 39,4 til 26,3, som samtidig er den laveste værdi for D-procenten overhovedet. I perioden 1780–86 har Vestjylland påfaldende nok samtidig med denne lave D-procent med 43,0 en usædvanlig høj GA-procent og med 5,3 en usædvanlig lav forsiddelsesprocent. Kan der fremsettes noget plausibelt bud på grunden til et så afvigende mønster?

Ved betragtningen af familiefæstets omfang og udvikling er det naturligt at interessere sig særligt for fæsterskiftårsagerne AS, GA og ASF, fordi familiefæstet formentlig er prøvestenen på, om eller i hvilken udstrækning disse virkelig er »godartede«. Resultaterne af familiefæsteundersøgelserne efter 1719 findes i tabellerne s. 219 f. og s. 223 (1720–59), s. 343 (1760–1807), s. 344 (hele perioden 1720–1807) og i kurven s. 464 (hele perioden 1720–1807). Men desværre er specifikationerne forskellige i tabellerne og kurven, ligesom de afviger fra fæsterskiftspecifikationerne. Herved vanskeliggøres, for ikke at sige umuliggøres, relevante sammenligninger mellem tabellerne indbyrdes og med fæsterskifttabellerne. Hovedtabellen (s. 219 f.) for perioden 1720–59 er 10-årsinddelt og områdeopdelt, men udelader Lolland-Falster og Fyn og slår de to østjyske områder sammen i ét. Den medtager alle 6 fæsterskiftkategorier. Hovedtabellen for perioden 1760–1807 (s. 343) er derimod inddelt i 5-årsperioder, omfatter kun Sjælland og hele Jylland (under ét) og udelader af fæsterskiftårsagerne DGA og ASF. Tabellen s. 344, der dækker hele perioden 1720–1807, omfatter ligeledes kun Sjælland og hele Jylland. Den specificerer for 10-årsperioder de fire familiefæstekategorier s, d, e og a i procenter af samtlige (undersøgte) fæsterskift. Endelig angiver kurven (s. 464) for Sjælland, Jylland og Fyn familiefæstets procentvise andel af alle fæsterskift 1720–1807 uden sondring mellem årsagskategorierne.

På dette uensartede grundlag er det kun muligt at aflæse visse tendenser. Af kurven fremgår, at familiefæstet generelt for de tre hovedlandsdele er voksende, men med periodevise svingninger, størst for Sjælland, og med ret store geografiske variationer. For Sjælland og Jylland kan procenttallene aflæses i tabellen s. 344, der for 1720'erne siger 24,5 for Sjælland, 41,0 for Jylland og for årene 1780–86 henholdsvis 39,5 og 51,0. De højeste værdier har 1760'erne med 46,6 % for Sjælland og 59,7 % for Jylland. Efter 1786 stiger tallene ret kraftigt.

Når det gælder familiefæstets fordeling på fæsterskiftårsager, har tabellen s. 219 f. foruden 10-årstallene også en samlet angivelse for områderne for hele perioden 1720–59. Den viser følgende procenttal:

	D	AS	GA	DGA	ASF	F	I alt
Sjælland	42,9	48,8	28,9	77,8	15,9	0,6	29,4
Nordjylland	59,3	61,4	59,1	63,6	7,0	0,9	46,1
Vestjylland	49,0	71,8	54,4	50,0	6,3	4,8	47,2
Østjylland I-II ..	64,7	74,3	62,4	83,3	40,6	4,0	55,1

Tabellen s. 343 for perioden 1760–1807 indeholder ikke et tilsvarende sammendrag og giver ikke grundlag for at udregne det, da den kun har procenttal, der ikke kan vægtes mod hinanden. Man må indskrænke sig til at konstatere, at de heri oplyste procenttal for familiefæste efter D, AS og GA for Sjælland alle er væsentligt højere end i perioden

1720–59, mens stigningen for Jylland ikke umiddelbart synes påfaldende. Man kan næppe på grundlag af familiefæstetallene således som de er opstillet, komme spørgsmålet om »godartetheden« af fæsterskiftårsagerne nærmere end til at fastslå, at der på Sjælland i perioden 1720–59 var en ganske væsentlig del af fæsterskiftene efter disse årsager, højest for ASF, mindst for AS og ret stor for GA, som ikke på grundlag af familiefæste kan legitimeres som »godartede. For Jylland i denne første periode og for både Sjælland og Jylland i perioden efter 1760 bliver denne del for alle tre kategorier væsentlig mindre, i næsten alle tilfælde under, ofte langt under, halvdelen, men dog stadig med en ret stor usikker restgruppe.

Den tredje indikator for stabiliteten i fæsteforholdet udgør fæsteperiodernes længde. En fæsteafståelse på et tidligt tidspunkt må naturligvis normalt anses for alvorligere end den, der sker, når fæsteren efter et langt og slidsomt liv kan trække sig tilbage til et forhåbentlig nogenlunde tåleligt aftægtsforhold, om det så er hos en søn eller datter eller måske hos en ny fæster uden for familiekredsen.

For tiden efter 1719 har forfatteren på grundlag af et materiale fra 38 godser forsøgt en analyse af fæsteperioderne, disponeret geografisk, men uden periodeopdeling (s. 225 f.). Derimod er fæsteperioderne fordelt på fæsterskiftårsagerne D, GA, F og Bl (blandede årsager). Analysen viser, at de længste fæsteperioder er dem, der ender med GA (fra 25,0 år på Sjælland til 29,8 år i Vestjylland). Kortest er, som man kunne vente, de fæsteperioder, der ender med F (fra 9,1 år på Lolland til 15,7 år i Vestjylland). Noget under GA ligger D, der spænder fra 20,1 år i Østjylland til 23,3 år i Vestjylland. Største udsving viser Bl fra 10,1 år på Lolland til 25,0 år i Vestjylland. Det må erkendes, at denne indikator i højere grad end familiefæste taler for fæsteskiftårsagen GA som »godartet«. Men påfaldende er det, at de blandede årsager (Bl) gennemgående har langt lavere værdier, da de jo må omfatte AS og ASF, altså de tilfælde, hvor alder angiveligt skulle være medvirkende årsag til afståelse. Fæsteperiodeanalysen giver for øvrigt, så vidt jeg kan se, anledning til det ubesvarede spørgsmål, om der er taget højde for det forhold, at samme fæster kunne skifte gård. Jeg har i min slægt et eksempel på et »avancement« fra husmand via fæster af en mindre til fæster af en større gård. Det modsatte kunne jo også forekomme. Det forrykker beregningsgrundlaget, hvis man kun ser på de enkelte fæstemål og ikke på den enkelte fæsters hele livsbane.

Trods alle spørgsmål af større eller mindre rækkevidde, som her er stillet ved den anvendte metode, bliver tilbage, at de resultater, forfatteren har fremlagt vedrørende fæsterskiftårsager, familiefæste og fæsteperioder, sammenlagt viser, at forholdene i det danske landbosamfund før de store landboreformers tid var mere varierende og komplicerede, end man hidtil har antaget. Stærkest står nok indtrykket af de geografiske variationer, men med visse forbehold kan der nok tillige aflæses linier i de tidsmæssige variationer. Og navnlig når talen er om tiden efter reformperioden tegner forfatterens tal før og under denne et mere entydigt billede, nemlig af stærk og hurtig forbedring, som indtil andet bevises, for en stor del må kunne tages som et udtryk for reformernes effekt. Ganske vist har jeg argumenteret for, at det meget bratte fald i forsiddelsestallene muligvis skal tages med et korn salt, men også de øvrige talserier viser markant forbedring, navnlig højere værdier for D og for familiefæste. Dette giver mig anledning til at sige, at Fridlev Skrubbeltrangs talmæssige udtryk for fæstebøndernes vilkår på ingen måde kan støtte kraftige påstande, som er fremført af Thorkild Kjærgaard om, at »de sidste tiår før landboreformerne (må) karakteriseres som en gennembrudstid for den danske gårdmand«, og at »konjunkturerne, ikke reformerne, bragte gårdmanden frem i forreste række« (Konjunkturer og afgifter. Kbh. 1980, s. 38. Se anm. heraf i det flg. bind af HT). Tallene for den »ondartede« fæsterskiftårsag F stiger netop i de sidste tiår fra deres gunstigste

værdi i 1760'erne, og omvendt falder tallene for den »godartede« årsag D. I begge tilfælde for at vende sig til det bedre efter 1786. Altså indikation på den stik modsatte udvikling. Fortsatte og mere detaljerede analyser vil givetvis gøre billedet mere nuanceret, end Fridlev Skrubbeltrang gennem sin meget omfattende og derfor nødvendigvis noget mere summariske undersøgelse har kunnet tegne det. Ud af denne stigende nuancering af vor viden om fæsteforholdene toner desuden frem en modificeret opfattelse af vilkår og tilstande i det af godssystemet dominerede danske landbosamfund.

Det indbyrdes afhængighedsforhold mellem godsejer og fæstebonde fremhæves i Fridlev Skrubbeltrangs bog stærkere, end det normalt tidligere er sket. »Man har hidtil malet fæstebøndernes tilværelse i 1700-tallet og frem til de store landboreformer i mørke farver . . . Men der er udviklingstendenser, som for fæstebondeflertallets vedkommende modsiger den traditionelle opfattelse«, siger forfatteren (s. 214). Opfattelsen af stavnsbåndet er væsentligt mere afdæmpet og differentieret, end vi er vant til: »Stavnsbåndslovgivningens virkninger kan ikke fastslås med sikkerhed« (s. 186), »Det vil være en misforståelse at anse stavnsbåndet for énsidigt bonde-undertrykkende, som de fleste landbohistorikere hidtil har skildret det« (s. 187), »Loven gav godsejerne tvangsmidler i hænde, men det er sandsynligt, at gårdbrugernes interesse i at sikre slægtens fortsatte fæstebesiddelse i langt højere grad bidrog til at holde gården besat« (s. 189). Jeg mener, at forfatteren stort set har ret i disse vurderinger, selv om jeg måske nok er lidt skeptisk med hensyn til muligheden for at uddrage dem alene af det fremlagte talmateriale fra fæsteundersøgelserne. Det giver jo nemlig, så vidt jeg kan se, ingen mulighed for at få tilstandene under stavnsbåndet sat i relief, fordi vi fra den forudgående tid kun har brugbare tal fra et enkelt tiår 1720–29. Og de er utvivlsomt stærkt påvirkede af den forudgående lange krigsperiode (Den store nordiske krig). Og jeg tror dog ikke, at Skrubbeltrang vil gå så vidt i sin modificering af vurderingen af stavnsbåndet, at han på grundlag af den meget markante forbedring af tallene i hans fæsteundersøgelser, som sker fra 1720'erne til 1730'erne, vil hævde, at stavnsbåndet betegnede den største forbedring af fæstebøndernes vilkår. Denne såvel som de senere tidsmæssige fluktuationer i tallene stavnsbåndsperioden igennem peger efter min opfattelse nærmere i retning af, at de afspejler faktorer som de økonomiske konjunkturer og befolkningsudviklingen (forøgelsen) i et meget kompliceret samspil.

Jeg er klar over, at de skeptiske bemærkninger, jeg har fremført mod Fridlev Skrubbeltrangs fæsteundersøgelser, kan efterlade indtrykket af en ret kritisk holdning til hans bog. Lad mig derfor til slut endnu en gang slå fast, at der er tale om et, som man kunne vente det, særdeles kompetent arbejde, der vil blive stående som et hovedværk i dansk landbohistorie, ja i dansk historie overhovedet. Og de fæsteundersøgelsesresultater, som er fremlagt heri, er så centrale og så inspirerende, at de utvivlsomt vil blive videreført af kommende landbohistorisk forskning. Netop derfor er det så vigtigt, at mulige problemer og faldgruber i metodikken og kildematerialet bliver erkendt og grundigt debatteret.

Jens Holmgaard

Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinseres søfart i det 18. århundrede. Esbjerg, Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1981. 223 sider + 165 sider bilag på mikrofiche.

Afhandlingen, der har indbragt sin forfatter den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet, har sat sig som mål at nå frem til et sikrere talmæssigt grundlag for at vurdere størrelsen af provinsens handelsflåde i årene 1700–1807 og at belyse anvendelsen af han-

delsflåden på forskellige transportruter. Det sidste forhold gør det endvidere nødvendigt også at se på konkurrenceforholdet mellem provinsens skibe og skibe fra andre dele af monarkiet, der deltog i transporter på de samme ruter.

Bogens første del søger at finde frem til oplysninger om hvert toldsteds handelsflåde i hvert enkelt år i perioden. I mange tilfælde har det været muligt at benytte samtidige årlige indberetninger til forskellige kollegier, men det har krævet en gennemgang af et overordentligt stort arkivmateriale at finde de enkelte indberetninger, som kun for få års vedkommende ligger samlet på de steder, hvor man skulle forvente det. Mange er fundet ved at følge kommandovejen fra lokalmyndighed til kollegium, andre i forskellige kommissioners arkiver og atter andre i samtidig litteratur eller på helt tilfældige steder i arkiverne. Hvor det trods et stort eftersøgningsarbejde ikke er lykkedes at finde årsindberetninger, er i stedet foretaget en egen bearbejdelse af regnskabsmateriale – toldregnskaber i de få tilfælde, hvor disse er bevaret, og ellers akciseregnskaber, som findes bevaret i noget rigeligere omfang. Teknikken har her været, at man ved at gennemgå tolddistriktets toldprotokol eller akciseregnskab for det pågældende år skib for skib har fundet frem til, hvilke skibe fra distriktet, der er omtalt i regnskaberne, og anset disse for at udgøre stedets handelsflåde.

Forudsætningen for at få et rimeligt resultat er, at der ikke er tale om oplægninger i større stil, og at der ikke findes skibe på stedet, som kun anvendes i fart på andre havne. Det første forhold antages ikke at have spillet nogen større rolle, uden at der dog gøres nærmere rede for hvorfor, og det er i hvert fald muligt at påvise eksempler på, at skibe lå stille i hele år,¹ men hvor almindeligt det har været, er det svært at udtale sig om. Skibe, der kun anløb fremmede steder, findes i et vist omfang,² men navnlig sent i perioden, hvor egne beregninger næsten ikke anvendes. Man må dog rent metodisk stille et spørgsmålstegn ved en fremgangsmåde, der først anser disse skibe for at være sjældne, og bagefter anvender det fremfundne materiale til at vise, at skibene var stærkt bundet til egne havne, og det er kun, fordi de egne bearbejdelser giver et rimeligt resultat, hvor de er foretaget samtidig med, at der foreligger officielle indberetninger, at man kan båbe på, at det samme gælder for andre toldsteder med anden anvendelse af den hjemmehørende tonnage.

Resultatet af arkiveftersøgning og egne bearbejdelser, er, at der opnås en stort set total dækning for sidste halvdel af det 18. århundrede, men en noget mere spredt for århundredets første halvdel. Der kan dog på trods heraf næppe være tvivl om, at det hovedresultat, der nås frem til, nemlig at provinshandelsflåden svinger omkring et niveau på 6–7.000 kommercelæster fra 1700 til 1740 og derefter fordobles til omkring 14.000 læster ved periodens slutning, ligger tæt op ad det faktiske forløb. Undersøgelsen viser tillige, at væksten har været særligt stærk mellem 1740 og 1760 og i 1780'erne. Det sidste kan næppe overraske så meget, når man tager den almindelige konjunktursituation i monarkiet i betragtning, hvorimod den tidlige vækstperiode er en ny erkendelse. Bogen forsøger kun i ringe omfang at vurdere årsagerne hertil, men en sådan analyse skal forses nedenfor.

I undersøgelsen søges desuden draget en række konklusioner med hensyn til den geografiske fordeling af handelsflåden, hvor der især gøres meget ud af Dragørs fremvækst og af Østjyllands relative tilbagegang. Man kunne nok i forbindelse med, at der andetsteds i bogen gøres rede for, at hjemstedsbetegnelsen var et noget tvetydigt begreb, have

¹ Se f. eks. Admiralitetets skibslistor for Odense 1787, Søetatens arkiv, admiralitetet, indkomne sager 730/3414.

² Det fremgår f. eks. af konsulatsindberetninger fra perioden.

ønsket sig en nærmere redegørelse for, om dette kan tænkes at have indflydelse på den geografiske fordeling. Sejladsundersøgelsen viser således, at Dragørskibene i vidt omfang afløste mindre skibe fra København i provinsfarten efter 1740. Kan det tænkes, at nogle af skibene var de samme, som uden større ændringer i kapital- og mandskabsforhold skiftede hjemstedsbetegnelse fra et tidspunkt til et andet? Det er også karakteristisk, at nogle af de større »østjyske« skibe, der i 1730'erne sejlede mellem Østjylland og København havde et rutemønster, der viser en overvintring i København.³ Var det »rigtige« østjyske skibe eller havde de en eller anden form for tilknytning til hovedstaden, som senere fik en fastere form, der medførte, at de i kilderne mistede den østjyske hjemstedsbetegnelse? Besvarelsen af sådanne spørgsmål ville kræve en anden og særdeles arbejdskrævende undersøgelsesform, hvor man fulgte enkeltskibes skæbne. Dette har ligget uden for denne undersøgelses rammer, men ville være et frugtbart arbejdsfelt til belysning af en række forhold, som i bogen mere har karakter af hypoteser.

Bogens første del indeholder endelig en klar gennemgang af problemer omkring den samtidige form for skibsmåling og af udviklingen i de skibstyper, der anvendtes i provins-handelsflåden.

Afhandlingens anden del har til formål at belyse, hvorledes provinshandelsflådens skibe anvendtes, men på grund af den anvendte måde at bearbejde kilderne på, er det i nok så høj grad blevet en undersøgelse af skibsfarten til og fra de danske provinsoldistrikter. Grundlaget er en edb-registrering af alle skibsanløb til danske provinshavne, af provinsskibe til København og af andre skibe fra provinsen til København i de tre år 1733, 1769 og 1798. Disse år er valgt, fordi de er gået nogenlunde ubeskadiget gennem de ellers meget omfattende kassationer af det 18. århundredes toldregnskaber. Den indadgående trafik er valgt, fordi man ved denne kan være mere sikker på, hvor skibet kommer fra, og dermed på skibets rute end ved den udadgående trafik, hvor der kan være ændret destination undervejs.

Der kan rejses visse indvendinger mod denne begrænsning. Hvis al trafik foregik mellem danske havne indbyrdes og/eller som returrejser mellem hjemhavn og en fremmed havn, ville metoden være indvendingsfri, og det er bogens opfattelse, at det var det normale, men der er kun i et vist omfang ført kontrol herfor, og en del af kontrollen – brug af søpasprotokoller og sund- og strømtooldgodtgørelser – omfatter især den sidste del af perioden, hvor der spores en vis ændring i det ellers postulerede stive sejladsmønster. Er det måske, fordi man her kan kontrollere det?

Kontrollens svaghed ligger først og fremmest i, at den ikke opfanger en trekantsejlds på ruten dansk provinshavn – en nordsø- eller kanalhavn i Tyskland, Holland, Frankrig eller England – en norsk havn – en dansk provinshavn. Her vil kun det sidste led blive registreret. Ligeledes opfanges ikke sejlads mellem flere udenlandske Østersøhavne indbyrdes. Det er let at finde enkeltteksempler på, at sådanne rutemønstre fandtes, dels i forskellige samtidige indberetninger,⁴ dels ud fra det forhold, at der hyppigt er større skibe ved toldstederne, som kun er repræsenteret ved en enkelt sejlads ind i oktober eller november måned, men det er vanskeligt at få indtryk af, hvor almindeligt dette forhold var.

Som et noget groft mål for, om der i løbet af perioden var ændringer i »det stive sejladsmønster til og fra hjemstedet« kan anvendes den kvotient, der er beregnet i tabel 1 på grundlag af bogens grundmateriale. Tabellens tal tyder på, at det kun var i enkelte byer, at skibenes anløb af hjemhavnen blev sjældnere i periodens slutning, men ændrin-

³ Jvf. eksemplet nedenfor i tabel 3.

⁴ Se f. eks. de meget udførlige sejladsindberetninger, der indsendtes fra tolddistrikterne i 1778.

*Tabel 1: Beskæftigelse af egen handelsflåde på egen havn 1733–98
(Egne skibe indsejlet/samlet egen handelsflåde).*

Havn/ tolldistrikt	1733		1769		1798	
	skibe	kml	skibe	kml	skibe	kml
Korsør	3,2	2,5	5,0	2,8	6,3	5,6
Bandholm	5,9	5,4	5,5	5,8	5,9	8,1
Nakskov	4,2	3,8	5,4	5,4	7,0	5,8
Svendborg	6,0	5,2	5,6	5,2	5,8	4,2
Nyborg	4,9	3,9	3,8	2,4	8,1	3,5
Odense	4,1	3,4	2,3	3,0	3,1	2,3
Fåborg	6,3	5,6	7,6	4,1	8,3	4,9
Horsens	4,0	3,4	3,3	3,0	5,3	4,8
Århus	3,9	3,5	3,7	3,0	4,0	4,0
Randers	3,2	2,5	3,8	3,6	2,7	2,3
Hadsund	5,4	5,4	3,3	3,2	5,3	5,2

gerne i kvotienten kan naturligvis også tages som et udtryk for en ændring i udnyttelsesgraden af skibene.

Selv om der formodentlig kan være grund til at nuancere det givne billede af anvendelsen af skibene noget, må man dog nok anse hovedresultatet, nemlig at skibene først og fremmest anvendtes i transporter til og fra hovedstaden og til og fra Norge som korrekt. Skibene sejlede her i konkurrence med hovedstadens skibe, der dog næsten forsvandt i sidste halvdel af århundredet, og med skibe fra Norge og hertugdømmerne. Af de sidstnævnte var det især skibe fra Ærø, der fik indpas på fragtmarkedet i løbet af århundredet.

Bogen omtaler udførligt, hvorledes de enkelte tolldistrikter var mere eller mindre specialiseret på Norges- eller Københavnerfart, men gør kun lidt ud af, hvorfor der opstod et større tonnagebehov på ruterne til og fra hovedstaden og Norge, selv om en nærmere analyse heraf ville kunne give en forklaring på, hvorfor provinshandelsflåden voksede (jvf. herom nærmere nedenfor).

Bogens tredje del har et mere heterogent indhold. Det omhandler skibenes mandskab og skibsfartens kapitalforhold samt forholdet til andre erhverv, først og fremmest købmandsstanden. Der anvendes vidt forskellige kildetyper, såsom borgerskaber, skifter og rent genealogisk materiale. En hovedtese i afsnittet er, at der skete en forskydning af skippernes bopæl, således at stadig flere kom til at bo uden for den egentlige købstadsjurisdiktion i hurtigt voksende søfartssamfund, f. eks. Dragør, Stige ved Odense, Fanø og Troense på Tåsinge. Baggrunden herfor skulle være, at man søgte at unddrage sig borgerskabsforpligtelsen og slap noget billigere i skat, trods myndighedernes forsøg på at beskaffe dem efter samme principper som købstadbeboere.

De tal, der gives for skipperne uden borgerskaber, f. eks. for Stigeskipperne, er dog ikke alarmerende høje, og ikke højere end de mangler, der kendes fra bysamfund, både for søfarende og for håndværkere og købmænd,⁵ og det er allerede tidligt i århundredet almindeligt, at skippersamfundene pålignes kongelige skatter efter samme regler som borgerne i nærmeste by,⁶ ligesom der foreligger adskillige beslutninger om at pålægge skipperne samme »borgerlige tyngde« som andre byboer.⁷ Det er derfor tvivlsomt, om man skal finde baggrunden for skippersamfundenes vækst i disse forhold.

⁵ Se Per Boje, *Danske Provinskøbmænds Vareomsætning og Kapitalforhold 1815–1847*. Århus 1977, s. 43.

⁶ Det gælder f. eks. ved den ekstraordinære formueskat i 1743.

⁷ Se f. eks. Odense amts arkiv, breve fra Odense by, pk. 208, sag nr. 6/867 fra 1757.

Bogen giver samlet en god præsentation af det fremdragne kildemateriale, men dens største begrænsning ligger i, at materialet kun i begrænset omfang sættes ind i en større helhed, og hvor det gøres, er det oftest ved enkeltexempler, hvis repræsentativitet det er vanskeligt at udtale sig om. Der forsøges i afslutningskapitlet at stille spørgsmålet »hvorfor«, men det siges samtidig, at det skorter på anvendelige tal til at foretage en sådan analyse.

Det er dog ikke helt rigtigt. Allerede i samtiden foretoges en omfattende indsamling af handelsstatistisk materiale, og selv om det nok har store unøjagtigheder på grund af det omfattende smugleri, kan det alligevel give et noget sikrere billede til at bedømme drivkræfterne bag søfarten end det mere usikre helhedsindtryk, der fås af bogen.

Nogle eksempler på dette skal gives i det følgende: Det fremgår klart af en række enkeltomtaler af skibslaster i bogen, at *brændetransporten* til København har spillet en stor rolle for transportbehovet, men det er ikke muligt at få et indtryk af, hvor stor en rolle det har spillet. Der findes imidlertid samtidige oplysninger om brændeforbruget i København, som er gengivet i tabel 2. Man regnede i samtiden med, at der kunne rummes to favne brænde pr. kommercelæst, og det betyder, at tilførslerne fra den danske provins har krævet fra 10.000 til 20.000 kommercelæster skibsrum pr. år. Ifølge bogens oplysninger indkom der til København fra provinsen i 1769 i alt 21.000 kommercelæster og 32.000 læster i 1798. Det vil altså sige, at ca. halvdelen af skibene har været lastet med brænde. Dette giver en enkel og formodentlig ret sikker bekræftelse af bogens tese om brændets betydning.

Tabel 2: Københavns forsyning med brænde 1760–95 (favne).

Arlig gns.	Fra fremmede stæder (incl. hertugdømmerne)	Fra indenlandske stæder søværts	Gennem portene	I alt
1760–64	17459	23011	4886	45356
1765–69	21012	21561	3222	45795
•				
•				
1783–87	30856	29432	1451	61739
1788–92	22733	38372	1136	63341
1793–95	27187	25354	1361	53902

Kilder: 1760–69: Generaltoldkammeret, Reviderede regnskaber, København, 1769 A.

1779–88: Mallingiana, Handel IV E.

1784–96: Fr. Thaarup, Journal og Haandbog for Kjøbenhavnere, 1797, Bd. I, s. 346.

I transporten af brændet spiller også fordelingen på leverandørområder en stor rolle i bogen. Her er en af tesoerne, at Dragørskibene vandt frem, fordi de var mere fleksible end skibene, der var hjemmehørende på den jyske østkyst, men man burde måske snarere udtrykke det sådan, at de boede på et mere belejligt sted.

Forsyningerne kom i 1730'erne hovedsagelig fra Djursland, men hovedstadens krav var så store, at skovene var ødelagte omkring århundredets midte. Det fremgår f. eks. klart at oplysningerne i Pontoppidans Danske Atlas, hvor der for Århus tales om »Mangel paa Ildebrand – Skovene aftager – gjør mærkelig Forskiel imod de forbigangne Tider« og for Æbeltoft om at »siden Skovene bleve ophugne . . . mistede Byen en Deel af sin Næring med at transportere Brænde«. I stedet blev transporterne forskudt mod syd til Vejle- og Koldingegnen, hvor f. eks. Barritskovs skovområder blev stærkt forhugget i århundredets

sidste halvdel. Transporterne fra Djursland deltes mellem lokale skippere og små københavnerskibe. Transporterne fra de sydlige fjorddistrikter skete derimod hovedsagelig med Dragørskibe – Vejle og Kolding havde kun meget små handelsflåder.

Table 3: Sejladsmønster for skipper Niels Christensen af Grenå, 27 kommercelæster, i 1733 (Han repræsenterer 21 % af de indkomne skibe til Grenå med egne skibe).

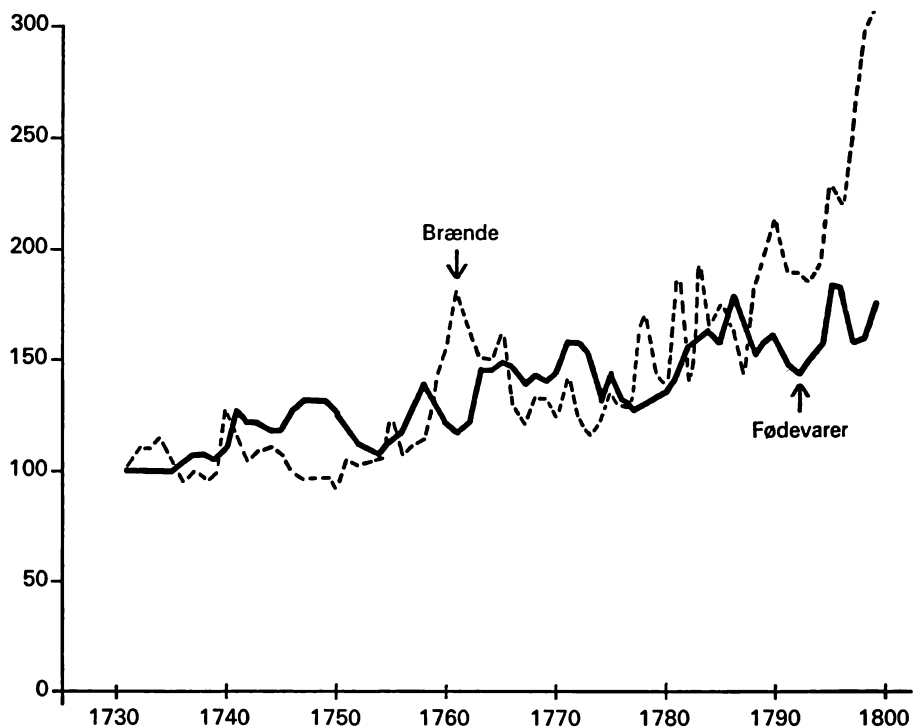
27. 3.1733 ank. Grenå fra Kbh.	13. 4.1733 ank. Kbh. fra Grenå
22. 4.1733 – – –	6. 5.1733 – – –
27. 5.1733 – – –	2. 6.1733 – – –
20. 6.1733 – – –	3. 7.1733 – – –
28. 7.1733 – – –	12. 8.1733 – – –
3. 9.1733 – – –	12. 9.1733 – – –
24. 9.1733 – – –	5.10.1733 – – –
6.11.1733 – – –	23.11.1733 – – –

Antal dage mellem anløb København og anløb Grenå ved de enkelte rejser: 9, 21, 18, 25, 22, 12, 32.

Antal dage mellem anløb Grenå og anløb København ved de enkelte rejser: 17, 14, 6, 13, 15, 9, 11, 17.

Kilde: Undersøgelsens edb-registrerede grundmateriale.

Figur 1. Prisindex (1731 = 100)

Kilde: Grundmaterialet til Poul Thestrup: *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*, København 1971, jf. bogen side 275.

Men hvordan var denne handel organiseret? Hovedindtrykket, man får af bogen, er, at den enkelte skipper sejlede rundt og handlede på egen hånd. Men er bogens eksempler typiske? Der fandtes et københavnsk brændemagasin allerede fra 1741, og mange af de større københavnske købmænd havde betydelige private brændelagre. Det gælder f. eks. også om agent Bodenhoff, der stod for en stor del af brændeimporten fra Barritskov. Dette tyder på en fastere organisation af brændetransporterne, og i samme retning trækker det store antal returrejser, som et skib kunne nå på et år (jvf. tabel 3). Man kunne næppe nå så hurtigt afsted medmindre der på forhånd lå faste aftaler om leverancer og et velorganiseret system både ved indladning og udlosning. Hvis det var tilfældet, måtte skipperne ved endestationerne, der havde personlige forbindelser med enten sælger eller køber have et fortrin, og det kan være en årsag til, at Grenå- og Æbeltoftskipperne gled ud, da markedet forskubbede sig sydpå i Jylland. Dragørskipperne boede da på et mere velegnet sted og kunne få en stor markedsandel uden konkurrence fra skipperne i afskibningsområderne.

I forbindelse med bogens tese om en »det 18. århundredes energikrise«, som alene er baseret på oprettelsen af den kongelige brændehandel i 1782, kan det også være nærliggende at søge efter sikrere vidnesbyrd. En måde at gøre dette kunne være at se på prisudviklingen på brænde sammenlignet med andre priser – nutiden vil vide, at energiprisen er meget følsom over for ændringer i forsyningernes omfang. Udviklingen kan ses i figur 1, hvoraf det fremgår, at brændepriiserne afviger markant fra det almindelige prisniveau omkring 1761 og fra slutningen af 1780'erne. I 1760'erne er årsagen mangel på pommerske tilførsler under syvårskrigen, som dog fra 1762 modvirkedes ved at skifte til en anden energikilde, stenkul. Derimod synes der i slutningen af århundredet at have været en nedgang i tilførslerne fra provinsen, men baggrunden herfor kendes ikke.

Den anden hovedvare i transporterne fra provinsen til hovedstaden synes at have været *korn*. Heller ikke her giver bogen nogen sikker viden om, hvor meget skibsrum korntilførslerne krævede, og det er noget vanskeligere at give makrotal, fordi konsumtionen først opkrævedes ved formaling og derfor ikke er opdelt på, om kornet ankom fra søsiden eller gennem portene. Såfremt alt korn kom ad søvejen, fås det i tabel 4 viste resultat, som svarer til omkring en fjerdedel af den tonnage, der kom til København fra provinsen i de tre udvalgte år 1733, 1769 og 1798, d.v.s. at korntransporterne for søfarten har spillet en mindre rolle end brændetransporterne i normalår.

Det ses også af tabel 4, at væksten i tonnagebehov er stærkest mellem 1740 og 1760 og omkring 1780, altså netop i de perioder, hvor provinshandelsflåden vokser stærkest. Samtidig passer væksten også med stigninger i antallet af børnefødsler i København af

Tabel 4: Københavns kornforbrug 1730–99.

Arligt gns.	1000 tdr. korn	Transportbehov kml.
1730–39	156	3900
1740–49	164	4100
1750–59	186	4650
1760–69	204	5100
1770–79	204	5100
1780–89	253	6325
1790–99	257	6425

Kilde: Poul Thestrup, *The Standard of Living in Copenhagen, 1730–1800*. Kbh. 1971, s. 157 ff.

omtrent samme relative størrelse,⁸ således at det er muligt, at en væsentlig faktor bag den større handelsflåde er en befolkningstilvækst i København, som krævede øgede tilførsler af levnedsmidler og formodentlig også af brændsel.

Hvis det er korrekt, at vi har en sammenhæng, der går i form af stigende aktivitet i København, øget indvandring til København, større tilførsler af nødvendighedsvarer til hovedstaden, øget aktivitet i provinsen blandt andet på skibsfartsområdet, vil det sætte den ekspansive erhvervs politik under Frederik V – altså den ældre Bernstorffs manufakturpolitik i et fordelagtigere lys, end den ofte er blevet tildelt i tidligere fremstillinger.

I behandlingen af den anden hovedtransportvej for provinsskibene – *til og fra Norge* – er bogen noget tvetydig. Der gøres opmærksom på, at trætransporterne sydpå var mere tonnagekrævende end korntransporterne nordpå – hovedsagelig baseret på iagttagelser fra Randers i 1769. Men i bogens konklusion tales der om »Norges forøgede behov« og kun sekundært om »provinsens egen forøgede efterspørgsel«. Også her ville analysen have vundet ved nogle makrotal, som de kan ses i tabel 5. Korneksporten til Norge har kun kunnet fylde mindre end halvdelen af de skibe, der kom fra Norge, men der har været store forskelle fra tolddistrikt til tolddistrikt. Kornoverskud og træbehov fandtes af naturlige grunde ikke de samme steder, og der kan findes adskillige eksempler på skibe, der sejlede fuldtlastede til Norge og kom hjem i ballast. Det ser dog ud til, at det må være vækst i træbehovet i den danske provins, der har været den afgørende faktor for det større transportbehov i Norgesfarten, men det er svært at få et sikkert indtryk af, hvornår i århundredet væksten er sket, fordi vi ikke har årlige makrotal for træimporten, og den foreliggende undersøgelse har kun nogenlunde sikre tal for tonnagebehovet i 1733 og 1798.

Tabel 5: Dansk eksport af korn til Norge.

Ar	Korneksport til Norge (1000 tdr.)	Transport- behov (kml)	Indkommet fra Norge (kml)
1730–40	ca. 130	3250	1733:11.884
1763–71	268	6700	1769:15.000
1774–85	525	13125	1798:30.634
<i>Enkelthavne 1733:</i>			
Randers	12	300	688
Århus	43	1075	1285
Kalundborg	12	300	398
Korsør	10	250	383
Nakskov	10	250	401
Kerteminde	10	250	288

Kilde: V. Falbe-Hansen, Stavnsbånds-Løsnigen og Landboreformerne 1, Kbh. 1889, s. 35.

Forsøg som de ovenfor viste på at sætte bogens resultater ind i en større helhed ville have styrket argumentationen i en afhandling, som ellers er præget af grundighed og en stor arbejdsindsats.

Hans Chr. Johansen

⁸ Jvf. Poul Thestrup, *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800*. Kbh. 1971, s. 132–33.

G. G. Iggers: *Moderne historievitenskaber. Socialhistorie efter 1945: Forudsætninger, hovedlinier, perspektiver*. Oversat af Jens Rahbek Rasmussen. Efterskrift af Bernard Eric Jensen. Kbh., Suenson 1980. 197 s. 98 kr.

Iggers' bog er ikke historiografi i traditionel forstand, redegørelse for perioder eller forfatterskaber, i bedste fald placeret i idéhistoriske sammenhænge; og ikke heller blot et forsøg på at kortlægge efterkrigstidens traditionsbrud. I indledningen præciserer han det som sit mål at diagnosticere en række »udviklingslinier, som forekommer repræsentative for de forsøg, man i lande som Frankrig, Vesttyskland, Polen, Storbritannien og USA har gjort for at etablere et grundlag for en historisk samfundsvitenskaber« (s. 9). Periodiseringskriterierne kan diskuteres,¹ men formuleringen kan virke lidt undvigende – repræsentativiteten (eller mangelen på samme) ligger naturligvis ikke på geografisk plan, men er et sagligt begrundet, omend begrænset »sample«. Iggers udsunder (s. 31; jf. s. 37 f.) typologisk tre hovedretninger, alle med rødder i 1800-tallets historievitenskaber, en nomotetisk, en hermeneutisk og en dialektisk marxistisk, her belyst ved *Annales*-kredsen, efter krigstidens tyske samtids- og samfundshistoriske forskning og moderne, udogmatisk marxisme i Polen, Frankrig og England. Resultatet er blevet en bog, som i høj grad er debatværdig, men på mange punkter også kontroversiel.

Uden at ville være spidsfindig er det måske ikke helt uproblematisk at behandle begreberne nomotetisk og nomologisk som absolute synonyme (jf. oversætterens note s. 31). Anmelderens fornemmelse af nuanceforskelle ligger i, at nomotetisk videnskaber søger at udlede lovmæssigheder med henblik på det, Iggers karakteriserer som prædiktive formål, medens nomologisk videnskaber vil forsøge at forstå eller forklare typologiske sammenhænge eller regelmæssigheder. Til den første gruppe henviser forf. nypositivismen, men også kvantificeringsmagien (eksemplificeret ved W. W. Rostows »stages of economic growth« og »take-off«-teori) og den angelsaksiske »new economic history« (»cliometri«); og han gør tillige opmærksom på, at ikke så få marxistiske historikere »har arbejdet (arbejder?) med en historieopfattelse, der ligner de ældre positivistiske idéer om historie som en eksakt videnskaber« (s. 32 f., 35). Under alle omstændigheder afviser han med Karl Popper disse tendenser som »en farlig illusion med alvorlige politiske konsekvenser for menneskets frihed«. Ét af bogens hovedanliggender er netop at analysere de mekanismer, som stadig truer med at kværne det demokratiske samfund i objektivitetens navn, et problem, jeg senere vender tilbage til.

Selvom Iggers med rette advarer mod en for hårdt anvendelse af Thomas S. Kuhns paradigmebegreb som analyseredskab (s. 11–13), konstaterer han som afslutning af sin undersøgelse, at paradigmer af naturvidenskabelig støbning aldrig har eksisteret i historieforskningen, og at kritikken af den traditionelle historievitenskaber ikke har ført frem til nogen ny konsensus (s. 134); de tre retninger trives side om side. Iggers afviser forholdsvis kortfattet den moderne kritik (Hayden White o. a.) af historiens karakter af videnskaber og dens nytte (s. 9–11 og 135 f.), men betoner de muligheder, der ligger i, at historikere af så vidt forskellig observans, som der her tale om, i *praksis* har kunnet komme på talefod siden 1950; fællestrækket ligger i (eller beror på), at behovet for tolkningsmodeller af højere grad af videnskabelighed end hidtil er bydende, samtidig med at man gensidigt anerkender den gyldigt accepterede intersubjektivitet som normgivende, en art negativ eller stiltiende konsekvens. Behovet ligger i Iggers' øjne ikke blot i inddragelsen

¹ Et andet og måske mere rationelt forsøg på periodisering giver Lawrence Stone, *History and the Social Sciences in the twentieth century. The Past and the Present*. London 1981, s. 3–44 f.

af nye forskningsfelter, men nok så meget i, at historieforskningen netop påny kan blive en ansvarsbevidst, historisk samfundsvidenskab – et standpunkt, som med rette ligger nært op ad *Annales-kredsens* fordringer til *histoire globale* i den forstand, at den bør omfatte alle sider af menneskets og menneskesamfundets virksomhed og forandringerne i disses vilkår.

De »pluralistisk-eklektiske« træk i Iggers' standpunkt og hans forsøg på harmonisering, som Bernard Eric Jensen hæfter sig ved i sit indgående efterskrift, må jeg senere vende tilbage til. Det afgørende for Iggers' analyse ligger på historiografisk snarere end på teoretisk plan. Hans grundsynspunkt er, at beskæftigelsen med fortiden i det 18. århundrede opnåede teoretisk-videnskabelig status som akademisk disciplin, dels ved intersubjektiv konsensus om den kritiske metodik, faget måtte betjene sig af (og som lå i antikvarenes majsommelige opbygning af redskabsapparatet siden renaissancen), dels i oplysningstidens interesse for menneskets og samfundets vilkår og dens tillid til menneskets modtagelighed for rationel belæring. Med støtte i moderne undersøgelser (H. Butterfield, P. Reill o. a.) betoner Iggers de tyske universiteters – og specielt Göttingens – betydning for udformningen af historisk samfundsvidenskab; med Friedrich Schölzers tilspidsede formulering: Statistik er stillestående historie, historie statistik i bevægelse.

De forløbne to århundreders udvikling anskuer Iggers som gradvis erosion eller pervertering af Göttingerskolens idealer og indsigt. Hovedvægten lægges dels på den tyske historismes hermeneutiske individualisering, som siden Ranke banede vejen for abstraktion af ledende komponenter og sublimering af statsmagten, for tysk nationalism og for de højere samfundsgruppers konservatisme. I denne henseende har forf. naturligvis kunnet støtte sig til sin fornemme undersøgelse af *The German Conception of History* (1968), som allerede foregreb betoningen af, at »revisionismens« opgør med den hermeneutisk-individualiserende tradition og dens autoritære konsekvenser først fik afgørende gennemslagskraft efter anden verdenskrig.

Den anden erosionsfaktor finder Iggers i fagets akademiske professionalisering og elitære rekruttering, mest iøjnefaldende ved de tyske universiteter og franske uddannelsesinstitutioner. Rendyrkningen af fagets tekniske og faginterne aspekter og dens uheldige konsekvenser kan der ikke være tvivl om, men hænger formentlig også sammen med rekrutteringsforholdene, ikke mindst i Tyskland. Allerede indledningsvis betoner Iggers, at traditionelle historiografiske undersøgelser er utilstrækkelige, fordi de »kun sjældent (har) behandlet historieforskningen i dens samfundsmæssige og institutionelle sammenhæng« (s. 11), og han vender flere gange tilbage til den elitære rekrutterings betydning som konserverende faktor i fagets teoretiske udformning og sociale politiske funktioner (f. eks. s. 40 f., 66 f., 119). Alligevel har Bernard Eric Jensen sikkert ret i, at integrationen af historiografien i bredere samfundshistoriske rammer endnu langt fra er fuldbrydet (s. 186). Iggers har ret i, at Karl Lamprechts materielt og morfologisk farvede studier blev opfattet som et attentat mod den bestående samfundssorden, en »opmuntring til fjenden« (s. 25, 27 f., 65 ff.); reaktionens sociale og politiske baggrund fremtræder blot klarere – omend mere omstændeligt – i Matti Viikariis analyse af Lamprechts forfatter-skab og Lamprecht-konflikten.² Noget tilsvarende gælder formentlig også den kontroversielle Werner Sombart, som desværre ikke behandles. Og endelig bør det vel også anføres, at diskriminationen udover politiske, sociale og racemæssige ingredienser stadig også havde kognitionelle; det sidste gælder f. eks. Ludwig Pastor.

Bogens hovedtese er utvivlsomt uangribelig, men blot næppe komplet. Det er i anmelderens øjne en brist, at de prædiktive, nomotetiske systemer – og da især positivis-

² M. Viikari, Die Krise der »Historischen« Geschichtsschreibung Karl Lamprechts. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Diss. Human. Litt. 13. Hfrs. 1977.

men – ikke behandles selvstændigt, når forf. som nævnt så eftertrykkeligt distancerer sig fra disse retninger eller endda anser dem for farlige og eftersom positivismen (eller andre monolithiske makroteorier) endnu næppe er *passé*. Ræsonnementet kræver, at vi kort må vende tilbage til Iggers' betoning (s. 18–20) af den moderne symbiose af antikvariske normer og oplysningstidens menneske- og samfundsopfattelse. Han fremhæver Göttingen som arnested, men nævner ikke den engelske empirismes historieforskning, som f. eks. Arnaldo Momigliano og Denys Hay tillægger afgørende betydning ved at forbinde kritisk analyse og litterær fremstillingsform på en måde, som ligner Göttingerskolens »historiske kunstværk«, men hvis erkendelsesapparat helt eller delvis adskilte sig fra den engelske empirismes. Selvom f. eks. Joh. Chr. Gatterer accepterede eksistensen af en objektiv, men næppe opnåelig virkelighed, kræver analysen altid udvælgelse, som gav historikerens *Standort* og *Gesichtspunkt* en funktional placering. Empiri og rationalitet kunne kun i begrænset omfang underbygge de nødvendige, generaliserende hypoteser, historien krævede som videnskab; tilbage bliver altid en margin, der kræver »forstående indsigt« eller den skolede historikers *divination* for at etablere universelle sammenhæng.³

Det er fuldt korrekt, at »Göttingen-historikerne (afviste) alle forsøg på at presse et filosofisk skema ned over historien« (s. 18), og at forskningsteknikken gik i arv til den tyske historikerskoles hermeneutiske historisme (s. 25 f.). Alligevel er det vel et åbent spørgsmål, om Iggers ikke overser, at netop den margin, som empiri og rationalitet efterlod til udfyldelse ved forstående indsigt, ikke også kunde – og blev – en Achilleshæl for 1800-tallets metafysiske og filosofiske spekulative systemer, eller for socialdarwinismens og marxismens forsøg på at lægge udviklingen i lovfæstede, empirisk begrundede rammer. Fra dette synspunkt får de prædiktive systemer betydning som en tredje erosionsfaktor. På den anden side fremgår det af Iggers' fremstilling (kap. IV) helt klart, hvorledes den monolithiske marxisme i Polen, Frankrig og England forvandles til mere smidige, heuristiske redskaber; betydningen af *Annales*-kredsens gæld til sociologen Émile Durkheim (s. 43 f., 46 f., 57) formidles derimod næppe fuldtud. Fra skandinaviske synspunkter kunne man tilføje det påfaldende i, at Erik Arups elegante og avancerede positivisme eller Halvdan Kohts konsekvente, men evolutionære »national-marxisme« kan tænkes at have virket blokerende for nye impulser.

En anden angrebsflade ligger utvivlsomt i, at både denne bog og forgængeren bærer meget tydeligt spor af, at forf.s indsigt i det førindustrielle samfunds historie ikke står mål med hans fortrolighed med industrisamfundet og dets politiske og ideologiske problemer; en skævhed, som kan have fået funktionelle konsekvenser. Det meget omfattende kapitel III (s. 65–98) beskæftiger sig kyndigt, men unødigt indgående med den tyske historieforskning, som i efterkrigstiden har koncentreret sig om moderne tysk (undertiden også fremmed) historie på flere planer, opgøret med en autoritær fortid og med historismens epigoner og opbygningen af en moderne socialhistorisk orienteret historieforskning gennem flere stadier.⁴ En forskning, som trods skepsis overfor den franske forsknings analytisk-strukturelle socialvidenskab alligevel har forsøgt at etablere forbindelser »mellem hermeneutisk fortolkning og socialvidenskabelige problemstillinger«, specielt hos Hans-Ulrich Wehler og Jürgen Kocka. Impulserne fra fransk og angelsachsisk socialhistorie har bidraget til at hæve vesttysk historieforskningens emnemæssige og metodiske isolation, hedder det afslutningsvis (s. 98), og der er skabt grundlag »for en historievitenskab, som

³ P. Reill, *History and Hermeneutics in the Aufklärung: The Thought of Johann Christoph Gatterer*. *Journal of Modern History* 45. New York 1973, s. 42.

⁴ Linierne fremtræder nok så afklaret hos Inga Floto, *Fra Fischer-kontrovers til Wehlers kejserrige: Tendenser i vesttysk historieskrivning i 60'erne og 70'erne*. Fra nær og fjern. Festskrift til Sven Henningsen. Kbh. 1980. s. 91–113.

beskæftiger sig med et moderne industrisamfundes specifikke politisk-sociale problemer».

Så vidt så godt. Men kan man uden at øve vold mod den generelle karakteristik, Iggers sigter mod, uden videre ignorere den forskning, som på højt og moderne niveau har arbejdet med det førindustrielle samfund? Det gælder ikke mindst udforskningen af middelalderens samfund (f. eks. W. Schlesinger, K. Bosl, Fr. Prinz, R. Wenskus o. a.), men også Wilh. Abels socialhistoriske forskning (trods hans isolation i førkrigstiden; s. 52, 76 f., 94 og 97). Det er en *peccamen omissionis*, dels fordi denne forskning også har haft en fortid og en traditionel indretning at gøre op med, dels fordi Iggers uden at gå i dybden (s. 92 f.) anfører, at en retning – netop under påvirkning fra antropologisk farvede strømninger i fransk og engelsk socialhistorie, men endnu svagt repræsenteret ved universiteterne – har kritiseret Wehlers og Kockas historiebegreb for at være snævert og vilkårligt begrænset til industrisamfundets horisont; det førindustrielle samfund måles og vejes med industrisamfundets værdinormer. Men når kritikerne mener, at den Wehler-Kockaske retning når frem til sine teoretiske rammer ved at overvurdere Max Weber og »undlade at videreudvikle Marx«, løser det næppe dilemmaet, selv ikke når marxismen anvendes som kritisk-dialektisk heuristisk redskab. Skæringspunktet er ikke specielt tysk, men ligger i, at mange betydelige historikere – og da navnlig de, som beskæftiger sig med industrisamfundet – har været tilbøjelige til at inddrage det førindustrielle samfund i den udstrækning det har kunnet tjene til at forklare industrialiseringen, en indfaldsvinkel, som nærmer sig det kontrafaktiske.

Norman Baker, der har skrevet det ligeledes kronologisk ensidige afsnit om engelsk socialhistorisk forskning, nævner netop E. J. Hobsbawm som en af pionererne i debatten om 1600-tallets krise, den periode, der repræsenterede en »sidste fase i den generelle overgang fra en feudal til en kapitalistisk økonomi« (s. 128). Selv formulerede Hobsbawm sin angrebsvinkel kontrafaktisk som en undersøgelse af, hvorfor 1500-tallets handelskapitalisme ikke direkte udviklede sig til den industrikapitalisme, der er hans hovedanliggende, men blev afbrudt af 1600-tallets stagnation.⁵ Iggers påpeger blot nøgternt gælden til Ranke, når *Annales*-historikerne fastholder, at enhver periode eller struktur har en forskningsmæssig berettigelse, som hviler i sig selv (s. 40, 62, 135), endda er mere konsekvente end Ranke ved netop at advare mod at anvende industrialiseringen som målestok.

Iggers' store kapitel om »den franske *Annales*-tradition: Historie som integreret humanistisk videnskab« (s. 39–64) undgår omhyggeligt at operere med en skoledannelse, således som det hyppigt har været tilfældet, men periodiserer og nuancerer loyalt fra pionererne Henri Berr, Lucien Fèbvre og Marc Bloch, via kvantificeringsfasen efter krigen, kritikken indefra i 1960'erne til inddragelsen af nye emneområder og antropologiske eller socialpsykologiske problemstillinger i det forløbne årti. Derimod kan hans karakteristik af *Annales-systemets* grundstruktur og dets forhold til den klassiske historiske metodik nok kræve enkelte kommentarer.

At sondringen mellem nomotetisk og nomologisk videnskab ikke er hårdkløveri (men endda med Goethe i erindring rammer det rigtige hår) ligger naturligvis i, at den dels gør det muligt at drage skel mellem *Annales*-kredsens strukturalisme og andre franske strukturalisters (f. eks. den schweiziske psykolog Jean Piagets) tilnærmelse til deterministiske eller cykliske begrebsrammer,⁶ dels i, at der ikke uden videre består berørings-

⁵ E. J. Hobsbawm, *The Crisis of the Seventeenth Century. Crisis in Europe 1560–1660*, ed. T. Aston. London 1965, s. 5 og 57 f.

⁶ Således strukturdefinitionen hos J. Piaget, *Strukturalismen*. Overs. af V. & V. Bloch. Kbh. 1972, s. 6 f.; jf. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 2. udg., Paris 1966, II, s. 519 f.; jf. også Jørgen Schoubyes fine analyse i HT 80. Kbh. 1980, s. 357 ff.

flader mellem *Annales*-kredsens strukturalisme og klassisk eller moderne hermeneutik. Iggers fremhæver da også udtrykkeligt de erkendelsesteoretiske forskelle mellem den tyske hermeneutiks sondringer mellem *Verstehen* og årsagsforklaring på den ene side, og på den anden Lucien Fèbvres understregning af forskellen mellem *savoir* og *comprendre*. Forståelse kræver forsøg på forklaring af sammenhænge, og den nødvendiggør kausalforklaringer, som samtiden vel sjældent selv kunde overskue (s. 40), men processen foregår – hvad Fèbvre fuldtud var på det rene med – på historikerens ansvar, et grundtræk, *Annales*-kredsen konsekvent har fastholdt; »i historieforskningen eksisterer den fuldendte bog, den bog, som aldrig skal skrives påny, ikke. Historie består tværtimod i en stadig skiftende udsøgning af fortiden, eftersom den må tilpasse sig nutidens nødvendigheder, ofte også dens bekymringer«, skriver Fernand Braudel.

Forf. fremhæver med rette Henri Berrers krav til historieforskningen til at beskæftige sig med »ligheder, ensartetheder og gentagelser«, til etablering af rammer til forståelse af regelmæssigheder og til stadig vekselvirkning mellem hypotese, analyse og syntese (s. 44 f.). Selvom Lucien Fèbvre overvejende bevægede sig i analyser af bevidsthedsformer og Marc Bloch i stigende omfang med »den materielle ramme, indenfor hvilken bevidstheden udtrykker sig«, bevares forbindelsen ubrudt til grundprogrammet; det gælder jo i høj grad Braudel. Det er derimod næppe fuldt korrekt, at *Annales*-systemet ikke har bidraget til forfinelse af den klassiske, historiske metodik, rigtigere derimod, at Bloch og Fèbvre med Durkheims udtryk ville studere *des faits sociaux*, som »kunde iagttages direkte uden at skulle formidles gennem skriftlige kilder« således, som Charles Langlois og Charles Seignobis havde forlangt (s. 43 f., 46 f.), Det springende punkt ligger, uden at det fremgår af Iggers' fremstilling, i kravet om systematisk levnsudnyttelse af kilde-materialet fremfor informativ-hermeneutisk, og at dette krav iøvrigt bemærkelsesværdigt nok formuleres samtidig af Erik Arup.

At reaktionen overfor Langlois og Seignobis repræsenterede en væsentlig skærpelse af de metodiske krav (og af historikerens ansvar) er utvivlsomt, en metodisk rigorisme, som *Annales*-kredsen konsekvent fastholder. Dens krav til studium af regelmæssigheder, *recurrences* og struktur rummer nok som Iggers påpeger en fare for at historien bliver statisk (trods Braudels protester), men at dens strukturalisme teoretisk skulle være af en sådan art, at den kun egner sig for analyse af statiske samfund er næppe rimeligt at antage. Det er muligt, at *Annales*-kredsens længe foretrukne område var det førindustrielle samfund, fordi en række af dens ledende skikkelser havde speciale her (s. 58 f.), men det beror på en fundamental misforståelse, at det førindustrielle samfund skulle have været statisk. Braudel distancerede sig 1958 udtrykkeligt fra den statiske sociologi og betonedede de dia-krone og synkrone tidsdimensioner, historikeren nødvendigvis må betjene sig af.⁷ Ubestrideligt rigtigt er det derimod, at 1970'ernes impulser fra antropologi, religionssociologi osv. i LeRoy Laduries *Montaillou* (1975) og *Carnival à Romans* (1978) nærmer sig en hårfin balance mellem *histoire immobile* og *la longue durée*, rigtigt også, at Le Roy Ladurie »ofte har betonet, at historikere (også) måtte beskæftige sig med historiens »ubevægelige« aspekter« (s. 62–64) – men stadig med de muligheder, denne dualisme rummer for at overskride struktureres grænser ved konfrontation med begivenhedshistorie, mest iøjne-faldende i den sidste bog.

Disse problemer har naturligvis forbindelseslinier til kritikken mod *Annales*-historikerne for ikke at kunne eller ville give plads for politisk historie eller blot *l'histoire événementielle*. Iggers citerer (s. 154 note 132) Gerhard Ritters banale angreb mod *Annales*-

⁷ F. Braudel, *Histoire et sciences sociales. La longue durée. Écrits sur l'histoire*. Paris 1969, s. 41 ff.

historikerne 1955 for helt at have prisgivet *den* politiske historie, der havde været historismens hjørnesteen. Det er muligt, at Braudels bemærkning 1947 om, at politisk historie kun kan opfattes som overfladestrømninger, irrationelle reaktioner overfor uforståelige, strukturelle mekanismer, kan have virket udfordrende; og rigtigt er det, at Braudels egen fremstilling af den politiske historie *var* traditionel. Men når denne – atter med Iggers' ord – 1966 »indrømmede«, at den politisk-historiske forskning ikke var nået videre end Ranke (s. 57; jf. s. 50 og 63), kan adressen ikke misforstås, men dækker ikke helt Iggers' konklusion, at Braudels karakteristik vedgik kritikens berettigelse.

Langt væsentligere er det – som forf. flere gange fremhæver – at *Annales*-systemet savner en gennemarbejdet teori, som kan forklare overskridelse af strukturer, forklare dynamik og funktion; specielt hæfter han sig ved, at der savnes teorier til forklaring af overgangen fra førindustrielt til industrielt samfund (s. 58–60). Selv foreslår han inddragelse af Webers og Marx' teorier, som ville kunne give en indfaldsvinkel til analyse af ideologi, magtkamp, sociale normer, økonomiske interesser, personligheder osv. (s. 59). Lidt tidligere citeres Roland Mousniers angreb på François Furet (1964) for ikke at have indset, at kvantitative data kun er symptomer, historikeren først kan udnytte, når samtidens egne normer – statusnormer, ideologi osv. – er kortlagt, i et samspil mellem normer og social struktur. Til gengæld fastslog marxisten Robert Mandrou som en »generelt gyldig sociologisk regel, (at) et samfund defineres altid af den herskende klasse«, og at lavere sociale lag var tilbøjelige til at tilegne sig dens normer (s. 56 f.). Et synspunkt, en Weberianer formentlig med modifikationer ville kunne tilslutte sig.

Furet forsvarede (1971) sine synspunkter ved, at politik og ideologi måtte betragtes som relativt uafhængige overfladefænomener – selv i 1700-tallets franske monarki, et synspunkt, som ligger Braudels nært. Allerede i 1963 havde Braudel imidlertid netop bebrejdet Pierre Goubert, at hans analyser af Beauvaisis 1600–1730 tabte dynamiken af syne til fordel for strukturer, at statistik netop kun afspejler sociale dybdefænomener, og at Goubert havde mistet forbindelsen til den almindelige historie. Iggers anfører (s. 53), at Goubert indrømmer den offentlige skattepolitik »en vis betydning for den lokale økonomi« (i bedste fald en eufemisme), medens LeRoy Ladurie for Languedocs vedkommende helt kan se bort fra statsmagten (et synspunkt, som *Carnival à Romans* dementerer). På denne baggrund virker konklusionen (s. 54) noget tam: Det er tvivlsomt, om statsmagten (monarki, bureaukrati, stænder og andre institutioner) »har haft slet så ringe betydning for den enkelte egns sociale udvikling som *Annales*-historikerne vil til-måle den«.

Strukturer er mangeartede fænomener, og statsmagtens indgreb naturligvis vigtig, men ikke den eneste forandringsfaktor. Netop systematisk konfrontation af strukturer og anvendelse af operationelle forklaringshypoteser har jo vist sig at give løfterige muligheder for at bryde dette klassiske dilemma.⁸ Ejendommeligt nok koordinerer Iggers blot ikke sin kritik af *Annales*-systemets manglende, overordnede teori for social forandring med analysen af Wehlers fremgangsmåder fra slutningen af 1960'erne, der henter impulser ikke blot fra Weber og Marx, men også fra Alexander Gerschenkron og Joseph Schumpeter, hvis teorier vel kun har heuristisk gyldighed i en given historisk sammenhæng, men som kunde tjene som rammer til forklaring af indre forandringslogik (s. 85; hos Schumpeter gælder det især finansielle forandringer og finanssociologiske reaktionsfænomener). På tilsvarende måde nævnes (s. 88), at Jürgen Kocka (*Klassengesellschaft im Krieg 1914–18*) søger inspiration hos Marx' klasse-teori, men bevidst reducerer den til heuristisk redskab.

I modsætning til Traian Stoianovicz, som uden videre opererer med et internationalt

⁸ Jf. Niels Steensgaard i HT 76, Kbh. 1976, s. 70–72.

normgivende *Annales*-paradigme, mener Iggers sammenfattende, at kredensens variationsbredde stadig er for stor til at kunne udfylde en sådan funktion (s. 64 og 137), men at systemet ikke er utilgængeligt for »mellemdistance«-teorier. Den gyldne middelvej mellem håndfast generalisering og absolut teoriløshed ligger i »forsøget på at udnytte generaliseringer med begrænset eller middeltor rækkevidde«; den accepterer, at enhver historisk situation er unik, og at menneske(samfundet) former enhver situation (s. 39 f.). Begrebet »middeltor rækkevidde« præciseres blot ikke nærmere teoretisk.

Lignende tendenser gælder også polsk historieforskning. Iggers nævner, at Jerczy Topolski accepterer »Braudels definition af modeller som »simplificerende systemer, hypoteser eller forklaringsystemer« (s. 109 f.); tilsvarende, at Witold Kula advarer både mod »ahistoriske abstraktioner« og »ateoretisk historisme«, og at han foreslår etablering af lovmæssigheder med økonomisk- (og social) historisk gyldighed for specifikke geografiske eller kronologiske miljøer. Typologisk adskiller den polske skole sig altså fra *Annales*-kredsen ved sit krav om »virkelige«, men miljø- eller tidsbestemte modeller; historioGRAFISK er det blot for let at nøje sig med at fastslå, at »den polske skoles hovedinteresse har været analysen af den feudale, dvs. førkapitalistiske, landbrugsdominerede økonomi med de store godser som grundlæggende produktionsenhed«.

Det fremgår med al tydelighed af de betydeligste polske arbejder – foruden Kulas og Topolskis f. eks. også Andrzej Wyczanski, Antoni Mączaks og Maria Boguckas – at tolkningen af Polens tilbagegang i 1600-tallet og de nationale katastrofer i 1700-tallet (og senere) har været et hovedanliggende,⁹ i videre perspektiv også tolkningen af Østeuropas sejglivede »refeudalisering« konfronteret med Vesteuropas kommerialisering, ekspansion og industrialisering. Mączak har senere (1978) på grundlag af bl. a. rejseberetninger analyseret den økonomiske og sociale regionalisering af Europa omkring 1600, medens Topolski (1969) formulerede »a tentative new theory« for Europas »dualistiske« udvikling, der forbindes med varierende politiske, administrative og kulturelle mønstre.¹⁰ Linierne fra Braudels undersøgelse af Middelhavsområdet svindende betydning fra slutningen af 1500-tallet til fordel for Nordvesteuropa og diskussionen af 1600-tallets kriser fører dermed via polsk og vesteuropæisk forskning frem til Immanuel Wallersteins ambitiøse og globale, men også generaliserende regionalisering og – omend ikke uden tilløb til kontrafaktisk argumentation – betoning af, at Vesteuropas udvikling fandt sted på bekostning af eller fremskyndede Østeuropas underudvikling.¹¹ Systemdannelsen og symbiosen har Iggers naturligvis endnu ikke kunnet overskue, men måske nok have analyseret »den polske skole« noget mere indgående.

Afslutningsvis konkluderer Iggers (s. 136 f.), at selvom et nyt »paradigme« ikke er opnået, supplerer de bestående retninger hinanden på en sådan måde, at moderne historievitenskaber af forskellig observans ikke blot er kommet på talefod, men at den har lagt historiskamben definitivt bag sig og har opnået en højere standard i sine krav til

⁹ Jf. f. eks. J. Topolski, *La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle*. Acta Poloniae Historica VII. Warszawa 1962, s. 28–49; A. Mączak, *Penge og samfund i 15- og 1600-tallets Polen-Lithauen*. HT 76. Kbh. 1976, s. 87–112.

¹⁰ A. Mączak, *Zycie codzienne w podrózach po Europie w XVI i XVII (Dagligt liv på rejser i Europa i 16. og 17. århundrede)*. Warszawa 1978; jf. Jørgen Steen Jensen i HT 80. Kbh. 1980, s. 245 f.; J. Topolski, *Causes of Dualism in the Economic Development of Modern Europe. A tentative new theory*. Studia Historiae Oeconomicae III. Poznań 1969, s. 3–12. I modsætning til Kulas grundlæggende bog er desværre hverken Antoni Mączaks værk eller Jerczy Topolski, *Narodziny kapitalizmu w Europie, XIV–XVII wieku (Kapitalismens tilblivelse i Europa, 14.–17. årh.)*. Warszawa 1965 oversat til vesteuropæiske sprog.

¹¹ I. Wallerstein, *The Modern World System I–II*. New York 1974–80.

videnskabelighed. Fælles for alle de nye retningers forskningslogik er »først og fremmest overbevisningen om, at historiske udsagn må kunne verificeres intersubjektivt«. Det baner vejen for dialog, men indebærer også krav til mere præcise definitioner og et højere abstraktionsniveau. Endnu mere rigoristisk fastslår Norman Baker (s. 132), at det er usandsynligt, at historievidenskaben opnår »én historie«, næppe engang ønskeligt. At resultatet skulle være blevet, »at vi nu kan se mere af fortiden end før«, bør vel nok tages med Lucien Fébvres forbehold, måske også med forbehold overfor de tendenser til teknokrativering af historievidenskaben, som Lawrence Stone advarer mod.

Som nævnt påviser Bernard Eric Jensen i sin efterskrift (s. 164 ff.) klart, at Iggers' anliggende som liberalt-demokratisk idéhistoriker fra første færd har været at bekæmpe historismens abstrahering af statens overindividuelle funktioner, som banede vejen for vor tids autoritære statssystemer, og samtidig at formulere demokratiske alternativer, der kan gøre mennesket til et ansvarligt fornuftsvæsen. Korstoget mod historismens idégrundlag indledes 1968 med *The German Conception of History*, som blot ikke nåede den alternative løsning. Udsigten til et sådant alternativ afdæmpes yderligere i den tyske udgave 1972 efter de mellemliggende års sociale og væbnede konflikter og er i *Moderne historievidenskab* nået så vidt, at Bernard Eric Jensen karakteriserer værket som et »utilfredsstillende og utroværdigt harmoniseringsforsøg« og Iggers' »pluralistiske-eklektiske positioner« som holdningsløs, ikke åbenhed og respekt for andres holdninger (s. 184 og 189). Interessant nok påpeger han dog tillige, at »harmoniseringstendenserne var endnu mere udpræget i den engelske udgave« 1975. Iggers havde her forsøgt at »gøre Fébvre, LeRoy Ladurie, Wehler, Hobsbawm og Thompson til den gyldne middelevj i forsøget på dog at finde konturerne af et fælles faghistorisk paradigme« (s. 190 note 9).

Det er ligeledes nævnt, at Iggers flere gange distancerer sig fra prædiktive løsninger og tager afstand fra udviklingen i USSR og DDR, som trods professionalisering reducerer historien til et hovedvåben i partiets ideologiske kamp under påberåbelse af objektivitet (s. 106–08), stik imod den aktive og ansvarlige »bevidstgørelse« af mennesket, han selv gør sig til talsmand for. Man kunne derfor også have ventet et noget mere udførligt opgør med fortidens og nutidens mere eller mindre monolithiske løsninger. Harmonisering eller ikke, det afgørende gennembrud ligger udover de højere krav til metodisk og teoretisk bevidsthed i, at makroteoriene reduceres til en del af heuristikken, men stadig et nødvendigt arbejdsredskab på højt abstraktionsniveau.¹² Man kunne fristes til snarest at konkludere, at Iggers med rette afviser historismen og de prædiktive systemer, men ikke drager den yderste konsekvens. Vi er derved tilbage ved den samme margin for disciplineret, men legal subjektivitet, som Göttingerhistorikerne og den engelske empirisme indså, men ikke løste.

Tilbage står kun den bemærkning, at Jens Rehbek Rasmussen med rette har valgt at lægge den tyske oversættelse 1978 til grund for den danske version, dels fordi den er ført ajour, dels fordi den røber forskydningerne i forfatterens standpunkter. Oversættelsen flyder naturligt og kyndigt, og hans og Kristof Kristiansens initiativ til at gøre denne debatbog lettere tilgængelig (og til en rimeligere pris end den amerikanske udgave) højt prisværdigt.

E. Ladewig Petersen

¹² Jf. Niels Steensgaard, *Makroteori i nordisk og fransk historieforskning. Studier i historisk metode XIV*. Bergen – Oslo – Tromsø 1978, s. 120–37, især s. 135 f.; E. Ladewig Petersen, *Annales-skolen og vi: En historiografisk og teoretisk konfrontation*. Nyere dansk historieforskning I. Kbh. 1980, s. 148–66, spec. s. 163–65.

Nyt fra historisk videnskab

NEKROLOG

Sigurd Jensen

4.1.1912 – 2.10.1981

Der er tilfældigheder mellem de kræfter der gjorde Sigurd Jensen til historiker. Hans far var gårdejer i Vitved ved den lange Soljerg sø mellem Århus og Skanderborg. Faren døde da drengen var 9 år og hans mor overtog gården. Inger Sigurd Jensen har fortalt mig at hendes mand ikke havde lyst til landbrug, men hans mor kunde ikke tænke sig at lade ham studere, for det var ikke skik på egnen. Det lykkedes dog den grundtvigske pastor Holm i Fruering at overtale moren, præstens datter læste tysk med den kvikke dreng, han blev optaget i Århus katedralskole og blev klassisk sproglig student derfra 1931. Sigurd Jensen viste siden sympati for grundtvigianerne uden at slutte sig til bevægelsen. Da Lindhardt i sin bog *Vækkelser og kirkelige Retninger* gjorde grundtvigianismen til en ensidig gårdmandsreligion imødegik Sigurd Jensen ham med tørre tal på husmænd i en valgmenighed på egnen. Og i sin indledning til historikermødet i Åbo skriver han med varme ord om de begejstrede unge grundtvigske lærere der også fik husmændene med på højskole.

Den nybagte student vilde helst være læge, men studiet var for langvarigt og dyrt; så valgte han historie og dansk, og det fortrød han aldrig. Han var glad for sin historielærer i skolen Strehle, senere rektor. I dansk havde han den fine lyriker Olaf Hansen der kan have lært ham at behandle det danske sprog. Han arbejdede siden som forfatter meget ved formen, og den blev næsten altid lydefri og naturlig. Klart tænkt var alt hvad han skrev.

I sin studentertid boede Sigurd Jensen på kollegium i Århus, men i ferierne kedede han sig hjemme. Da han trods alt kendte til arbejdet på en gård var det naturligt at han besvarede Københavns universitets guldmedaljeopgave for 1935 om danske bønders formue og indtægt ca. 1720–70. Arup og Fabricius gav ham prisen, roste ham for klarhed, kritisk sans og grundige arkivstudier, men mente at han gjorde bønderne for fattige fordi han ikke havde draget levningerne fra tiden på folkemuseet ind i undersøgelsen.

1937 blev han kandidat fra Århus, 1939 arkivar ved rigsarkivet og 1956 stadsarkivar i København. Han sluttede sig til historikergruppen og gav bidrag til dens skrifter, bl.a. et ypperligt pædagogisk og meget kyndigt stykke om de store landboreformer i Axel Steensbergs bog om den danske landsby. Han skrev disputatsen *Fra patriarkalisme til pengeøkonomi* (1950), der især blev en redegørelse for overgangen fra fæste til selveje og den rolle som bøndernes kreditorer spillede. Hans konklusion er at »bonden i det store og hele havde lykke til at befri sig for patriarkalismens stramme bånd på en sådan måde at han ikke underkastede sig andre forhold der kunde blive lige så snærende. Ved det 19. årh.s midte havde han stort set den frie mands muligheder for at udnytte den nye tid som netop da var ved at indvarsles økonomisk, politisk, socialt og åndeligt.« Økonomisk, politisk, socialt og åndeligt – når jeg nu skal prøve at karakterisere ham som historiker (og dermed også lidt som menneske) må jeg bruge træk fra alle fire forhold.

Først må jeg nævne tre andre af hans bøger. *Københavns hospitalsvæsen 1863–1963* som han skrev det meste af kom 1963. Det var et af de jubilæumsskrifter han formodentlig som stadsarkivar følte sig forpligtet til at forfatte – andre handler om Sundby og Vestre kirkegårde – men hospitalshistoriens tekst bærer helt hans præg og han har gjort den til spændende læsning. Udenfor de snævre kommunale rammer er den velafvejede og nøgterne bog *Levevilkår under besættelsen* (1971), et af DNHs skrifter. Endelig er der hans modneste og friskeste arbejde *Københavns historie 1900–1945* der udkom posthumt i år. Af værdi er også en række mindre afhandlinger, de fleste offentliggjort i Historiske meddelelser om Københavns historie som han redigerede fra 1956 til han 1979 tog sin afsked som stadsarkivar. Jeg kan kun tage hensyn til enkelte af dem.

Sigurd Jensen var en grundig forsker, og hvor det overhovedet var muligt satte han sit emne ind i en bred sammenhæng, gerne en socialhistorisk. I hospitalshistorien berører byens administration, dens økonomi, de sociale forhold og lægekunstens udvikling ustandselig hinanden. Kirurgiens landvindinger i det 19. årh. fik den voksende og stadig mere indflydelsesrige københavnske mellemklasse til at presse på for at få hospitalsvæsenet skilt fra fattigvæsenet, så det ikke blev odliøst for borgerskabet at lade sig indlægge.

Sine ikke få detailundersøgelser gav han som regel et større perspektiv. »En lavsag fra ca. 1840« (1957) er ikke en lokkende titel. Men Sigurd Jensen kan både fortælle en historie og sørge for at læseren får baggrundsviden i tilgift. Her er det en driftig og smart hørkræmmer, porcelæns- og tobakshandler Lemvigh der ønsker at udvide sin forretning med frøhandel en gros. Hans ansøgning blev forelagt hørkræmmerlavets oldermand der i to omgange nægtede at anbefale den, fordi Lemvigh allerede havde tilrevet sig størstedelen af hørkræmmerhandelen og havde nok at leve af. Lemvigh fik alligevel bevillingen. Sigurd Jensen konkluderer at episoden er en lille del af dramaet der udspillede da liberalismen brød igennem lavsskrankerne. Og han vil ikke tage parti. Det er rimeligt at den dygtige forretningsmand vilde udvide sin forretning. Men det var også rimeligt at oldermanden vilde forsvare sine lavsbrødre. Hovedstaden var nemlig på det tidspunkt så fattig at den enes fremgang måtte skade andres næring.

Det er et gennemgående træk hos ham at han vil gøre ret og skel mellem stridende parter. Han vil forklare hvad der foregår uden at tage parti. Et eksempel på det samme er en afhandling om en konflikt i rigsdagen i 1850erne mellem bønder der vil forsvare maksimalrenten og liberale byboere der vil af med den (1959).

Sigurd Jensen ynder at sætte tal på de økonomiske og sociale forhold han skildrer. Han er vistnok den danske historiker der hyppigst nævner formuers og indtægters størrelse, ikke mindst fra skattebøgerne. Han er alt for klog og kritisk til ikke at tage forbehold med hensyn til hvad man kan slutte af tallene. Men noget får læseren som regel ud af dem. Navnlig hans store undersøgelse af flere hundrede eksekutor- og kommissariatsboer fra 1840erne til 1860erne er interessant. Titlen er den forsigtige: »Nogle oplysninger om det københavnske borgerskabs formuesforhold og formueplaceringer ved midten af det 19. årh.« (1956). Han konkluderer at bl.a. de mange solide lavt forrentede papirer i boerne støtter tanken om at perioden i nogen grad var passiv og initiativløs. »Man bygger ikke erhverv og man holder ikke et samfundsmaskineri igang ved udelukkende at investere i guldrandede papirer«.

I hospitalsbogen oplyser han at kommunens overlæger ved år 1900 havde en løn på 3000 kr. årlig, men en der havde privat praksis blev sat i skat af 21000. Han tilføjer straks at det ikke var usædvanligt at en vekselerer, grosserer eller fabrikant tjente fra 30–50000. Så er lægerne placeret i samfundet. I Københavnshistorien er der billeder af skattebogen fra 1903–04 for Amaliegade med lensgreve Danneskiold Samsøes skat og for Ahornsgade på Nørrebro med cigarsorterer Staunings.

Tal af en anden størrelsesorden forekommer i den nøgterne bog om levevilkår under besættelsen. Det er en tysk rigsbankdirektørs udregning fra 1944 af hvad besættelsen havde kostet de besatte lande: Danmark 22% af den årlige nationalindkomst, Belgien 52% og Norge 67%. Sigurd Jensen forklarer det danske tal med de tyske teknokraters bestræbelser for at vedligeholde vort produktionsapparat. Mens de politiske storme rasede og danskere blev myrdet eller deporteret forhandlede teknokraterne og de danske embedsmænd videre »med stive ansigter«.

Han bruger ikke de mange tal for formue og indtægter til at støtte en påstand om skarpe klasse modsætninger overalt i samfundet. I den fortrinlige indledning til Åbomødet vil han have ordet patriarkalisme i titlen på hans disputats forstået som »betegnelse for et forhold hvor husbondens medansvar for tyendets velfærd, og til en vis grad også tyendets medansvar for husbondens bedrift giver det ellers så barske husbond-tyendeforhold et mere menneskeligt indhold.« Og han slutter sin beskrivelse af det danske standssamfund med at skrive at det har været ham »magtpåliggende at fremhæve de kræfter som har været virksomme for at forlige modstridende interesser.«

I den senere del af Sigurd Jensens produktion viser han voksende interesse for politik. Og ikke mindre for portrætter af kommunalpolitikere uden hensyn til partifarve. Begge interesser kan illustreres med et glimrende portræt af den nationalliberale politiker Carl Emil Fenger som borgmester, hans arrogance og mangel på psykologisk sans, hans store indsats for hospitalsvæsenet (1967). Og Sigurd Jensen fortæller om en lille episode hvor Fenger og to af hans venner i kommunalbestyrelsen får gennemført at der bliver sat fart i bygningen af Blegdamshospitalet. »De tre opfører en lille forestilling i forsamlingen, og enhver ynder af politikens kunst må glæde sig over den elegance hvormed den gennemførtes«. Levende er også portrættet af det konservative magtmenneske L. C. Borup, med titlen: borgmesteren der blev politiker (1976).

Den mest levende af hans bøger, den hvor han giver mest af sig selv er det nyligt udkomne bind V af Københavns historie om årene 1900–1945. Det behandler alle sider af byens liv. Sigurd Jensen begynder med at beskrive en livlig debat i borgerrepræsentationen om kommunale lønninger. Finansborgmester Borup er en af hovedpersonerne og socialdemokraten Jens Jensen er en af hans vigtigste modstandere. Men Sigurd Jensen skynder sig at tilføje at »de to på tværs af partiskellene havde dyb respekt for hinanden«. Han fortæller med sympati om det nye kulturmønster i 30erne og de nye moralbegreber der mødtes af »kirkeligt stivsind«. Han tager af sine egne erfaringer når han skriver »Livet i en storby er underholdende, og når landbefolkningen, specielt den unge ... søgte til hovedstaden, var en af bevæggrundene flugt fra kedsomheden, snæversyn og sparsomme menneskelige kontakter.« Og så får vi et kapitel om sport, også om vor olympiade guldmedalje i Athen, om de kommunale biblioteker, om film og teater. Der er portrætter af kommunale politikere. Et af de mest sympatiske er den konservative borgmester Kaper som Sigurd Jensen beundrede for hans sunde fornuft, hans resolute handling under påskekrisen, hans frisindede skolereformer – og Sigurd Jensen kunde lide hans humoristiske sans.

Et bidrag til personkarakteristik i bogen er så karakteristisk for Sigurd Jensen at jeg må have det med. 1932, under den store økonomiske krise, forelagde den socialdemokratiske finansborgmester Hedebol i borgerrepræsentationen budgettet for næste finansår. Under debatten, skriver Sigurd Jensen, »fordybede Hedebol sig – lidt ubehændigt, men behændighed var ikke Hedebols stærke side – i noget der nok interesserede ham som uddannet gartner. Måske var det endda rigtigt som han sagde, at det var hans egen idé«. Han gjorde opmærksom på at der var afsat 600 kr. på budgettet til plantning af valnøddetræer på St. Hans Hospitals grund og sagde: »udgangspunktet er bestræbelsen for at finde fornuftig og økonomisk beskæftigelse for de arbejdsdygtige patienter på St. Hans Hospital,

og finde den på områder, der ikke generer de frie erhverv. Min tanke er faldet på dyrkning af valnødder».

Den konservative ordfører Bindslev gjorde ham naturligvis til grin fordi han i den ondeste krisetid »udfolder en så strålende opfindsomhed for at gå krisen imøde«. Så tilføjer Sigurd Jensen: Men hvad blev der egentlig af valnøddetræerne? De blev plantet og står den dag idag på St. Hans Hospitals område. De er meget smukke, især ved løvspringstid, og valnødder giver de også i rigt mål, men erhvervsmæssigt udbytte af dem har hospitalet vist aldrig haft. Hedebols forgængere, Borup og Jens Jensen, fik buster på rådhuset, Kaper ligeså. Hedebol må nøjes med »Hedebols valnøddetræer«, som man stadig kalder dem. Men for en gammel gartner er det vel i grunden ikke så galt«. Det er skrevet med et smil, og et venligt smil.

Han skrev adskillige nekrologer, den kønneste om Albert Fabritius (H.M.K. 1976), den mærkeligste om Bjørn Kornerup (Kultur minder III 1960) som han åbenbart havde stået nær. Om Kornerups sprog skriver han: »helst brugte han den brede, klare, let arkaiserende fremstilling, men han kunde finde sikre udtryk for barskhed, harme og overbærende ironi. I enkelte øjeblikke – lykkeligst måske i bogen om hans gamle skole – kunde han få lunet til at spille. Men stedse spores i hans sprogbehandling latinitetens strenge tugt, til tider anes dens spændetrøje . . . Kornerup, der i samtaler kunde røbe en dyb, ja chokerende dyb indsigt i det menneskelige sinds afgrunde, får lidt for sjældent lejlighed til at vise dette i sine personalhistoriske arbejder«. Sigurd Jensen spørger sig selv hvad det kan skyldes og mener at det bl.a. kan være hans traditionsbundethed der holdt ham på de banede stier. Han slutter: Kornerup »var finere og ejendommeligere end hans lærdomsværk lader ane«.

Jeg kom sent til at lære Sigurd Jensen nærmere at kende. Jeg tror at jeg først en gang under historikermødet i Lund 1961 kom til at tale rigtigt med ham. Men jeg syntes straks at han var et af de mest sympatiske mennesker jeg havde truffet. Han var hvad svenskerne kalder renhårig, man kunde stole på ham. Grundighed og klarhed prægede alt hans arbejde som de prægede hans skrifter. Han var klog og besindig og kunde give gode råd, og så havde han humor. Kan man forlange mere af sine venner?

Poul Bagge

Først i oktober 1981 døde fhv. stadsarkivar, dr. phil. Sigurd Jensen, tre måneder før sin 70-årsdag.

Sigurd Jensen var født i Vitved sogn øst for Skanderborg. Han studerede ved det dengang ganske unge Århus universitet, hvor han så tidligt som i 1935 fik tildelt universitetets guldmedalje og i 1937 blev cand. mag. En afhandling decbr. 1938 i tidsskriftet »Fortid og Nutid« om danske bondeskifter i det 18. århundrede gav løfte om en fremtidig betydningsfuld indsats på det landbohistoriske felt. S. J. blev i 1939 knyttet til Rigsarkivet, indtil 1943 dog med tjeneste ved landsarkivet i Viborg, og han udarbejdede i de følgende år disputatsen »Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. Aarhundrede og Midten af det 19. Aarhundrede« (1950). Var undertitlen langstrakt, virkede til gengæld Sigurd Jensens fremstilling både dengang og senere næsten altid klar og overbevisende. Det samme har præget hans indsats på danmarks- og københavnshistoriske områder.

Som Sigurd Jensen selv vedgår, ville det have været fristende at anvende »Den danske Bondes første Møde med Kapitalismen« som titel på doktorafhandlingen. Men det er karakteristisk for S. J., at han undgik et ord, hvortil der knyttede sig følelsesbetonede forestillinger om politiske doktriner, og hvis begrebsindhold ikke var aldeles fast. Men alsidigt belyste disputatsen udviklingen fra bøndernes tidligste selvejekøb til pengeøkonomiens overhåndtagen omkring 1850. Selvejekøbene havde i deres første fase ikke ringe lighed med de private godsejeres arvefæste-ordninger, men kunne iøvrigt stille bønderne højst forskelligt, gennemgående bedst på de tidligere krongodser. En ny fase, hvor selvejekøbene tog fart og fik en mere sikker form, indtrådte i de store landboreformers tid, da regeringen tog sig af finansieringen, men hvor senere Enkekassen, især takket være Chr. D. Reventlows indsats, i endnu langt højere grad støttede bøndernes selvejekøb. Vedblivende var godsejerstanden hovedkreditor i forskellige egne af landet, men den var ikke mere en trussel mod bønders nyvundne selvstændighed. Fra 1830erne tjente konjunkturstigningen til lettelse for selvejerbønderne, samtidig med at den svækkede godsejernes stilling som kreditorer. I disputatsens sidste trediedel viste S. J., hvorledes »de rede penge« afløste naturaløkonomien, navnlig m.h.t. statskatter og tiendeafløsning.

Allerede i 1947 havde Sigurd Jensen ydet et værdifuldt bidrag til belysning af lånerenten i Danmark indtil 1914, og i 1951 forelå »Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere«, et jubilæumsværk i anledning af Jydsk Landkreditforenings 100-årige beståen. Denne udførlige fremstilling blev i en væsentlig henseende en fortsættelse af disputatsens hovedemne, fæstejerdens overgang til selveje. Udførligt belyste S. J. kreditforeningens udvikling frem til 1880'erne, da en krise satte skel indenfor dansk landbrugs historie. De følgende afsnit belyste kreditforeningens rolige udvikling op til 1. verdenskrig, de mere triste år efter krigen og frem til krisen i 1930erne med det stærke fald i landbrugets indtægter. Kreditforeningen oplevede ikke alvorlige rystelser, selv om magtkampe forekom, og perioden sluttede med en konsolidering.

Som medarbejder ved »Historikergruppens Danmarkshistorie« (1951) skrev Sigurd Jensen afsnittet »Teknikens og folkestyrets sejr. 1884–1914«. Han indledte med korte oversigter vedrørende andelsbevægelse og højskoler, fortsatte med oplysninger om den tekniske udvikling, der i denne periode fortrinsvis blev til gavn for byerhvervene: elektriciteten, telefon og telegraf, nye trafikmidler, endvidere om storhandelen, fagorganisationerne, den begyndende kvindefrigørelse og ikke mindst den politiske kamp, der førte frem til systemskiftet, fulgt af en række reformer. En ny grundlov var jo sikret før 1915. Heller ikke forholdene i Sønderjylland blev forbigået i denne fortrinlige skildring. – Også indenfor andre nordiske historikerforetagender var S. J. virksom. Han var således medarbejder ved Svenskt Diplomatarium 1945–51.

I en årrække havde Sigurd Jensen siddet i bestyrelsen for Arkivarforeningen (1950–56), da han i 1956 blev Svend Aakjærs efterfølger som Københavns stadsarkivar. Her fik han sin virkeplads gennem 23 år, en længere periode end sine nærmeste forgængere. Det medførte bl.a. et betydningsfuldt samarbejde med kommunale autoriteter, og det betød også en omfattende udbygning af hans historiske forfatterskab. Som redaktør af Historiske Meddelelser om København 1956–81 fik han adskillige historikere tilknyttet som medarbejdere, og selv skrev han i årenes løb en række udmærkede afhandlinger i denne hovedstadens årbog. Flere af dem belyste Københavns bystyre i forskellige perioder. Fremhæves kan her en afhandling om det københavnske borgerskabs formuesforhold og formueplaceringer ved midten af det 19. århundrede (1957). Karakteristisk nok foretog han her en sammenligning med priser på sjællandske herregårde i samme periode. Væsentlig var også afhandlingen »Liberalisme contra patriarkalisme« (1959–60), hvor han i forbindelse med ændringen af maksimalrenten konstaterede, at en vis købstad-

liberalisme havde besejret den endnu eksisterende patriarkalske tankegang hos dele af landbefolkningen. I en større afhandling om Carl Emil Fenger som borgmester gav S. J. i 1967 et værdifuldt indblik i københavnsk kommunalpolitik, som den formede sig i 1870'erne og 1880'erne. Fengers virke som hospitalsborgmester var »ikke ganske utilfredsstillende«, men F. viste som finansborgmester ringe evne til samarbejde med magistrat og borgerrepræsentation, og han led på dette område sit endelige nederlag. Fra ældre perioder i hovedstadens historie fremdrog S. J. også emner af mere underholdende karakter, i 1973 således i »Lakajismen og Københavns magistrat omkring 1770«. På den tid var det ikke usædvanligt, at underordnede personer, der indyndede sig i fornemme herskabers tjeneste, trin for trin blev skubbet opad, indtil de opnåede en ganske respekteret eller i hvert fald pænt indtægtsgivende position i samfundet.

Som et led i en stor undersøgelse af besættelsestidens historie, foretaget af Udgiver-selskab for Danmarks nyeste Historie, fik Sigurd Jensen til opgave at udarbejde en særskilt publikation, der i 1971 udkom under titlen »Levevilkår under besættelsen«. Det blev en udførlig og interessant skildring af de vigtige beslutninger, der var resultatet af danske og tyske instansers forhandlinger eller af tysk diktat, og tillige en undersøgelse af, hvad danske myndigheder og interessegrupper fik ud af de muligheder, som besættelsesmagten levede dem. S. J. lagde ikke skjul på, at hensyn til eksisterende virksomheder og til endnu levende eller nyligt afdøde personer nødvendiggjorde visse begrænsninger, hvortil kom, at ikke alt relevant materiale var tilgængeligt. Alligevel var fremstillingen overordentlig indholdsrig og gav samtidig et billede af den danske befolknings tilværelse under de uvante og ofte højt besværlige forhold, som navnlig de svageste samfundsgrupper måtte lide under. De økonomiske vilkår stod i første række, som det til dels fremgår af hovedafsnittitlerne: Situationen ved besættelsen. Tilpasningsbestrebelse. Stabilisering. Under tilpasset økonomi. Efter den 29. august 1943. – Sidstnævnte afsnit, der omhandler departementschefstyrets tid, blev jo det mest bevægede. Det ændrede ikke den saglige, helt igennem renfærdige fremstillingsform, der ligesom i S. J.'s tidligere arbejder var hans styrke.

Som stadsarkivar blev Sigurd Jensen redaktør og hovedforfatter af »Københavns Hospitalsvæsen 1863–1963« (1963). Såvel dette som andre af hans arbejder, der belyser hovedstadens kommunale forhold, vidner om hans grundige indsigt og hans evne til at karakterisere. Vidt forskellige personligheder har han skildret retsindigt og upartisk, med åbent blik for de tilfælde, hvor gensidig respekt og sympati kunne bygge bro over partipolitiske modsætninger. Noget tilsvarende lagde S. J. for dagen i mindeord over flere danske historikere.

Som mangesidigt virksom historiker blev Sigurd Jensen efterhånden indvalgt i styrelsen for en række kulturelle selskaber. Han var således sekretær for Selskabet for dansk Kulturhistorie 1957–62 og dets formand 1969–73, sad 1957–63 i styrelsen for Udvalget til Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie og var 1965–70 sekretær for Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie. Hertil kom hans store betydning for arkivvæsenets udvikling.

Sigurd Jensen oplevede som stadsarkivar at se hovedstadsarkivet stærkt udvidet. Registreringsarbejdet blev genoptaget, nødvendige kassationer fandt sted, og et forslag til et generelt kassations- og bevaringsreglement blev færdiggjort. Også for omegnens arkiver fik Sig. Jensens indsats stor betydning. Han var en samarbejdets mand, fintfølende og forstående, afholdt af sine medarbejdere og indenfor historikernes kredse i høj grad værdsat.

Til det store værk om Københavns historie skrev stadsarkivar Sigurd Jensen 5. bind. Han fik det fuldført, men nåede ikke at se det udgivet. Det hedder »Under fælles ansvar« og belyser i en række levende og interessante kapitler tiden fra »de gode gamle dage før 1914« frem til »de fem lange år« under besættelsen og til befrielsen i maj 1945. En pe-

riode, der omfattede to verdenskrige, og hvor de store begivenheder tidligst og som regel stærkest gav sig udslag i hovedstaden. Samtidig med ny forskning og ny teknik gjorde også sociale problemer og politisk uro sig stærkt gældende. Det var en tid med nyt bystyre og ny byggelov.

Sigurd Jensen virkede i en tidsalder, hvor adskillige nybrud fandt sted indenfor dansk historieforskning. Hans store viden og naturlige fremstillingsevne, hans ranke og retlinede personlighed vil blive mindet med taknemlighed.

Fridlev Skrubbeltrang

ALM. HISTORIE, HJÆLPEMIDLER, M. M.

The Cambridge Encyclopedia of Archaeology, ed. *Andrew Sherratt*. Cambridge University Press 1980. 494 s. rigt ill. £ 18,50.

Her forsøger 55 forfattere at give en oversigt over den viden, som arkæologien har skabt om tiden fra istid til 1500 AD over hele verden. Kun 7 af forfatterne er ikke fra Commonwealth, de fleste er professor Clarks elever. Han har selv i en serie udgaver af sin *World Archaeology* siden 1961 henledt opmærksomheden på at arkæologi ikke blot har noget med Europa og Asien at gøre, men globalt kan yde et enestående langtidsperspektiv.

Af de 452 sider er ca. 300 text, resten præget af farvebilleder, navnlig kan en serie på 15 verdenskort nævnes. De giver situationsbilleder fra 3 mill. år tilbage frem til 1500. Mange billeder og kort er lavet specielt til bogen, alene det er et stort arbejde. Optisk er bogen meget vellavet, omend ikke fuldendt; der er fejlplaceringer, fejlstavninger og væsentligere fejl. Var produktionstiden lidt for hurtig?

For ikke fagfolk er bogen nyttig, kapitlerne om arkæologiens udvikling og den »ny arkæologi« er ikke så følelseladende som så ofte ellers, der er også gode kapitler om kontraktarkæologi, nutidens feltmetoder o.l. Det er ikke oldsager, men fænomener som dyrkning, bopladsstørrelser, social struktur, der interesserer forfatterne, men ikke alle bidrag er indrettet efter den fælles læst; i afsnittet om Assyryerne nævnes f.ex. ikke brug af jern. Mest spændende er afsnittene om Afrika – hvad mener man om fodastryk af 3,7 mill. år gamle hominider? Det er sjovt at se Europa i globalt perspektiv – 8 sider til yngre stenalder og broncealder uden for Ægæerhavet! Mange, endda middelalderhistorikere, vil kunne have glæde af de stundom endda dramatiske kort og diagrammer, så bogen skulle have en stor brugerkreds.

Henrik Thrane

Ottfried Neubecker, Heraldik. Kilder, brug, betydning (1976). Oversat og bearbejdet for Skandinavien af Nils G. Bartholdy. København 1979.

Takket være et internationalt trykteknisk samarbejde er det lykkedes at give denne håndbog et meget tiltalende ydre med et væld af billeder i flere farver. Det har været magtpåliggende, også fordi ganske bestemte farver og farvesammensætninger spiller en væsentlig rolle i heraldikken, der som bekejrt er læren om våbenet samt den kunstneriske gengivelse af det. Indholdsfortegnelsen s. 7 flankeres af fire grundlæggende sætninger om

heraldikken og våbnerne, mens den øvrige fagterminologi er samlet i et lille leksikon på siderne 42–53. I tre vigtige afsnit: »skjold« s. 56–76, »figurer« s. 78–140 og »hjelme« s. 144–62 beskrives typer, indhold og anvendelse, fortrinsvis på europæisk materiale, hvorunder kun få tilfælde med skandinaviske eksempler, hvis antal oversætter har øget, hvor det var muligt inden for de givne rammer. Herunder er det således på sin plads, at det s. 36 er lykkedes at få indflettet et afsnit i kapitlet med beskrivelsen af de heraldiske kilder hvori det understreges, at der ikke er bevaret våbenruller og/eller -bøger fra nordisk middelalder. Løvrigt kan man undre sig over, at segl som sådanne ikke inddrages under de primære heraldiske kilder, men kun benyttes til at bekræfte udseendet af visse skjoldformer i et bestemt håndskrift, se s. 28. Det skyldes nok, at forfatterens udgangspunkt har været håndskriftmaterialet samt våbner på genstande og i bygninger. Dette er sikkert også grunden til, at seglværker som f. eks. Danske Adelige Sigiller eller Norges Kongesegl m.fl. ikke findes optaget i den ellers fyldige litteraturfortegnelse. Dette kan man ikke lægge bearbejderen Nils Bartholdy til last, for inden for de nok begrænsede muligheder har han haft held til på mange punkter at præcisere og uddybe originaludgavens oplysninger. Af bogens 741 illustrationer er næsten 700 forsynet med nøjagtig kildeangivelse, mens godt 50 henstår uden, fordi de uspecificeret er hentet i »forlagets arkiv«. Alt i alt i mange måder en vellykket fordanskning af en håndbog i en af de mere specielle hjælpevidenskaber, som også samtidig giver et klart indtryk af, hvorledes man i nutiden anvender heraldikken.

Herluf Nielsen

Bent Jørgensen: Stednavne og samfærdselshistorie. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning. Nr. 18. København, Akademisk Forlag 1979. 173 s.

Bent Jørgensen: Stednavne og administrationshistorie. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning. Nr. 20. København, Akademisk Forlag 1980. 103 s.

Stednavneforskningen rører kraftigt på sig i disse år, hvilket ikke mindst afspejler sig i serien *Navnestudier*, der i løbet af de sidste tre år er forøget med ikke mindre end 7 bind. Flere af disse søger endda nye veje for denne især for middelalderens vedkommende så uundværlige historiske forskningsgren. Bent Jørgensens to bind udgør hver sin delrapport inden for projektrammen »Stednavne og Samfund«, der som et hovedmål har at demonstrere stednavnenes muligheder for at afgive oplysninger om ældre tiders samfundsforhold. Projektet er støttet af Statens humanistiske Forskningsråd. De to delundersøgelser og -rapporter er anlagt ens, hvilket understreges af fælles forside og forord. Som det understreges af forfatteren er der imidlertid iøjnefaldende forskelle mellem de to bind, hvilket allerede fremgår af omfanget. Som årsag hertil anfører Bent Jørgensen navnematerialets sammensætning, idet samfærdslen som et vigtigt element i det daglige liv, reguleret af den lokale befolkning, afkaster store mængder af stednavne med interesse for samfærdselshistorien, medens derimod administrationsenhederne som en i princippet abstrakt inddeling dirigeret fra oven ikke sætter sig tilsvarende spor i stednavnematerialet. Hvortil kommer, at den administrative inddeling på traditionel historisk vis lader sig spore meget længere tilbage i tiden end samfærdslen. Bent Jørgensen konkluderer derfor nøgternt, at stednavneforskningen ikke vil kunne yde mere end »spredte originalbidrag« til administrationshistorien. Derimod synes stednavnene mere oplysende for samfærdselshistorien.

Undersøgelserne i »Stednavne og samfærdselshistorie« tager deres udgangspunkt i fem udvalgte områder af landet, hvor alt tilgængeligt materiale er afsøgt. Af materialet fremhæves især markbøgerne til 1688-matriklen og udskiftningskortene, der typisk lokaliserer

de navne, der nævnes i markbogen. Materialet og fremgangsmåden turde være velkendt ikke mindst for lokalhistorikere. Kap. 2 er en nyttig godt 40 sider lang oversigt og behandling i håndbogsform af de forekommende stednavne for færdselsårer, og i kap. 4 diskuteres de desværre meget ringe muligheder for at indkredse de enkelte navnes datering nærmere. Herefter gives en samlet behandling af stednavnenes udsagnskraft vedrørende vejes opgivelse og forfald. Netop på dette område synes der at være lovende muligheder, og Bent Jørgensen tager afslutningsvis en diskussion op omkring vejnettets stabilitet.

Der er næppe tvivl om, at denne første samlede fremstilling af samfærdselshistorien belyst ud fra stednavne ikke mindst i kraft af dens delvise håndbogskarakter vil blive benyttet flittigt ved kommende topografiske og bebyggelsehistoriske studier. Det må dog understreges, at stednavnene først og fremmest er anvendelige til at påvise et (tilfældigt?) udvalg af ændringer i samfærdslen, medens de ikke bidrager meget til studiet af de samlede færdselsforbindelser i et givet område. Som værktøj til supplerende oplysninger om samfærdslen før 1700 tallets slutning vil stednavnematerialet imidlertid gøre god fyldest.

Rapporten om »Stednavne og administrationshistorie« er som nævnt opbygget på lignende vis. Kapitlerne 1–5 omhandler de enkelte navne og navnetypers sproglige indhold og dettes udsagnskraft for administrationshistorien. Specielt skal her fremhæves en interessant diskussion omkring den gejstlige og verdslige inddelings ælde, hvorunder det konkluderes, at også navnestoffet bekræfter den nyere historieforskningens hypotese, at sogneinddelingen ikke er ældre end tidlig middelalder, og at den står i sammenhæng med tiendens indførelse også påpegningen af bolnavnenes samtidige opkomst i sen vikingetid/tidlig middelalder og lige så bratte forsvinden i senmiddelalderen rummer interessante perspektiver for landsbyforskningen. I de følgende to kapitler (6 og 7) forsøges det i to udvalgte områder at udnytte stednavnematerialet til at fastlægge tidligere administrationsområdegrænser – desværre med begrænset udbytte. Specielt virker kap. 7, der er formet som en revision af lokalhistorikeren Aage Sørensens arbejde om nedlagte kirker og kapeller i Ommer Syssel, temmelig perspektivløst. Skønt stednavnene, som understreget flere gange i værket, spiller en afgørende rolle for hele afgrænsningssystemet er det dog som hovedregel kun muligt at bygge herpå, hvor der foreligger de velkendte og ofte benyttede skelforretninger.

Hvad administrationshistorien angår må det derfor erkendes, at stednavneforskningens største bidrag ikke vil falde på det bebyggelsehistoriske og topografiske plan, men derimod i diskussionen omkring vore administrative inddelingers ælde, opståen og udvikling. Netop på dette felt vil Bent Jørgensens samlede fremstilling forhåbentlig kunne danne grundlag for yderligere dybdeborende specialundersøgelser. Det synes i hvert fald stadig muligt at bidrage med nye godt underbyggede argumenter i den standende diskussion om administrationssystemernes opståen, og dermed om det middelalderlige danske samfunds oprindelse.

Erland Porsmose

J. Le Goff & P. Nora, Att skriva historia. Nya infallsvinklar och objekt. Urval och inledning av Birgitta Odén. Stockholm. Pan/Nordstedt 1978. 288 s.

Det er »strukturene« (de gennemgående forbindelser), »tidsdimensionerne« (de gennemgående uforandrede forhold i rummet) og totaliteten i kulturmiljøerne, der i væsentligt omfang konstituerer analesskolens forskningsorientering. Denne orientering er ledsaget af et kraftfuldt nybrud indenfor alle sider af historikernes arbejdsfelt. I indledningen til udvalget af artikler fra »Faire de l'histoire« I-III (Paris 1974) giver Birgitta Odén en

oversigt over annaleskolens opkomst og udvikling, som er værd at skitsere her. Det intellektuelle klima forud for »Annales d'histoire économique et sociale« (1929) var præget af den traditionelle universitetsforskning i 1800- og begyndelsen af 1900-tallet. Kritikken kom fra filosofisk og sociologisk side (Henri Berr, Karl Lamprecht, Karl Marx og Max Weber). Det væsentligt nye i forhold til de traditionelle videnskabelige normer var orienteringen mod syntesen (teoretiseringen over udviklingsprocesserne) og orienteringen mod kulturhistorien, hvor økonomiske og sociale forhold blev anskuet som bærende elementer i den historiske proces. Til forskel fra en hændelses- og institutions-orienteret historievidenskab havde de øvrige sociale videnskaber (uden at man kan tale om en egentlig specialisering) i 1700- og 1800-tallet været rettet mod syntese og forandringsproces.

Omkring Henri Berr samledes en gruppe videnskabsmænd i et tværvidenskabeligt forskningsmiljø. Lucien Febvre og Marc Bloch tilhørte denne kreds. Også kulturgeografen Vidal de la Blach, økonomen François Simiand og politologen André Siegfried tilhørte denne kreds. Lucien Febvre og Marc Bloch er klart inspireret af dette forskningsmiljø. Først og fremmest slår kravet om en »total historie« igennem i deres forskning – en historie, som behandler alle menneskelige aktiviteter og deres indbyrdes relationer. Dertil orienteringen mod økonomiske og sociale problemer (det økologiske miljø, mentaliteterne). Men det er de tids-rumlige strukturer i det historiske, der er det centrale forskningsfelt, og det er disse strukturer, der teoretisk optræder som syntese (model for rationalisering af historien) og i praksis det, hvorom den empiriske historieforskning er rettet.

Udvidelsen af begreberne om det historiske i forhold til den foregående traditions forståelse af dem står stadig på. Indenfor annaleskolens forskningsorientering sker der en stadig og kraftig udvikling af struktur-model begrebets historiske univers og af hele det historievidenskabelige erkendelsesfelt. Faire de l'histoire er en samling af artikler ordnet efter »nye problemer«, hvor spørgsmålene om muligheden for overhovedet at analysere, beskrive og anvende den historiske proces diskuteres – »nye indfaldsvinkler«, hvor tværvidenskabelige discipliner inddrages i forsøget på at udforske og beskrive kulturmiljøet i dets totalitet (demografi, klimaets historie, mentalitet) og »nye emner«, hvor f. eks. sygdommens socialhistorie, kogekunsten og bogen som massefænomen er nogle af emnerne i det »grænseland«, som annaleskolens 2. generation afviger imod i forsøgene på at historisere traditionens modelparadigme. Værket demonstrerer således de bestræbelser, der er blevet gjort *indenfor* annaleskolens »paradigme« af denne skoles 2. generation og de kræfter, der er blevet knyttet til La sixième section de l'Ecole Pratique des hautes Études. Birgitta Odén har valgt fire artikler fra 1. bind af Faire de l'histoire (nye problemer):

Michel de Certeau: Den historiske tankeoperation, der af forfatteren anskues som en kombination af vidensproducentens sociale placering og videnskabelige praktikker og hvor den faglige historie sættes i lyset af disse forholds udvikling og indre struktur. For en historiografisk tilgang til faghistorien, der ikke vil nøjes med den traditionelle faginterne evolutionshistorie, er Certeaus arbejde en sjældent inspirationskilde.¹) – François Furet: Kvantitet og historie, der omhandler problemer i historieforskningen ved overgangen fra »hændelse« til »serie«. Den tekniske bearbejdning af kildemateriale under annaleskolens struktur-model paradigme tvinger historikeren fra et implicit til et eksplicit videnskabelig-metodisk stadium med de dertil følgende overvejelser over forudsætninger og grænser for videnskaben. – Georges Duby: Socialhistorie og samfundsideologier, der tager de mentale forholds betydning i den historiske proces under overvejelse, definerer ideologibegrebet,

¹ Et udvalg af Michel de Certeaus arbejder findes på dansk: »Spor af historien«. Kbh. u.å.

ideologierne funktion og kilderne til de ideologiske systemers rekonstruktion. Pierre Vilar: *Marxistisk historie, en videnskab under opbygning, hvor forfatteren »forsøger en dialog med Althusser« om centrale problemer i en marxistisk historievitenskabelig.*

Pierre Chaunu: *Økonomien, der redegør for den økonomiske historie under annalesparadigmet (pris- og konjunkturhistorien, New Economic History og den »serielle historie«).* – Andre Burguière: *Demografien, der beretter om denne gren af historievitenskabelig og dens udvikling. Artikler demonstrerer de overordnede frugtbare videnskabelige resultater, der er opnået indenfor befolkningshistorien. Disse to artikler er udvalgt fra bd. 2 af Faire de l'histoire (nye indfaldsvinkler). Fra det 3. bind (nye emner):*

Emmanuel Le Roy Ladurie: *Klimaet, der redegør for kilderne og dateringsbestemmelserne og for klimaets globale og lokale historie.* – Jacques Le Goff: *Mentaliteterne, en tvetydig historie, hvor samfundenes stabile niveauer og den kollektive socialpsykologi sammenknyttes og kildeproblematikken diskuteres.* – Jacques Revel & Jean-Pierre Peter: *Kroppen, hvor mulighederne for en positiv sygdommens socialhistorie diskuteres.*

Skolen har bevaret interessen for bondesamfundene, for de stabile sociale strukturer i samfundene og de langsomme forandringsforløb. Men bestræbelserne for at historisere stadig nye områder indenfor struktur-model begrebet er forbundet med erkendelsesmæssige, teoretiske og praktiske problemer. En række af disse problemer tages op til overvejelse i artiklerne, men der står stadig flere tilbage. Problemet om strukturmodellens tilpasning til de moderne (industri)samfund og dermed problemet om omfanget af det historiske univers, der kan indordnes, systematiseres og rationaliseres under »paradigmet«. Ligeledes er dynamikproblematikken og integrationen af strukturdynamiske begreber i paradigmet et spændingsfelt. Denne problematik er integreret i relationen mellem det fortidige og det fremtidige, som historikeren gennemrejser i sit praktiske arbejde, og det omfatter hele den erkendelsesmæssige situation historikeren befinder sig i. Imidlertid er 2. generationens arbejde præget af det gunstige miljø, der er etableret for historievitenskabelige studier i Frankrig. Det tværvitenskabelige arbejde er institutionaliseret, tekniske og personelle ressourcer er til rådighed. Forskningen er planlagt og samordnet. På mange måder kunne de faglige miljøer i Skandinavien hente inspiration fra denne franske tradition.

Birgitta Odéns udvalg er præget af interesse for diskussionen om historievitenskabelig teori og praksis. Ca. halvdelen af bogen er blevet reserveret til artikler under rubrikken »nye problemer«. Sandsynligvis er det netop også den historievitenskabelige debat, der perspektiverer forskningstraditionerne i Skandinavien skarpest og som har bedst mulighed for at inspirere de faglige miljøer på vore breddegrader. I en indledende artikel giver Odén et overblik over annaleskolens (videnskabsinterne) opkomst og udvikling, skolens og traditionens gennemslag i svensk historisk forskning og der redegøres for værket »Faire de l'histoire«. Desuden er der knyttet bibliografiske kommentarer og oplysninger om forfatterne til udvalget.

Jørgen Elsåe Jensen

Emmanuel Le Roy Ladurie: The Mind and Method of the Historian. Brighton, The Harvester Press, 1981.

Le Roy Ladurie efterfulgte i 1973 Fernand Braudel ved Collège de France og overtog dermed høvdingeværdigheden i det forunderlige franske historikersamfund, der gennem de sidste menneskealdre så overlegent har formået at forene stadig fornøjelse med et tra-

ditionelt, endog autoritært hierarki. Le Roy Laduries forfatterskab er et af de mest centrale og mest originale i Annalesskolens tredje generation. Han tog som så mange af sin generation sit udgangspunkt i total lokalhistorie, men han har derfra bevæget sig over en stærkt kvantificerende demografisk og økonomisk-historisk forskning og klimahistorie til historisk antropologi. I 1978 udsendtes et udvalg af hans afhandlinger og essays i samlingen *Le territoire de l'historien*. Den foreliggende bog er et udvalg i engelsk oversættelse fra andet bind af denne samling.

Det er en anvendelig, men ikke komplet, introduktion til Le Roy Ladurie's »ånd og metoder«. Den viser ham først og fremmest som den overlegne tekstlæser og skribent, i mindre grad som den syntesesøgende historiker og slet ikke som den tålmodige empiriker. Dette bør ikke vildlede læseren, bag den elegante tolkning af litterære tekster af Rétif de la Bretonne og Balzac ligger et minutiøst kendskab til det gamle franske samfunds demografiske og antropologiske strukturer, baseret på titusinder af arkivalske iagttagelser. Det empiriske arbejde er fundamentalt i Le Roy Laduries forskning, han foretrækker, som han selv bemærker, »tingene frem for de ord, der repræsenterer tingene. Virkeligheden lader sig ikke reducere til den måde, folk talte om den på« (s. 3).

Emnerne, der behandles, spænder fra den sorte død til distriktet Rouerge i det 20. århundrede – og ind i fremtiden for den sags skyld, for Le Roy Ladurie viger ikke tilbage for at give nutidige planlægningsteknokrater et par gode råd, men han formår at gøre ethvert emne betydningsfuldt for læseren. Ikke kun fordi han skriver godt, men fordi han bruger den »metode, der er så gammel som kundskaben selv, en metode, der søger at fange fænomenerne uden for deres bevidste fremtrædelsesform og systematisere deres relationer og forandringer ved hjælp af et begrænset antal variable«. (s. 5).

Annalesskolen har herhjemme spillet en ikke ubetydelig, omend endnu historiografisk uafklaret rolle for mange »etablerede« historikere, og netop Le Roy Ladurie har inspireret flere igangværende projekter. Alligevel er kendskabet til moderne fransk historieforskning blandt studerende og yngre historikere ofte forbavsende overfladisk. Hvis det er sproget, der danner barriere, kan der være grund til at fremhæve, at alle Le Roy Laduries væsentlige arbejder nu foreligger i engelsk oversættelse.

Niels Steensgaard

Matti Viikari: Die Krise der »historistischen« Geschichtsschreibung und die Geschichtsmethodologie Karl Lamprechts. Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Dissertationes Humanarum Litterarum 13. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia 1977. 483 s.

Finnen Matti Viikaris store disputats om Karl Lamprecht er ikke den traditionelle skildring af en historikers opgør med traditionen. Det er en studie over Lamprechts udvikling ikke betragtet som et forskeranliggende, men som dybt forankret i den tyske stats udvikling. Hvor metodestriden som baggrund hidtil har skildret Lamprecht som samtidens oprører, der ønskede at nedbryde hele den idealistiske tradition, om hans materielle positivistiske slog igennem, har Viikari også blik for oprørerens bånd til den samme tradition. I hans pen bliver Lamprecht historikeren, der ikke uden kompromis arbejder for at slå sit historiesyn fast med de midler, der nu engang blev givet i et så konservativt samfund som det nye tyske rige.

Lamprechts bestræbelser lykkedes imidlertid ikke. Skrækken for evolutionstanken sammen med en almindelig uvilje mod metodisk systematisk indgang til det historiske studie

prægede den tyske historieforskning, hvis modtagelighed til et par årtier ind i det 20. århundrede var temmelig begrænset.¹ Da Lamprecht efter forfatterens opfattelse skuffet døde i 1915, havde altså idealismen sejret. Viikaris umiddelbare fortjeneste er, at han i modsætning til mange tyske historiografer får revet Lamprecht ud af de lidt snævre cirkler omkring selve metodestriden, der på et vist tidspunkt blev holdt lidt kunstigt i live af personlige udfald fra tilpas polemiske kombattanter. Alle hans modstandere hæftede sig ved det politiske og forfatningsmæssige i hans »Deutsche Geschichte«, mens ingen reelt vovede at sætte hele hans socialhistoriske syn under debat. Stridens interesse angår jo i virkeligheden mindre Lamprecht end hans modstandere, der aldrig nåede eller ønskede at nå ind til kernen af den lamprechtske syntese. De forsvarede ikke alene deres egen faglige status, men også det stivnede system, der omgav dem. Gennem en klar skildring af det tyske uddannelsessystem får Viikari skitseret de fysiske rammer for akademiker-vældets konservatisme.

Rekrutteringen til universiteterne og de højere læreanstalter var som ventet uhyggelig snæver, og resultatet måtte lige så uundgåeligt blive, at den herskende classes sønner uddannedes til at bevare det herskende systems dogmer, mens classesamfundets indbyggede modsætninger ulmede under overfladen (s. 84). Ethvert forsøg på fornyelse kunne ikke møde anden skæbne end ubarmhertig modstand fra en forsvarende reaktion. Uden at blive sagt ligger det latent i Viikaris skildring, at forløbet af Lamprechts karriere ville have formet sig anderledes et hvilket som helst andet sted. Alligevel virker hans oprør universelt, og selv om der mangler et samlet europæisk vue over perioden, danner Tyskland trods kejseren og Bismarck næppe nogen undtagelse. Med Ths. Kuhn ville man være fristet til at sige, at det var et oprør helt i klassisk stil, hvor det normalvidenskabelige paradigme ikke lod sig omstyrte, før et nyt var tilstrækkeligt konsolideret.

Det var det ikke for Lamprechts vedkommende. Under det fundamentale og overvældende i hans store fremstillinger som »Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter« og »Deutsche Geschichte« med den næsten naive evolutionstro og sine steder bastante materialisme lå samtidig erkendelsen af historikerens evigyldige problemer, som Lamprecht opfattede og skildrede dem i sit opgør med den politiske historieforsknings målsætninger. Som en underlig modsætning til de store værker blomstrer dilemma og desillusion frem i mange af hans afhandlinger. Viikari viser det, men drager måske ikke helt dets konsekvenser. Lamprechts »Urteilslehre« – læren om kulturtidsaldrene – udgjorde hans bud på den nye historieskrivning, men den implicerede tillige et valg af det kollektive frem for det individuelle som historiens drivkraft. Lamprecht accepterede imidlertid meget langt menneskets handlinger som irrationelle, der ikke lod sig indpasse i fastlagte mønstre. Fra et opgør med Georg v. Below skrev han: »Das Individuelle ist für unsere heutige Auffassung und vermutlich für immer irrational und darum nicht Gegenstand wissenschaftlicher sondern nur künstlerischer Erfassung« (s. 219). Hans egentlige mål havde utvivlsomt været at indfange den kunstneriske erkendelse, men efterhånden som han psykologiserede sit historiesyn fik begreberne et tydeligere irrationelt skær over sig.

Kausaliteten skulle på den ene side være det grundlæggende i det empiriske sæt af lovmæssigheder, der styrede de store tag i den historiske udvikling, og på den anden side skulle en psykologisk kausalitet forklare individets placering i den samme udvikling. Lamprecht troede fejlagtigt, at denne dobbelthed kunne afbalanceres. Det var en genstridig dualisme, Viikari griber fat i ved meget præcist at tage sit udgangspunkt i Lamprechts mange begreber – individuel, typisk, frihed, nødvendighed etc. Overalt kunne Lamprecht ikke udelukke den menneskelige dimension som noget frit og i bund og grund ustyrligt. Menneskets indre nødvendighed, hvor mange rationelle aspekter den iøvrigt var

¹ K. G. Faber, *Ausprägungen des Historismus*. *Historische Zeitschrift* 1979, s. 1–23.

bygget op af, havde intet at skaffe med videnskab, og alligevel kunne man ikke fornægte dens indtlydelse på den historiske virkelighed.

Der er en bemærkelsesværdig distance fra disse helt grundlæggende problemer i Lamprechts tænkning og til den polemiske tone i dele af metodediskussionen. Alligevel er der nok næppe tvivl om, at den voldsomme modstand mod hans værker sammen med den voksende erkendelse af store problemer på den ene eller den anden måde, som Viikari ikke går nærmere ind på, var med til at ændre Lamprechts holdning til sin videnskab og især til sin egen rolle i det videnskabelige samfund. Otto Hintze, en af Lamprechts seriøse kritikere, samlede i en lille opsats fra 1897 metodediskussionens mange tråde og karakteriserede hans dilemma sådan: »Das Individuelle und das Gemeinschaftsleben stehen in seiner Auffassung fremd und ohne organische Verbindung gegenüber.«² Det var ikke alene et problem i forholdet til selve den historiske virkelighed; den frie vilje blev måske også et problem i Lamprechts erkendelse af den historiske sandhed, der med tiden blev en mere og mere tvivlsom størrelse. Hans metodiske praksis var forbundet med den menneskelige erkendelse som historikerens aktive redskab. Forståelsen blev et objektiveret middel, der som i den væsentlige afhandling »Was ist Kulturgeschichte« fra 1896 kunne krydse mellem tilstande som »sinnlichen Wahrnehmung« og »begriffliches Denken« i arbejdet på at nå frem til den historiske sandhed, som Lamprecht i hvert fald ikke ud af til fravag som værende opnåelig. Det er utvivlsomt rigtigt, når Iggers fremhæver, at Lamprecht aldrig nåede til en subjektiv selverkendelse som en reel forudsætning for at virke som historiker, men måske kom han så tæt på, at det var tilstrækkeligt til at lamme ham i hans rolle som den store fornyer.³

Allerede tidligt i metodediskussionen havde Lamprecht adskilt tro og viden med henvisning til, at rankeepigonerne byggede på det første han selv på det sidste, men da han gik i dybden med betingelserne for at drive videnskab, fandt han det alligevel beskæmmende, så let den historiske sandhed kunne forveksles med den politiske tro. Begge var de et resultat af menneskets verdensanskuelse. Viikari får ikke afklaret dette helt grundlæggende dilemma hos Lamprecht og får dermed heller ikke klarlagt, hvor vidt denne begyndende erkendelsesmæssige tvivl er med til at presse Lamprecht mod en ændring af sine standpunkter fra midten af 90'erne. Forfatteren virker her for optaget af detaljerne og kunne måske have placeret ham yderligere ved at abstrahere fra tekststederne til historikerens mulige faglige (og fagpolitiske) motiver i denne tid.

Men der sker en afgørende ændring. Foruden en stadig tilbagevenden til de psykologiske kræfter, former Lamprecht i denne periode sin universalteori, der vel nok var tænkt som et dække over de erkendelsesteoretiske problemer, han havde mødt. Det universalhistoriske moment legitimerede behovet for en stærk udenrigspolitik, og staten fik for fremtiden en stadig dominerende plads i Lamprechts samfundsopfattelse (s. 248). Det var en klar udvanding af det materielle historiesyn, der langsomt kædede politik og videnskab sammen. Det tragiske i denne statsforherligelse var, at den ikke bragte ham videre, derimod forlignede han sig gradvist med en såvel inden- som udenrigspolitisk udvikling, han dels ikke magtede at ændre dels formentlig så visse fordele i. De sidste to bind af »Deutsche Geschichte« illustrerer en faktisk betingelsesløs tro på den tyske ekspansion stadig tilpasset det evolutionspositivistiske historieyn, han ikke ændrede. Et fortåeligt spørgsmål melder sig i løbet af læsningen: hvad fik Lamprecht til på så mange punkter at gå i retræte? Måske handlede historikeren med principperne for som belønning at kunne institutionalisere enkelte af grundideerne. Efter århundredeskiftet skabte

² Otto Hintze, Über individualistische und kollektivistische Geschichtsauffassung. Sst. s. 60–67.

³ G. Iggers, Deutsche Geschichtswissenschaft. München 1971, s. 257 f.

Lamprecht sit »Königliche Institut für Kultur- und Universalgeschichte«. Det var en umiddelbar sejr, som kan have haft sin pris. Lamprecht kan have været villig til at betale den for at se visse af sine tanker indkorporeret i det konservative uddannelsessystem. En anden forklaring kan være, at han f. eks. gennem sit engagement i den imperialistiske agitationsorganisation »Alldeutschen Verbandes« kunne bryde den isolation, han befandt sig i – en isolation, der ikke blot institutionelt men i høj grad også menneskeligt i det lange løb måtte virke kvælende for en historiker, der med så stor en indsats ville udvide og forny det videnskabelige synsfelt. Senere tog han afstand fra organisationens mest rabiate udtryksformer, men han var da selv blevet en garant for, at politik og videnskab ikke lod sig adskille. I sine sene afhandlinger om den »auswärtige Kulturpolitik« søger han måske lige frem efter en apoteose af disse begreber men når måske ikke dette tvivlsomme mål, inden han i begyndelsen af den krig, han havde anset for nødvendig og uundgåelig, døde i 1915.

Viikari får skildret Lamprechts udvikling som historiker som tragisk. Han havde al god grund til at dø skuffet. Det videnskabelige samfund havde afvist hans ideer, og hans arbejde fandt trods en vis succes i andre lande ingen egentlig arvtager i Tyskland. Selv om han havde givet sig til den tradition, han i begyndelsen opponerede mod, forblev hans rolle at være den isolerede. Det egentlig tragiske er i virkeligheden, at hans forandring ikke blot var en taktisk politisk manøvre for at opnå et fastere institutionelt fodfæste, men at den ligeledes kan ses som et resultat af en stigende usikkerhed over for det irrationelle og det umulige i at finde konsistente værdier for historien og dermed også for samfundet. Derfor virker hans liv og udvikling på dette punkt idag så meningsløs.

Viikaris bog indeholder lange meget analytisk prægede afsnit om grundlaget for Lamprechts materielle og socialhistoriske aspekter, hvori indgår detaljerede undersøgelser af især hans »Deutsche Geschichte« og af forholdet til andre socialhistoriske tendenser. Disse grundige men lidt livløse kapitler står for uvedkommende især over for de skarpe afsnit om Lamprechts opgør med den politiske historie, som i højere grad kunne have tålt at være blevet sat ind i en større europæisk sammenhæng. Det er ikke muligt at give et helstøbt billede af så sammensat en person som Karl Lamprecht, og Viikari gør i den forbindelse det eneste rigtige. Han sætter Lamprechts hele historiesyn ind i en større samfundsmæssig sammenhæng og får givet sin forklaring på, hvorfor historismen var i krise men også, at et så konservativt samfund ikke kunne tage imod nye tanker og ideer end ikke i tilpasset form. At Lamprechts helt personlige udvikling som historiker stadig virker vanskelig at forstå vil nok altid være tilbage.

Henrik Poulsen

Norman Davies: God's Playground: A History of Poland, Volume I. The Origins to 1795, Volume II, 1795 to the Present. Oxford Clarendon Press 1981. 605 + 725 s. £ 55.

Davies' holdning til polsk historiografi er kritisk. Efter hans mening bliver både ældre og nyere polsk historie fortolket for nationalistisk, forstået på den måde, at nationalismen er blevet nu et våben i hænderne på det totalitære system og bruges i politisk øjemed, også af Kreml. Den polske modvilje mod Tyskland overdrives nu, mens den rolle, Sovjetunionen har spillet i Polens historie, tilsvarende bagatelliseres. Davies mener, at den almindelige holdning til sådanne problemer som f. eks. den polske stats kontinuitet fra det 10. til det 20. århundrede er udtryk ikke for et videnskabeligt, men for et politisk standpunkt. Han hævder f. eks., at det på grund af de store omvæltninger i polsk historie fra

det 10. århundrede og fremover er umuligt at fastslå den polske stats nøjagtige grænser eller at tale om dens kontinuitet, og at Polen fik de tidligere tyske områder ikke af nationale grunde, men udelukkende fordi stormagterne gennemtvang det.

Det er efter hans mening ikke Tyskland, men Rusland, der har været Polens største fjende, når man ser bort fra nazitiden; og selv i denne periode, kaldet Golgatha, var den russiske holdning til det polske folk usædvanlig negativ. Det var Rusland, der i det 18. århundrede var ansvarlig for Polens deling, og den polske stats fald i 1939 var forårsaget af et samarbejde mellem Tyskland og Sovjetunionen. Ifølge Davies var der ingen forskel på Tysklands og Sovjetunionens holdning til Polen i årene frem til 1941. Efter 1941 forandrede Sovjet holdning på grund af den politiske situation i Europa, men lige fra begyndelsen var det hensigten at få herredømmet over Polen. I kapitlet om folkerepublikken Polen fra 1944 til i dag understreger Davies kraftigt landets afhængighed af Sovjet, ideologisk, politisk, økonomisk og militært og drager den konklusion, at omvæltninger i Polen kun kan finde sted efter forudgående omvæltninger i Sovjet.

I første bind af Davies' værk skildrer han Polens historie frem til 1795. Der er dels tale om en oversigt, dels om en kritisk evaluering af de væsentligste problemer. Tre kapitler er særlig interessante: for det første kapitlet om den polske kornhandel i middelalderen, der er et udmærket essay om Gdansk og denne bys forhold til Polen. I kapitlet »Anarchy and Noble Democracy« hævder han, at det polske demokrati ikke kun skabte problemer, og at den gyldne frihed viste sig at være en forhindring både for et effektivt styre og for religiøs fanatisme. Han sammenligner her med de ideer, der lå bag den amerikanske republiks opståen, og med moderne liberale tendenser. I kapitlet »Agony« giver han en interessant fremstilling af russisk politik over for Polen i det 18. århundrede. Han påpeger, at det ganske vist er sandt, at planen for den første deling var udformet af Preussen, men at den blev udført af Rusland. I denne forbindelse forekommer det mig, at den polske oplysningstid og oprøret i 1794 spillede en større rolle for den polske udvikling i det 19. århundrede, end Davies tillægger den.

I andet bind er hovedemnet den moderne polske nations opståen og udvikling. Davies hævder, at den polske nationalbevidsthed på grund af mangelen på en nationalstat hvilede på sådanne inspirationskilder som kirke, sprog, historie og race. Jeg mener ikke, at dette sidste moment havde nogen betydning, ligesom det efter min mening er meget tvivlsomt, om F. Duchinskys teorier havde nogen indflydelse på det polske folk. Davies understreger udviklingen af polakkernes nationalbevidsthed i det 19. århundrede og den holdning, de mest prominente ledere og partier indtog til dette problem. I denne analyse berøres et vigtigt emne, uden at det bliver nærmere uddybet, nemlig problemstillingen omkring bøndernes udvikling af en nationalbevidsthed (deres vej fra Deczynski til Slomka).

Skildringen af den polske nations sociale, økonomiske og kulturelle forhold i tiden efter delingen er både omfattende og detaljeret. Davies analyserer de tre stormagters holdning til Polen fra 1772–1918 og prøver at forklare, hvorfor en Finlandisering af Polen er umulig. Der er også et særskilt kapitel om kirken, der utvivlsomt i perioder har svigtet nationen ved at lukke øjnene for politiske overgreb og skævheder i samfundet. Men det er uimodsigeligt, at den repræsenterer de ældste og mest ophøjede ideer om polsk kultur og tradition. Der er også en grundig redegørelse for de polske jøders historie fra den tidligste tid frem til Hitlers »endelige løsning«. Det anslås, at af ca. 3,5 millioner jøder overlevede kun 369.000 anden verdenskrig. Det skal i øvrigt nævnes, at jødespørgsmålet er næsten helt uomtalt i den officielle polske historiografi.

Jeg mener imidlertid ikke, at alle Davies' fortolkninger er korrekte. Det vil f. eks. være vanskeligt for læseren at forstå de særlige omstændigheder, der i Polen omgav Napoleonskrigene, hvad baggrunden var for dyrkelsen af Napoleon, og hvorfor hertugdømmet

Warszawas eksistens var en hjælp for den polske nation til at overleve delingen. Det er også svært at godtage, at oprettelsen af et uafhængigt Polen i 1918 kun var et heldigt tilfælde. En sådan ensidig formulering står i modsætning til de kendsgerninger, forfatteren nævner, om de krige, den polske stat førte fra 1918–21 for at forsvare sin uafhængighed. 11. november 1918 var kun det første skridt i processen.

Davies' generaliseringer om det sociale, politiske og kulturelle liv i mellemkrigstiden er forsigtige. Han understreger den positive rolle, som Kwiatkowskis økonomiske og industrielle politik spillede, og har ret i at hævde, at man kan bebrejde Beck, ikke at han var for mistænksom over for Hitler og Stalin, men at han var for naiv i sin holdning til vestmagternes garantier.

Den polske stats fald i 1939 var resultatet af Hitlers og Stalins samarbejde. Stalin handlede i 1939 i overensstemmelse med hyæneprincippet, ligesom det sovjetiske NKVD's optræden i Østpolen på mange måder viste sig at være mere ødelæggende end Gestapos. Fra sommeren 1941 skiftede Sovjetunionen imidlertid holdning til Polen. Polakkerne i Sovjetunionen blev skånet for den totale udslættelse.

Nazisternes politik over for polakker og jøder, deres forbrydelser og ugeringer fremstilles præcist. Nedkæmpelsen af oprøret i Warszawa betegnede det gamle Polens endeligt. »Golgatha« er en rammende betegnelse for den frygtelige situation i Polen under krigen.

Udslættelsen af jøderne, fordrivelsen af tyskerne, indlemmelsen af den vestlige del af Hviderusland og Ukraine i Sovjetunionen og indstrømningen af polakker østfra – det er de grundlæggende forandringer i Polen som følge af krigen.

Folkerepublikken blev skabt af Sovjet med denne stat selv som forbillede. I folkerepublikkens historie kan man skelne mellem tre perioder: fra 1944 til 1948 en gradvis opbygning af det kommunistiske Folkedemokrati, fra 1948 til 1956 stalinisme, efter 1956 Polens styrelse af »nationale kommunistiske regimer«. Som Davies ser det, er efterkrigstidens Polen præget af en vedvarende strid mellem den vestligt orienterede, katolske polske nation, der har en stærk forkærlighed for frihed og uafhængighed, og det totalitære kommunistiske regime og dets afhængighed af Sovjetunionen. Lav produktivitet, sovjetisk udbytning og enorme udgifter uden forbindelse med produktionen er typisk for Polen. Spændingerne udløstes i eksplosioner i 1956, 1968, 1970 og 1980. Et af resultaterne af 1980 var Solidaritet, en landsomfattende bevægelse. For Davies er Polens fremtid et vanskeligt og åbent spørgsmål.

Skønt Davies' holdning i nogle tilfælde kan diskuteres, særlig hvad angår polsk nationalisme, er bogen som helhed med sit righoldige illustrationsmateriale et værdifuldt bidrag til polsk historie. Den øger læserens forståelse af og respekt for en nation, der i mere end 200 år har kæmpet for sin frihed og uafhængighed. Det er den mest omfattende behandling af emnet på engelsk.

Emanuel Halicz

Egernførde Bys Historie. Studiefælle ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1980. 291 sider.

Smuk og veludstyret er denne bog om byen Eckernförde i det sydøstligste hjørne af Sønderjylland, af hertugdømmet Slesvig, og udsendelsen er et led i en serie topografiske skildringer af det sydslesvigske område, der blev indledt i 1933 med bogen »Sydslesvig I. Hedeegnene mellem Angel og Frisland« og fortsat i 1945 med »Sydslesvig II. Angel«, Næste skridt blev »Flensborg Bys Historie I-II«, 1953 og 1955, og derefter i 1969 »Nørre

og Sønder Gøs Herreder«. Sidste bog udkom på initiativ af nu afdøde bibliotekslektor Poul Kürstein, til hvis minde bogen om Eckernförde er tilegnet. De nævnte bøger er skrevet for danske læsere med særlig interesse for Sydslesvig, og det er derfor utvivlsomt velovervejede, når udgiverne har valgt at gengive byens navn i en »ny-dansk« form.

Flere af bidragene er skrevet af fagfolk af højt karat. Det gælder således afsnittet »Stednavne i Egernförde« af professor, dr. phil. Kristian Hald, der tidligere kort har redegjort for byens navn i Politikens »Nudansk ordbog« under opslagsformen »Eckernförde«. Endelsen -förde er ikke en tysk gengivelse af det danske -fjord, men kommer af plattysk -vurt og sigter til vadestedet gennem Windeby nors udløb i Eckernförde bugt. Den nærliggende landsby Borby (på dansk ofte: Borreby), der nu er indlemmet i Eckernförde, fortæller om en oprindelig dansk bosættelse, og der er næppe tvivl om, at dette navn er et minde om »Ykærneburgh«, »Egernborg«, nævnt i Kong Valdemars Jordebog 1231.

Den sydslesvigske arkæolog Ole Harck, ansat i Kiel og bosat i Eckernförde, giver i sit indledende afsnit gode grunde for, at man skal søge borgens oprindelige plads, hvor stednavnet »Burgwall« antyder, at der har været et voldsted. Vilh. la Cours opfattelse af, at borgen skulde have haft sin plads, hvor Borby kirke nu findes, bliver derved imødegået. Ole Harcks gennemgang af byens udvikling er fortjenstfuld ved at vise, hvorledes den naturlige udvidelse fandt sted mod øst på de strandvolde, som gennem århundreder har dannet sig ud mod bugten.

Også resten af bogen er god og læseværdig. Det gælder Anne J. Christiansens og Jørgen Ahlefeldt-Laurvigs skildringer af byens kirke, dens billedskærere (navnet Gudewerth er jo knyttet til Eckernförde), af Slesvig-bispen Gosche Ahlefeldts stiftelse »Goschhof« og af købmansfamilien Ottens fajanceproduktion, og det gælder Frants Thygesens retshistoriske afsnit.

Dr. Harald Jørgensens gennemgang af Eckernfördes historie 1241–1914 på ca. 75 sider kaldes med rette en oversigt, og for en almindeligt interesseret læser skulde en sådan vel også være tilstrækkelig. Man kunde dog nok have ønsket sig en kraftigere understregning af den folkelige udvikling, der førte til, at Eckernförde blev en tysk by. Det nævnes kun, at byen siden slutningen af 1200-årene hørte under de holstenske grever, men den tyske dominans ændredes heller ikke under oldenburgerne og deres gottorpske sidelinje. Først efter 1945 kan der tales om en dansksindet bevægelse i byen, idet der i 1867 kun faldt 3% af stemmerne på en dansksindet kandidat. De vanskeligheder, som den ejderdanske bevægelses embedsmænd mødte i årene mellem de slesvigske krige, kunde have været belyst ved en gennemgang af det bevarede brevstof. Noget af det findes tilgængeligt i »Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i Sønderjylland, I-II« (1970), idet Hans Rudolf Hiort-Lorenzen en tid var byens borgmester. Man kunde også have ønsket sig en udnyttelse af det store materiale til søfartens historie, der for 1700-årenes vedkommende kan hentes i Fredericia strømtooldsregnskaber. Alligevel er det et meget stort stof, som det er lykkedes Harald Jørgensen at holde sammen på.

Af alle afsnittene bliver uden tvivl det sidste læst med størst interesse. Det er Eckernfördes historie siden 1914, der i samarbejde med Frants Thygesen er forfattet af to af byens egne sønner, Peter Petersen, nu i Randers, og Richard Vosgerau i Pinneberg. Sidstnævntes fader af samme navn, en af Hitler-tidens fanger, der omkom umiddelbart før kapitulationen, har med sine optegnelser kunnet bidrage til denne skildring af en bevæget tid. Værdifuld, fordi vi egentlig kun ved meget lidt om, hvad der skete i et tysk lokalsamfund under diktaturet.

»Egernförde Bys Historie« er en god oversigt for interesserede læsere, men en egentlig byhistorie er den ikke. Ligesom udsendelsen af »Flensborg Bys Historie« inspirerede tyske

historikere til at skrive »Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt« (1966), kan det antagelig forventes, at den foreliggende bog vil føre til udgivelsen af et lignende værk også for Eckernfördes vedkommende!

H. V. Gregersen

OLDTID OG MIDDELALDER

Vincent Gabrielsen: Remuneration of State Officials in Fourth Century B.C. Athens. Odense University Classical Studies, vol. 11. Odense University Press, 1981. 165 s. Dkr. 79,30.

Noget af det der huskes bedst om oldtidens athenske demokrati er nok, at det besatte embeder ved lodtrækning og aflønnede embedsmændene; det var jo netop sådanne træk, der gjorde styret til et demokrati. Om lodtrækning og om aflønning, endda om de enkelte takster, kan man da også læse adskilligt i »Athenernes Statsforfatning« (som forfatteren øjensynlig regner for et udkast, vel nok skrevet af Aristoteles). Imidlertid er kildernes udsagn ikke så entydige endda, hvilket selv et kort blik på den internationale forskning siden ca. 1900 klart viser: mens det står nogenlunde fast, bl.a. takket være epigrafisk materiale, at hovedparten af Perikles-tidens embeder var aflønnede, er der vidt forskellige meninger om det 4. århundredes embedsmænd: at de ikke var aflønnede – at de var aflønnede – eller at de lodtrukne var aflønnede, de valgte ikke. Der er altså nok at tage fat på, ikke mindst fordi den sædvanlige hovedkilde, »Athenernes Statsforfatning«, rummer adskillige problemer, bl.a. sproglige.

Hvis det 5. århundredes embedsmænd normalt har fået løn og det 4. århundredes ikke, er det nærliggende at tænke sig ændringen indført ved de to »oligarkiske revolutioner« 411-10 og/eller 404-03. Mange vil ganske vist undre sig meget over, at en så oligarkisk forholdsregel har kunnet få lov at blive stående også efter demokratiets genindførelse i 403; men forundringen mindskes, dersom man godtager Mogens Herman Hansens formodning (jf. f.ex. min anmeldelse i dette tidsskrift bd. 78, s. 353-55) om, at det 4. århundredes athenske demokrati faktisk var betydelig mere moderat/»konservativt« end Perikles-tidens. Som forfatteren imidlertid bemærker s. 28: »the moderate form of fourth century democracy has yet to be documented«, og selv mener han at kunne påvise, at den suspendering af embedsmændenes aflønning, der faktisk gennemførtes på de to nævnte tidspunkter, ikke først og fremmest var ideologisk begrundet, men praktisk, nemlig i statens daværende finansielle vanskeligheder, og at man derfor snarest må regne med, at suspenderingen er ophævet, da forholdene var blevet roligere og finanserne bedre.

Afgørende bliver derfor, hvad det 4. århundredes egne kilder siger. Her inddrager forfatteren naturligvis Aristoteles, men desuden talerne og Xenofon, hvilket er lidt mere usædvanligt, og endelig forsøger han at bestemme embedsmændenes socio-økonomiske status, hvilket er en ny og vanskeligt håndterlig tilgangsvinkel. Hvad Aristoteles angår, omtaler »Politik« nok løn til embedsmænd som et demokratisk træk i bred almindelighed, men detailoplysningerne i »Athenernes Statsforfatning« går faktisk kun på folkeforsamling, råd og domstole samt enkelte af embedsmændene (kapp. 42 og 62), og heller ikke hos Demosthenes synes løn til embedsmænd at have nogen fremtrædende plads. Forfatteren tør dog ikke bygge noget på et sådant argumentum e silentio, bl.a. ud fra den

formening at »Athenernes Statsforfatning« er et ufuldstændigt arbejde – og det er et sandt ord, man tænke blot på dens manglende omtale af athensk lovgivningsprocedure. Tilbage er så den socio-økonomiske status, hvor forfatteren især gør opmærksom på to ting: 1) fattige athenere har kunnet beklæde embeder, og det havde de vel ikke råd til uden at få en godtgørelse for det; 2) når talerne skal opregne deres gode gerninger over for folket, påberåber de sig liturgier o.l., men ikke at de har beklædt embeder; tværtimod antyder deres sprogbrug, at embeder var en, ikke særlig anset, måde at skaffe sig indtægter på – modsat liturgiernes, der betød udgift. Sådanne udtalelser tyder i al fald ikke på, at embeder har været ulønnede æreshverv, og forfatterens konklusion bliver, at kilde-materialet taget under ét tyder på, at det 4. århundredes athenske embedsmænd har fået løn – måske med undtagelse af de valgte.

Men hvad betyder egentlig »løn«? Nogle forskere har villet skelne skarpt mellem *misthos* = »aflønning« (i drachmer) og *eis trofēn/sitesin* = »til fortæring«, men forfatteren finder efter en nøje analyse af det 4. århundredes, herunder Aristoteles' sprogbrug, at udtrykkene er synonyme og altså ikke behøver at sige noget om aflønningsformen. Man må dog stadig spørge, hvor stor en rolle »naturalier« (f.ex. krigsbytte, gaver, offer-andele) har spillet for embedsmændenes aflønning i forhold til aflønning i drachmer (jf. Mogens Herman Hansen: Det athenske demokrati i 4. årh. f.Kr., hæfte 5: Embedsmændene. Kbh. 1979); man kan også spørge, om en embedsmand faktisk kunne leve af sin godtgørelse. Disse og mange andre spørgsmål kan næppe besvares blot nogenlunde udtømmende, thi som forfatteren flere gange skriver, materialet er »indicative and not conclusive«. Men den foreliggende undersøgelse er grundigt og dygtigt gennemført, med vilje og evne til at se materialet fra nye vinkler, og det er glædeligt, at det omstridte spørgsmål her har fået en tidssvarende gennemarbejdning og opsummering.

A. Damsgaard-Madsen

Rudi Thomsen: King Servius Tullius. A Historical Synthesis. Humanitas V. Kbh., Gyldendal 1980. 347 sider med index og bibliografi. Kr. 318.

Siden Niebuhrs Römische Geschichte har Roms ældste historie været et af forskningens yndlingsobjekter. Dette skyldes bl.a., at just dette værk med rette er blevet betragtet som udtryk for et meget væsentligt paradigmeskift (for at tale moderne) i historievidenskaben, ja mange har ladet det være begyndelsen til den egentlig videnskabelige historie. Utallige er de forsøg, der er blevet gjort på at løse de komplicerede kildeproblemer, der gør Roms ældre historie så vanskelig at skildre, og forskningssituationen er ikke blevet enklere af den omstændighed, at et umådeligt arkæologisk kildemateriale siden da er gravet frem. Problemerne er snart angrebet fra arkæologisk, snart fra historisk og snart fra antikvarisk hold.

Med Rudi Thomsens bog om Roms næstsidste konge, Servius Tullius, er vi givetvis kommet et betydeligt stykke videre på den historiske erkendelses vej. Roms syv konger er hyldet i sagnenes tåger og deres konturer som historiske personer er utydelige. Vi har ingen samtidige historiske kilder, men kun de langt senere beretninger samt antikvariske bemærkninger om »gamle dage« fra augustæisk og efter-augustæisk tid. Megen viden er indirekte overleveret i lærde kommentarværker eller i citater, løsrevet fra den oprindelige sammenhæng. Denne mindst taget forvirrede overlevering skal samles og konfronteres

med den arkæologiske overlevering, dersom det er muligt. Det er uægtelig interessant at se, hvorledes en dansk historiker griber denne sag an.

Kap. 1 fremlægger først præcist kildesituationen. Den historiografiske tradition, som er bevaret hos Livius og Dionysius, går tilbage til ældre annaler, men også disse er sene og har næppe noget forlæg samtidig med Kong Servius. Hvad der måtte have været af romerske optegnelser gik efter forfatterens mening til grunde med Roms ødelæggelse i 387 f.Kr. Måske har der dog været en anden kerne for den senere tradition, familietradition el. lig. (side 23). Desuden har vi en etruskisk tradition, bevaret ved et tilfælde i en indskrift i Lyon, gengivende et fragment af en tale af den lærde kejser Claudius. Her siges det eksplicit, at Servius Tullius var en etrusker, der hed Mastarna.

I kap. 2 om kronologien afstår forfatteren fra at vindicere den traditionelle kronologi, der giver en regeringstid på 44 år, som udregnet fra kongernes fordrivelse i 510 f.Kr. giver 578–534 f.Kr. Det romerske valgkongedømme synes rekonstrueret ud fra en generationsberegning, der giver kongerne en usædvanlig lang regeringstid. Ligeledes forkastes den svenske forsker E. Gjerstads forsøg på at neddatere kongernes fordrivelse til ca. 450 f.Kr., hvorved Kong Servius regering ligger i begyndelsen af 5. årh. f.Kr. I stedet foreslås mere vagt det, arkæologerne ville kalde tredje fjerdedel af 6. årh. f.Kr. I det følgende tredje kapitel diskuteres så *The Origin of Servius Tullius*. Den latinske tradition om kongen som barn af en slavinde, en hærtagen kvinde, hvis barn blev opdraget i Tarquinius d. Gamles kongsgård og ved dennes død blev konge ved enkedronningens hjælp, sættes over for den claudiske notits om etruskisk afstamning, og atter diskuteres det velkendte gravmaleri fra Françoisgraven i Vulci. Her har vi en række med indskrifter benævnte personer fremstillet, og Rudi Thomsen slutter sig til den forskningstradition, der vindicerer identifikationen mellem maleriet og Claudius' Mastarna, der nu fortolkes som en etruskisk condottiere, der rydder forgængerens Tarquinius af vejen og selv griber magten i Rom under det romaniserede navn Servius Tullius. Mastarna er simpelthen det etruskiske »nickname« med betydningen af general (af latin magister). Denne konges indsats behandles nu i de følgende kapitler (IV–VIII). Traditionen sætter ham i forbindelse med en række gennemgribende forandringer af det romerske samfund; hans inddeling af byen i fire regioner og ordning af tribussystemet, hans organisering af hæren som en regulær hoplithær med den deraf afledte timokratiske comitia centuriata, hans tilknytning til en række initiativer i byen, bl.a. opførelsen af en bymur, hans initiativer inden for kulten og endelig hans udenrigspolitiske indsats. Rudi Thomsen vender såvel kilder som sekundærlitteratur, skærer senere tilkommet bort, og kan præsentere en langt mere afmytologiseret hersker, der alene delte by og land i fire distrikter, mens de såkaldte landtribus er senere innovationer, der vel indførte en hoplitorådning, men baseret på et simpelt system, der kun regnede med dem der havde råd til at stille med mundering, og dem der ikke havde det. Hoplitforfatningen selv henføres til et væsentligt senere tidspunkt. Vedrørende de andre tiltag påvises i en række tilfælde, hvorledes traditionen fejlagtigt har knyttet hans navn til disse, f. eks. opførte han ikke nogen mur, så vidt det kan konstateres af de arkæologiske levn. Hans udenrigspolitik gik ud på at knytte romere og latinere sammen i et forbund omkring Dianahelligdommen på Aventin, hvilket var det første skridt på vejen mod Roms beherskelse af andre folk. Dette lyder måske simpelt, men det er det ingenlunde. Overleveringen er kompliceret, og da det drejer sig om en række af de vigtigste institutioner i den romerske stat, har forskningen herom været overvældende. Analysen vil ikke blot sigte det sande fra senere tilskrivninger, men også forklare traditionsudviklinger, der har ført til de senere romeres opfattelse af deres egen fortid. Der er en række næsten geniale traditionshistoriske analyser flettet ind i fremstillingen. Forfatteren holder sig heller ikke fra skarpsindige arkæologiske analyser og disku-

terer på lige fod med arkæologerne. Sådan må det være, når de samtidige kilder er jordfundne levn.

Rudi Thomsens lærdom er imponerende. Der gror ikke meget, hvor han har græsset. De enkelte forfatters synspunkter føjes ind på deres plads, refuterer eller godtages efter nøje analyse og kan herefter indgå i den samlede syntese. Bogen er et kildekritisk og forskningshistorisk mesterværk og en demonstration af, hvor langt man kan nå ad den klassiske kildekritiske vej.

Bogens tema, *The Life-story of Servius Tullius* (side 315), er dens force og dens begrænsning. Der er meget i det arkaiske Roms historie, man gerne havde hørt forfatterens mening om, f. eks. problemerne vedrørende agrarforholdene, hvor vi har en antalistisk/antikvarisk tradition om småbrug (på 1 td. land!) samtidig med vidnesbyrd om en betydelig social differentiering med en velstående overklasse og en talstærk, delvis ufri underklasse. Roms forhold til de ældste latinerstræder, de såkaldte *prisci latini*, falder også uden for kongens regeringsperiode, som så meget andet. Uden denne baggrund står de serviske reformer så underligt isolerede, uden rod i et eksisterende samfund. Det er ikke kildernes mening at give denne baggrund, og just den kildekritiske mester hæmmes i sine muligheder for at stille andre og nærliggende spørgsmål, som kilderne ikke selv lægger op til.

Det ville imidlertid være ubilligt at kritisere den skolede kildekritiker, fordi han er kildekritiker og bundet til sin egen metode, der i sit historiesyn er kildepositivistisk. Andre må tage andre aspekter op, og uigendrevet vil bogen ikke få lov at stå. Dertil er dens analyser for skarpe og dens polemik for bidsk. Den skal nok ægge til debat og modsigelse. Selv kan anmelderen ikke undlade at komme med et lille pip. Forfatteren godtager consulnavnene som ægte i den romerske kalender, *fasti consulares*. Om disse ved vi, at de oprindeligt var malet på tavler og stod hos Pontifex Maximus. Men var det ikke just disse *tabulae apud pontificem*, der var grundstammen i den manipulerede udgave af de såkaldte *Annales Maximi*, der blev udgivet omkring 130 f.Kr.? Hvis consullisterne er pålidelige, kan også andre oplysninger fra tavlerne være det, men det var formentlig netop tavlerne, der gik til grunde ved Roms brand i 387. Måske gik de ikke tilbage til kongetiden, d.v.s. før consulerne som året blev benævnt efter, men så da tilbage til generationen efter Servius' død. Dette er i en nøddeskal det dilemma, som adskiller kritiske forskere som Rudi Thomsen fra deres modstandere, som de ofte kalder hyperkritikerne, og jeg skal ikke blande mig i dette slagsmål for nærværende. Jeg ville blot gerne vide, hvordan consulnavnene blev overleveret til en senere tid, når resten af den historiske overlevering stort set gik tabt. Men det ved vi desværre ikke noget om, heller ikke efter at have læst bogen.

Jens Erik Skydsgaard

Roskildekrøniken oversat og kommenteret af Michael H. Gelting. Århus. Wormianum 1979. – Roskildekrøniken. Den ældste Danmarkshistorie. Genfortalt af Lotte Fang. Kbh., Sesam 1979.

I året 1979 så to nye udgaver af Roskildekrøniken dagens lys, den ene fra forlaget Sesam redigeret af Lotte Fang, den anden udgivet og kommenteret af Michael H. Gelting udsendt af forlaget Wormianum, der er opstået i forbindelse med tidsskriftet 'Skalk'. Sesam-udgavens forord er meget kort og lidet oplysende, og skønt denne udgave angiveligt ikke er en ny videnskabelig udlægning, men blot et forsøg på at gøre Roskildekrøniken

tilgængelig for alle, savner man alligevel noter og årstal for at kunne overskue og placere krøniken.

Til uheld for Sesam kom nogenlunde samtidig Wormianums oversættelse ved historikeren Michael H. Gelting, hvor man ganske vist også må savne noterne; men til gengæld er denne udgave forsynet med en lang videnskabelig indledning, der nok er denne udgaves største fortjeneste, selvom også selve oversættelsen må fremhæves for sit klare og levende sprog. Gelting har gjort et stort og selvstændigt arbejde med oversættelsen, der er langt mere mundret og læselig for et moderne publikum end Jørgen Olriks fra 1898, mens Lotte Fang kun synes at bygge på Olriks oversættelse uden at have konfereret med originalen.

Wormianums udgave har som sagt sin styrke i Geltings kommentarer, som han selv kalder dem, selvom de i mangt og meget svarer til de indledninger, de fleste videnskabelige kildeudgaver er forsynet med. Her behandler Gelting bl.a. borgerkrigen i Danmark i 1130'erne, kirkereformen og samfundsstrukturen, og i denne kommentar kommer Geltings egne synspunkter frem og afslører hans store viden om og indsigt i perioden, hvor Roskildekrøniken blev til. Især rummer hans analyse af samfundets opbygning skarpsindige redegørelser for kirkens og kongemagtens opbygning og funktion. For begge disse »institutioner« drejede alting sig om gaver. Man gav gaver og modtog herfor igen gaver eller andre modydelser i form af tjenester eller forbøn hos Gud. Dette gavesamfund satte den gregorianske bevægelse spørgsmålstegn ved; men Danmark var som sædvanlig bag efter udviklingen, og i Roskildekrønikens forfatter har bevægelsen dårligt nok sat sig spor. Han er tilsyneladende tilfreds med, at det er kongerne, der indsætter bisperne. Hans utilfredshed ved diverse bispevalg er udelukkende rettet mod de biskopper, der ikke var gode nok.

Egentlig politik interesserede ifølge Gelting ikke Roskildekrønikens forfatter, som ikke så ret langt ud over Roskilde stift. Man kan derfor ikke tale om, at han tilhørte et politisk parti, som tidligere udgivere har hævdet. Hans ros og ris til datidens konger synes snarest dikteret af disses interesse for Roskildekirken. Til gengæld vil Gelting nok med Olrik kalde forfatteren konservativ, for så vidt som hans ideal er det gode gamle samarbejde mellem kongen og kirken, der skabte ro for hele samfundet. Krøniken er præget af forfatterens stilling midt i borgerkrigen, hvor han så denne gamle verden falde sammen omkring sig.

Lene Demidoff

H. C. T. Steenstrup: Hōjō Shigetoki (1198–1261) and his Role in the History of Political and Ethical Ideas in Japan. London och Malmö, Curzon Press, 1979. 399 s.

Detta arbete, som försvarats först för en Ph.D.-grad vid Harvard University och sedan för en Dr. Phil.-grad vid Köpenhamns Universitet, består i tre delar och med noter, bibliografi och index av 399 sidor. Arbetet utgör ett viktigt led i den forskning, som siktar på att kartlägga den utveckling i den lagstiftning, som ägde rum i feudaltidens Japan, d.v.s. från omkring 1200 till 1868. Författaren ger i den första, inledande delen, bestående av tre kapitel, bakgrunden för de följande två delarna. I dess första kapitel beskriver han den historiska tid som följde i Japan sedan den politiska makten flyttats från Heian (dagens Kyoto) till Kamakura och övergått från civiladeln till krigaradeln. Kejsarinstitutionen i Heian avskaffades inte, men kejsarens makt reducerades efter hand. Författaren koncentrerar sig därefter på Hōjō-familjens väg till makten och det machiavel-liska maktspel som följde därmed på 1200-talets början. I andra kapitlet beskriver han

detaljerat hur ett nytt rättssystem växer fram, ett system baserat på krigaradelns »familjerätt» (*kakun*), vilket blev basen för landets styrelse i kommande feudala århundraden. Hōjō Shigetoki (1198–1261) var en föregångsman på detta område, och författaren gör väl reda för vad hans arbete betydde för Hōjō-familjen och för landet i sin helhet.

I kapitlet om Hōjō Shigetoki's liv och karriär finner vi sedan verkets första bidrag till den historiska vetenskapen. Utifrån olika japanska källor, bland vilka ingår *Azuma kagami*, ett centralt verk på kinesiska från 1200-talet, har författaren givit en levande bild av en av de ledande personligheterna i tiden. Hōjō Shigetoki nådde inte den högsta ställningen som *shikken*, »regent», i Hōjō- och Kamakura-hierarkien, men nådde dock högt upp i andra led och spelade här en viktig roll vid utformningen och upprätthållandet av den nya maktbalansen. Som militär guvernör i Kyoto mellan 1230 och 1242 hade han ansvaret för övervakandet av kejsarhovet och shogunens vasaller och för lag och ordning i hela västra Japan. Senare blev han kansler (*rensho*) vid själva högkvarteret i Kamakura, och med sin erfarenhet var han fram till 1256 den man som under *shogun* och *shikken* bar den tunga administrativa bördan i Kamakura-staten. Författaren har nedlagt ett omfattande detektivarbete i uppspårandet och sammanställandet av de olika faserna i Shigetoki's liv, som avslutas med att han drar sig tillbaka i klosteraktig stillhet för att sammanfatta sina erinringar i skrifter till sina efterkommande (1256). Den kritik som kan framföras mot redogörelsen är att den är i hög grad kompakt. Det skulle ha varit möjligt att presentera Hōjō Shigetoki's ytterst intressanta liv på ett mera överskådligt sätt i olika avsnitt, i vilka det rika materialet disponerats mera systematiskt. Materiellt sett är presentationen emellertid så komplett att man knappast kan föreställa sig att något skulle vara utelämnat eller översett.

Härefter följer arbetets andra och centrala del, som utgörs av originalöversättningar av Hōjō Shigetoki's två »familjerättsliga» *kakun*, »Letter to Nagatoki» (*Rokuharadono go-kakun*) och »Gokurakuji Letter» (*Gokurakuji-dono go-shōsoku*). Nagatoki var Shigetoki's son, som bestämts att bli faderns efterföljare som militär guvernör i Kyoto, och den förnämnda *kakun* innehåller också så goda råd i detta arbete som till exempel: »Förkunna aldrig en dödsdom i vrede» eller »Du skall inte låta ditt svärd rosta». Den andra *kakun* skrevs mot slutet av Hōjō Shigetoki's liv och är mera präglad av en buddistisk livssyn. Författaren har här utfört ett stort arbete och har lyckats nå fram till goda översättningar av ofta vanskliga texter på klassisk japanska. Omfattande och rikliga fotnoter visar att han gått på djupet vid lösningen av många problem, vilka rör lika ofta buddistisk som konfuciansk tankegång. Det skall bara tilläggas att båda dessa översättningar varit publicerade tidigare i *Acta Orientalia* (1974) respektive *Monumenta Nipponica* (1977).

I sista delen kommer därpå sammanfattningen på grundlag av de tidigare två delarna och översättningarna. Hōjō Shigetoki och hans *kakun* inplaceras i hela den japanska rättsutvecklingen och politiska tänkandet. I feudal tid kommer Hōjō Shigetoki först, och det är således hans två *kakun* som representerar den naturliga utgångspunkten vid ett studium av rättsutvecklingen mellan ca. 1200 och 1868. Han utgör med andra ord ett centralt led i den japanska rättshistorien och statsfilosofien. Det som kan diskuteras är författarens disponering av det omfattande material, som presenteras i detta kapitel och i det tidigare kapitlet om Hōjō Shigetoki's liv. En bättre samordning av dessa kapitel skulle ha gjort verket mera lättläst.

Författaren avslutar den sista delen med att jämföra den europeiska feudala rättsutvecklingen med den japanska, vilket måste sägas vara en passande avrundning av arbetet. Han visar att han har genomtänkt problemen från en väst-östlig utgångspunkt. Intressant är utredningen, i vilken han påvisar hur rationell historietänkning hade sin början med

Marsilius av Padua i 1300-talets europæiske medeltid, medan motsvarande rationella historietänkande hade sin början med just Hōjō Shigetoki i 1200-talets Japan. Verket innehåller till sist en omfattande bibliografi över såväl japansk som västerländsk litteratur på området, och vidare ett index, i hvilket förekommanden uttryck och namn ges med kinesiska tecken.

Konklusionen blir att Henrik Carl Trolle Steenstrups verk utgör ett banbrytande arbete, som med Hōjō Shigetoki som utgångspunkt ger oss en ny bild av den japanska rätts-historien. De viktiga vetenskapliga landvinningarna är presentationen av Hōjō Shigetoki och översättningarna av dennes två *kakun*, *Rokuhara-dono go-kakun* och *Gokurakuji-dono go-shōsoku* samt dessas placering centralt i den japanska feudala rättsutvecklingen.

Olof Lidin

Hermann Wiesflecker: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band III: Auf der Höhe des Lebens. 1500–1508. Der grosse Systemwechsel. Politischer Wiederaufstieg. – Band IV: Gründung des habsburgischen Weltreiches. Lebensabend und Tod. 1508–1519. Wien, Verlag für Geschichte und Politik 1977–81. XXVIII + 622 s.; XXVIII + 692 s.

De to første bind af professor Wiesfleckers Maximilian-biografi er tidligere anmeldt her i tidsskriftet (HT 74 s. 533 f., 79 s. 237 f.). I forhold til den oprindelige tidsplan er værket nu oppe på en forsinkelse på seks år, idet værkets kronologisk afsluttende bind, omfattende årene 1508–1519, skulle have været udgivet i 1975. Det sidste planlagte bind, »Der Herscher und seine Umwelt«, et socialt og kulturelt tværsnit af Maximilians tidsalder, var oprindeligt bebudet i 1976, men omtales nu blot forsigtigt som »in Vorbereitung«. Mere forbavsende er dog, at Wiesflecker overhovedet er nået så langt. Værker af denne art blev skrevet i det 19. århundrede, da hustruer kendte deres plads, og studenter ikke distraherede. I vor tid er de – både hustruerne og værkerne – et særsyn. Muligvis er fru Wiesflecker dog en undtagelse. Værkets 2. bind var dediceret til hende, og Wiesflecker nævner her, at hun »verständnissvoll« har fulgt hans forskning gennem årene og skabt de nødvendige livs- og arbejdsbetingelser, hvilket ingen bør have ondt af, selv om indstillingen i dag er en anden. På kun ti år og i fire digre bind, hver på omkring 600 sider, har Wiesflecker pløjet sig igennem Maximilians løbebane helt fra barndommen i 1460'erne til hans død i 1519 og det på den bredest tænkelige europæiske baggrund. Naturligvis har dette kun været muligt ved – udover den husmoderlige omsorg – et udstrakt teamwork, der næsten har karakter af industri. Talrige assistenter har Wiesflecker haft engageret i sine Maximilian-registre, den kolossale samling af dokumentarisk materiale især fra de kejserlige arkiver, men også – som han stolt fremhæver – fra alle implicerede europæiske magters arkiver, der er værkets ryggrad. Kun tyrkiske arkiver har det ikke været muligt at benytte. Derudover har han imidlertid sat sine studenter til at skrive »tremmekalve-specialer«, såkaldte »års-dissertationer«, der over samme læst – König/Kaiser Maximilian I, die Erbländer, das Reich und Europa im Jahre ... – behandler begivenhedsforløbet i et enkelt år.

»Læstens« fremhævelse af de østrigske arvelande er betegnende for hele værkets anlæg. Wiesfleckers Maximilian-portræt er udpræget østrigsk og polemisk vendt mod den preussiske tradition indenfor tysk historieforskning, der kritiserede, at Maximilian ofrede ordenstaten til Polen. Han har endda sikret sig kontinuiteten tilbage til Habsburgerne,

hvad han tydeligt sætter pris på, ved at tilegne bind IV mindet om en tidligere ritmester i det kejserlige og kongelige husarregiment »Kaiser Franz Joseph«, veteran fra 1. verdenskrig og – naturligvis – friherre, der levede helt til 1973, og som efterlod Wiesflecker sine store samlinger til Maximilians biografi. Den røde tråd i hele hans værk, dets »verdenshistoriske« perspektiv og motiveringer for dog at tillægge Maximilian nogen storhed er da også Wieneraftalerne 1515, hvorved det østrigske (»habsburgske«) hus sikrede sig succesionen i Ungarn og Böhmen, dersom Ludvig II ikke efterlod sig arvinger, mod at Jagiellonernes overhoved, den polske konge, fik frie hænder mod den tyske orden. Det er altså »Donau-monarkiet« – Wiesfleckers lidt forherligende udtryk – der endnu knapt synligt (eftersom det først tøvende realiseredes adskillige år efter Maximilians død) svæver over værket og tydeligt betragtes som en dynastisk genistreg fra Maximilians side. Selv Danmark tilkendes en beskednen plads i dette spil, idet Hans og Christian II blandt andre magter anvendtes af Maximilian til at intimidere polakkerne.

Det er tidligere indvendt mod værket, at Wiesfleckers egen, yderst konventionelle forfatterfysiognomi ligesom vaskemidlet kaster et snehvidt skær over hovedpersonen, som næppe er realistisk. En dansk læser vil først og fremmest studse over, at rådgiverkredsen slet ikke er inddraget. Men denne og andre løse ender er der tid til at indhente i værkets med spænding imødesete afsluttende, tværgående bind. Under alle omstændigheder har Wiesflecker allerede nu skabt et hovedværk, hvis overvældende rigdom af oplysninger i al fremtid vil være en guldgrube for de forskere, der dyrker europæisk senmiddelalder.

Mikael Venge

Kersten Krüger: Finanzstaat Hessen 1500–1567. Staatsbildung im Übergang vom Domänenstaat zum Steuerstaat. Veröffentlichungen d. Hist. Komm. für Hessen 24:5. Marburg, N. G. Elwert Verlag 1980. xi + 542 s. DM 156.

I 1977 udgav dr. Kersten Krüger landgrev Wilhelm IV af Hessens *Landbuch og Ämterbuch*, henholdsvis den normative oversigt over amternes indkomster og andre indtægtskilder og opgørelsen af Hessen-Kassels reelle indtægter 1572–88 (se HT 79, s. 244). Bogholderiteknisk repræsenterer disse stort anlagte arbejder på én gang overgangsstadiet til bevidst, finansiel planlægning og territorialfyrstestamagts befæstelse af sin dispositionsfrihed på tærskelen fra domænestat til skattestat, således som udgiveren allerede dengang understregede. Regnskabsmaterialet fra de to generationer inden Hessens deling 1568 er langt mere decentraliseret, disparat og ofte uden faste ressortgrænser, det sidste sikkert med gustent overlæg.

Enhver, som har beskæftiget sig med finansielle kilder af disse typer vil vide at værdsætte den enorme arbejdsindsats, som ligger bag dr. Krügers bearbejdelse af materialet 1500–1568 – stort set altså Filip den højmodiges levetid (1509–67) – et arbejde, som i meget høj grad har måttet gennemføres ved sammenkobling af alle de foreliggende regnskabsserier. Bogen hæver sig imidlertid langt over de traditionelle (omend sparsomme) finanshistoriske studier ved forfatterens meget bevidste styring af sin undersøgelse, dels – som nævnt – på basis af Joseph Schumpeters teori for overgangen fra domænestat til skattestat, forceret ved 1500-tallets militære omkostninger, dels på grundlag af Gerhard Oestreichs typologisering af 'finansstaten' som et overgangsstadium til 1600-tallets absolute fyrstestat. De teoretiske rammer fastlægges fra første færd og gennemføres konsekvent. Værdifuld er også forf.s analyse af samtidens økonomiske teoretikere, som ligeledes markerer overgangsfasen fra domænestatens til skattestatens advokater

(Blot savner man her Axel Nielsen, Den tyske Kameralvidenskabs Opstaaen i det 17. Aarhundrede, Kbh. 1911, tysk udgave s.å.).

Som hovedresultat betoner dr. Krüger, at domænestatens finansielle muligheder og elasticitet var udtømt i 1560'erne; selvom det efter den urolige periode i 1530'erne og 1540'erne var lykkedes landgreven at genskabe budgetmæssig balance, kunde domæneindtægterne ikke længere dække det ekspanderende, fyrstelige statsapparats behov. Særligt værdifuld er dr. Krügers påvisning af landgrevens bevidste – og økonomisk ganske givtige – forsøg på udnyttelse af hidtil uudnyttede ressourcer, skovene og saltminen i Soodon; det samme gælder den udførlige behandling af skattebevillingerne, hvor landdagene 1532 (under indflydelse fra rigsdagen i Augsburg 1530) og 1557 markerer gennembruddet for udskrivningen af formuesskatter, som (trods en vis stænderkontrol) forvaltes af landgrevens ' eget kammer', dvs. omtrent suverænt.

Resultaterne overbeviser i det store hele; de er velunderbyggede og gennemargumenterede. Anm. kan have sine tvivl om det hensigtsmæssige i at henlægge indtægterne af den fyrstelige erhvervsvirksomhed til domænesektoren; skilles de ud beror 63% af Hessens indtægter 1530–39 på domæneindkomster (1560–68 dog endnu 58%), 17% på skatteindkomster (1560–68 22%); konsekvensen af udskillelsen vil være, dels at de rene amtsindtægter samt toldintrader allerede 1530–39 (uanset periodens uro) ikke længere foreslog til at dække territoriets forvaltningsomkostninger på centralt og lokalt plan, dels at skattestaten endnu i 1560'erne endnu kun er i sin vorden. Endvidere kunde man måske have ønsket et mere udførligt udblik, ikke mindst fordi delingen 1568 reducerede de to hessiske områder til andenrangs territorier i rigssammenhæng og international sammenhæng, og fordi den tilstundende konflikt under landgrev Moritz (1592–1627) påny skabte akut krise på principielt plan. Kritiken kan blot ikke rokke den kendsgerning, at dr. Krügers værk med sit brede og principielle anlæg utvivlsomt vil kunne tjene som model for fremtidige undersøgelser af de tyske territoriers finanshistorie i denne skelsættende overgangsfase.

E. Ladewig Petersen

Jean-Pierre Labatut: Les noblesses européennes de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIIe siècle. Paris, Presses universitaires de France 1978. 184 s. Nf. 38.

Læsningen af bogen røber meget klart, at forfatteren – professor ved universitetet i Pau – hører til Roland Mousniers disciple. Hovedindfaldsvinklen til analyse af et samfundshierarki er dets egne statusnormer, som også her tilmåles den afgørende betydning. Kronologisk afløser den nyere tid middelalderens funktionsdelte samfund, da menneskene fødtes religiøst lige, men – formidlet af kirken – fik ulige og uligeværdige funktioner, fordi de var ufuldkomne. Renaissancen fastslår (hedder det noget unuanceret med en Luthers sociale konservatisme i tankerne), at menneskene fødes ulige, og at social ulighed giver sig af sig selv, bliver noget nødvendigt for opretholdelsen af samfundet. Indenfor disse rammer analyseres de europæiske adelsgrupper statusmæssigt, omend med absolut overvægt på franske forhold. Materielle og politiske elementer, som bør høre med i en socialhistorisk undersøgelse, skydes i overensstemmelse med forfatterens grundholdning meget i baggrunden. Kan man ikke goutere det mousnierske system, er bogen – trods ænnets oplagte betydning og mange læseværdige afsnit – også utilfredsstillende.

E. Ladewig Petersen

NYERE TID

Ole Feldbæk og Ole Justesen: Kolonierne i Asien og Afrika, København 1980, 468 s. og Ove Hornby: Kolonierne i Vestindien. København, Politikens forlag 1980, 394 s.

Den europæiske ekspansion til de oversøiske områder i større stil begyndte i 1490'erne med Columbus' opdagelse af Amerika og med Vasco da Gamas rejse syd om Afrika til Indien. Spanien og Portugal førte an i denne ekspansion; men allerede i slutningen af 1500-tallet fremstod England, Holland og Frankrig som stærke konkurrenter til rigdommene uden for Europa. Hovedtrækkene i den europæiske ekspansion, dens kronologi, forskellige former og konkurrencen mellem de europæiske stater skildres instruktivt af Kristof Glaman i introduktionen til bindet om Asien og Afrika. Hermed gives tillige baggrunden for, at også Danmark har en oversøisk historie.

I 1616 fik det første danske Ostindiske Kompagni monopol i 12 år på at besejle og handle på Ostindien, Kina og Japan. Det danske kompagnis artikler var udformet med tydelig inspiration fra det nederlandske kompagni. Et hollandsk ledet konsortium fik i 1625 eneret på i 8 år at drive handel og sejlads på Guinea i Afrika samt Brasilien, Vestindien og Virginia. Den hollandske inspiration og initiativ blev begyndelsen til danske initiativer, og hyppige mangel på samme, uden for Europa i de følgende knap 300 år. De tre forfattere, der har delt opgaven, så Ole Justesen behandler Afrika, Ole Feldbæk Asien og Ove Hornby Vestindien, fremstiller kronologisk og i en let læselig stil de snævre økonomiske og politiske rammer for dansk oversøisk aktivitet.

De danske besiddelser havde på intet tidspunkt større geografisk udstrækning. Danskerne kunne kun etablere sig i tomrum efterladt af de europæiske stormagter, eller hvor man kunne udnytte magtbalancen mellem disse og eventuelle lokale magter. Såvel i kompagnitiden som efter etableringen af egentlige kolonier under den danske stat (kronen overtog administrationen af forterne i Guinea og øerne i Vestindien i 1755 og af Tranquebar og Serampore i 1777 og 1779) var det vanskeligt at gøre de danske besiddelser rentable.

Kun relativt få danskere rejste ud for at bosætte sig i områderne, og endnu færre vendte hjem. Kun administratorer og embedsmænd på de højeste poster var altid danskere. I Vestindien, hvor der som det eneste sted var en udbredt plantagedrift, og som derfor ikke blot som besiddelserne i Afrika og Asien skulle tjene som handelsstationer, var en stor del af plantageejerne englændere, hollændere og franskmænd. Her som i Afrika og Asien gjaldt det tillige, at den lokale handel, håndværksproduktionen og de lavere administrative funktioner kun i ringe udstrækning blev varetaget af danskere. Frugten af danske mænds forbindelser med indfødte kvinder udgjorde dog for disse funktioner et vigtigt rekrutteringsgrundlag. Et tydeligt kosmopolitisk præg var der i alle besiddelser.

Uden økonomiske lyspunkter var kolonierne ikke. De stadigt tilbagevendende krige med deltagelse af de europæiske stormagter i 1700-tallet gav gode muligheder for at udnytte dansk neutralitet. Især i århundredets sidste årtier gjaldt det slavehandelen som led i trekantshandelen Europa-Guldkysten-Vestindien. Heri deltog også finansminister Ernst Schimmelmann, der var én af de, der med størst held formåede at forene den for samtiden så karakteristiske sammenblanding af offentlig tjeneste og varetagelse af private økonomiske interesser. Lejlighedskonjunkturerne betød bl.a. en styrkelse af Charlotte Amalies position som transithavn for det Caribiske område. En position som delvis oprettholdtes og var et af de få lyspunkter under de vestindiske øers generelle økonomiske tilbagegang i 1800-tallet. Kul erstattede slaver som vigtigste transitvare, idet Charlotte Amalie blev knudepunkt for en stor del af dampskibsfarten i det Caribiske område.

Også den danske aktivitet i Asien var bestemt af de internationale politiske forhold, og den florissante periode skildres indgående med baggrund i englænderes behov for uden om det engelske Ostindiske Kompagni at få indtjente formuer transporteret til Europa, og i hollændernes behov for at få bragt kolonialvarer til Europa under neutralt flag. Forhold som gjorde København til en dominerende transithavn for oversøiske varer. Skildringen heraf bærer tydeligt præg af Ole Feldbæks mangeårige forskning i og fortrolighed med disse forhold.

Perioden efter Napoleonskrigenes afslutning, da England igen overlod Danmark kolonierne i Vestindien og Asien, er i endnu højere grad end tidligere præget af manglende kapitaltilførsler til at sikre områdernes fortsatte økonomiske eksistens. Riget fattedes penge, og lejlighedskonjunkturerne kom aldrig igen. Det lykkedes at få solgt besiddelserne i Asien i 1845 og i Guinea i 1850 til englænderne. Og som det nævnes, blev Danmark ved salget af de Vestindiske Øer til USA i 1917 det sidste land som opnåede at få direkte økonomisk udbytte af en koloniafståelse.

Forlaget erklærer på bøgernes omslag, at den danske kolonihistorie skulle skrives af moderne forskere, der hver er specialist på sit felt, og ud fra bl.a. de seneste års synspunkter og tolkninger. Alle tre forfattere er særdeles kompetente; alene litteraturvejledningerne efter hvert af de tre bidrag vidner om fortrolighed med litteraturen med direkte relevans for danskernes virke. De formår alle at sætte de danske aktiviteter ind i det rette internationale tidsperspektiv. Især i Afrika og Asien spillede lokale forhold en afgørende rolle for danskernes muligheder, og disse forhold trækkes klart frem. Uden at tabe forlagets opdrag af sigte – Danmarks Historie – uden for Danmark – kunne der nok have været ofret mere plads på skildringen af de indfødtes vilkår i Afrika og Asien, af slavetransporten over Atlanten og af slavernes forhold i Vestindien. En skildring af slavetilførslerne til de danske forter i Guinea kunne f. eks. også være indpasset i afsnittet om Afrika. De senere års internationale litteratur har bragt en del nyt om slavernes vilkår og om udviklingen af en selvstændig afro-amerikansk kultur, som kunne være inddraget.¹ Plads kunne i bidragene om Asien og Vestindien være indvundet ved at udelade enkelte af de gode historier om danskernes omskiftelige tilværelse. Samtidig skal det indrømmes, at disse indlagte biografier er med til at give teksten liv, og uden tvivl vil medvirke til at give værket en fortjent vid udbredelse.

Med knap den halve tekstmasse i forhold til Vore Gamle Tropekolonier redigeret af Johannes Brøndsted 1952–53 og udsendt i ny udgave 1966–67, er det klart, at de foreliggende to bind ikke ganske kan erstatte det tidligere værk, som endvidere udmærker sig med et person- og stedregister. Antallet af bevarede samtidige illustrationer er begrænset. Der er derfor gengangere i de to værker; men også på dette punkt må værkerne siges at supplere hinanden. Generelt er underteksterne for de gentagne illustrationer mere oplysende i det nu foreliggende værk. Det er især tilfældet for bidraget om Asien. Teknisk er der desværre sparet på en del af illustrationerne. Det oplyses ved mange sort/hvide gengivelser, at de er i farve i originalen. Og enkelte illustrationer er så ned-fotograferede, at ikke alle signaturer eller informationer kan læses. Og der er tilfælde, hvor det også gælder signaturer, hvortil der henvises i billedets undertekst. Men det er mindre forbehold over for tre gedigne bidrag, der nøgternt sætter dansk kolonihistorie ind i dets rette perspektiv.

Per Boje

¹ Slavernes kultur på de dansk vestindiske øer behandles i en lille populært skrevet, men senere udkommet bog af Karen Fog Olwig, *Vestinderne – fra dansk slaveri til amerikansk masseturisme* (1980).

Bastardy and its Comparative History, edited by *Peter Laslett, Karla Osterveen and Richard M. Smith*. London, Edward Arnold, 1980. 431 s. £ 24.

Den meget aktive *Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure* har i 1970-erne været et af de mest inspirerende centre inden for den historisk-demografiske forskning. Gruppen har taget en række nye områder op inden for socialhistorien, og ved siden af at fremlægge egne forskningsresultater på disse felter har den også virket som en koordinator for forskere fra mange lande og fagdiscipliner for at nå frem til komparative oversigter over eksisterende viden. Resultatet af disse bestræbelser med hensyn til studiet af husholdningsstruktur og af samspillet mellem ejendomsforhold og befolkningsudvikling er publiceret i værker, der har haft betydelig indflydelse på de senere års internationale forskning.

Den foreliggende bog er en ny af samme type. Emnet er en undersøgelse af omfanget af fødsler uden for ægteskab fra midten af det 16. århundrede og frem til vore dage. Det er karakteristisk for de fleste vesteuropæiske lande, at der i denne periode er særligt mange fødsler uden for ægteskab omkring år 1600 og i første halvdel af det 19. århundrede, og et af motiverne for de komparative studier at finde frem til nogle af årsagerne til de påviste svingninger – et forsøg, som dog næppe kan siges at være lykkedes, idet forklaringerne er ret vage og forskelligartede fra land til land. Materialet til analysen er hentet fra Storbritannien, Frankrig, Tyskland, Sverige, USA, Jamaica og Japan, og forskere fra disse lande har bidraget til bogen, der også indeholder en meget fyldig bibliografi over litteratur om emnet fra andre lande.

Som indledning giver Peter Laslett en fyldig og velskrevet gennemgang af de rent måletekniske problemer, der er forbundet med at vise omfanget af fødsler uden for ægteskab. Skal man f. eks. se på andelen af samtlige fødsler, eller skal man vurdere tallet i forhold til antallet af ugifte kvinder i de fødedygtige aldersklasser, d.v.s. de potentielle mødre til de børn, der fødes uden for ægteskab. Desuden diskuteres samvariationen med den gennemsnitlige vielsesalder, hvor det til manges overraskelse har vist sig at være almindeligt, at antallet af fødsler uden for ægteskab falder, når vielsesalderen stiger og vice versa, og regionale udsving i antallet af børn født uden for ægteskab, der dels viser store forskelle mellem nærtbeliggende områder, dels at disse forskelle ligger fast over lange perioder. Endelig belyses i indledningen også forholdet mellem andelen af børn født uden for ægteskab i byerne og på landet, hvor man i England i modsætning til mange andre lande har den laveste andel i byerne, og det gælder for adskillige lande, at forskellen mellem land og by er langt mindre end hidtil antaget, når man tager hensyn til antallet af ugifte kvinder.

Bogens bidrag om forholdene i de udvalgte lande anvender to typer af kilder. En gruppe artikler er alene baseret på offentlig statistik på national eller regional basis. Disse studier må af denne grund indskrænke sig til at behandle forholdene efter år 1800 eller for nogle lande en endnu senere periode, og de får derved karakter af at være brede oversigtsartikler, der kun kan kortlægge de hovedlinier i udviklingen, som det mere summariske materiale giver mulighed for at belyse, dvs. de årlige udsving i antallet af børn født uden for ægteskab og nogle enkle fertilitetsmål.

Mere interessant er de artikler, der har kombineret den offentlige statistik med undersøgelser af materialet på individniveau, først og fremmest fra kirkebøger, da disse kilde typer muliggør en nærmere analyse af, hvem forældrene – primært mødrene – til de pågældende børn var, og også kan fortælle noget om, hvilke levevilkår børnene fik. Det gælder dog om flertallet af disse artikler, at de bygger på observationer, der vedrører relativt få personer, fordi de pågældende hyppigt skifter bopæl, og mange vandringer går over sognegrænserne, så personerne forsvinder ud af undersøgelsesområdet. Mange af de

forhold, der fremstilles på mikroniveau får derved hovedsagelig karakter af arbejds-hypoteser, der illustreres med oplysende enkelttilfælde, hvis repræsentativitet kan være tvivlsom.

Den mest interessante af disse hypoteser forekommer at være den, der ligger bag forsøgene på at finde frem til, om mødrene til børn født uden for ægteskab kan deles op i to grupper, hvoraf den ene omfatter mennesker med andre seksuelle samlivsnormer end det omgivende samfund, en gruppe hvor fødsler uden for ægteskab var det normale, og således at denne adfærd genfindes fra generation til generation – med andre ord, at der skulle eksistere et særligt »bastardy prone sub-society«, hvis medlemmer også på andre områder havde deres egne sociale normer. I en anden gruppe skulle så falde de fødsler uden for ægteskab eller i ægteskabets første måneder, der var resultatet af et uønsket svangerskab, og hvor følgerne kunne og ofte blev repareret gennem det senere ægteskab, hvad enten dette fandt sted før eller efter fødslen. Selv om resultaterne af undersøgelserne på dette område ikke er alt for entydige, synes der dog i flere lande at kunne spores et sådant »sub-society«, hvilket samtidig kan opfattes som et vidnesbyrd om kirkens og statsmagtens manglende evne til at gennemføre de strenge moralske forskrifter, som dele af perioden er rig på.

Hans Chr. Johansen

Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864. Personalhistoriske undersøgelser ved Børge L. Barløse.

Die Lehrerschaft in Südschleswig von der Reformation bis 1864. Biographische und schulgeschichtliche Forschungen von Børge L. Barløse.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 53, Åbenrå 1981, 422 s.

Det er et meget omfattende arbejde, der her foreligger ved Børge L. Barløse, og der er ingen tvivl om, at hans værk vil blive en klassiker inden for sønderjysk personalhistorisk forskning på linje med andre store opslagsværker. Her kunde nævnes Otto Fr. Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten, I-III*, 1932, og Th. O. Achelis: *Matrikel der Schleswigschen Studenten, I-III*, 1966, og specielt med henblik på lærerstanden Tønder Seminarie-Stat 1788–1963, udarbejdet af Jens Lampe under medvirken af Erik Larsen og Asger Nyholm, samt L. S. Ravns tre store lærerfortegnelser, *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*, 1966, *Lærerne under sprogreskripterne 1851–1864*, 1971, og *Lærerne i Nordslesvig 1814–1920*, 1978.

Børge L. Barløses *Lærerstanden i Sydslesvig / Die Lehrerschaft in Südschleswig* medtager alle, der har haft med undervisning at gøre, altså også latinskolelærere. I sin opbygning følger værket den, som Arends i sin tid anlagde, således at man først får en alfabetisk samling af ca. 3700 lærerbiografier, ledsaget af kildehenvisninger, og derefter en topografisk afdeling med kronologiske fortegnelser over lærere ved sognenes forskellige skoler, opført provstivis.

Det er et værk, som har krævet en enestående flid og megen energi og udholdenhed. Ikke mindst gælder dette for de ældste tiders vedkommende, og det er da også kun i ganske få tilfælde lykkedes at finde navnet på lærere fra tiden før ca. 1630. Men det betyder ikke, at de ikke har været der. Den flensborgske provstibogs oplysninger fra 1538 om vikarier ude i sognene fortæller, at der har været et økonomisk grundlag at bygge på, da Christian III den 25. maj 1544 udsendte sin alt for ofte oversete skoleforordning (jvf. H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland*, 1974, s. 326 ff. med G. Japsen: *Det dansk-sprogede skolevæsen i Sønderjylland*, 1968, s. 21–24).

For mange af landsognenes vedkommende kan det ud fra det fremlagte navnestof være vanskeligt at udsige noget om den rent faktiske sprogligt-kulturelle situation i Sydslesvig. Når man f. eks. ser degnefortegnelsen indtil år 1800 for Bov sogn (Flensborg provsti, nu nord for grænsen af 1920): Jens Bundsen, Andreas Brodersen, Bernt Brodersen, Dietrich Jürgensen, Alexander Cubel, Marcus Michelsen, må man gøre sig klart, at de pågældende – også dem med *-sen*-navne – har haft tysk som embedssprog i kirke og skole. Se herom f. eks. Sønderjysk Månedsskrift, 1975, s. 37–39.

Som værket foreligger, er det naturligvis først og fremmest personalhistorikere, der vil komme til at gøre brug af det, men ved analyser af de biograferedes herkomst og familieforhold, så vidt som det er muligt at fastslå noget herom, vil værket også være et værdifuldt bidrag til Sydslesvigs ældre kulturhistorie.

H. V. Gregersen

Johannes Kunisch: Staatsverfassung und Mächtepolitik. Zur Genese von Staatenkonflikten des Absolutismus. Historische Forschungen 15. Berlin, Duncker & Humblot 1979. 87 s. DM 28.

I tilslutning til Otto Hintze undersøger Johannes Kunisch (Universitetsprofessor i den nyere tids historie i Köln) sammenhængen mellem den absolutistiske stats indre struktur og dens udenrigspolitik. I denne forbindelse anskues krig – stadig med Hintzes ensidighed – som »Das große Schwungrad für den gesamten politischen Betrieb des modernen Staates« (s. 12). Kunisch forsøger at dokumentere, at »die an Erbfolgeregelungen und Fundamentalgesetzen ablesbare Systemrationalität des monarchischen Absolutismus ein außenpolitisches Konfliktpotential von eminenter Bedeutung dargestellt hat«, trods al stræben mod stabilitet og fred (s. 14). På denne måde skal en ny indfaldsvinkel til den politiske historie være indvundet; thi enhver dynastisk krise antog gennem internationale traktater let dimensioner af faretruende krise for hele det europæiske statssystem.

Konkret belyser Kunisch udviklingen med støtte i to eksempler: Den danske kongelov fra 1665 og den østrigske pragmatiske sanktion fra 1713. Kongeloven præsenteres ganske korrekt som dynastiets instrument til indre konsolidering af staten; den vies her – som i andre, nye ikke-danske publikationer – den opmærksomhed, der tilkommer den i udforskningen af absolutismen. Kunisch redegør for kongelovens indhold og fremhæver træffende afsvækkelsen af kongemagtens ret af guddommelig nåde og absolutismens stærke naturretlige legitimation i overensstemmelse med statsoverenskomst-læren. Gennem dynastiets omhyggelige arvefølgereregulering og fastlæggelsen af rigets udelelighed blev Danmark endegyldigt en moderne stat; den var ikke længere blot herskerens »Hauswesen und nutzbares Eigentum« (s. 38).

Absolutismens muligheder og grænserne for dens politiske rationalitet demonstrerer Kunisch ved hjælp af den pragmatiske sanktion. En familiemæssig tilfældighed, som harmonerede slet med enevældens statsræson – at Karl VI nemlig ikke efterlod sig nogen søn, men alene sin datter Maria Theresia som arving – førte til udstedelsen af en ny arvefølgelov, der skulde skabe grundlag for, at den arveberettigede datter kunde overtage de østrigske arvelande udelt. Intensive og sejge udenrigspolitiske anstrengelser indbragte international anerkendelse af den pragmatiske sanktion (Brandenburg-Preussen 1728, England 1731, Den tyske rigsdag, Danmark og Rusland 1732 og Frankrig 1738). Trods denne rationelle, fremtidsrettede fredspolitik ubestridelige resultater udløste kejser Karl VI.s død den østrigske arvefølgekrig, fordi Bayern og Brandenburg-Preussen ikke respekterede aftalerne og i magtekspansionsøjemed vilde drage fordel af situationens »con-

juntures favorables« (s. 66). Det voldelige opgør fik gennem den pragmatiske sanktions ydrepolitiske forgreninger europæisk omfang og hører derfor til »(den) Grundtypen zwischenstaatlicher Konflikte« (s. 78). Krig var hverken kongelig sport eller efter deres hjerte; den har snarere gyldighed som absolutismens systembetingede politiske middel.

Resultatet afslører altså indre modsætninger. Medens man på indrepolitisk plan opnåede stabilisering ved arvefølgeordningerne, lykkedes dette ikke i udenrigspolitikken. Man bør nok blot være varsom med generalisering af denne slutning. Netop den danske enevælde viste sig jo meget langt i stand til at forene en fredelig udenrigspolitik og indrepolitisk modernisering med samfundsreformer; begge dele lader Kunisch ude af betragtning. Ikke heller kan man betragte forsøgene på at afværge mulige, voldelige konflikter på forhånd gennem internationale aftaler som helt resultatløse; at man »(an) der Einhebung des Krieges ernsthaft gearbeitet hat«, betvivler Kunisch ikke (s. 80). Man kunde visselig have ønsket disse anstrengelser større held, men der fandtes og findes ikke noget fornuftigt alternativ. Bogen giver således også stof til eftertanke, når det gælder vor egen tids problemer ved at sikre freden internationalt.

Kersten Krüger

Sven Andolf, udg.: Relation du Royaume de Suède par Monsieur de Sainte-Catherine 1606. Romanica Gothoburgensia XVII. Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis 1980. 72 s., ill. S.kr. 35.

Bogen publicerer (ledsaget af svensk paralleloversættelse) en nyfundet relation om Sveriges politiske situation 1606, nedskrevet af den franske diplomat Étienne de Sainte-Catherine, formentlig under et ophold i Tyskland og – som udgiveren nævner – på grundlag af litterære studier og læsning af nyhedsblade fra Frankfurt. Måske også svenske kilder? Relationen udmærker sig ved sit klare og nøgterne overblik. Den fremhæver Sveriges politiske og militære isolation og Karl IX.s usikre positioner, som ikke blev lettere ved hans voldsomme temperament. For danske historikere har relationen størst interesse ved sin betoning af Danmarks velstand og stærke finansielle stilling og ved dets veludviklede diplomatiske og familiemæssige forbindelser til tyske, protestantiske fyrstehoffer, som tilsammen i forfatterens øjne vilde gøre Sverige til et let bytte for Christian IV, og som vilde genskabe den nordiske union på mere stabile vilkår end i middelalderen.

E. Ladewig Petersen

Pekka Suvanto: Die deutsche Politik Oxenstiernas und Wallenstein. Studia historica 9, veröff. v. d. Finnischen Historischen Gesellschaft. Helsinki 1979. 201 s.

Hverken denne bog eller dens forgænger, 'Wallenstein und seine Anhänger am Wiener Hof zur Zeit des zweiten Generalats 1631–1634' (Hfrs. 1963) er blot nye numre til den svulmende Wallensteinlitteratur. Begge værker er vel forholdsvis specielle, og de bringer ikke de store overraskelser, men dr. Suvantos studier udmærker sig også i sammenhængen ved deres metodiske omhu, et træk, som tyske anmeldelser ejendommeligt nok bebrejdede forf. ved udsendelsen af disputatsen 1963; og forf. har tillige den fordel, som efterhånden burde være en anakronisme, at han behersker den skandinavisk-sprogede kildebestand og litteratur. Og det sidste er slet ikke nogen ringe fordel i betragtning af, at Danmarks og Sveriges indgriben i trediveårskrigen blev centrale led i polariseringen og internationali-

seringen af de europæiske konflikter og samtidig markerer eskaleringen af den militære og finansielle indsats efter 1625 og brutaliseringen af krigsførelsen.

Bogen dokumenterer netop nødvendigheden af omhu. Afgørende for sammenhængen er den viden, de to parter, Oxenstierna og Wallenstein sad inde med som grundlag for beslutningsprocesserne. Det gælder specielt Oxenstiernas overvejelser over Wallensteins uigennemskuelige manøvrer forud for katastrofen 1634. Bogen beskæftiger sig først og fremmest med de politiske (og finansielle) muligheder efter Lützen og Heilbronn-aftalerne 1632–33; den kunde nok have trukket de internationale perspektiver noget fastere op, men den dokumenterer, at Sveriges krav på *assecuratio*, Wallensteins personlige interesser og militære potentiel og det habsburgske hofs diplomati og intriger udelukkede enhver vej tilbage til situationen forud for krigen.

E. Ladewig Petersen

Henry Kamen: Spain in the Later Seventeenth Century, 1665–1700. London & New York, Longman 1980. xiii + 418 s., ill. £ 17.50.

Dr. Kamens bog er et lærd arbejde, men har også sin tese. Bogen sammenfatter ikke blot moderne, spansk specialforskning, men bygger i vid udstrækning også på selvstændige arkivstudier. Dens helt overvældende detailrigdom og trangen til at præsentere alle enkeltheder (ofte i form af vellagte og særdeles oplysende citater fra spanske kilder eller udenlandske iagttagere) gør overblikket vanskeligt, selv for den tålmodige læser. Alligevel fastholdes teserne konsekvent, dels karakteristiken af centralstyret som kabinetsstyre ikke uden indsigt og energi snarere end absolut monarki i traditionel forstand, dels opgøret med vore gangbare forestillinger om Spaniens tilbagegang, fordi landets *hidalgo*-mentalitet hindrede tilpasning til moderne normer (Hamilton, Cipolla). Hovedtesen, at tilbagegangen i sidste halvdel af 1600-tallet – og specielt efter ophøret af de ødelæggende epidemiske sygdomme i 1680'erne – afløses af symptomer på begyndende demokratisk og økonomisk opgang, støttet af centrale eller lokale initiativer, er efter anmelderens vurdering næppe fuldt overbevisende dokumenteret; snarere nåede Spanien allerede da afgrundens bund. Men bogen fremlægger et vældigt materiale og mange synspunkter til debat, og den er trods sin detailrigdom fængslende læsning, ikke mindst kapitlerne om lokale handelsinitiativer i Valencia i slutningen af århundredet og om det spanske, mangeartede aristokrati. De afsluttende kapitler samler trådene frem til den spanske arvefølgekrig.

E. Ladewig Petersen

José Maria Alegre: Las relaciones hispano-danesas en la primera mitad del siglo XVIII. Etudes Romanes de l'Université de Copenhague. Revue Romane numéro spécial 14. København, Akademisk Forlag 1978. 534 s.

Danmark-Norges forhold til udlandet i de første tiår efter afslutningen af den Store Nordiske Krig har aldrig påkaldt sig den historiske forsknings synderlige interesse, og hvad specielt angår de dansk-spanske forbindelser, er de ladt så godt som uomtalt. Forfatteren til ovennævnte værk, der er lektor i spansk ved Københavns universitet, har sat sig som mål at rette op på dette forhold, og at dømme efter det foreliggende resultat, som bebudes kun at være en begyndelse, vil de dansk-spanske forbindelser med tiden blive et af de grundigst studerede felter inden for kategorien 'bilateral diplomatisk historie'.

Alegre anser den spanske gæld til Danmark for at være hovedproblemet i staternes indbyrdes forhold helt fra o. 1660 til den endelige løsning ved en traktat af 25. februar 1860. Gælden havde sin oprindelse i anerkendte, men uindløste danske fordringer fra Trediveårskrigen og blev siden suppleret, efterhånden som spanierne undlod at indbetale de subsidier, der forfaldt i henhold til alliancetrakten af 1674. Danskernes ihærdige forsøg på at få gælden indfriet – og spaniernes fastholdne vægring – medførte, at de diplomatiske forbindelser mellem de to lande i lange perioder var afbrudt.

I forbindelse med de akkumulerende engelsk-spanske modsætninger i Caraibien og optrækket til den Østrigske Arvefølgekrig i slutningen af 1730'erne fandt der imidlertid en tilnærmelse sted mellem København og Madrid. Forbindelsen knyttedes via Paris; her ønskede man Danmark-Norges støtte eller velvillige neutralitet under det kommende stormagtsopgør og tilskyndede derfor en udsoning mellem Danmark og Frankrigs allierede, Spanien. Danskerne håbede på et afdrag på gælden, og hvis ikke i klingende mønt, så dog i form af fordele for dobbeltmonarkiets handel og skibsfart. Kunne dansk-norske skibe overtage blot en del af englændernes og hollændernes hidtidige handel på Spanien, havde man et solidt springbræt for en kommerciel ekspansion i Middelhavsområdet; desuden nærede man forventning om, at Spanien kunne bringes til at anerkende Danmarks besiddelsesret til de tre små vestindiske øer, ja måske endda afstå den betydeligt større ø Puerto Rico som et afdrag på gælden! Skønt danskerne bestemt ikke fik nogen indrømmelser m.h.t. Vestindien, kunne de dog være godt tilfreds med den aftale, de to landes chefforhandlere underskrev i San Ildefonso den 18. juli 1742. Alegre bruger megen omhu og tilsvarende plads på at redegøre for traktatens forlæg i tidligere afsluttede overenskomster, men hæfter sig dog med rette især ved artikel 12, der tilsagde danskerne endog særdeles gunstige vilkår ved indførselen til Spanien af skibsbygningsmateriel og tørfisk. På baggrund af at Danmark-Norge netop i den forudgående måned var blevet opfordret til at tilslutte sig fredspreliminærene i Breslau, antager Alegre, at spanierne gav de exceptionelle indrømmelser for at undgå, at danskerne faldt i prøjsernes og østrigernes arme. Den dansk-spanske aftale blev i øvrigt hurtigt fulgt op af en dansk-fransk handelstraktat fra august samme år.

De fagre løfter havde dog en begrænset værdi, så længe traktatens bestemmelser ikke var trådt i kraft. Forhandlingerne var ført meget fordækt, og spanierne insisterede på, at traktaten blev hemmeligholdt indtil krigens afslutning, angiveligt for at andre lande ikke skulle blive tilskyndet til at stille krav om lignende indrømmelser. Freden i Aachen 1748 medførte imidlertid ingen lettelse i den spanske holdning; tværtimod nægtede man nu pure at offentliggøre traktaten. Den officielle begrundelse var Danmarks forhandlinger og aftaler siden 1746 med barbaresk-staterne, der af Spanien opfattedes som traditionelle og uforsonlige modstandere. Den nye danske udenrigsminister, J. H. E. Bernstorff, syntes dog fast besluttet på at sikre den danske skibsfart i Middelhavet og Atlanterhavet bedst muligt, og da Danmark i 1753 indledte forhandlinger med Marokko, brast spaniernes tålmodighed. De diplomatiske og handelsmæssige forbindelser mellem de to lande blev afbrudt og først nødtørftigt reableret fire år senere. Handelstraktaten trådte aldrig i kraft.

For så vidt er hele bogen altså koncentreret om en 'ikke-begivenhed', men den giver samtidig et værdifuldt indblik i dansk og især spansk diplomatisk praksis omkring 1700-tallets midte. Fremstillingen er grundig, grænsende til det vidtløftige, og man savner i dette bind til tider forbindelsen til de storpolitiske og ikke mindst økonomiske realiteter i datidens Europa. Der er følgelig grund til med forventning at imødesæ fortsatte undersøgelser af f. eks. handelsforbindelserne mellem Spanien og Balticum og Spaniens forhold til den væbnede neutralitetspolitik i århundredets anden halvdel.

Ove Hornby

Seymour Drescher: Econocide. British Slavery in the Era of Abolition. University of Pittsburgh Press, 1977. 279 s.

Blandt kolonihistorikere har »The Decline Theory« i flere årtier været alment accepteret. Tesen går kort fortalt ud på, at de vestindiske plantagekolonier fra slutningen af det 18. årh. fik mindre og mindre økonomisk betydning for England. I denne form går den tilbage til Lowell Joseph Ragatz: *The Fall of the Planter Class in the British Caribbean, 1763–1833* (1928, genoptr. New York, 1977). Da det var i samme periode, at kampen mod negerslavsystemet, den såkaldte abolitionisme, fik sit gennembrud, er disse to historiske fænomener blevet knyttet sammen af den vestindiske historiker Eric Williams i hans klassiske værk *Capitalism & Slavery* (1944, genoptr. flere gange): slavehandelen og slaveriet blev ophævet fordi sukkerkolonierne havde mistet deres betydning. Ligesom et trompetstød kunne vælte Jerichos mure kunne abolitionismen vælte slavesystemet, for at bruge Dreschers formulering af Williams tese. Det hører med til billedet, at også historikere, der ikke har accepteret Williams mekanisk-materialistiske historieopfattelse, har tilsluttet sig »The Decline Theory«. Det gælder bl.a. forskere som Roger Anstey, David Brian Davis, G. R. Mellor og Stiv Jacobsson.

Det er denne Ragatz-Williams tese, som Seymour Drescher vil gøre op med. Den metode, som han anvender består i først at måle omfanget af Englands handel med Vestindien og dernæst i at måle slavehandelens betydning for England både efter omfang og rentabilitet. Ved denne undersøgelse har Drescher kunnet drage nytte af B. R. Mitchells og P. Deans udgave af historisk statistisk materiale om England, som er kommet, siden Williams skrev sin bog.

Dreschers resultat af denne undersøgelse er klart: Sukkerkolonierne begyndte ikke at miste deres betydning for England før efter Napoleonskrigene, og abolitionistbevægelsen afspejler ikke koloniernes vigende økonomiske betydning. Tværtimod var abolitionistbevægelsen økonomisk irrational og den repræsenterede en revolution i det engelske samfunds værdinormer. Andetsteds¹ har Drescher formuleret det således: »The astonishment of the slave interests about the 'mists of fanaticism' that engulfed them has been subtly re-echoed by later generations of historians quite unsympathetic to either the slaver's cause or their plight. But attempts to ignore or proscribe these mists or to rationalise them as 'capitalism in disguise', have only increased the problem of explaining the victory of fanaticism. The reason is that the fanatics were not mists but myriads, not spectres but masses.« Dette citat viser også, at Drescher ved forklaringen af abolitionismen må være blevet inspireret af analogien mellem denne massebevægelse og 1960'ernes og 70'ernes forskellige oprørsbevægelser.

Sammenfattende kan der konkluderes, at Dreschers kritik af »The Decline Theory« er både klar og overbevisende. Analysen af abolitionistbevægelsen er interessant ved at være inspireret af nutidens problemer. Men den bør dog efter anmelderens opfattelse suppleres med andre forskeres, hvoraf der især er grund til at nævne Roger Ansteys og Howard Temperleys.

Sv. E. Green-Pedersen

¹ Capitalism and abolition: values and forces in Britain, 1783–1814 i Roger Anstey og P. E. H. Hair (red.): *Liverpool the African slave Trade, and Abolition*, Liverpool 1976, s. 189. Anm. i H.T. bd. 78 hft. 2, 1978, s. 618–19.

Hugh Ragsdale: Détente in the Napoleonic Era. Bonaparte and the Russians. Lawrence, The Regents Press of Kansas 1980. xii + 183 s.; \$ 17,50.

De atten måneder, der fulgte på general Bonapartes magtovertagelse i november 1799, hører til de umiddelbart mest dramatiske perioder i Europas nyere historie. Den tredive-årige general havde forladt sit ekspeditionskorps i Ægypten i en håbløs militær situation; og han forefandt Direktoriets Frankrig i en lige så håbløs politisk og økonomisk situation. Og udadtil tegnede billedet sig lige så trøstesløst. Den franske middelhavsflåde var ødelagt; Frankrig var i krig med England, Østrig og Rusland, og koalitionen hære stod opmarcherede langs Frankrigs grænser, rede til at føre krigen over på fransk jord i foråret 1800.

Hovedtrækkene i det politiske og militære begivenhedsforløb er velkendte. Med sejrene ved Marengo og Hohenlinden tvang Bonaparte Østrig til at udtræde af koalitionen og slutte særfred med Frankrig. Samtidig indledte han et samarbejde med Det væbnede Neutralitetsforbund; og i det tidlige forår 1801 var kontinentets havne – alene med undtagelse af Portugal og Tyrkiet – lukkede for engelske skibe fra Archangelsk til Adriaterhavet.

Mindre kendt er derimod den tilnærmelse til Rusland, som det ligeledes lykkedes Bonaparte at indlede. I marts 1801 forhandlede den russiske vicekansler Kolychev med Talleyrand i Paris om et politisk og militært samarbejde imellem kontinentets to stærkeste magter. Denne trusel om en definitiv kontinentalspærring og en Tilsit-aftale tvang i marts 1801 England til at indlede fredsforhandlinger med Frankrig. Og freden i Amiens blev dyr for England.

Om begivenhederne fra Brumaire kuppet til Amiens freden foreligger der en meget omfattende litteratur. Et væsentligt aspekt – den fransk-russiske tilnærmelse – har imidlertid været stedmoderligt behandlet. Denne lakune – eller ihvertfald en væsentlig del deraf – er nu blevet udfyldt af den amerikanske historiker og Ruslands-specialist Hugh Ragsdale.

Undersøgelsen er baseret på et omfattende publiceret materiale og en tilsvarende omfattende litteratur. Af utrykt materiale har Ragsdale navnlig brugt samlingerne i Archives du Ministère des affaires étrangères i Paris. Udnyttelsen af engelske, preussiske, amerikanske, svenske og danske arkiver har derimod snarere karakter af stikprøver, som demonstrerer dette materiales potentielle værdi for studiet af europæisk udenrigspolitik. Under et halvt års ophold i Moskva (s. 141) opnåede forfatteren ikke adgang til de russiske arkiver.

I Ragsdale's fremstilling står Bonapartes tilnærmelse til Rusland nu klart belyst; og de enkelte faser træder frem: det psykologisk bevidste udspil over for Zar Paul I efter Marengo; de præliminære markeringer af henholdsvis Ruslands og Frankrigs territoriale interesser; og endelig forhandlingerne mellem Talleyrand og Kolychev frem til meddelelsen om mordet på zaren. Og Ragsdale viser overbevisende, hvorledes Bonapartes bestrebelse gik ud på at opnå maksimal russisk støtte imod minimale franske indrømmelser.

Dette er bogens hovedtema; og her ligger også dens største værdi. De efterfølgende bemærkninger drejer sig dels om undersøgelsens emnemæssige vægtning, dels om enkelt-heder i fremstillingen.

På grund af Ragsdale's egne tidligere studier i Paul I.s udenrigspolitik må det undre, at detentens anden part – russerne – har fået så kort og så utilstrækkelig en behandling. Ragsdale har ganske vist – lige som andre amerikanske historikere – ikke kunnet bruge russiske arkivalier. Litteraturen og det publicerede russiske materiale er på den anden side så omfattende, at det – suppleret med materiale fra vesteuropæiske arkiver – er

muligt i hovedtrækkene at rekonstruere og tolke Paul I.s Europapolitik; og der er grund til at antage,¹ at denne politik var langt mere konsistent og konsekvent end hidtil antaget. Det føles derfor utilfredsstillende, at vægtningen af fremstillingen er blevet så skæv i Frankrigs favør. Det må være rimeligt i en fremstilling af en detente imellem to magter at forvente en vis balance. Som det er nu, er fremstillingen i for høj grad blevet baseret på spredte og for en del inkonsistente detailoplysninger om Ruslands udenrigspolitik; og den efterlader ikke læseren med et indtryk af, hvilke mål Rusland havde med detenten.

Af enkeltheder vil jeg kommentere tre, som dels har principiel karakter, dels har en særlig interesse for dansk historie.

Ragsdale fremkommer (s. 117–19) med den interessante påstand, at Paul I.s approbation og underskrift på Rostopchins berømte *mémoire* af 12. oktober 1800 (ny stil) er uægte. Påstanden er interessant, fordi dette centrale aktstykke hermed reduceres fra at være et udtryk for Paul I.s politik til nu blot at blive et forkastet projekt fra Rostopchins hånd. Aktstykket er berømt for sit forslag om en deling af Tyrkiets europæiske besiddelser. (For mig at se er der dog fra forskningens side tale om en misfortolkning, idet delingen er blevet opfattet som målet med den foreslåede politik, hvor det i stedet må opfattes som et middel – i dette tilfælde et middel til at skabe en ny magtbalance på det europæiske kontinent). Efter min mening holder Ragsdale's argumentation imidlertid ikke for en nøjere prøvelse. At den foreslåede politik skulle være uforenelig med Paul I.s person og hans faktisk førte politik kan tilbagevises med, at forslagene tværtimod falder naturligt på plads og i tråd med hovedlinien i Paul I.s Europapolitik.² Og de anførte proveniensproblemer forekommer mig heller ikke overbevisende, når man betragter Rostopchins funktion som zarens nærmeste udenrigspolitiske medarbejder og endvidere erindrer sig den blanding af offentlige og private papirer, som er så karakteristisk for de bevarede privatarkiver efter periodens statsmænd. Indtil andre bevisligheder foreligger, må Rostopchins *mémoire* fortsat betragtes som en kilde – og som en vigtig kilde – til Paul I.s udenrigspolitik.

Endvidere afsætter Ragsdale forholdsvis megen plads (s. 94–100) til en engageret skildring af slaget på Reden. Efter min mening demonstrerer en skildring af denne karakter det betænkelige i at behandle et militærhistorisk fænomen, når det ikke på forhånd er sat ind i en overbevisende udenrigspolitisk sammenhæng og når forfatteren ikke indledningsvis har klargjort sig de kæmpendes strategiske og taktiske mål.

Endelig kan der være grund til at gøre opmærksom på, at Ragsdale går langt i retning af at anvende psykologiske forklaringer på den førte udenrigspolitik, her navnlig i forbindelse med Paul I. Historikere har sjældent vanskeligt ved at enes om at erkende det psykologiske element som én faktor blandt flere i studiet af udenrigspolitikken. Forskellene i holdning viser sig derimod i spørgsmålet om, hvorvidt og i bekræftende fald hvordan man kan nå frem til en operationalisering. Der er ingen tvivl om, at Ragsdale har et indgående kendskab til personen Paul I, hvad han blandt andet har demonstreret gennem sin udgivelse af den værdifulde artikelsamling 'Paul I. A Re-assessment of his Life and Reign' (1979). Da de psykologiske forklaringer i den anmeldte bog ikke har fået lov til at øve afgørende indflydelse på den diplomatiske analyse, og da Ragsdale for øjeblikket arbejder (s. 158) på en monografi over Paul I, vil det være rimeligst at udskyde en stillingtagen.

Kritiske kommentarer er traditionelt pladskrævende. Afslutningsvis skal det derfor

¹ Ole Feldbæk: *Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801. Small Power Policy in a World War*. København, Akademisk Forlag 1980.

² Ole Feldbæk: *The Foreign Policy of Tsar Paul I, 1800–1801: An Interpretation*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 30:1, 1982.

præciseres, at 'Détente in the Napoleonic Era' er en velkommen og særdeles velskrevet redegørelse for et forsømt emne i europæisk politik omkring 1800, og at Hugh Ragsdale med sin bog har skabt større klarhed over det komplicerede hændelsesforløb, som revolutionskrigene var og er.

Ole Feldbæk

H. Becker-Christensen: Skandinaviske drømme og politiske realiteter 1830–1850. Den politiske skandinavisme i Danmark 1830–1850. Arusia-Historiske skrifter I. Århus 1981. 325 s. 90 kr.

I sin interessante og stimulerende bog behandler forf. *den* politiske bevægelse, skandinavismen, der fra første halvdel af 1800-tallet stræbte mod at forene de nordiske lande i en skandinavisk union, og som havde paralleller i forskellige europæiske lande. Det første initiativ udgik fra Danmark; i sin oprindelse var der tale om en åndelig bevægelse, men gradvis antog den danske skandinavisme politisk indhold. Denne udvikling kan stort set deles i to faser, 1830–42 og 1842–50; men det er tillige klart, at den voksende spænding mellem Danmark og Tyskland om Slesvig bidrog til at give den politiske skandinavisme nationalistiske islæt. Men selvom det slesvig-holstenske oprør og krigen mod Tyskland kunde give håb om en skandinavisk union, skuffede begivenhederne 1849–50 og de svensk-norske troppers tilbagetrækning skandinavismens gamle garde, og der gik adskillige år, inden bevægelsen påny fik betydning.

Forf. betoner parallellerne mellem den danske politiske skandinavisme og enhedsbevægelserne i Tyskland og Italien, men også at der er tale om en helt uafhængig dansk strømning, vendt både mod det enevældige monarki og den aggressive tyske politik i det slesvigske spørgsmål. Medens den politiske skandinavisme i Christian VIIIs første år udelukkende havde været et hjemligt problem, fik det udenrigspolitiske dimensioner 1843, da de danske myndigheder under russisk pres anlagde en hårdere kurs og forsøgte at kvæle bevægelsen ved retsforfølgelser, beslaglæggelser og forbud.

Som Frederik Barfod fastslog i digtet 'En drøm' blev Christian VIII afhængig af 'Østens ravn'. I modsætning hertil indtog Frederik VII en mere sympatisk holdning til skandinavismen, men direkte russisk pres krydsede hans planer. Hvad angår betydningen af denne skandinaviske drøm tilslutter forf. sig 'Fædrelandets' vurdering 1849: »Skandinavismen har haft sine overlelser og afveje, lad dem være hjemfaldne til ironien. Men grundtankens betydning har alligevel gjort sig gældende. Den har i ethvert af de tre lande styrket og udbredt den forestilling, at Norden ejer i sit skød dybe og hidtil lidet benyttede kilder til en udvikling, der vil sprede glans over folkenes fremtid«.

Bogen sammenfatter vor viden om skandinavismen, men fremlægger også nyt materiale og nye vurderinger. Dens behandling af danske politiske og kulturelle strømninger 1830–50 er velfabuleret, men adskillige problemer kræver dog fortsat uddybet fortolkning. Det gælder først og fremmest skandinavismens sociale baggrund: Hvilke grupper stillede sig bag bevægelsen og hvorfor? Var skandinavismen i starten et udslag af landets katastrofale økonomiske situation efter nederlaget i Napoleonskrigene og tabet af Norge? Var skandinavismen – som russiske forskere har hævdet – en tendens i retning af nordisk isolationisme? Og hvad lægger forf. i sin betoning af parallellerne med de tyske og italienske enhedsbestræbelser? Becker-Christensen samler sin opmærksomhed om Ruslands holdning til skandinavismen. Dets destruktive rolle påvises klart: Rusland modsatte sig både den danske konstitutionalisme og den skandinaviske union, eftersom begge kunde ændre magtbalancen – dvs. Ruslands dominans – i hele området. De øvrige magters

holdning præsenteres derimod altfor kort, og der består et misforhold mellem det danske og svenske kildemateriale således, at vi kun får en alment holdt beskrivelse af den svenske og norske befolknings holdning til de danske skandinavistiske idéer. Bogens undertitel begrænser den ganske vist til Danmark, men efterlader disse problemer åbne. Der er enkelte fejl: Østrig-Ungarn eksisterede ikke før 1867, *Zollverein*-spørgsmålet fremstilles altfor forenklet, og beskrivelsen af Tysklands forening savner præcision. Disse bemærkninger og anmærkninger rokker blot ikke ved den kendsgerning, at Becker-Christensens bog er forskningsmæssigt værdifuld og fængslende, og at den bør stimulere til fortsat forskning både i Danmark og de øvrige skandinaviske lande.

Em. Halicz

Eric Johannesson: Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880. Nordiska museets Handlingar nr. 96. Sthlm. 1980. 296 s., 39 ill. Pris sv. kr. 120,65.

Med forbillede i de tyske familietidsskrifter opstod omkring 1850 i Sverige lignende publikationer, først og fremmest *Svenska Familj-Journalen* (1862–87) og *Förr och Nu, illustrerad läsning för hemmet* (1870–87, første serie). Studiet af denne tidlige populærpresse er i dag et højt prioriteret emne inden for dele af svensk litteraturforskning, mens danske litteraturforskere mere har beskæftiget sig med aktuelle blade.

Interessen for denne populærpresse hænger sammen med, at litteraturforskningen i stigende grad er blevet ideologikritisk og socialhistorisk orienteret. Begge disse aspekter gør sig gældende i Eric Johannessons *Den läsande familjen*, en disputats om familietidsskrifternes fremkomst i Sverige og om deres baggrund i middelklassens ekspansion og tidens liberal-demokratiske strømninger. Det ideologikritiske er dog ikke stærkt markeret i Johannessons arbejde. Snarere er han ideologihistoriker: han er opmærksom på den (små)borgerlige ideologi i dens forskellige ytringsformer, men han ser det egentlig ikke som sit ærinde at kritisere den.

Hans bog er et særdeles solidt og velovervejede mediasociologisk arbejde. Ved at koncentrere sig om de to førende tidsskrifter, det liberale *Svenska Familj-Journalen* og dets kristelige modstykke *Förr och Nu*, kan han i detaljer belyse tidsskrifternes opkomst, læserkreds, redaktionelle linie, deres illustrationer, deres åbenlyse og skjulte ideologi, mændene bag dem og deres markedsvilkår. Skildringen af de to tidsskrifter bliver et stykke samfunds- og kulturhistorie.

Af Johannessons observationer er især to interessante. Den ene er, at tidsskrifternes opståen og udbredelse ikke kan forklares som en virkning af skolereformer. Allerede længe før 1850, hvor udviklingen på tidsskriftsmarkedet tager fart, var læsefærdigheden udbredt. Johannesson kan derimod pege på forbedringen af samfærdelsesmidlerne og andre tiltag på det samfundsmæssige område som en mere nærliggende baggrund. Det er industrisamfundets fremvækst, der er familietidsskrifternes forudsætning.

Den anden observation drejer sig om tidsskrifternes ideologi. Familien er ikke bare målgruppe, men tillige ideologisk centrum for tidsskrifterne. Og familieideologien er forbundet med tanker om fædreland, fremskridt og udvikling. For en dansk læser er det mest interessante ved Johannessons billede af familietidsskrifterne dette, at de var et led i en liberaldemokratisk strømning.

I Danmark havde man, som Johannesson bemærker, en udbygget familieideologi længe før end i Sverige, hvor den først formuleres hen mod 1850. Men man havde så godt som ingen familietidsskrifter. Forklaringen kender Johannesson ikke, men den kan formuleres i tilknytning til hans egne iagttagelser på det svenske materiale. Industrialiseringen tog

herhjemme først fart i sidste del af århundredet, altså betydeligt senere end i Sverige. Og en bred liberal opinion fik vi endnu senere hos os. Familien er i Danmark langt mere en konservativ højborg, ikke arnen for udvikling og fremskridt.

Eric Johannessons *Den läsande familjen* er et værk, der bygger solidt på international forskning. Bogen har kvaliteter både som materialesamling og som kritisk-prøvende fremstilling. Den forener moderne sociologiske synspunkter og problemstillinger med det, som gennem årtier har været kendetegnet på svensk humanistisk forskningstradition: den brede veldokumenterede indsamling af fakta og den forsigtige vurdering af hypotesernes rækkevidde, med andre ord – positivistisk videnskab.

Som disputats er bogen karakteristisk svensk. Dens hovedteser er ikke stærkt markerede og går aldrig længere end til det, der kan bevises eksakt. For den nyere forskningssituation i Sverige er den desuden karakteristisk ved nok at være et enmandsarbejde, men dog at være intimt knyttet til et forskningsmæssigt kollektiv: den såkaldte pressegruppe ved *Literaturvetenskapliga Institutionen* i Uppsala. Også en projektgruppe ved samme universitets historiske institut har forfatteren plejet kontakt med, således at denne gruppe har kunnet forelægge problemer, som ønskedes belyst i disputatsen.

De svenske disputatser er ikke bare forvandlet til eksamensopgaver, de er også udtryk for behov i et givet forskningsmiljø, forhold som den her foreliggende solide sociologiske fremstilling af familietidsskrifterne i forrige århundrede dog kun har nydt godt af: i eksakthed, solide studier og bredde af de problemer, der belyses.

Johan de Mylius

Gordon A. Craig: Germany 1866–1945. Oxford History of Modern Europe. Oxford University Press 1978. 825 s.

I serien *Oxford History of Modern Europe* har Gordon A. Craig, kendt bl.a. for sit værk om den preussiske hær 1660–1945, skrevet et bind om Tyskland 1866–1945, der er en spændende og særdeles dybtgående analyse af disse 79 års tyske historie.

Craig starter med Bismarck. Nok har en del nyere historikere, først og fremmest Helmut Böhme, søgt at fremhæve de økonomiske og sociale faktorer bag Reichsgründung, »yet it is certainly unnecessary to apologize for introducing Bismarck's name at the outset« (s. 2). Det er bestemt ikke kun Bismarck, men Craig viser ganske klart, hvordan Bismarcks politik var helt afgørende i »Mellempærioden« 1866–1870, hvor Mainlinien lå som et skel mellem Det nordtyske Forbund og de sydtyske stater, og hvor den sydtyske partikularisme nu stod som en hovedhindring ved siden af den franske modstand mod en endelig tysk samling. Og også i 1870/71 er det Bismarck, der har det afgørende ord.

Craig går herefter igang med at se på kejsertiden og konstaterer efter en gennemgang af den institutionelle struktur, at denne var så klodset og så fuld af modsigelser og flertydigheder, at det ikke ville være let at styre dette rige effektivt. Her var selv en Bismarck ikke altid i stand til at klare problemerne, især da man når 1880'erne, hvor Craig understreger, at de politiske metoder, der havde virket i 1860' og 1870'erne nu viste sig uvirkelige overfor 1880'ernes problemer. Og det er også i 1880'erne at man svækker såvel kanslerens som rigsdagens autoritet ved at give hærens øverstbefalende direkte adgang til kejseren.

Craig skriver ikke kun kejserrigets politiske historie; også aspekter som religion, uddannelse og kunst behandles grundigt og Craig gør her op med Meinekes these om, at mens det politisk gik ned ad bakke, så var åndslivet karakteriseret ved energi og sundhed. »It is difficult to support this hypothesis«, skriver Craig s. 180, og bl. a. ved at bruge Ernst

Rhys' these om at »The Woman's predicament is the test of the moral and human worth of any given state of society«, når han frem til, at Tysklands forhold i det 19. årh. på denne baggrund var »truly deplorable« (s. 207).

Craig er stærkt kritisk overfor Wilhelm II og de konservative og militære ledere som Bernhard von Bülow og Alfred von Tirpitz, der efter hans mening er årsag til den ene krise efter den anden (s. 303). Men også Rigsdagen får ublide ord med på vejen: »It is a melancholy circumstance that the Reichstag, although given opportunities to bring this dangerous and growing tendency under control, signally failed to do anything of the kind« (252). Bl.a. i forbindelse med »Daily-Telegraph-affæren« mener Craig, at Rigsdagen kunne have opnået større indflydelse på udenrigspolitikken, men også her får vi en af de tabte muligheder (s. 284).

Langsomt føres Tyskland derfor hen mod katastrofen, og de tyske ledere gør intet for at stoppe denne kurs. Craig understreger meget, at den enkelte person altid har mulighed for at gøre noget, og han bygger her på den italienske historiker, der i sin »Storia della politica estera italiana« i Craigs oversættelse har hævdet, at »in a given situation, the work of the individual statesman always intervenes incisively in the course of events, whether he allows himself weakly to be submerged by their flow or boldly succeeds in channelling them somehow, making them follow one rhythm or another, directing them to this goal or that, slackening their pace or quickening it.« (s. 302–03. Der er tale om økonomiske og sociale faktorer).

I sit kapitel om 1. Verdenskrig lægger Craig især vægt på at vise, hvordan militæret vinder mere og mere indflydelse, indtil Ludendorff i sidste øjeblik, efter at de militære ledere har bragt Tyskland til afgrundens rand, overlader det til de civile at redde resterne fra ruinerne.

Craig hører til de historikere, der indleder hvert afsnit med et citat, og de er for de flestes vedkommende endog særdeles velvalgte. Således også det, der indleder bogens anden halvdel, om Weimar- og Hitler-tiden: »På gaden ved Potsdamer Platz så jeg igen, for første gang siden revolutionen, en officer med epauletter« (Harry Graf Kessler, 15. nov. 1918). Det, der nemlig er Craigs these, er, at Weimarrepublikkens sårbarhed havde sin baggrund i den måde, den blev skabt på og han mener ikke det er overdrevet at hævde, at den led nederligt tilslut, delvis fordi »German officers were allowed to put their epaulettes back on again so quickly« og fordi – og her tager han udgangspunkt i et andet citat, af Oswald Spengler, – fordi de offentlige bygninger ikke blev brændt ned sammen med de bureaukrater, der beboede dem! (396).

Craigs gennemgang af Weimarrepublikken og Hitlers 12-års rige er meget engageret og særdeles inciterende læsning. »Helten« er Stresemann og også kulturlivet får pæne ord med på vejen, selvom periodens forfattere dadles for ikke i tilstrækkelig grad at støtte det demokrati, der i så høj grad behøvede alle de venner og tilhængere, det kunne finde (s. 482). »Skurkene« er militærets ledere, der efter Müller-regeringens fald begynder at blande sig i politik i en grad, som man tidligere kun havde set i de sidste krigsåre 1916–18. Det er disse, først og fremmest Schleicher som »the most able and the most dangerous« (s. 560), der baner vejen først for Papen (»That flocculent amateur« (s. 570)), dernæst for Hitler.

Craig hører til de historikere, der understreger, at Hitler står alene i tysk historie. De historikere, der påstår, at Hitler er en del af en kontinuerlig udvikling, der indbefatter Bismarck, Wilhelm II. og Stresemann tager fejl, hans politiske visioners fuldstændige barbarisme og hans karakteres totale mangel på moral gør det umuligt at sammenligne ham med andre (s. 543).

Efter at have gennemgået nazismens kulturliv og den indre udvikling vender Craig sig

i afsnittet »*Hitler and Europe: Foreign Policy 1933–39*« mod Taylor, der i »*The Origins of the Second World War*« jo hævder, at »*Mein Kampf*« på ingen måde kan bruges som kilde til Hitlers udenrigspolitik, men er et sammensurium af tilfældige tanker, skrevet ned under indtryk af den franske okkupation af Ruhrområdet. Det er forkert, hævder Craig, i »*Mein Kampf*« har vi grundprincipperne for Hitlers udenrigspolitik. Den helt præcise planlægning af udviklingen sker ved mødet den 5. nov. 1937, hvor Craig bygger på Hossbach-memorandumet, og hvor Taylors forsøg på at vise, at dette møde var uden betydning afvises som »forced and unpersuasive« (s. 699).

Efter en relativ kort gennemgang af Hitlers krig 1939–1945 når vi til Craigs konklusion, der efter anmelderens opfattelse viser, at Craig nærmest er blevet besat af sin idé om den tyske hær som roden til alt ondt. Efter at have beklaget det gode, der blev ødelagt af Hitler får vi den overraskende fortsættelse: »Hitler also eliminated much that was bad. And this included the conservative-militaristic concern that had domined politics in the Wilhelmine period, done everything possible to shorten the life of the Weimar Republic, and elevated Hitler to power in 1933. The members of that consortium whom he had not liquidated during the Night of the Long Knives in 1934, in his reorganization of the army command and the Foreign Service in 1938, or in the purge that followed the failure of the attempt of 20. July 1944 disappeared in the general shambles of May 1945« og Craig mener derfor, at den vigtigste af de hindringer, der havde stået i vejen for en udvikling mod et frit politisk system nu var fjernet.

Det kan undre, at Craig – med den klare holdning til Hitler, der præger bogen – nu i sin konklusion vil rose ham for at have fjernet noget af det onde. Det kan diskuteres, om det er korrekt at tale om, at det er militæret, der i 1933 giver Hitler magten – der er jo på ingen måde tale om et militærkup og Craig synes nærmest at overse de 195 rigsdagsmandater bag ham og hans magt »på gaden«. Og det er efter min mening aldeles utroligt, at Craig i sin opremsning af Hitlers gode handlinger med at fjerne de onde nævner de tyske officerer, der på bestialsk vis blev myrdet af Hitler efter attentatet 20. juli 1944.

Det er for mig kun muligt at se én forklaring: Mændene bag 20. juli-attentatet passer ikke ind i Craigs billede af det tyske militær. Det viser også hans korte karakteristik af dem som folk, der kæmpede for et autoritært styre (s. 672).

Craigs noget specielle konklusion fylder knap én side i et værk på 764 sider. Den viser, at Craig har stirret sig blind på én faktor blandt flere, der ligger bag den tyske katastrofe 1933–1945, men den fjerner ikke indtrykket af, at bogen som helhed er et grundlæggende værk, som man ikke kan komme uden om og som da også straks er blevet oversat og udgivet på tysk.

Otto Rühl

Bismarcks Aussenpolitik und der Berliner Kongress. Hrsg. von Karl Otmar Freiherr von Aretin. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1978.

Baggrunden for denne lille forskningsoversigt er et internationalt seminar om Berliner-kongressen 1978, afholdt ved instituttet for europæisk historie i Mainz i 1978 og bogen indeholder fem afhandlinger omkring emnet Bismarcks udenrigspolitik – Europa 1870–1890 og specielt Berliner-kongressen.

Theodor Schieder indleder med en gennemgang af »*Europäisches Staatensystem und Gleichgewicht nach der Reichsgründung*«, der er hentet fra Propyläen »*Geschichte Europas*« bd. 5 og også *Andreas Hillgrubers* artikel om Bismarcks udenrigspolitik fra Reichsgründung til afslutningen af »*Dreibund*« i 1882 er hentet andetsteds fra (fra Hill-

grubers egen »Bismarcks Aussenpolitik«). Hillgruber understreger, at det i 1878 var Bismarcks mål at forhindre en storkrig, men alligevel holde det orientalske spørgsmål åbent, dvs. fortsat lade de andre magter strides på Balkan uden egentlig at komme i krig (s. 54). Dette skulle sikre, at magterne ikke fandt sammen mod Tyskland.

Immanuel Geiss fra Universität Bremen har udgivet en del af kongressens aktstykker (»Protokolle und Materialien der Berliner-Kongress 1878«, Boppard 1978) og behandler her selve kongressen, der varede fra den 13. juni til 13. juli. Han beklager indledningsvis, at kongressen ikke tidligere har været tilstrækkeligt bekendt i den almene bevidsthed(!), for ham er den nemlig »das wohl bedeutendste Einzelereignis zwischen 1815 und 1914 für die internationale Beziehungen Europas« (s. 70). Spørgsmålet er, om Geiss ikke her overvurderer kongressens betydning, han må jo også selv indrømme, at de store problemer faktisk ikke blev løst, men blot udskudt en generation. Men man begynder at forstå hans vurdering, når man ser, at han lader såvel Cypern-krisen som situationen i Mellemøsten i dag delvis have deres rødder i kongressens accept af den engelske okkupation af Cypern og i det forhold, at en gruppe jøder henvendte sig og bad om støtte til grundlæggelse af en jødisk stat i Palæstina.

Gotthold Rhode fra Mainz understreger i sit afsnit, »Der Berliner Kongress und Südosteuropa«, hvordan kongressen markerer en milepæl i stridighederne mellem Rusland og både England og Østrig. Den er også et vendepunkt i det tysk-russiske forhold, da Rusland skuffes i sine forventninger til Bismarck om »tak« for Ruslands holdning 1864–71 og endelig er den udgangspunkt for de fire sydøsteuropæiske stater, Rumæniens, Bulgariens, Serbiens og Montenegros nyere historie. Og kongressen er betydningsfuld, fordi det lykkes for deltagerne at sikre freden i mere end tre årtier.

Sidste artikel er *Lothar Galls* forskningsoversigt »Bismarck in der Geschichtsschreibung nach 1945«. Det er nemt at finde større og bedre oversigter, bl.a. i Galls egen bog om Bismarck-problemet fra 1971, men som introduktion er artiklen særdeles udmærket. Gall beklager i artiklen, at forskningen i sin revision af opfattelsen af Reichsgründungsperioden ikke har givet et nyt samlet billede af Bismarcks person og politik, nu – skriver han – behøves der én, »der jenen Revisionsprozess auch hinsichtlich der Person Bismarcks und seines konkreten Wirkens zu einem Abschluss und Ergebnis führt« (s. 157) – to år senere har han nu selv udgivet det, der af flere anmeldere er kaldt efterkrigstidens Bismarcks-biografi: Bismarck, der weisse Revolutionär.

Otto Rühl

NYESTE TID

Lars Ake Engblom: Arbetarpresen i Göteborg. En studie av arbetarpresens förutsättningar, arbetarrörelsens pressepolitik och tidningskonkurrencen i Göteborg 1890–1965. Medd. från ekon.-hist. institutionen v. Göteborgs Universitet, 46, Göteborg 1980, 413 s. incl. 34 tabeller, 23 diagrammer, appendices om kildematerialet m.v. og summary in English.

Denne disputats i økonomisk historie er et led i det ret store anlagte projekt »Tidningsøkonomi och tidningskoncentration i Sverige 1920–1970«, der sammen med bidrag fra virksomhedsøkonomer og politologer har ført til en ret enestående deltaljeret kortlægning af pressens udvikling i Göteborg og Vestsverige. Engbloms omfangsrige, veldokumenterte

rede og skematisk grundige bog retter sig mod en enkelt side heraf: Hvorfor mislykkedes A-pressen i Gøteborg? Heraf udtages to underspørgsmål: Hvilken plads var der for A-pressen herunder arbejderbevægelsens udvikling og konkurrencen fra andre blade? Hvorvidt, hvordan og hvorfor støttede og styrede arbejderorganisationerne den lokale A-presse, og hvorledes forholdt de sig til den borgerlige presse?

Bogen medtager principielt på lige basis kommunisterne og smågruppernes presse (repræsenteret ved hh den lille Arbetartidningen 1939–64 og nogle ugeblade), men grebet viser sig nok analytisk set mindre frugtbart. Jeg skal samle mig om den rigtige A-presse, den socialdemokratiske Ny Tid, der udkom som aftenavis 1899–1936, derpå som morgenblad til 1963/66 med et oplag, der vel voksede pænt i absolutte tal, men aldrig udgjorde stort mere end 10% af lokalavisproduktionen i byen (kulminerende med 13% 1930–31 som det kan beregnes efter forf.s egne tal).

Det er især det andet af de to underspørgsmål, arbejderbevægelsens pressepolitik, som er genstand for selvstændig analyse her, idet hovedgrundlaget (foruden avisarkiverne) har været gennemgang af fag- og partiorganisationernes protokoller, på landsplan såvel som på by-, afdelings- og klubplan. (Om denne materialetypes kildeværdi har forf. udarbejdet en forstandig exkurs s. 381–85).

Bogen påviser herudfra en periodisering (jfr. skema s. 289): Frem til o. 1915 dreves Ny Tid som en blandet nyheds- og agitationsavis, mens lokale og centrale fag- og partiorganisationer gennem andels- og aktieindskud, indsamlinger, lån, abonnentkampagner, kollektivabonnement, annoncering og civiltrykkopgaver efter evne hjalp den tabgivende avis frem – men også dirigerede dens forretningsførelse (centralt) og til en vis grad redaktionen. Gennem den følgende snes år, da bladet økonomisk var i god balance og fik mere normal avis karakter, havde det både direkte og indirekte ringe organisationsstøtte; men ejernes indgriben var ganske intens, redaktionelt set bl.a. i forbindelse med en hidsig lokal partistrid 1924–34, administrativt set fra centralt hold, da bladets konkurrenceevne og økonomi tilsidst forværredes stærkt. Efter overgangen til morgenblad 1936 – der blev udskudt i 17 år bl.a. som følge af avisbudenes modstand og typografernes lønkrav – kunne oplaget vokse springvis (o. 1938, 1949, 1956, 1961), men ikke nok til at forhindre GøteborgsPostens stigende dominans og kun i kraft af støt stigende tilskud fra LO. Forretningsledelsen lå nu helt hos A-pressens centralstyrelse, mens lokalorganisationerne kun hjalp til i ringe grad – og forresten også efterhånden interesserede sig meget lidt for avisens redaktion, der mere og mere tog retning mod den moderne omnibusjournalistik.

Det er ikke uden interesse, at denne synsvinkel og dette kildemateriale er blevet gennemprøvet. Men trods interessante punktindsigter – bl.a. vedrørende den opstigende Gøteborgspostens fordel af moderne personalepolitik og af socialdemokraternes partistrid i 30erne – er de positive landvindinger ret få og begrænsede i forhold til den enorme dokumentationsmasse.

Som allerede antyd det indledningsvis hænger det nok lidt sammen med, at bogen er disponeret temmelig skematisk – med møjsommeligt, stedvis næsten søvndyssende udfyldelse af analyseskemaet, men uden stærk fokusering på vendepunkter eller analytisk problematisering af forskelle og trends. Det er i denne forbindelse jeg mener, at forfatteren har belastet sit arbejde ved at inddrage den lille kommunistavis m.v. på linje med Ny Tid – og ikke som konkurrent og komplikation for dette blad.

Hovedsagen er dog nok, at bogen ud fra det givne materialevalg så at sige med åbne øjne har samlet sig om det på forhånd mindst lovende af sine underspørgsmål, arbejderorganisationernes pressepolitik, på bekostning af det første, nemlig Ny Tids potentielle muligheder og konkurrencen fra andre blade. Bogen beskriver organisationsudviklingen, vælgerstrukturen og den almene presseudvikling i området (selvom man nok savner de

stockholmske aftenavisers vækst fra o. 1950). Men dette stof henstår stort set som anden-hånds baggrundsinformation, der ikke nærmere relateres til udviklingens dynamik, således at hverken forfatteren eller læseren er meget klogere end før, når bogen tilsidst skal besvare spørgsmålet: Hur kunde Göteborgs-posten erövra Ny Tids prenumerantreserv bland arbetarhushållen? (s. 321–30). Forf. gætter her mest på at Ny Tid for sent begyndte at udkomme om morgenen; men må ellers falde tilbage på hvad der tidligere er fremlagt (af B. Forsström: Harry Hjärne och Göteborgs-Posten 1926–1940, 1977, m.fl.) angående avisindsats, distribution m.v. Han burde have indset, at det nok er den let krænkede genitivform i hans spørgsmål, som er ilde anbragt: selvom arbejderne stemte socialdemokratisk og var med i fack'et, tilhørte de ikke Ny Tid, men kunne vindes af den avis, der kvalitativt og kvantitativt gav dem mest for pengene. Dette burde stå så meget klarere, som udviklingen i Göteborg nok var prægnant, men jo i hovedsagen parallel med det som skete andetsteds i Sverige, Danmark m.v. Der kan stadig være mening i at oplede og afprøve nye analytiske udgangspunkter gennem punkt- og områdestudier. Men virkelige fremskridt kan kun opnås, hvis man derfra kan gå videre til andre forløb og strukturer og her demonstrere de nye tilgangsvinklers frugtbarhed i forhold til etableret indsig.

Niels Thomsen

Peter Dusek, Erika Weinzierl & Anton Pelinka: Zeitgeschichte im Aufriss. Österreich von 1918 bis in die achtziger Jahre. TR-Verlagsunion, 1981. 335 s.

Bogen, der omhandler Østrig fra 1918 frem til foråret 1981, er tænkt som baggrundslitteratur og diskussionsoplæg til en filmserie om Østrig beregnet for skoleelever. Men den kan også læses som selvstændig publikation – endog med særdeles stort udbytte. Bogen er nemlig skrevet af 3 meget vidende og højt respekterede østrigske samfundsforskere.

»Zeitgeschichte im Aufriss« er inddelt i 3 hovedafsnit: et kultur og social historisk, et politisk historisk samt et politologisk.

Kultur- og socialhistorikeren dr. phil. Peter Dusek behandler i det første afsnit (s. 11–173) så forskellige emner som: kultur, hverdagsliv, idoler og medier, sport, fordomme, velfærdsstaten, Østrig i international politik og endelig økonomi. I klart afgrænsede tidsafsnit: 1. Republik (1918–1938), det tyske nazi-regime (1938–1945) og 2. Republik (1945–1981) analyseres og sammenlignes disse emner på udmærket vis, ligesom udviklingslinierne i hele perioden understreges godt. Afsnittet, der foretrinsvis bygger på samtidigt avismateriale, er levende og farverigt skrevet, og tidsånden i de forskellige perioder er meget præcist indfanget. Dusek fremsætter adskillige tankevækkende, selvkritiske og debatskabende synspunkter.

I det andet afsnit (s. 177–278) skildrer historieprofessor og leder af Institut for Samtidshistorie i Wien Erika Weinzierl den politiske udvikling i Østrig fra 1918 til 1981 på grundlag af den nyeste forskning. Der gives en minutiøs, saglig og spændende fremstilling af de centrale og ofte dramatiske begivenheder i Østrigs moderne historie: Proklamationen af 1. Republik i 1918, den politiske og økonomiske krise i 20'erne og 30'erne, borgerkrigen i 1934, mordet på Dollfuss samme år, Hitlers annekton af Østrig i 1938 og det efterfølgende tyske nazi-regime, befrielsen og den allierede besættelse 1945–1955, koalitionsregeringerne 1945–1966, folkepartiregeringen 1966–1970 og endelig Kreisky-æraen.

Det er naturligvis svært at behandle 63 år af den østrigske historie virkelig tilfreds-

stillende ud fra alle synsvinkler på kun 101 sider. Der efterlyses da også en omtale af alternative forklaringer på de forskellige begivenheder og problemer, ligesom der stærkt savnes noget mere analyse. Videre mangler der kildehenvisninger – bl.a. til de mange citater – samt en litteraturliste.

Anton Pelinka, der er professor i politologi i Innsbruck, behandler i tredje og sidste afsnit (s. 281–321) det politiske system i Østrig, herunder beslutningsprocessen, forfatningsorganerne, partierne, organisationerne, arbejdsmarkedet, det økonomiske system samt massemediernes. Pelinkas afsnit – bogens korteste, men nok bedste – forekommer yderst kompetent. Emnerne belyses godt med en hel række tabeller (24 i alt), og der lægges meget fin vægt på såvel det specielt østrigske som på den historiske dimension.

Hvad der frem for alt gør indtryk på en dansk læser, er den enestående økonomiske udvikling i 2. Republik. Mens næsten samtlige europæiske lande har haft økonomisk tilbagegang siden 1974, har Østrig haft fremgang med stigende økonomisk vækst – fuld beskæftigelse – samt ringe inflation. Hvordan kan det dog gå til? Bogens forfattere er enige om følgende 2 hovedårsager: For det første fastsætter en såkaldt paritetisk kommission suverænt løn- og prisspørgsmål – fører altså indkomstpølse – og for det andet hersker der forbløffende politisk stabilitet både parlamentarisk og på arbejdsmarkedet, hvor der kun har været ganske få strejker. Imidlertid burde der tillige være peget på de betydelige østrigske energikilder: olie, gas og vandkraft, der har bevirket, at Østrig har klaret oliechoket langt bedre end de øvrige europæiske stater.

Den avancerede østrigske sociallovgivning gør ligeledes stort indtryk. Eksempelvis har østrigerne siden 1977 haft mulighed for at passe syge slægtninge uden løntab. På baggrund af økonomien og de mange reformer, der har moderniseret landet, er det fuldt forståeligt, at de europæiske stater i dag er så stærkt optaget af den »østrigske model«. Alt i alt får man i denne kombinerede kultur-, social-, historie- og samfundsfagsbog vældig god besked om alle aspekter af samfundslivet i Østrig fra 1918 til i dag. Det er et alsidigt og velafbalanceret informationsværk, der lægger godt op til refleksion og diskussion. Bogen kan derfor anbefales på det varmeste.

Peter Sørensen

Peter Hüttenberger: Bibliographie zum Nationalsozialismus. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1980, 214 s. Arbeitsbücher zur modernen Geschichte 8.

For den, der ønsker at danne sig et overblik over og at sætte sig ind i den efterhånden meget omfattende litteratur om Tyskland i mellemkrigstiden og under anden verdenskrig og om nazismen specielt, forelå der indtil for få år siden ingen større samlede bibliografiske hjælpemidler¹. Litteraturen måtte opsøges især via tidsskrifters anmeldelser og oversigtsartikler og gennem den årlige *Bibliographie zur Zeitgeschichte* (fra 1953 ff.), og det var og er et relativt langsommeligt arbejde. I 1977 rådede Peter D. Stachura i nogen grad bod på dette for Weimar-republikkens vedkommende med udsendelsen af *The Weimar Era and Hitler 1918–1933. A Critical Bibliography*², der selv om dens kommentarer til de enkelte titler ofte er værdiløse, med sin systematik er en hurtig hjælp til at finde frem til både den centrale og mindre vigtige litteratur om en række af de væsentligste emner.

¹ Jeg ser her bort fra *Bibliothek des Instituts für Zeitgeschichte, München; Alphabetisches Katalog*, 1–5, Boston 1967, da det dels nu er forældet, dels ikke vil stå til rådighed for de fleste.

² Oxford 1977, 276 s.

Nu foreligger der også en bibliografi af Peter Hüttenberger om nazismen med tyngdepunktet i denne politiske bevægelses magtperiode 1933 til 1945, men også med inddragelse af litteratur om den forudgående periode. Alligevel er der ikke mange overlapninger mellem denne og Stachuras bibliografi, og de må siges at supplere hinanden på en sådan måde, at vi nu har den første specialbibliografiske dækning af Tyskland i perioden 1918–45 omfattende de fleste af de centrale emner.

Hüttenbergers bibliografi er udkommet i serien *Arbeitsbücher zur modernen Geschichte* udgivet af professor Hans-Ulrich Wehler, og bibliografiens karakter af »arbejdsbog«, også for dens forfatter, skal understreges, da der ikke er tale om nogen bare nogenlunde helstøbt og gennemarbejdet bibliografi. Et kort forord bruges kun til delvis at fortælle om de redaktionelle udvalgsprincipper, idet det nævnes, at en del ældre litteratur er udeladt, og at der er foretaget indskrænkninger i medtagelse af titler om udenrigspolitikken, krigshistorie, kirkerne under nazismen, koncentrationslejrenes og jødeudryddernes historie, fascismeteorier m.m., da disse emner hidtil har nydt en uforholdsmæssig stor opmærksomhed, idet det dog specielt for fascismeteorierne omtales, at en mængde titler er udeladt, da de i reglen beskæftiger sig med abstrakte modeller fjernt fra virkeligheden (s. 10). Hermed har Hüttenberger også samtidig gjort sit eget standpunkt klart; han hører mere til empirikerne end teoretikerne, hvis det skal siges lidt kantet. Han hører til de mere traditionelt arbejdende tyske historikere³, og det præger hele vejen igennem bibliografiens til dels forældede systematik og de medtagne titler, der ikke tager hensyn til nogle af de vigtige nye tendenser i fascisme-forskningen. Vil man beskæftige sig med, hvem der udgjorde NSDAP's sociale basis, hvem der stemte på og/eller var medlemmer af partiet og hvorfor, må man lede spredt i afsnittene 6 (fascismeteorier), 8 (partiets historie før 1933), 9 (magtovertagelsen) og 13 (partiorganisationerne efter 1933). Der er intet selvstændigt afsnit om denne vigtige og meget diskuterede problematik og i forlængelse heraf er karakteristisk nok en så vigtig antologi som Wolfgang Schieder (Hg.): *Faschismus als soziale Bewegung*, Hamburg 1976 ikke medtaget. Tilsvarende findes der ingen selvstændig rubrik om den nye tendens i en del af forskningen, der kan sammenfattes under betegnelsen »fascismens æstetik eller massefascination«, og hvor en hel del titler efterhånden foreligger. Det er imidlertid en problematik, der overskrider den af Hüttenberger anvendte systematik, på grund af dens tværfaglige karakter, hvor litteratur, billedkunst, arkitektur, byplanlægning, film m.m. behandles ud fra samme overordnede målsætning. Hüttenberger har ganske vist et afsnit 11 med betegnelsen »offentligheden i det 3. rige«, men den indeholder næsten kun titler med den ældre forsknings tilgangsvinkel. Berthold Hinz's arbejde om maleriet under nazismen er kommet med, men en lang række andre titler indenfor området er udeladt⁴. Når det ifølge forordet har været Hüttenbergers intention med udvalget også at ansøre forskningen på hidtil forsømte områder, synes det ikke at gælde de tendenser, der arbejder med en anden tilgangsvinkel end den traditionelt historiske.

Hüttenberger undlader i forordet at fortælle, på hvilket grundlag bibliografien er udarbejdet; om der er tale om en systematisk gennemgang af bogfortegnelser og tidsskrifter, hvilke og for hvilken periode, i hvor vid udstrækning ikke-tyske titler er medtaget og

³ Retfærdigvis skal det nævnes, at Hüttenberger slet ikke er nogen »begrebsløs« empiriker, se hans Nationalsozialistische Polykratie, *Geschichte und Gesellschaft* 2, 1976, s. 417–442.

⁴ Bl.a. H. Denkler/K. Prümm (Hg.): *Die deutsche Literatur im »Dritten Reich«*, Stuttgart 1976 (specielt R. Stollmanns artikel); B. Hinz et al. (Hg.): *Die Dekoration der Gewalt – Kunst und Medien im Faschismus*, Giessen 1979; John Heskett: Art and Design in Nazi Germany, *History Workshop* 6, 1978, s. 139–53; G. Bussmann (Hg.): *Kunst im 3. Reich. Dokumente der Unterwerfung*, Frankfurt/M. 1974 (billigbogsudg. 1979).

meget mere. Det er min første bibliografi-tekniske indvending mod dette udvalg. Min anden indvending gælder der bibliografiske primitivitet og inkonsekvens, der præger arbejdet. Man må til nød finde sig i, at der ikke opgives omfanget af det enkelte værk, selv om det altid er en nyttig hjælp at få at vide, om det er på 60 eller 600 s.⁵ Men det er urimeligt, at der ikke konsekvent anføres udgaver af den enkelte titel; det sker i nogle tilfælde⁶ og ikke i andre⁷. Havde det været et for stort arbejde kunne Hüttenberger i det mindste konsekvent have medtaget kun enten den første eller den sidste udgave af en titel. Heller ikke oplysningerne om eventuelle oversættelser er medtaget konsekvent; de gives i nogle tilfælde⁸ og udelades i andre⁹. Titler hvis originale udgaver var engelske, amerikanske eller franske anføres i en række tilfælde kun i den tyske oversættelse, hvilket principielt burde undgås¹⁰. Helt pinligt er det, at den ungarske historiker Lajos Kerekes' bog fra 1963 om »Anschluss« opføres som en tysk bog, skønt den kun er kommet på ungarsk¹¹. Få titler nyder den undtagelsesvise ære at blive optaget flere steder, bl.a. Franz Neumanns klassiske *Behemoth*, hvis amerikanske udg. fra 1942 opføres under afsnittet fascismeteorier¹², i øvrigt uden angivelse af, at der kom en anden stærkt udvidet udg. i 1944, mens vi finder den tyske oversættelse fra 1977 under afsnit 10.1 (Forfatning, forvaltning, lovgivning)¹³ dog uden at det oplyses, at Gert Schäfer har forsynet den med en meget lang efterskrift (s. 665–776) med overskriften »Franz Neumanns Behemoth und die heutige Faschismusk Diskussion«. Det havde snarere berettiget den tyske udg. til anførelse under afsnittet fascismeteorier.

Det havde været nyttigt, om de medtagne utrykte tyske og udenlandske dissertationer også var blevet anført som sådanne. I nogle tilfælde oplyses det, at der er tale om en diss., men ikke at den er utrykt¹⁴, i andre oplyses det end ikke, at det er en diss.¹⁵.

⁵ Heller ikke altid oplyses sidetallene ved tidsskriftsartikler, særligt galt er det af en eller anden grund i afsnittet om Østrig, se 85-2/3/4/9, 86-13/14, 112-41, 114-28. (her som i det følgende henvises til bibliografien først med sidetal, derefter med nr. i bibl. på den pågældende side. Flere på hinanden følgende numre adskilles med /).

⁶ Eks. 29-48, 54-1, 57-64, 57-66.

⁷ Eks. 22-15 (2. udg. 1976), 57-71 (ny udg. 1968), 61-11 (ny udg. 1974, 1-3), 74-42 (orig. udg. i et bd. 1967).

⁸ Eks. 56-51/52, 73-24/25.

⁹ Eks. 22-15 (oversat til eng. 1970), 35-45 (oversat til eng. 1979), 74-42 (oversat til adskillige sprog), 75-63 (eng. oversættelse 1968), 86-25 (oversat til tysk 1977), 107-6 (eng. udg. samme år).

¹⁰ Eks. 23-23 (eng. orig. 1967), 32-6 om Göring (amer. orig. 1974), 66-18 (eng.-amer. orig. 1941). (For øvrigt kom den tyske oversættelse i 1974 og ikke i 1945, som det angives i bibl.), 85-108 (eng. orig. 1953, senest optrykt 1980), 88-16 (eng. orig. 1967), 70-1 (amer. orig. 1965), 93-14 (amer. orig. 1964), 105-5 (fra orig. 1970), 111-27 eng. orig. 1965). Da Hüttenberger ifølge forordet ønsker sin bibl. benyttet som et udgangspunkt for den videre forskning, havde det været rimeligt, om han konsekvent havde anført originaludgaver uanset sprog, hvis ikke den ene eller den anden omstændighed gør, at oversættelsen er en forbedret eller revideret udg.

¹¹ 86-21.

¹² 45-106. Også Walter Hofers kildeudg. anføres to steder, men i to forskellige oplag og i det ene tilfælde uden undertitel (13-14, 24-43). Albert Krebs' erindringer opføres både under afsnit 4 (erindringer) og under afsnit 8 (partiets historie før 1933) og sidstnævnte sted også i den amerikanske oversættelse (28-23, 56-51/52). Det er at yde benytteren en for stor service for dette ene værks vedkommende, kræfterne havde været bedre anvendt på andre områder.

¹³ 64-47.

¹⁴ Eks. 54-17, 58-86, 59-108, 117-6.

¹⁵ Eks. 57-60, 60-115, 106-15.

Det vil sige, at bibliografien bl.a. på dette område kan give sin benytter noget ekstra arbejde. Nogle steder oplyses både den trykte udg. af en diss. og den utrykte¹⁶, hvilket i nogle tilfælde kan være af betydning, da de trykte diss. i en del tilfælde er reviderede, forkortede eller strammede udg. af det originale arbejde og måske uden dettes bilag og lignende, men i en bibliografi af denne foreløbige karakter havde det været mere berettiget om en række andre oplysninger var blevet givet i stedet. Det gælder f. eks. at oplyse, at en diss., hvad enten det nævnes, at det er en diss. eller ikke, er kommet i en trykt udgave. Det undlader Hüttenberger i en række tilfælde¹⁷.

Til disse skønhedspletter, der trods alt er til at leve med for brugeren af bibliografien, føjer sig andre og i nogle tilfælde mere generende. Der vil selvsagt forekomme en del tilfælde, hvor en titel kan anbringes med lige god begrundelse flere forskellige steder i en systematisk bibliografi, og denne situation har Hüttenberger også været i en del gange. Han har imidlertid hverken valgt det princip at gentage titlen eller at nøjes med at anbringe den et sted, idet han i nogle tilfælde gør det første¹⁸, i andre det andet¹⁹. Værre er det, at der har fundet en række fejlplaceringer sted indenfor den systematiske opdeling; titler er blevet anbragt i en sammenhæng, hvor de ikke hører hjemme. Det gælder bl.a. afsnittene 8 og 13 om NSDAP's historie og organisation henholdsvis før og efter 1933, hvor der er tale om en del inkonsekvenser og tilsyneladende tilfældigheder. Afsnit 8 om NSDAP's historie før 1933 rummer kun en del af de titler, der er relevante i dette afsnit; en hel del andre må findes under afsnit 13 om NSDAP's organisationer *efter* 1933 på trods af, at de udelukkende er om perioden forud²⁰. Geoffrey Pridhams bog *Hitler's Rise to Power* (1973) er blevet anbragt under afsnit 9 (magtovertagelsen), selvom det principielt er en – omend meget vigtig – lokalstudie på linie med bl.a. Jeremy Noakes' og Eberhart Schöns, der begge rigtigt er opført i afsnit 8 om partiets historie før 1933²¹. Man får her en mistanke om, at det er titlen alene og ikke indholdet, der har lokket Hüttenberger til at vælge den anførte placering af bogen. For at blive et øjeblik ved afsnit 8, finder vi her også en antologi med tekster af den lille venstrefløjsgruppe KPD-*Opposition* (KPO) 1928–33, hvori der foretages løbende analyser af nazismens udvikling i Tyskland ved siden af mere generelle betragtninger om fascismen²². Antologien hører retteligt hjemme under afsnittet om fascismeteorien og ikke blandt de empiriske studier af NSDAP's historie før 1933. Man kan også forbavses over at møde Max H. Keles bog om NSDAP's forsøg på ideologisk og propagandamæssigt at opfange arbejderklassen før 1933 i afsnit 14.5 (Social- og økonomisk historie: arbejderklassen), hvor den mere præcist hører hjemme i afsnittet om NSDAP's historie før 1933²³. Ligeledes i afsnit 14, men i delafsnit 3 (Økonomisk politik, enkeltaspekter) er anbragt Anson G. Rabinbachs artikel om naziregimets forsøg på at integrere arbejderklassen ved ændringer i det fysiske miljø på de større arbejdspladser²⁴. En placering i afsnit 13.3 om Deutsche Arbeitsfront, hvorfra

¹⁶ Eks. 74-45/46, 86-29/30.

¹⁷ Eks. udkom 87-34 i Wien 1978 under samme hovedtitel, 57-60 i Lawrence 1974, 117-3 i London 1976 under titlen *The Plough and the Swastika* (sidstnævnte dog medtaget i et tillæg 204-8).

¹⁸ Eks. 13-14 overfor 24-43, 28-23 overfor 56-51/52, 45-106 overfor 68-47, 108-12 overfor 114-21.

¹⁹ Eks. burde 86-29/30 også være opført under biografi. Det samme gælder 104-13, mens 105-21 bd. 1 også burde findes under afsnit 8 om NSDAP's historie før 1933.

²⁰ Eks. 104-6/7/8, 104-13, 105-2, 106-15.

²¹ 63-47.

²² 54-21.

²³ 118-10.

²⁴ 115-43.

disse bestræbelser via underorganisationen »Schönheit der Arbeit« udgik, havde været mere på sin plads.

Til fejlplaceringerne føjer sig udeladelserne, der i en udvalgsbibliografi altid vil kunne gøres til genstand for diskussion, og hvor det kan være vanskeligt at trække en konsekvent grænse. Principielt bør efter min mening en mindre artikel, der er en forløber for et større arbejde altid vige for denne i en udvalgsbibliografi, hvis det er et spørgsmål om et enten eller. Dette princip har Hüttenberger ikke fulgt²⁵. Under biografier er der om Alfred Hugenberg kun medtaget en lille artikel fra 1961, mens John A. Leopolds monografi fra 1977 lades uomtalt²⁶, og i samme afsnit leder man forgæves efter flere af de nye Hitler-biografier og Jochen von Langs store Bormann-biografi²⁷. I det hele taget synes, som man måske kunne vente, dækningen af ikke-tyske titler at være noget mere ufuldstændig. En del eksempler skjuler sig allerede i de foregående og flere kunne nævnes²⁸ og specielt i afsnit 14.7 om kvinder er udeladt en række af de nyere og nyeste ikke-tyske arbejder af bl.a. Glaudia Koonz, L. J. Rupp og Jill Stephenson²⁹ (men også en række tyske³⁰). Under afsnit 10.7 om Østrig 1938–45 vil man bl.a. lede forgæves efter Gerhard Botz hovedværk om det tredje riges »teknik« ved magtovertagelsen i Wien 1938–40³¹, mens forarbejderne i form af mindre artikler er medtaget³². Nu jeg er ved Østrig skal jeg heller ikke undlade at påpege, at rubrik 10.7 om Østrig 1938–45 er placeret som en del af det større afsnit med titlen NS-regimet/stat og ikke under afsnit 18 om de besatte områder. På den ene side kan der argumenteres for, at nazistyrer gjorde Østrig til en del af Tyskland i 1938, på den anden at de allierede og siden østrigerne selv betragtede den tyske tilstedeværelse 1938–45 som en okkupation. Dette sidste synes jeg nok burde have vejet tungere i Hüttenbergers overvejelser og have fået ham til også at opføre Østrig i afsnittet om de besatte områder.

²⁵ Eks. er medtaget 75-72 i stedet for C. W. Sydner: *Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933-1945*, Princeton, N.J. 1977.

²⁶ Alfred Hugenberg: *the radical nationalist campaign against the Weimar Republic*. New Haven 1977.

²⁷ *Der Sekretär. Martin Bormann: der Mann der Hitler beherrschte*. Stuttgart 1977 (eng. oversættelse 1979).

²⁸ Bl.a. P. D. Stachura: *Nazi Youth in the Weimar Republik*, Oxford 1975, M. S. Steinberg: *Sabers and Brown Shirts. The German Students Path to National Socialism, 1918-1935*, Chicago 1977.

²⁹ C. Koonz: *Mothers in the Fatherland: Women in Nazi Germany*, i R. Bridenthal/C. Koonz (eds.): *Becoming Visible. Women in European History*, Boston 1977, s. 445-473; Laila Rupp: *Mobilizing women for war - German and American propaganda 1939-1945*, Princeton 1978; samme: *Women, Class and Mobilization in Nazi Germany*, *Science and Society* 43:1, 1979, s. 51-69; Jill Stephenson: *The Nazi Organization of Women 1933-1939*, i P. D. Stachura (ed.): *The Shaping of the Nazi State*, London 1978, s. 186-209.

³⁰ Bl.a. Gertrud Scholtz-Klink: *Die Frau im Dritten Reich. Dokumentation*, Tübingen 1978, Angela Stange: *Die Entwicklung, Organisation und Arbeit der NS-Frauenschaft/Deutsches Frauenwerk (1919/1938)*, Upubl. diss. Berlin 1976, Annemarie Tröger: *Die Dolchstoßlegende der Linken: »Frauen haben Hitler an die Macht gebracht«*, i *Frauen und Wissenschaft. Beiträge zur Berliner Sommeruniversität für Frauen, Juli 1976*, Berlin 1977, s. 324-255, Dörte Winkler: *Frauenarbeit versus Frauenideologie. Probleme der weiblichen Erwerbstätigkeit in Deutschland 1930-1945*, *Archiv für Sozialgeschichte* 17, 1977, s. 99-126. Arbejderne af bl.a. Gisela Bock og Stefan Bajohr fremkommet 1979-80 har næppe kunnet nå at finde optagelse i bibliografien.

³¹ *Wien vom »Anschluss« zum Krieg. Nationalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39*, Wien, München 1978.

³² 85-2/3/4.

Min konklusion må blive, at denne bog i bibliografisk henseende lader så meget tilbage at ønske, at en ny og forbedret, men ikke nødvendigvis mere omfattende udgave burde udarbejdes. Mangelen på forudgående overvejelser om, hvordan en sådan bibliografi skal se ud og medtage af oplysninger, er helt åbenbare, og nogle af de afslørede fejl og mangler lader formode, at bibliografien ikke bygger på et tilstrækkeligt systematisk oplysningsarbejde. I en ny udgave burde i det mindste også medtages et forfatterregister.

Alle mangler til trods, er det dog et fremskridt, at denne bibliografi er bragt i trykken, da den på en række af de væsentlige områder, men ikke alle, kan være en hurtig hjælp til en første orientering i den store litteraturmasse. Så må man finde sig i, at man risikerer at få titler i hånden i forældede udgaver, i oversættelser, som utrykte dissertationer, hvor de foreligger trykte osv. Vil man derimod igang med et mere dybtgående studium af et eller flere specielle aspekter, vil denne bibliografi på de allerfleste områder være helt utilstrækkelig.

John T. Lauridsen

WHO WERE THE FASCISTS? Social Roots of European Fascism.

Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet og Jan Petter Myklebust ed. Universitetsforlaget, Bergen Oslo, Tromsø 1980. 816 sider NKR. 290,-.

Der er før udgivet samlinger af artikler om fascismen og nazismen. Adskillige gange har det været i den erklærede hensigt at gøre foreløbig status over forskningen og præsentere uenigheden om fascismens væsen, dens oprindelse, dens tilslutning o.s.v. Der er ingen udsigt til, at der i den nærmeste fremtid kan gøres endelig status, så sandt som det nu er et studium i sig selv at holde styr på de mange teorier om fascismen.

44 artikler plus introducerede artikler til afsnittene om hvert geografisk område plus indeks og oplysninger om bidragsyderne, det kommer op på over 800 sider. Dette er i sig selv et overvældende indtryk af den videnskabelige interesse, emnet har haft og stadig har. Med de første 8 artikler viet teoretiske overvejelser og oversigter over andres teoretiske overvejelser er der praktisk talt ikke den synsvinkel, der ikke er anlagt, inklusive naturligvis det synspunkt, at det er meningsløst at betragte de såkaldt fascistiske bevægelser, partier og regimer under eet, uanset om de selv kaldte sig fascistiske eller ikke.

Det betyder også, at enhver kritisk kommentar til den ene eller den anden teori om fascismen allerede findes i bogen, om ikke i de eksplicit teoretiske artikler, så i de mere empirisk orienterede. Skillelinien er ikke klar, kan ikke være det, når udgangspunktet som her oftest er teoretisk og grundlaget for valg af teori ofte er politisk. Synspunkter der i den ene artikel betegnes som endegyldigt forladt af al seriøs forskning, dukker uden blusel op i andre artikler, der med nye raffinementer bygger bastionerne ud på ruinerne af de gamle opfattelser.

Omfattende vælger- og medlemsundersøgelser med opdelinger efter alle tænkelige sociale, økonomiske og geografiske variabler er uomgængelige i forsøget på at besvare bogens titel-spørgsmål. Den allerede aldersstegne hypotese, at småborgerskabet, klemt mellem storkapitalen og proletariatet udgjorde fascismens massebasis, underbygges endnu en gang med diverse lokalundersøgelser, eller den modificeres til ukendelighed, f. eks. ved at definere småborgerskabet så bredt, at det rummer alt mellem industribaronerne og pjaltproletariatet. Det uundgåelige følgespørgsmål til problemet med, hvem fascisterne var, nemlig *hvorfor* de blev fascistere, er endnu vanskeligere at besvare. Medlemsskare og vælgerbasis i Det radikale Venstre i Danmark var også for en stor del småborgere. Hvis procenterne af småbønder, skolelærere og karriere-frustrerede akademikere var den samme, hvor meget klogere på fascismen er man så blevet.

En af de store vanskeligheder – måske den største – for en videnskabelig forståelse af fascismen er den udbredte nutidige brug af begrebet som betegnelse for en politisk bevægelse eller en politik, man ikke sympatiserer med. Den oprindelige Komintern-tese om fascismen som den truede kapitalismes sidste lejesvend har haft det lidt svært på det sidste. Den har taget »cui bono argumentet« til sig som en lakmuspapirprøve. Men hvor langsigtet skal kapitalens nytte have været? Selv Krupp må vel have været noget i tvivl i 1945. Komintern-tesen kontrasteres stadig af sin ikke mindre politiske modpol, at fascismen og kommunismen var to alen af eet stykke. Men også den geråder i visse vanskeligheder, fordi den må påberåbe sig ideologiens selvstændige rolle, samtidig med at det er vanskeligt at benægte forskellen mellem fascistens/nazismens og kommunismens ideologi.

I den første artikel advares der, med rette synes det, mod at forveksle fascisme med højreautoritære regimer i almindelighed; men i andre artikler foretages netop en sådan identifikation. De politiske implikationer er åbenbare, om ikke altid eksplicite.

Ovenstående kunne forlede til at tro, at bogen er meget rodet. Det er den ikke. Det er bogens fortjeneste, at den breder hele forskningsfeltet ud for læseren. Den inddrager studier af fascistiske og nazistiske bevægelser i lande, hvor de aldrig kom til at spille nogen rolle, eller hvor de kun fik betydning, fordi de kunne bruges som kollaboratører for den tyske eller italienske besættelsesmagt. Især siden begyndelsen af 1960'erne er der i stadig større grad lagt vægt på studiet af fascistiske/nazistiske bevægelser udenfor de egentlige hjemlande, Tyskland og Italien. Østrig har påkaldt sig særlig opmærksomhed, ikke blot i den foreliggende bog, hvor der er hele 4 artikler, kun overgået af 5 artikler om Nasjonal Samling i Norge, hvad der næppe er uden sammenhæng med bogens oprindelsesland. Selv nazismen i Island, som udgiverne lidt overlegent kalder en lille ø, er behandlet, hvad enten det nu er af hensyn til det nordiske samarbejde eller for at give indtryk af fuldstændighed.

Udbudet af forklaringer, der gensidigt udelukker hinanden, kan få en på den tanke, at den afgørende variabel endnu ikke er fundet – eller at de forskere, der benægtet fællesformernes gyldighed, har stærke kort på hånden. Men hvad enten man finder det ene eller det andet af disse to synspunkter mest plausibelt, så bidrager bogen i hvert fald til at vaccinere mod den naive, men farlige frygt for, at fascismen stikker hovedet frem igen i samme form som for 50 år siden. Som god videnskab er bogen, netop fordi den fremlægger den manifesterede uenighed på kvalificeret niveau, en solid advarsel mod de nemme og firkantede standpunkter.

Skal man endelig påpege en mangel ved bogen – ud over dens læsefjendtlige sats med meget lille skrift og lange linier – så må det være, at ingen har forsøgt at give en egentlig historiografisk oversigt over fascisteforskningen, hvor ikke blot emnet, men også forskningen om emnet bliver sat i forhold til samfundsudviklingen i almindelighed (det var måske også så meget at forlange) og til den interne historiske videnskabelige udvikling i særdeleshed. Fascisteforskningen har klare politiske implikationer, så en historiografisk behandling af 50 års skiftende og konkurrerende opfattelser ville sætte den nutidige diskussion i perspektiv.

Henrik S. Nissen

Thomas Munch-Petersen: The Strategy of Phoney War. Britain, Sweden and the Iron Ore Question 1939–40. Militärhistoriska Förlaget, Stockholm. 296 sider, ca. 85 SKR.

Bogens titel lover for meget; undertitlen afgrænser fornuftigvis emnet. Det er ikke et totalbillede af storkrigen, ikke engang af den del, der udspilledes omkring Skandinavien. Bogen handler kun i forbifarten om Norge og Finland, for slet ikke at tale om Danmark.

Tysklands strategiske overvejelser vedr. Skandinavien eller eventuelle bekymring for sin rustningsindustri følges kun gennem advarslerne til Sverige om ikke at indskrænke malmeksporten. Den franske politik i perioden betragtes næsten kun som en bekymring for den engelske regering og de engelske militære planlæggere.

Den svenske regering, fra december 1939 en samlingsregering, anskues stort set som en monolit, i hvert fald i udenrigspolitiske spørgsmål. Det forklares dels med det ret sparsomme kildemateriale til en differentiering mellem de enkelte ministres synspunkter, dels, utvivlsomt korrekt, med at neutraliteten var sakrosankt – eller i virkeligheden den eneste mulige og fornuftige politik for en lille stat, klemmt mellem krigsførende stormagter.

Den engelske regerings politik, dens opfattelse af, hvad der kunne gøres, dens håb om, at der var muligheder for en hurtig sejr over Tyskland ved hjælp af en hårdhændet blokadepolitik, står i centrum for Thomas Munch-Petersens fremstilling. Men det skandinaviske område og malmspørgsmålets relative vægt i den engelske regerings strategiske tænkning fremgår ikke klart.

Forfatteren er, uanset sit dansk-klingende navn, britisk, lekturer ved University College, London; men han har nære forbindelser til sit undervisningsområde, Skandinavien, især Sverige. Man kommer derfor ikke, som det ellers så ofte er tilfældet, når historikere fra større sprogområder bevæger sig ind på småstaters forhold, ud for åbenlyse misforståelser.

Risikoen er i dette tilfælde heller ikke så stor, fordi fremstillingen holder sig til de øverste beslutningstagerniveau. Når den offentlige mening inddrages, er det kun som en faktor i regeringernes overvejelser. Det er diplomatisk historie, forfatteren har skrevet, virkelig krudtrøg er der ikke meget af. Til gengæld er det centrale emne behandlet udførligt, grundigt og meget nær på kilderne. Møde for møde i regering, i ministerier, i forsvarsstabe og mellem repræsentanter for England og Sverige skildres og analyseres. Uden klaprende brug af analyseskemaer behandles beslutningstagernes motiver, målsætninger, situationsopfattelse o.s.v. i de skiftende faser fra krigens begyndelse, indtil Skandinavien i juni 1940 forsvandt fra den engelske regerings interessefelt.

Med sit nærbillede af de interne engelske overvejelser giver bogen en veldokumenteret skildring af en fase, der for en overfladisk betragtning var passiv krigsførelse, på grænsen til lammelse. Spørgsmålet har jo meldt sig gang på gang, når de svenske malmleverancer til Ruhrindustrien var til debat: Hvis den engelske (og franske) regering anså disse leverancer for afgørende for tysk rustningsindustri, hvorfor satte de ikke langt hurtigere og mere effektivt ind for at standse denne eksport? Thomas Munch-Petersens arbejde bekræfter antagelsen om, at det ikke var på grund af ængstelse for et militært nederlag på skandinavisk grund, heller ikke frygt for at komme i krig med Sovjetunionen, der var den afgørende bremse. Den engelske regering og dens militære rådgivere var snarere tilbøjelige til at overvurdere deres muligheder for at bibringe tyskerne et nederlag i Midt-Sverige. De regnede med at kunne sætte sig fast i Nord-Finland, uden at Sovjet ville reagere drastisk. Den afgørende faktor for dem synes at have været bekymringen for, at verdensopinionen, specielt det neutrale USA, skulle reagere negativt, hvis de allierede forulempede små neutrale lande. Den finske Vinterkrig gav dem en mulighed for at overdøve verdensopinionens eventuelle forargelse.

Det står imidlertid stadig som et uløst spørgsmål – også efter Thomas Munch-Petersens arbejde – hvordan den engelske regering på een gang kunne tro på en hurtig krigsafgørelse ved at standse malmleverancerne og samtidig nære en så handlingslammende bekymring for opinionen i USA. Hvis Hitlers Tyskland var besejret, og Sovjetunionen fortsat var stængt ude fra Centraleuropa oven i købet i en internationalt kompromitteret position, ville USA nok have affundet sig med, at det var sket ved en magtdemonstration i nogle fjelde på Nordkalotten.

De skandinaviske landes, her specielt Sveriges, kalkuler m.h.t. muligheden/risikoen for en forhandlingsfred mellem stormagterne nævnes i bogen kun i forbifarten. Men med München-aftalen på så kort afstand har denne risiko for at blive handlet bort i en opdeling af interessesphærer formodentlig spillet en større rolle i de skandinaviske landes politik, end det fremgår af Thomas Munch-Petersens arbejde. De britiske arkiver – og vel knap nok de tilgængelige svenske – rummer imidlertid næppe noget videre om denne eventualitet.

For en almindelig læserbetragtning kan der gøres den indvending mod fremstillingen, at den er for krævende med hensyn til forhåndskendskab til specielt anden række i det engelske regeringsmaskineri under krigen. Det er ganske enkelt for svært at holde rede på, og det manglende navneregister gør det ikke nemmere.

Bortset fra det er der her en solid, veldisponeret standard-fremstilling af en speget fase af 2. verdenskrig.

Henrik S. Nissen

Jørgen Hæstrup: Secret Alliance I-III. Odense University Press, 1976–77. 1158 s.

Jørgen Hæstrups storværk om den danske modstandsbevægelses historie, disputatsen *Kontakt med England* fra 1954, og de to bind *Hemmelig Alliance* fra 1959, ialt omkring 1000 sider, blev i 1976–77 oversat til engelsk under den samlede titel *Secret Alliance*. Initiativet, der har haft bred fondsstøtte, bør hilses med glæde. Hæstrup, der i hovedkvarteret i Sct. Klemens har brugt mange timer af et langt forskerliv på at docere dansk modstandsbevægelse for udenlandske historikere og journalister, og vel ofte senere har måttet gøre en nok så trist status over de skønne spildte kræfter, har her ydet dansk og udenlandsk forskning en uvurderlig tjeneste – og hertil sat kronen på sit livsværk internationalt set. Der er ingen undskyldning længere for de udlændinge der griber til den angelsaksiske sensationslitteratur om den danske undergrund. Nu har de *Secret Alliance!*

Bortset naturligvis fra oversættelsen – en kæmpeopgave løst af Alison Borch-Johansen – er justeringerne fra originalen minimale. Jeg har kun fundet een egentlig realitetsændring, nemlig nedtoningen af jernbanesabotagens strategiske betydning (II s. 273 f.) – efter Aage Trommers *Jerbanesabotagen i Danmark under de danske verdenskrig* (1971). I første bind er Hæstrups fine afhandling »Table Top« fra *Historie* (1961) indarbejdet, hvorved SOE's politik igennem 1942 har fået større dybde og perspektiv, nu på baggrunden af det samtidige telegrammateriale, hvor tidligere beretninger måtte holde for. Det har betydet et par ekstra sider, og det er det eneste større indgreb overhovedet. Ellers findes de få og små tilføjelser, i noteapparatet og i form af litteraturhenvisninger, oftest til Hæstrups egne senere arbejder. (*Til landets bedste I-II* (1966/71) og *Den fjerde våbenart* (1976)). Om nogen integrering i fremstillingen eller en mere systematisk koordinering er der dog ikke tale – hvad der kan få lidt ejendommelige konsekvenser (f. eks. bind III hvor Ulf Torells *Hjælp til Danmark* (1973) nævnes s. 418 note 55, men derimod ikke erstatter spekulationerne og den forældede litteratur i noterne 60 og 71, og i bind III hvor den nye vurdering af jernbanesabotagen ikke får følger for udsagnet s. 103 og note 16 s. 384).

Nu er vor viden om besættelsestiden naturligvis ikke uberørt af det kvarte sekel der er gået siden Hæstrup forskede i modstandsbevægelsens historie. Det betyder at en del af baggrundslitteraturen, såvel den europæiske som den danske, forekommer noget bedaget, og at spekulationer der var helt på sin plads i 50'erne, virker unødvendige i dag. Det er også oplagt at en række af fremstillingens udsagn og synspunkter ikke længere lader sig

opretholde – eller i bedste fald kræver en alvorlig justering. Det gælder f. eks. spørgsmålet om SOE's genesis og generelle strategiske målsætning (I s. 42); det gælder DKP's stilling efter illegaliseringen (I s. 92), og senere under folkefrontstrategien i 1944/45 (f. eks. III s. 278), der fik sin første brede behandling af Rüdiger Eckert allerede i 1969 (*Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung im Zweiten Weltkrieg*), det gælder også Christmas Møllers indsats (I s. 92), der vel nok kræver en omvurdering – ikke mindst efter Hæstrups egen kildeudgave af hans korrespondance fra exilet (*Christmas Møllers Londonbreve (1974)*); det gælder tilsvarende vurderingen af den tidlige sabotage, hvor man ikke længere kan opretholde billedet af Danmark som et sabotagemæssigt u-land – bortset fra Bopa – før SOE kom her til (I s. 244). Man kan heller ikke i dag – og kunne det heller ikke i midten af 70'erne efter Trommers og mine undersøgelser – fastholde sabotagens afgørende betydning som katalysator i strejkebevægelsen (I s. 251 f., 254 og II s. 257 og 259). Tilsvarende er politikernes rolle og deres bestræbelser på at kontrollere og inddæmme modstandsbevægelsen blevet langt stærkere præciseret efter Torells arbejde. Det gælder både Buhl-gruppens henvendelser til svenskerne om hjælp mod et kommunistisk kup (II s. 21), våbenkøbet (II s. 288), Hedtofts rejse til Stockholm i 1944 (III s. 213 f.) og Brigadens forhold (III s. 371 f.). Sluttelig kan nævnes modstandsbevægelsens udenrigsrelationer, herunder hele anerkendelsesproblematikken (III s. 331 ff.), samt de allieredes positioner, der nu ses klarere efter Mary Daus *Danmark og Sovjetunionen 1944–49 (1969)* og Essmann Jensens *Da fornuften sejrede (1972)*.

Det kan næppe betvivles at arbejdet havde vundet i indsigt ved en sådan revision. Men det har åbenbart ligget udenfor Hæstrups ønske. Og holdningen lader sig naturligvis forsvare. For kritikpunkterne rokker ikke ved værkets fundament og hovedstrukturer, og et indgreb kunne let være blevet en skamfiling. Nu hviler *Secret Alliance* sikkert i sine forudsætninger, helstøbt og båret frem af det nationale syn på modstandskampen der i så høj grad blev besættelsesgenerationens, og som har gjort forfatterskabet til dennes selvforståelse par excellence.

Derimod burde Hæstrup og forlaget måske selv funderet en smule mere over værkets målgruppe, og overvejet hvorvidt man ikke havde vundet pædagogisk ved at kære ned på de mange sider fremfor at oversætte ravl og krat. *Kontakt med England* og *Hemmelig Alliance* er jo – deres popularitet til trods – ikke let læste bøger p.g.a. den vældige detaljerigdom. Og de må være vanskelige at overskue for den udenlandske forsker, der vel primært kaster sig over stoffet ud fra en komparativ synsvinkel, og derfor jagter hovedlinjerne og ikke den lokale detalje.

Men afgørende er det naturligvis, at udforskningen af den danske modstandsbevægelse med *Secret Alliance* er blevet integreret i den internationale debat.

Hans Kirchhoff

Christian Tortzen: Søfolk og skibe 1939–1945. Den danske Handelsflådes historie under anden verdenskrig. Bd. 1 (af planlagt 4) Ind i krigen. Grafisk Forlag. 719 sider. 214 kr.

Der ligger noget af en programmerklæring i værkets titel. Det er nok en branchehistorie, og branchens organisationer og fagforeninger står da også som udgivere, men Christian Tortzen vil belyse og forstå erhvervets udøvere, deres levevilkår, oplevelser og overlevelse, langt mere end det er sædvane i historiske skildringer af en erhvervsgræn, hvor finansoperationer og teknisk udvikling normalt får broderparten af interessen.

Bogen indledes – efter et kort forord med en læservejledning – med et spring ind i begivenhederne. To danske skibe passerede hinanden i Kattegat på et eller andet tidspunkt i timerne op til det tyske angreb på Danmark og Norge den 9. april 1940. Det ene kom til at sejle for de allierede, det andet tilhørte fra den 9. april den såkaldte »hjemme-flåde«. Med denne ligefremme beretning får Chr. Tortzen uden større armbevægelser understreget to vigtige synspunkter, han vil anlægge i bogen. For det første den rene tilfældigheds afgørende rolle i spørgsmålet om, hvor de danske skibe kom til at sejle, for det andet, at de, der faktisk sejlede skibene, i mangt og meget var helt uden indflydelse på eller viden om, hvad der skulle blive deres lod i de næste 5 år.

Det gjaldt ikke dem alle. Der berettes senere i bogen om officerer og besætninger, der fik mulighed for at træffe et valg, i enkelte tilfælde blev der tale om regelret mytteri. Skib for skib kan Chr. Tortzen udrede, hvor det var, da afgørelsen faldt, hvilke muligheder der forelå, og hvordan reaktionen blev.

Men det varer en uægtelig nogle sider, inden Chr. Tortzen tager tråden op efter den dramatiske indledning. Derfor har han da også i forordet anvist den mere utålmodige læser at blade lidt rundt i de første kapitler og så tage fat på side 258, hvor han omsider lader 2. verdenskrig begynde. En ganske stor del af de foregående sider må også forekomme selv den alment historisk interesserede læser at være rigeligt omstændelige. Et afsnit om søfolk og skibe under Napoleonskrigene og et om Prisonen har nok paralleller til Chr. Tortzens emne, men spørgsmålet er, om det er tankevækkende paralleller, eller om de bidrager til forståelsen af, hvad der skete i 1939–1940.

Skildringen af handelsflåden og søfolkenes vilkår under 1. verdenskrig kommer selvfølgelig noget nærmere sagen, alene af den grund at så at sige alle parter ved udbruddet af 2. verdenskrig byggede på erfaringerne fra den første.

Derefter følger udbygningen af rederivirksomheden og navnlig søfolkenes organisationer i mellemkrigstiden. Klart nødvendigt baggrundsstof for værket. Chr. Tortzen får også redegjort for overenskomstforhold og arbejdskampe, dog uden at besvare spørgsmålet om nogle af strejkerne først og fremmest skyldtes politiske kampe og ikke faglige spørgsmål.

Skulle der skrives en konklusion på dette, hvad Chr. Tortzen ikke gør, måtte den blive, at de danske redere ved 1930ernes slutning havde vist sig som særdeles dygtige forretningsmænd, at handelsflåden ydede sit væsentlige bidrag til den danske samfundøkonomi, men at søfolkenes stadig målt i arbejdsvilkår og lønninger var langt bag ude i forhold til arbejdere i land; det selv om de danske sømænd var bedre lønnet end flertallet af deres udenlandske fagfæller.

Navnlig i det sidste problemfelt, sømændenes levevilkår, mærker man, at Chr. Tortzen har hjertet med. Til tider så meget, at han holder sig mere til værdiladede udsagn end til konkrete oplysninger. Der var utvivlsomt ikke meget plads i sømændenes lukafer, men en harmdirrende artikel i søfyrbødernes blad »Faklen« er under ingen omstændigheder det bedste sted at hente oplysninger om boligforholdene ombord. Også kosten var en vigtig del af lønnen, og Chr. Tortzen kan oplyse, at der var et enkelt skib, hvor hovmesteren præsterede at holde omkostningerne til mad langt under de aftalte 1,34 kr. pr. mand-dag. Men man skal være ganske godt inde i prisforhold i 1930'erne, og man skal til og med vide noget om ekstraomkostninger ved at købe ind forskellige steder på kloden og ved kun at købe varer, der kunne opbevares længe nok. Kort sagt, hvad fik de at spise? Var der stadig et problem med ernærings sygdomme, der havde været den hyppigste dødsårsag blandt søfolk i langfart i tidligere århundreder, når nu Chr. Tortzen vil have det lange perspektiv. Hvis skibenes og hovmestrenes regnskaber er væk, burde Chr. Tortzen have skrevet, at det var et problem at finde disse konkrete oplysninger.

Bogen præges på afgørende måde af to ting. For det første er der et utroligt materiale

med en indbygget dramatik, der tager pusten fra læseren, når Chr. Tortzen en gang imellem helt lader være med at filosofere over det, men »bare« fortæller løs. For det andet er der til denne bog opfundet det mest kinesiske system for kapitel- og afsnitinddeling og navnlig for krydshenvisninger, jeg til dato har været præsenteret for. Hvis man følger blot en brøkdel af krydshenvisningerne, lærer man sandelig bogen at kende. Der mangler en udførlig indholdsfortegnelse – ellers er der det hele, også for meget af det. Gentagelser skulle ikke være nødvendige, når der er så meget at berette.

Henrik S. Nissen

Erik Kjersgaard: Besættelsen 1940–45, bind I: Lysene slukkes, bind II: Freden forberedes. Politikens forlag 1980–81. 336 + 336 sider. Ill.

Det har været svært for anmelderen at finde sine egne ben i bedømmelsen af Kjersgaards hverdagshistorie, som i pressen – også af kolleger – er blevet modtaget med udelte fryd, og som har holdt sig på boghandlernes hitliste i månedsvis. For det er aldrig behageligt at skulle deltage i festen som kritikus.

Først og sidst er *Lysene slukkes* og *Freden forberedes* (bindene skiller kronologisk ved Stalingrad-slaget i vinteren 1943) ovenud velskrevne og fængslende bøger, med et væld af informationer, og af en pædagogisk kvalitet der gør dem til populær videnskab på et meget højt plan. Det mangler heller ikke på overrumplende og tankevækkende kommentarer, der demonstrerer forfatterens selvstændige holdning til stoffet (men rigtignok også afslører hans fordomme når det f. eks. gælder kvindefrigørelse, administratorer og neutralitet). Af reelle fejl er jeg kun stødt på få – i sig selv en præstation af en historiker der kommer til besættelsestiden udefra, fra Middelalderen. Billedmaterialet – skønsmæssigt op imod halvdelen af de ialt ca. 675 sider – skyldes samarbejdet med redaktør Stig Hornshøj-Møller. Det er fremragende, velintegreret i teksten, og for 95 pct's vedkommende aldrig set før. Også tabellerne og diagrammer er velanbragte, og man under gerne *Politiken* den gratis reklame for *Hvem-Hvad-Hvor*, hvis årgange fra fyrrerne her får en renaissance. For det er godt og instruktivt stof.

Men mest spændende er naturligvis værkets karakter af pionerindsats indenfor besættelsestidens hverdagshistorie. Nærmest på et sådant forsøg var vel journalisterne *Per Eilstrup* og *Lars Lindeberg* i 1969 med *De så det ske under besættelsen*, og stadsarkivar *Sigurd Jensens Levevilkår under besættelsen* fra 1971, men Kjersgaard er den første der griber emnet systematisk an, og gør det ud fra ambitionerne om at ville sætte den almindelige dansker i fokus – hvad han eller hun så er for en størrelse! Vi når da også rundt om mange væsentlige spørgsmål: Forsyning og beskæftigelse, derationalisering, brændsel og kommunikation, erstatningsvarer, husmoderproblemer, de ledige penge, krisekriminaliteten, og forlystelser og læservaner. Det mangler heller ikke på det mere immaterielle såsom alsang, blød porno og spiritisme. Og selv om man vanskeligt kan tale om en egentlig bevidsthedshistorie er der dog tilnærmelser til en beskrivelse af tidens forventninger og drømme, om Nordens enhed, og om eksotiske rejser til fjærne lande – og til teknikkens Sangrila-længsler der var en del af krigens *revolution of rised expectations*. Vi får også god og kontant besked om mangt og meget der turde være ukendt for hovedparten af Kjersgaards unge læsere, om gasgeneratorens mekanik, tørveskæringens finesser og maksimalprisernes mysterium, om spildindsamling og sæbefabrikation. Bedst er forfatteren når han sætter sig på hækassen og gør sig sine observationer om husholdningernes problemer og den daglige opfindsomhed, når han dykker ned i sædelighedsdebatten og generationsproblemerne, eller når han behandler de kulturelle og ideologiske strømninger,

der sammen med det store sociologiske udblik til forlystelseslivet og filmens og litteraturens verden indtager en hovedplads i værket. Her er tale om en original indsats, som man gerne vender tilbage til.

Derimod står de socialhistoriske og økonomiske afsnit svagere. Her kommer Kjersgaards reportage – og krønikeform – og dennes kildefundament, avislæsningen, til kort, og vi får aldrig den besættelsestidens socialhistorie som vi mangler så hårdt. Dertil savner værket også de teoretiske ophængspunkter og en klarere argumenteret prioritering af problemerne – og dertil mangler det også bredde. For *Lysene slukkes* og *Freden forberedes* er først og fremmest det bedre borgerskabs kulturhistorie. Observationstidspunktet er både i bogstavelig og overført forstand familien Kjersgaards villa i Lyngby, senere på Frederiksberg, og mere end forfatterens egne små, uskyldige krigserindringer, der helt urimeligt er faldet læsere for brystet, er det mellemlagets klassestandpunkt og selvforståelse der har dikteret stoffet. Generelle betragtninger såsom at der ikke herskede nød i hjemmene – kun krise (I s. 304), at der selv på jævne budgetter opstod et overskud der skreg efter forbrug (II s. 91), og at man nærmest nød kulden og besværet i isvinteren 1940 (I s. 91) turde i hvert fald ikke have megen relevans for de understes og de arbejdsløses verden. Kvantitativt indtager arbejderklassen og arbejderkulturen da også en sekundær plads i fremstillingen. Og selv der hvor Kjersgaard forsøger at inddrage også arbejderfamiljernes erfaringer via beretningsmateriale er det dog helt overvejende klassen som objekt for myndigheders tiltag der dominerer. Besættelsens forstærkede klassekamp er stærkt understillet i bind I, og selvom Kjersgaard retter en del op på undladelsen i bind II, hvor han går til angreb på myten om »det klasseløse samfund« (II s. 70 ff.) forbliver han dog indenfor den nationale konsensustradition. Et par eksempler må række: Således oplyses det nærmest lidt undskyldende at søfolkene i januar 1940 fik et krigsrisikotillæg på 350 pct. (I s. 40), men Kjersgaard glemmer at fortælle at ordningen faldt væk med besættelsen, og at hjemmeflåden først i 1944 trods miner og luftangreb nåede op på et faretilæg omkring de 100 pct. I bind II s. 82 gør han opmærksom på at landproletariatet efterhånden erobrede en del af landbrugets øgede indtægter, men han nævner ikke at bønderne så sent som i maj 1942 fik gennemtvunget tvangsforanstaltninger der skulle forhindre daglejerne i at flygte til de bedre betalte tørveskær. I bind II s. 84 oplyses det korrekt at reallønnen gennemløb en opretning fra 1942/43, men dette sammenholdes ikke med den stigende vareforringelse, som gik hårdest ud over dem der ikke kunne betale for en bedre kvalitet, i butikken eller på den sorte børs. Iøvrigt er det næppe rigtigt som fremholdt II s. 86 at fremgangen skyldtes truslen fra DKP. Regeringen og Rigsdagen var stort set immune overfor faresignalerne fra arbejdspladserne endnu i 1942/43 – så fikseret var man på bekæmpelsen af inflationen. Snarere skyldtes ændringerne de øgede værne-magtsordrer, især Atlanterhavsvolden. Først den københavnske folkestrejke i sommeren 1944 rystede politikerne og arbejdsgiverne så grundigt, at truslen fra DKP blev et økonomisk argument.

Kjersgaards fremstilling er velgørende afdramatiseret. Han opererer nok med helte og skurke, men da er det tapre husmødre overfor papiruserne – ikke sabotører imod gestapofolk. Vi er milevidt fra de hurra-skildringer der lader Jensen og Olsen komme på gaden med bazookaen allerede den 10. april! I den forstand er bogen også et betydningsfuldt bidrag i kampen mod den nationale myte. Men spørgsmålet er alligevel om forfatteren ikke med denne sanering af de store ord og de store begivenheder rammer forbi noget centralt i en besættelsestidens kulturhistorie. For hverdagen skiftede jo ikke blot, fordi varerne blev færre og tobakken dårligere. Den skiftede fordi vi *so oder so* blev en del – en lille del – af verdenskrigen, og kampen mod nazismen. Kjersgaard gør et sted den gode iagttagelse at krigen militariserede den enkeltes tankegang (II s. 44). Men den

betød også en politisering i en grad der vel aldrig er set hverken før eller siden. Tør jeg trække på mine egne besættelsesstudier levede danskeren langt mere intenst og engageret med i krigens drama end Kjersgaards arbejde lader ane. Jeg tænker på hele subkulturen omkring luftalarmen, aflytningen af BBC og læsningen af de illegale blade, og på den aktive medleven i rygteflommen om overfald, sabotager og invasion. Jeg tænker på den eksistentielle konflikt omkring samarbejde og modstand, der kunne skille venner, og føre fjender sammen; og jeg tænker på den kollektive optræden i forsamlinger, demonstrationer og arbejdskampe. I august deltog 17 byer med små 400 tusind danskere i protesterne imod samarbejdspolitikken, året efter folkestrejkede land og rige, i bølge på bølge fra juni til september, fra hovedstaden og ud i den mindste flække og det fjærneste mejeri. Mon ikke den grundfæstede myte om solidariteten under krigen også skyldes besættelsesgenerationens generaliseringer ud fra netop disse enkelttilfælde, hvor den almindelige dansker faldt ud af rollen som observatør og blev medlever? For hvorledes ellers forstå den udbredte desillusionering i 1945/46 over at alting så hurtigt faldt tilbage i de gamle folder igen? Der ligger en vigtig opgave i at integrere disse erfaringer og dette stykke bevidsthedshistorie i skildringen af besættelsestidens hverdag.

Til slut skal bemærkes at brugsværdien af *Besættelsen 1940–45* reduceres stærkt af manglen på et sagsregister

Hans Kirchhoff

John H. Backer: Die Entscheidung zur Teilung Deutschlands. Amerikas Deutschlandpolitik 1943–1948. (Verlag C. H. Beck, 1981). 215 s., 28 DM (paperback).

Det delikate og uhyre komplicerede spørgsmål om ansvaret for Tysklands deling efter 2. verdenskrig og den efterfølgende kolde krig mellem Sovjet og USA har historikerne længe diskuteret heftigt. Amerikaneren John H. Backers bog er et spændende og meget vægtigt indlæg i denne forskningsdebat, idet han bryder afgørende med de teorier, der hidtil har været fremherskende.

På grundlag af amerikanske dokumenter fra såvel State og War Department som Office of Strategic Services og den amerikanske militærregering i Tyskland lancerer Backer den tese, at det var USA's politik, der førte til delingen af Tyskland. Den amerikanske politik var ikke dikteret af en overordnet og langsigtet plan, men blev til på basis af en meget lang række ad hoc-beslutninger på forskellige niveauer.

Dermed tilbageviser Backer for det første traditionalisternes forklaring om Sovjetunionens skyld i delingen, og for det andet revisionisternes påstand om, at det var en langsigtet, aggressiv amerikansk økonomisk politik – den såkaldte »Open Door«-politik – der resulterede i delingen, og endelig for det tredje den amerikanske historiker John Gimbels teori om Frankrigs ansvar. De afgørende amerikanske beslutninger, der førte til Tysklands deling, var ifølge Backer: Præsident Roosevelts forkastelse af State Departments forslag om et udelst Tyskland, oprettelsen af 4 besættelseszoner, War Departments og finansministeriets afvisning af en styrkelse af det allierede kontrolråds autoritet og magtbeføjelser i forhold til de 4 zonekommandanters, Potsdamaftalen fra 1945, general Clays demonteringsstop fra maj 1946, dannelsen af den såkaldte bizone i 1947 og endelig valutareformen i de vestlige zoner i 1948.

Backers tese om Amerikas eneansvar for delingen af Tyskland kan imidlertid i høj grad diskuteres. Tesen forekommer provokerende og alt for ensidig. Det er i realiteten ikke lykkedes for Backer at tilbagevise John Gimbels særdeles velunderbyggede teori om Frankrigs skyld – og det er i øvrigt yderst beklageligt, at Backer slet ikke forsøger at tage

eksplicit stilling til Gimbels teori. Videre kan Sovjet nok heller ikke frikendes for ansvar for Tysklands deling.

Backers påstand om de amerikanske enkeltbeslutninger, som ikke var styret af nogen overordnet plan og/eller koordination, er i teoretisk henseende i overensstemmelse med den »bureaucratic politics«-model af amerikansk udenrigspolitik, der de senere år har vundet stor udbredelse. Men spørgsmålet er, om det egentlig er korrekt, at amerikanerne ikke havde en overordnet plan for deres Tysklandspolitik. I hvert fald var alle amerikanske beslutninger på alle niveauer dikteret af et overordnet og afgørende princip, nemlig: at de amerikanske skatteydere ikke skulle finansiere de tyske krigsskadeserstatninger som efter 1. verdenskrig! Backers tese er interessant – men altså diskutabel – og det sidste ord er næppe sagt i forskningsdebatten omkring ansvaret for delingen af Tyskland.

Ud over hovedtesen fremkommer Backer med flere helt nye oplysninger, vurderinger samt nyfortolkninger af de centrale begivenheder. F. eks. påviser han, at Tyskland ville have været i stand til at yde omfattende krigsskadeserstatninger efter krigen, ligesom han hævder, at de sovjetiske krav om krigsskadeserstatninger var rimelige. Og endelig mener han, at delingen kunne være undgået, hvis USA havde udvist større imødekommenhed over for Sovjetunionens krigsskadeserstatningskrav på Moskvakonferencen i 1947. I forbindelse med nyfortolkningerne, f. eks. af general Clays demonteringsstop, savnes stærkt en specifik omtale af og stillingtagen til den hidtidige forskning på området.

Backers bog ægger til modsigelse – men der er ingen tvivl om, at den vil blive et uomgængeligt hovedværk i den videnskabelige litteratur om Tysklands deling og den kolde krig.

Peter Sørensen

Frederick C. Teiwes: Politics and Purges in China: Rectification and the Decline of Party Norms: 1950–65. M. E. Sharpe, White Plains, New York, 1979. 744 s. \$ 35.00.

John W. Lewis' *Leadership in Communist China* (1963) har i lang tid været standardværket om Kinas Kommunistiske Partis organisatoriske opbygning og funktionsmåde. Der er dog i de senere år fremkommet kildemateriale, der kaster nyt lys over dette emne, således at man ikke længere er henvist til primært at søge sine data fra flygtningeinterviews i Hong Kong.

Teiwes inddrager det nye kildemateriale. Dertil kommer en imponerende viden om generelle politiske og økonomiske forhold i Folkerepublikken Kina, der bl.a. bygger på grundige studier af de politiske processer på provinsniveau. Resultatet er blevet et nyt standardværk, der er uomgængeligt, hvis man vil beskæftige sig med den politiske udvikling i Kina efter 1949. Bogen giver endvidere en vigtig baggrund for forståelsen af de magtkampe, der har fundet sted siden 1976, og som har resulteret i den af Mao Zedong personligt udpegede efterfølger Hua Guofengs fald og Deng Xiaopings reelle overtagelse af magten.

Teiwes diskuterer først partinormer og rektifikationsprocesser før 1949. Især rektifikationskampagnen 1942–44, medens Kinas Kommunistiske Parti (KKP) var fortrængt til baseområderne i Yanan, skabte velafgrænsede normer for partiets arbejdsstil og holdningen til »afvigende synspunkter«. Der var tale om overtalelse og genuddannelse i stedet for tvang og udstødelse af partiet; disciplinering af kadrer, der ikke udførte den fastlagte politik korrekt i stedet for sanktioner mod partimedlemmer, der internt indtog synspunkter, der ikke vandt flertal. Kort sagt, fraktionsstridighederne udfoldede sig inden for en ramme, der sikrede den frie diskussion internt i partiet.

I bogens andet hovedafsnit argumenterer Teiwes for, at der eksisterede konsensus i den kinesiske ledelse helt op til 1964–65, hvilket sikrede et stabilt politisk system. Dog brød Mao i 1959 de etablerede partinormer ved at forlange udrensningen af forsvarsminister Peng Dehuai, der havde kritiseret folkekommunerne og Det Store Spring Fremad (SPF) på Lushankonferencen i juli 1959. At Maos aktion mod Peng Dehuai alligevel fik begrænsede konsekvenser for sammenholdet i den kinesiske ledelse skyldes ifølge Teiwes, at præsident Liu Shaoqi, ministerpræsident Zhou Enlai og generalsekretær Deng Xiaoping bakkede op omkring Mao.

Det sidste hovedafsnit omhandler primært begyndelsen af 1960'erne, den såkaldte »justerings- og konsolideringsfase«. En stor del er viet til den socialistiske opdragelsesbevægelse, 1962–66, en rektifikationskampagne, som Teiwes tidligere har skrevet om sammen med Richard Baum (Ssu-Ch'ing: The Socialist Education Movement of 1962–66). Teiwes hævder i sit nye værk, at det er uenighed om principperne for denne kampagne, der fører til bruddet mellem Mao Zedong og Liu Shaoqi ved årsskiftet 1964/65 (p. 562). Det er dog et åbent spørgsmål om Teiwes' konsensusmodel med rimelighed kan dække hele perioden op til 1964–65. Opfattelsen leder bl.a. forfatteren til at hævde: »By late 1958 CCP leaders had become aware of shortcomings in the Great Leap Forward and several important policy changes were decreed at a series of high level meetings which continued until mid-1959. Although Mao formally resigned the chairmanship of the state in favor of Liu Shaoqi at this time, he did not in fact retire to the "second line" but instead took a leading role in the proces of policy readjustment« (p. 384). Den omtalte »policy readjustment« udfoldede sig for alvor fra 1960–61 og kom til at præge perioden helt op til Kulturrevolutionens udbrud i 1965/66. I den periode genrejstes den kinesiske økonomi i kølvandet på fejlslagene under SPF. At antyde at Mao var den udfarende kraft bag denne »justerings- og konsolideringsfase« forekommer ikke rimeligt, når man tager det eksisterende kildemateriale i betragtning, især rødgardistmateriale fremkommet under Kulturrevolutionen. Det forholder sig snarere således, at en fraktion i KKP under ledelse af Liu Shaoqi og Deng Xiaoping forsøgte at løse den økonomiske krise under anvendelse af metoder, der var imod. Da økonomien var blevet genrejst, og Mao havde genvundet sin politiske styrke, iværksatte han Kulturrevolutionen, der i høj grad må ses som udtryk for et opgør med den førte politik i tidsrummet 1960–65, og de personer der stod bag den.

Man kan måske tilføje, at allerede i 1956 fremsatte en gruppe økonomer med handelsminister og viceformand Chen Yun i spidsen en række reformforslag, der bragte dem i modsætning til Maofløjen. Resultatet var, at Chen Yun bortset fra en kort periode omkring 1961–62 blev sat uden for politisk indflydelse for først at få et politisk come-back på det skelsættende 3. Plenarmøde i december 1978. Teiwes' betragtninger er på dette punkt alt for upræcise: »Chen Yun who had faded in prominence in late 1957 following his apparent objection to the Great Leap strategy« (p. 491). Her forekommer det, at forfatteren ikke har taget tilstrækkelig hensyn til Chen Yuns tale på den 8. Partikongres i 1956, som er et af de vigtigste dokumenter til en forståelse af den kinesiske reformdiskussion. Denne tale står i fundamental og ikke »øjensynlig« modsætning til strategien bag Det Store Spring Fremad.

Mange afsnit indledes med en skitsering af den økonomiske sammenhæng, hvilket har store oversigtlige fordele, da interne partidiskussioner i høj grad er en afspejling af eller virker ind på den økonomiske virkelighed. I det hele taget er der ingen tvivl om, at fremstillingen også har interesse for forskere, der primært beskæftiger sig med økonomiske forhold i Kina. Teiwes synes dog at overvurdere Det Store Spring Fremads forskellighed fra den sovjetiske (stalinistiske) udviklingsstrategi, idet han hævder, at SPF »was an

unprecedented development strategy breaking decisively from the Soviet model» (p. 333). Ser man nærmere på investeringsrater og forholdet mellem økonomiens hovedsektorer, viser det sig, at SPF reelt indebærer en intensivering af den sovjetiske udviklingsstrategi. En proportioneret og afbalanceret udvikling af økonomien byggende på øgede landbrugsinvesteringer og en dermed forbunden sænkning af industriens (især sværindustriens) akkumulationsrate iværksættes først i forbindelse med »justerings- og konsolideringsfasen« 1960–65. Og først da kan man tale om et grundlæggende brud med den »sovjetiske model«.

De anførte indvendinger til trods: Teiwes har med dette værk bragt Kina-forskningen et godt stykke videre. Uheldigvis bevirker det store sideantal, at bogen vil være svær at indpasse i undervisningssammenhænge. Her savner man ellers en bred fremstilling af den politiske udvikling i Kina, der inddrager de nyeste forskningsresultater.

Kjeld Erik Brødsgaard

James D. Seymour (ed.): The Fifth Modernization: China's Human Rights Movement, 1978–1979. New York, Earl M. Coleman Enterprises 1980. 301 s.

De Fire Moderniseringer var nøglebegrebet for udviklingen i Kina efter Mao Zedongs død og Firebandens arrestation i efteråret 1976. Begrebet refererede til en gennemgribende modernisering af landbruget, industrien, forsvaret, videnskaben og teknologien, der skulle bringe Kina på niveau med de mest avancerede industrilande i verden inden udgangen af år 2000.

I slutningen af 1978 opstod der krav om en femte modernisering, nemlig en politisk modernisering baseret på demokratiske principper og respekt for menneskerettighederne. Kravet om den femte modernisering blev formuleret i forbindelse med den omfattende vægaviskampagne, der startede i Peking i november 1978, og som efterhånden bredte sig til alle større byer i Kina. Kampagnen opstod oprindeligt ud fra et krav om, at »hændelserne« på den Himmelske Freds Plads i Peking i april 1976 skulle omvurderes. Med »hændelser« mente man de voldsomme sammenstød, der havde fundet sted d. 5. april 1976 mellem politi og store menneskeskarer, der havde samlet sig på den Himmelske Freds Plads for at hædre afdøde ministerpræsident Zhou Enlai. Disse sammenstød blev beskrevet som en »kontrarevolutionær begivenhed« i den samtidige kinesiske presse. To dage efter afsattes Deng Xiaoping for anden gang fra alle sine poster og tildeltes dermed ansvaret for »optøjerne«.

Allerede få dage efter vægaviskampagnens start i november 1978 bragte Folkets Dagblad lange artikler, der totalt omvurderede »episoden« på den Himmelske Freds Plads i april 1976. Der taltes ikke længere om »kontrarevolutionære handlinger«, men om »sande revolutionære handlinger, der udsprang af massernes revolutionære sindelag«.

Herefter gik der kun få dage, før tyngdepunktet i vægaviskampagnen forskød sig til en diskussion af de demokratiske rettigheder under socialismen. Samtidig organiserede vægavisskribenterne sig i stigende grad i grupper eller organisationer, der fra slutningen af november begyndte at udgive egne publikationer, de såkaldte undergrundsblade. Disse blade skulle i løbet af nogle få uger blive de vigtigste talerør for den fremvoksende demokratiske bevægelse. Bevægelsen havde sin »blomstringsperiode« i tidsrummet november 1978 – marts 1979. Derefter begyndte myndighederne at undertrykke den kinesiske dissidentbevægelse og arresterede lederne af de mest aktive grupper, bl.a. Wei Jingsheng, redaktøren af undergrundsbladet »Undersøgelser«.

Seymour har samlet og oversat en række tekster (i alt 69) fra den demokratiske bevægelses »blomstringsperiode«. Teksterne består af de forskellige demokratiske organisationers programmerklæringer og artikler fra undergrundsbladene omhandlende emner såsom demokratiske reformer, borgerlige rettigheder, lighedsbegrebet, retssystemet, fængselsvæsenet, økonomisk ledelse, etc. Der er også interessante tekster omhandlende de kinesiske ledere, bl.a. Wei Jingshengs berømte kritik af Deng Xiaoping (»Ønsker vi demokrati eller nyt diktatur?«). Endelig er der et afsnit om den demokratiske bevægelses poesi. Hermed understreges det, at den demokratiske bevægelse ikke blot var en politisk bevægelse, men også en kulturel strømning, hvor den kinesiske ungdom forsøgte at bryde med de officielt fastlagte rammer for kunstnerisk udfoldelse.

Bogen indeholder en introduktion, der skitserer den historiske baggrund og den samtidige økonomiske og politiske kontekst for den demokratiske bevægelse. Introduktionen giver desuden en oversigt over de vigtigste personer og organisationer involveret i den kinesiske dissident-bevægelse.

Hvis man i bogform ønsker en indføring i den særlige kinesiske form for systemkritik med relevante teksteksempler, er dette nok værket, især på grund af den meget nyttige indledning, der på 30 sider sætter den demokratiske bevægelse ind i et historisk perspektiv.

Kjeld Erik Brødsgaard

Bill Brugger (ed.): China Since the Gang of Four. London, Croom Helm 1980. 281 s. 14.50 pund.

Australsk Kina-forskning har i de senere år fået et gevaldigt opsving. Det er således ikke nogen tilfældighed, at ud af de fire vigtigste internationale tidsskrifter vedrørende det moderne Kina publiceres det ene nu i Australien (*The Australian Journal of Chinese Affairs*). De tre andre er de amerikanske *Asian Survey* og *Modern China* og det engelske *China Quarterly*.

China Since the Gang of Four består af en samling af artikler fra australske Kina-forskere, hvoraf hovedparten tilhører den såkaldte Adelaide skole. Bogen er redigeret af Bill Brugger, der igennem de senere år har været uhyre produktiv, til dels med publikationer af mere introducerende art. Den er delt op i syv dele: Michael Sullivan (s. 20–50) diskuterer de senere års magtkampe i Kinas Kommunistiske Parti (KKP) ud fra en ideologisk synsvinkel. Det er hans antagelse, at forskellige opfattelser (tre) af den socialistiske overgangsperiodes karakter har præget de politiske kampe siden Mao's død i september 1976. Graham Young (s. 51–87) analyserer KKP's organisatoriske opbygning og ideologiske rolle siden 1976. Andrew Watson (s. 88–134) tager sig af den industrielle udvikling og de fire moderniseringer, og Bill Brugger (s. 135–173) beskæftiger sig med landbrugspolitikken. De synes begge at mene, at den postmaoistiske økonomiske diskussion og politik på mange måder refererer tilbage til begyndelsen af 1960'erne, hvor den kinesiske økonomi blev genrejst efter fejlslagene under Det Store Spring Fremad, 1958–60. Sylvia Chan (s. 174–201) behandler forholdet mellem litteratur og politik med hyppige henvisninger til 1950'erne og 1960'erne. Ronald Price (s. 202–230) diskuterer uddannelsespolitik og påpeger de mislykkede kulturrevolutionære forsøg på at etablere en alternativ uddannelsesstruktur. Endelig analyserer Greg O'Leary (s. 231–262) kinesisk udenrigspolitik og udenrigshandel i et forsøg på at indplacere Kina teoretisk i det internationale økonomiske system.

Der synes at være to fælles overordnede problemstillinger for bidragerne: for det

første årsagerne til de betydelige omskiftelser i Kina efter Mao's død i september 1976, for det andet grundene til den såkaldte Firebandes fald. Skønt disse to problemstillinger er tæt sammenvævede, medfører fokuseringen på Firebanden (Mao's kone Jiang Qing og de tre øvrige politbureau-medlemmer Zhang Chunqiao, Wang Hongwen og Yao Wenyuan) ofte, at analysen forskydes til tiden før 1976 på bekostning af bogens egentlige tema (tiden efter Firebandens arrestation i oktober 1976). Således bruger Sullivan næsten halvdelen af sin artikel til en detaljeret gennemgang af begivenheder i 1973–76. På den baggrund forekommer bogens titel misvisende.

Men alt i alt forsyner bogen læseren med et væld af informationer om udviklingen på den politiske, økonomiske og uddannelsesmæssige front i Kina i 1970'erne. I denne forbindelse må især Youngs, Watsons og Bruggers artikler fremhæves. Her aner man styrken og dynamikken i den nuværende australske Kina-forskning.

Kjeld Erik Brødsgaard

Endvidere sælges følgende af foreningens publikationer til medlemmer:

Festskrift til Povl Bagge på halvårsdagen 30. november 1972. 113 kr.

Linier i dansk historieskrivning i nyere tid. Udgivet i anledning af Historisk Samfunds 75 års jubilæum. 1976. 56 kr.

Huitfeldt Manuskripter, udg. af GRETHE ILSØE, 1976. Uindbundet 113 kr., indbundet 138 kr.

AKSEL E. CHRISTENSEN: Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte afhandlinger. 1976. 107 kr.

KAI HØRBY: Status Regni Dacie. Studier i Christofferliniens ægteskabs- og alliancepolitik 1252-1319. 1977. 97 kr.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG: Det danske landbosamfund 1600-1800. 1978. 92 kr.

ESBEN ALBRECHTSEN: Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404. 1982. Indtil 1. juni 1982 130 kr., herefter 195 kr.

FREDE P. JENSEN: Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570. 1982. Indtil 1. jan. 1983 140 kr., herefter 180 kr.

Af foreningens øvrige publikationer sælges følgende hos Rosenkilde og Bagger:

HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi. 1913-1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III 1968. Bd. IV. 1970. Bd. V. 1973. Bd. VI. 1978.

HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi. 1943-1947. 1965.

Følgende sælges hos Dansk historisk Fællesforening:

BENTE PEDERSEN: Dansk historisk årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. (1972, 1973 og 1974) medlemsabonnement 36,60 pr. årgang.

I serien Skrifter udgivet af Historisk Institut ved Københavns Universitet sælges:

I: JOHAN JØRGENSEN: Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte. 1957. Indb. 56 kr.

III: ANNE K. G. KRISTENSEN: Danmarks ældste annalistik. Studier over lundensisk Annalskrivning i 12. og 13. Århundrede. 1969. Indb. 46 kr.

IV: ALEX WITTENDORFF: Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. Århundrede. 1973. Indb. 72 kr.

V: ANNE K. G. KRISTENSEN: Studien zur Adam von Bremen Überlieferung. 1975. Indb. 107 kr.

VI: J. NYBO RASMUSSEN: Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver. 1976. Indb. 87 kr.

VII: FREDE P. JENSEN: Bidrag til Frederik II's og Erik XIV's historie. 1978. 82 kr.

VIII: KAI HØRBY: Den nationale historieskrivning i Danmark. 1978. 17 kr.

IX: NIELS ULRICHSEN: J. A. K. - en dansk krisebevægelse. 1979. 28 kr.

X: KARSTEN CHRISTENSEN: Om overleveringen af Sven Aggesens værker. 1979. 28 kr.

XI: MARGIT HURUP NIELSEN: R. G. Collingwoods historiefilosofi. 1980. 73 kr.

Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og inter-nordiske relationer. Rapporter til Det nordiske Historikermøde i København 1971, 9-12 August. 1971. 46 kr.

Emigration fra Norden indtil 1. Verdenskrig. Rapporter til Det nordiske Historikermøde i København 1971, 9-12 August. 1971. 46 kr.

Beretning. Foredrag og forhandlinger ved Det nordiske Historikermøde i København 1971, 9-12 August. 87 kr.

Alle priser er for medlemmer, incl. moms og forsendelse.

